ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ 120

120

НОВИ САД
2006

YU ISSN 0352-5732 | UDK 3(05)

МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) — *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

120

Уредништво

Др САЊА ЂАЈИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др БОЖО МИЛОШЕВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ
Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ
Др АЛЕКСАНДРА ПРАШЧЕВИЋ
Др ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ, дописни члан САНУ

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

YU ISSN 0352-5732 / UDK 3(05)

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

120

НОВИ САД
2006

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Властимир Ђокић, Трајан Стојановић (1921—2005) — Trajan Stojanović (1921—2005) 7
Спирос Врионис Млађи, Трајан Стојановић пионир историје балканских народа — Trajan Stojanović, a Pioneer of the History of Balkan Nations 11
Доналд Т. Роден, Сећање на Трајана Стојановића — Remembering Trajan Stojanović 17
Трајан Стојановић, Структурне основе миленаризма код Јужних Словена у XVII и XVIII веку — Structural Bases of Millenarism among the South Slavs in the 17th and 18th Century 21
Властимир Ђокић, Библиографија Трајана Стојановића (Професора Државног универзитета Ратгерс у Њу Бранзвику, Њу Џерзи, САД) — Bibliography of Trajan Stojanović (Professor of the Rutgers State University in New Brunswick, New Jersey, USA) 35
Масајуки Ивата, Историјски значај партијског социјализма и логика слома планске привреде — Historical Meaning of Party Socialism and the Logic of Failure in Planned Economy 51
Слободан Вуковић, Стереотипи о Србима и разбијање Југославије — Stereotypes about the Serbs and the Break-up of Yugoslavia 75
Милован Митровић, Актуелни друштвени сукоби и криминалитет у Србији — Current Social Conflicts and Criminality in Serbia 113
Миша Ђурковић, Џон Стјуарт Мил, радничко питање и проблем социјализма — John Stuart Mill, Labour Issue and the Problem of Socialism 129
Драган Проле, Повесност: Хајдегерово одбацивање светске повести — Historicity: Heidegger's Rejection of World History 147
Крстан Малешевић, О (пост)модерној економији и (не)слободи — On (Post)Modern Economy and (Non)Freedom 175
Магдолна Сич, Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје — Just Price (*pretium iustum*) and its Application through History 199
Ева Максимовић, Правна етика у легислационом процесу — Legal Ethics in a Legislative Process 228
Саша Марковић, Национални идентитет Срба у XIX веку и почетком XX века — National Identity of the Serbs in the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century 235
Јован Илић, Срби у Хрватској пре и после распада Југославије — The Serbs in Croatia before and after the Break-up of Yugoslavia 253
Мирољуб Јевтић, Исламско-османско државно право у Србији — Islam-Osmanli State Law in Serbia 271
Драган Новаковић, Школовање студената исламске заједнице из СФРЈ у иностранству — Education of Students of Islamic Community from The Socialist Federal Republic of Yugoslavia Abroad 287
Софија Аџић, Регионална стратегија развоја високих технологија — случај Војводине — Regional Development Strategy of High-Tech Industry — the Case of Vojvodina 305

Зоран Милошевић, Русија и интеграција на постсовјетском пространству — Russia and Integrations in Post-Soviet Area 319

ПРОЈЕКТИ
PROJECTS

Časlav Ocić, Kosovo and Metohia Issue. Research Proposal 331

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ
COMMENTS AND REVIEWS

Зоран Видојевић, Лично сведочанство и критичка мисао 335
Божо Милошевић, Социолошки прилози балканистици: успешна операционализација теорије друштвеног развоја 340
Рајко Буквић, Како распродати национално благо — „Garage Sale" на руски начин 344
Зоран Видојевић, О истини двеју епоха 350
Биљана Ратковић-Његован, Медији — синдром или квинтесенција нашег доба 356

IN MEMORIAM

Павле Петровић, Водећи српски економски теоретичар Ђорђе Шуваковић 1951—2006. 359

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

Драго Његован, Преглед садржаја Зборника Матице српске за друштвене науке (свеске 101—120)
Садржај по струкама 367
Садржај по ауторима 391

Упутство за ауторе — Instructions for Contributors 413

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

UDC 93/94:929 Stojanović T.

Властимир Ђокић

ТРАЈАН СТОЈАНОВИЋ (1921—2005)

У градићу Гриничу у држави Конектикат (САД), 21. децембра прошле године, после кратке болести, преминуо је истакнути светски историчар нашег порекла Трајан Стојановић, који је у својим истраживањима заорао најдубљу бразду у проучавањима историје балканских народа и култура.

Трајан Стојановић рођен је 1921. године у селу Грајешница, у Битољском округу. Као седмогодишњи дечак, захваљујући околности да му се отац одлучио на печалбу, пресађен је на тло Сједињених Америчких Држава, где је добио основно и средње образовање и студирао и дипломирао на Универзитету Рочестер (1942). Магистрирао је 1949. године на Њујоршком универзитету с тезом из привредне историје револуционарне Француске (*The Role of Land Confiscation and Sale in the Contest between Agrarian Collectivism and Individualism in Revolution France*), а од 1948. до 1951. године усавршавао се у Националном центру за научна истраживања у Паризу и докторирао на Париском универзитету с тезом *Привреда Балкана у XVII и XVIII веку, пошлавито на основу француских конзуларних архива* (*L'Economie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles, principalement d'après les archives consulaires françaises*, 1952). Стажирао је у Националном цетру за научна истраживања у Паризу (1951—52) и кратко предавао на Њујоршком универзитету (1952—55), а затим је добио место на једном од најстаријих америчких универзитета, Ратгерсу (The Rutgers State University), у Њу Бранзвику (New Brunswick), на којем је прошао сва академска звања почев од доцента (1957—1961), затим ванредног професора (1961—1967), редовног професора (1967—1991) и професора у пензији. На матичном универзитету Стојановић је током три и по деценије предавао генерацијама студената европску и светску историју модерног доба, а повремено је по позиву предавао и на универзитетима у Њујорку, Калифорнији (Беркли), Универзитету Стенфорд, Универзитету Сер Џорџ Вилијамс у Монтреалу и у Maison des Sciences de l'Homme у Паризу, увек се враћајући својој матичној кући.

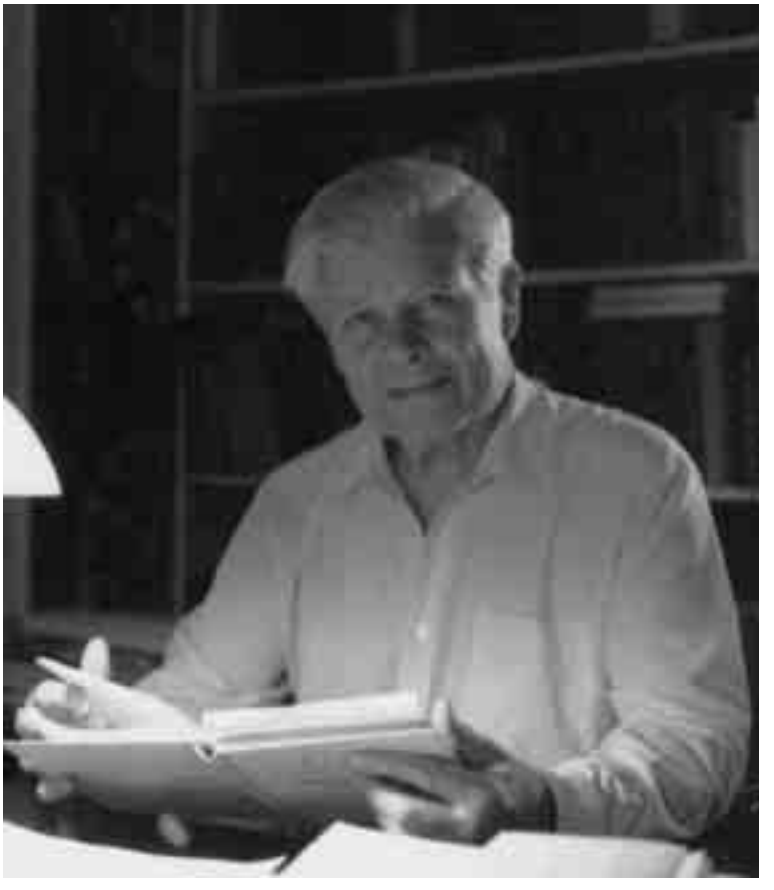

У властитим истраживањима, снажно обележеним изразитом оригиналношћу, Стојановић се посветио проучавањима историјских искустава народа Балкана и Средоземља, друштва, привреде и културе у предреволуционарној и револуционарној Француској и проблемима савремене историографије. Одличан увод у историјску мисао и водич кроз значајан допринос Трајана Стојановића нашем схватању историје балканских народа, представља богата збирка његових студија под насловом *Између Истока и Запада: Балкански и средоземни светови* (*Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, 4 књиге, New Rochelle, N.Y., 1992—1995),[1] која ће се скоро појавити и на нашем језику. Прото-

[1] Видети на страницама које следе текст Уводне речи (Foreword) за тај избор Стојановићевих студија коју је написао Спирос Врионис Млађи (Speros Vryonis Jr.).

синтезу својих истраживања Балкана дао је у *Студији о балканској цивилизацији* (*A Study in Balkan Civilization*, New York, 1967), а синтезу у књизи *Балкански светови: Прва и последња Европа* (*Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York, 1994), која је преведена на наш језик. Његово последње дело носи наслов: *Светска историја једне европске регије: Језик, Простор и Време* (*A World-History of a European Region: Language, Space and Time*) и тек треба да буде објављено. Као духовном припаднику прве поратне генерације веома утицајне историјске школе назване по часопису *Анали* (*Annales d'histoire economique et sociale*, касније *Annales d'histoire sociale, Mélanges d'histoire sociale*, и најзад *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*) Стојановићу је пало у део и да аналитички осветли историјску мисао те школе у веома цењеној књизи *Француски историјски метод: Парадигма* Анала (*French Historical Method: The Annales Paradigm*, Ithaca and London, 1976).[2]

[2] Видети Уводну реч (Foreword) коју је за ту Стојановићеву књигу написао Фернан Бродел (Fernand Braudel), стр. 9—17.

UDC 93/94:929 Stojanović T.

*Спирос Врионис Млађи**

ТРАЈАН СТОЈАНОВИЋ ПИОНИР ИСТОРИЈЕ БАЛКАНСКИХ НАРОДА[1]

Написати неколико речи као увод за књигу *Између Истока и Запада: Балкански и средоземни светови*, која износи пред научну јавност обимно дело професора Трајана Стојановића, представља и задовољство и велики изазов. Мада ових двадесет пет студија не представљају целокупна објављена дела професора Стојановића, може се рећи да су оне одличан увод у његову историјску мисао и водич кроз његов значајан допринос нашем схватању историје и политике балканских народа.

Објављивање ове богате збирке долази у прави час с обзиром на врло значајан низ политичких збивања, да не кажемо експлозија, које су потресале Балкан, источно Средоземље и источну Европу, делимично и као последица децентрализације совјетског царства и почетка „гласности". Ти догађаји су имали одјека на Балкану, првенствено у социјалистичким земљама — Румунији, Југославији, Бугарској и Албанији. У њима је попуштање совјетских стега довело до провале насиља, жестоког национализма и етничких мржњи. Кремљолозима (што је, разуме се, застарео израз ако се има у виду да се овај увод пише оног истог дана када је потврђен неуспех државног удара у Москви 22. августа 1991) то би се могло чинити као једнострана последица једне „негативне" историјске чињенице: урушавања совјетске власти и недостатка воље код Совјета да своју политику наметну источној и југоисточној Европи. Несумњиво, неочекиваност и експлозивност збивања на Балкану треба делимично објаснити том „негативном" силом.

То што су Словенци, Хрвати и словенски Македонци из Скопља одлучили да се отцепе од вишенационалне и комунистичке државе Југославије не може се, међутим, објаснити само пропашћу совјетске државе. То на првом месту не би објаснило зашто ти делови Југославије желе

---

* Директор Центра за хеленске студије „Александар С. Оназис", Универзитет у Њујорку.

[1] Овај текст изворно је објављен као Уводна реч (Foreword) за књигу Трајана Стојановића, *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vols. I—IV, New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1992—1995. — Прим. Уред.

да имају властите државе и воде независан живот. Чињеница је да балкански народи имају врло дугу историју. Они су већином имали властите независне државе у далекој прошлости и услед тога имају дубоко осећање етничке посебности.

Радови професора Стојановића помажу нам да схватимо управо ту важну историјску околност. Његов научни приступ је сложен и многостран, богат и продоран. Читајући његове списе непрекидно смо у присуству једног ума који реконструише чињенице и ситуације, који анализира и синтетизује, и који узима у обзир како свет изван Балкана тако и текуће „ћудљиве моде" и теорије историјске науке. Тако се сви они који су пратили мисао и списе Трајана Стојановића и сви који се тек у то упуштају, уводе у шири ток историјске свести и приводе се потпунијем разумевању историјских ритмова и пулсирања тог древног дела Европе и источног Средоземља. Ширина његове визије постаје очигледна чак и ако се само прочитају наслови његових студија. Он историјско и културно искуство становника Балкана и источног Средоземља најпре испитује у оквиру унутрашње динамике културе и политике. Другим речима, он је суверен зналац унутрашњег развоја Грка, Турака, Албанаца, Румуна, Срба, Хрвата, Бугара, Влаха, и добро разуме политичке, друштвене, привредне и друге структуре које су уобличиле унутрашњу динамику развоја тог богатог етничког скупа. Истовремено, он прати и одмерава и спољашњу динамику која је утицала на унутрашње чиниоце у формирању тих народа, нација и држава: велике царске творевине које су на Балкан унеле елементе принудног јединства: Филипа и Александра, Римско и Византијско царство, османску муслиманску државу, Русију и Западну Европу. Историчарска кичица којом Стојановић слика балканску сцену је и широка и истанчана, па тако добијамо обрисе крупних политичких кретања али и приказе ситних, готово неприметних културних и друштвених реаговања на спољашње политичке снаге.

То постигнуће биће очигледно свима који покушавају да схвате и подробно проуче историју овог дела света. То подручје Европе поставља пред научнике тешкоће које су толико многобројне и такве природе да већина и не успева да дође до пуног историјског сазнања о њему. То је разлог због којег је историја Балкана и мало позната и сасвим недовољно схваћена. То је разумљиво када су у питању нестручњаци који имају само опште образовање, али је неопростиво када су у питању људи који као „експерти" саветују државна надлештва о томе каква треба да буде америчка политика у тим деловима света. Које су то посебне тешкоће које ометају јасну визију и разумевање прилика на овом подручју?

То што су историја и културе балканских народа тако мало познате у Западној Европи и Сједињеним Државама последица је удруженог деловања историјских и културних чинилаца. Први и главни разлог је тај што је донедавно европска историографија била веома евроцентрична, а пошто Балкан и источно Средоземље нису били сматрани делом те Европе, мало су и проучавани. Модерна историографија је у суштини творевина политичких и културних интереса модерне Европе (што значи, Западне Европе), и одражава те интересе. Две изразите карактери-

стике те историографске традиције су колонијализам и расизам, који су у разним раздобљима постајали доминантне црте западне историографије. Утицај дела грофа де Гобиноа *Inégalité des races humaines*, и његовог биолошког расизма, приметан је током целог XIX века и великог дела XX столећа у радовима западних Европљана који се баве Балканом. *Geschichte der Halbinsel Moreas während des Mittelalter* (1830) Јакоба Фалмерајера и *Rumänische Studien* (1871) Роберта Реслера одредили су тон западног „схватања" Балкана, „схватања" које је настојало да културу и политику Грка и Румуна анализира на расној и колонијалној основи. Колонијализам је био исто толико широко распрострањен и исто толико штетан као и расизам. Списе покојног Ромилија Џенкинса о византијском Кипру и о чувеним убиствима у Дилесији у Атици написао је човек исцрпљен политичким несрећама огромног Британског царства, које се распадало у годинама после II светског рата. Каснију историјску брану целовитом разумевању балканске историје представљала је марксистичка историографија, која јесте обогатила неке видове економске и социјалне историје, али је била крута и ауторитарна, тако да је готово свим историјским анализама наметала рутинску, унапред одређену методологију.

Додатни чинилац који је уносио сложеност и ометао шире и боље познавање Балкана била је сама велика старост многих његових народа. Грци, Албанци и Румуни имају дугу историју на Балкану. Грци већ 2800 година остављају свесне трагове свога постојања. Словени су се појавили при крају античког доба, док су се најновије придошлице, Турци, појавили на Балкану у XIV, а у Малој Азији у XI веку. Али и они су у ранијим столећима имали сложен развој. Покушај да се овлада историјским подацима свих тих подручја, народа и раздобља представља изванредно тежак и дуготрајан задатак.

Осим тога, балканска историја је у извесном смислу вишеконфесионална. Човек се мора упознати с религијама античког периода: паганских Грка, Илира, Дачана, Трачана и Римљана; с историјом припадника три монотеистичке религије: хришћана, муслимана и Јевреја; с историјом припадника разних струја унутар сваке од тих монотеистичких религија, као што су: католици, православци, протестанти, богумили, сунити, шиити, суфије, караити и сефарди. Разлика у односу на Западну Европу у погледу религије је углавном у томе што нема протестаната и што православци представљају огромну већину. Осим тога, то је у модерна времена био део Европе у коме је дошло до успона политички и војно надмоћног ислама, што је довело до преверавања великог броја људи у извесним областима: Малој Азији, источној Тракији, деловима Македоније, Албанији, на Криту, у Бугарској, Босни и Херцеговини. То су верска искуства која се уочљиво разликују од оних у највећем делу западне Европе у модерно време.

Постоји затим и једноставна и готово непремостива језичка препрека. У XIX веку и током највећег дела XX века историчари су често писали историје народа, нација и култура и не познавајући одговарајуће језике. Данас се то сматра великим историографским грехом. Истраживање се мора заснивати на изворима, а ти извори за Балкан су у суштини на

једном или више балканских језика: грчком, турском, бугарском, румунском, српском и албанском. Док човек научи да користи све те језике, у свим њиховим сложеним облицима, живот се примакао крају. Данас тај део света не може проучавати нико ко не може да чита бар на једном од балканских језика. Документи и научни радови на локалним језицима садрже застрашујуће мноштво података, који се морају на неки начин консултовати. Као што је Ранке рекао још у XIX веку, три су ствари потребне да би човек постао историчар: интелигенција, познавање права и познавање језика. У случају Балкана, језичка разноликост је велика, а велика је и количина грађе. Пословично богати архиви Османског царства садрже небројене милионе докумената; класични, средњовековни и модерни грчки бележи културу грчког народа од Хомера и још старијих времена до наших дана. На јужнословенским језицима забележене су ране културне манифестације највеће појединачне језичке групе на Балкану. Јасно је, стога, да језичка разноликост Балкана представља једну од најозбиљнијих препрека темељном разумевању балканских култура.

Трајан Стојановић је успео да савлада све те препреке и да тако стекне дубоко разумевање историјских и културних структура балканских народа. С обзиром на то да је и сам рођен у једној балканској земљи (Србији), да је образован на Западу и да је професор на Одсеку за историју Универзитета Ратгерс преко три и по деценије, он је идеално оспособљен, како околностима рођења и одгоја, тако и избором студија и струке, да оствари равнотежу Истока и Запада, искуственог и сазнајног. До танчина упознат, захваљујући свом пореклу и образовању, с културама, друштвима и политиком југоисточне и западне Европе, он је успео да савлада језичке препреке и ослободи се историографских слабости западног расизма-колонијализма. Радећи на Западу, он је избегао унутрашњу изолованост великог дела балканске историографије.

Он је један од малобројних пионира који су историју и историографију Балкана извели из мочваре ускогрудог балканског провинцијализма и национализма и уздигао их изнад евроцентричне историографије извитоперене колонијалистичким и расистичким тенденцијама. Другим речима, Стојановић је допринео томе да се историја балканских народа врати на своје право место у историјским студијама и дао јој је достојанство које јој припада.

Ауторов научни рад, како је одражен у његовим списима, уједно је интензиван и екстензиван — екстензиван по разноврсности његових интересовања, која обухватају темељне проблеме структурног конзервативизма и инерције, културне дифузије и динамичких промена; а интензиван у трагању за одговорима који објашњавају отпорност институционалних облика и културна струјања која су, као силе преносници, у свом ширењу и узајамном деловању с тим стабилним институцијама створила балканске културе и друштва модерних времена. Подједнако интензивна је била снага, да не кажем силовитост, с којом је Стојановић поставио мноштво темељних историјских питања и нашао одговарајуће аналитичке обрасце као одговоре на њих.

Он намерно није ове студије поделио по редоследу објављивања (неке од њих су још из 1951), него их је сврстао у две шире категорије по садржини и темама. Наслов I и II тома је „Привреде и друштва". „Материјална култура и менталитети" је наслов III и IV тома. Први том „Привреда и друштава" има поднаслов „Земља, земљопоседници, државе и посредници", а II том има поднаслов „Трговци, градови и домаћинства". Унутар тог широко омеђеног предмета Стојановић анализира стабилизујуће и динамичке структуре и силе које су одредиле велики део друштава, привреда и култура балканских народа у периоду друштвено-економске и политичке стагнације која је била карактеристична за XVII и XVIII столеће, као и у периоду између 1830. и 1880, када је стагнација уступила место динамичним променама (модернизацији). Он се бави аналитичким описима традиционалних пољопривредних и трговачких односа (тимар, базар) који су били карактеристични за класично раздобље Османског царства и његове друштвене претпоставке. Затим он у своје аналитичко разматрање укључује укрштање базарске и конкурентске привреде. Динамички елемент тог укрштања два типа привреде приказан је и испитан у чувеној, већ класичној студији нашег аутора „Победнички балкански православни трговац" (The Conquering Balkan Orthodox Merchant). Начини коришћења земље, породица, демографија и градска средина испитују се у оквиру дубоких промена које су у традиционалним или стабилизујућим структурама изазвали развој и динамика „отвореније" привреде и динамичне трговачке класе, као и преображај земљишних односа до којег је довела економија прерасподеле.

Другу широку категорију ових сабраних студија, под насловом „Материјална култура и менталитети", чини III том „Материјална култура и менталитети: власт и идеологија", и IV том, „Материјална култура и менталитети: копно и море". Интересовања аутора су у њима више специфична и конкретна и често су усредсређена на оно што се на први поглед може учинити као материјалан предмет од секундарног значаја: недостатак штампарије у врло малом граду Дубровнику, пијење кафе у кафанама, гајење „индијског жита" (кукуруза) на малим сељачким парцелама. Етимолошка анализа имена која се на Балкану користе за означавање кукуруза може се читаоцу учинити као необична и занимљива дигресија која има мало везе са Стојановићевим ширим интересовањима, односно, с његовим интересовањима за моћне и продорне силе које су почеле да мењају та друштва у другој половини XVIII века. У његовим вештим рукама, међутим, етимолошка анализа назива за кукуруз баца светлост и на период стагнације и на динамичну промену у балканским пољопривредним односима, у трговини и у гастрономском укусу.

Тако студије у овој другој категорији које се баве проблемима материјалне културе имају функцију алтернативног приступа анализи и разумевању општијих облика балканских структура. У свему томе очигледно је да се Стојановић креће ка једној теорији материјалне културе у којој сами материјални предмети и њима одговарајући теоријски појмови делују једни на друге на начин који доприноси бољем разумевању и једних и других.

Радови у III и IV тому нас доводе до краја развоја који Стојановић прати у I и II тому. Стојановић тако води нашу пажњу од статичних друштвено-економских структура османског раздобља ка ери културне дифузије која је коренито изменила смер животних структура балканских народа. У својим последњим студијама Стојановић испитује коначне резултате динамичног процеса институционалних промена и културног прилагођавања у контексту модерних и политички независних балканских држава.

Несумњиво је да ове књиге с изабраним списима показују да је Трајан Стојановић један од пионира историје балканских народа. Нико не може прићи проучавању дуге, богате и сложене историје ове области а да се најпре не упозна с овим подстицајним студијама које ће му изоштрити свест о њој. А ја наглашавам израз *изоштрити свест*, јер у природи је приступа сваког историчара да буде свестан сила које делују у свакој историјској ситуацији и да реагује на њих, а Стојановић је усредсредио пажњу на неке од тих сила које су најснажније деловале на обликовање културе балканских народа. У том смислу, ове књиге би требало да буду, заједно с другим темељним делима о том предмету, у библиотеци свакога ко жели да схвати данашњи и предмодерни Балкан. Њима је место поред дела Георга Штатмилера, Лефтена Ставријаноса, Питера Шугера, Омера Лутфи Баркана, Халила Иналџика, Николе Јорге и других. Сада, у време када дела проучавалаца Балкана нагло избијају у прве редове, имамо обимна синтетичка и аналитичка дела из пера стручњака који су нам пружили колективне историје Грка, Бугара, Срба и Румуна. Више није могућно да једна особа напише целокупну историју било којег од тих балканских народа. Па ипак, Стојановић је на свој посебни и бриљантни начин скоро постигао немогуће.

Превео са енглеског др Веселин Костић

UDC 93/94:929 Stojanović T.

Доналд Т. Роден[1]

СЕЋАЊЕ НА ТРАЈАНА СТОЈАНОВИЋА[2]

Желео бих да поделим с вама неке успомене на предавања на течају Облици цивилизације, која сам држао заједно с Трајаном током дванаестогодишњег раздобља од 1982. до 1994. године. Течај Облици цивилизације замислио је Руди Бел (Rudy Bell) у оквиру напора које је почетком осамдесетих година прошлог века наш Одсек чинио да прошири наставу из области опште историје. Али осим унапређивања наставног плана, Руди је, претпостављам, имао у виду и прилику да тај уводни течај буде форум који ће велики број наших студената довести у контакт с најоригиналнијим и најподстицајнијим умом нашег Универзитета. А то је управо оно што се догодило. И сви ми дугујемо захвалност Рудију за тај неуобичајени чин колегијалне великодушности. Током тих година знатан број наставника дао је свој допринос том курсу: најпре Ворин Сасмен (Warren Susman), а касније Стив Рејнхарт (Steve Reinhart) и Мет Мацуда (Matt Matsuda). Тих првих година Трајан је посвећивао много времена и енергије том наставном пројекту, па је чак и преводио неоплатонске песнике ако не би био задовољан постојећим преводима. Тај курс му је пружао прилику да говори о веома великом броју народа и места и да при том обухвати знатан временски распон. Трајан је био дубоко уверен да предавања посвећена љубави и смрти треба да се држе сваке године у сукцесивним семестрима, што ми више не радимо; а бар у два маха морао је да држи курс потпуно сам. До почетка деведесетих година број студената уписаних на тај курс се толико повећао да су се предавања морала преместити у слушаоницу „Скот 135”, где је „Професор”, како су га студенти звали, говорио пред аудиторијем од триста, па и више студената.

Није јасно да ли је то што су Трајана звали „Професор” значило да су студенти на нас остале гледали као на обмањиваче, што вероватно и јесмо били. Само је Трајан могао говорити с оном неспорном веродо-

---

[1] Одсек за историју Универзитета Ратгерс.

[2] Говор на комеморацији Трајану Стојановићу, одржаној на Универзитету Ратгерс крајем априла 2006. — Прим. Уред.

стојношћу, оним потпуним одсуством разметљивости, оним неутаживим одушевљењем за далеке народе, времена и места. Други су се могли позивати на Гизоа (Guizot) или Мишлеа (Michelet), или Вика (Vico), али само је „Професор", како ми је рекао један студент, деловао и говорио тако као да добро познаје те писце, као да је њихов универзум у ствари део његовог. А можда је и било тако. Трајан је постојано одбијао да било који текст вулгаризује како би га студенти лакше схватили. Он се никада није трудио да попустљивошћу стекне наклоност студената који га слушају и био је потпуно убеђен да сваки студент Универзитета Ратгерс треба да прочита цео *Роман о ружи* и да буде надахнут сваком речју у њему. Не могу да тврдим да су сви студенти били очарани сваком речју *Романа о ружи*, али на њих је остављао дубок утисак човек који је био у стању да до промуклости објашњава одељке из текста који му је толико драг.

Однос између професора и његових студената на предавањима из „Облика цивилизације" био је понекад заиста дирљив. „Професоре", јавио се један студент машући руком као да жели да скрене Трајанову пажњу на нешто важно. „Дааа", одговорио је Трајан на онај свој начин који се не да подражавати. „Професоре, географска карта на Вашем пројектору је окренута наопако." „Ох, стварно", одговорио је Трајан, не збунивши се ни за тренутак, а затим је наставио отприлике овако: „Да видимо. Знате, понекад можемо више научити ако географску карту не гледамо с праве стране него наопако". Наопак поглед на свет говори нам много о Трајану Стојановићу, који је, како је Руди приметио у свом некрологу објављеном у *Америчкој историјској ревији* (AHR), деконструисао пре деконструктивизма. Једна друга забавна епизода десила се једног пролећног јутра у слушаоници „Скот" када смо Трајан и ја заједно држали тај курс. Ја сам дошао око 9,30, а Трајан је до тог времена већ скоро био испунио таблу у тој огромној сали за предавање свим могућим енглеским сложеницама с префиксом *self* [само-]. Мислим да сам избројао четиристо или петсто речи. Те сложенице разврстао је по столећима у којима су настале, тако да је било прилично мало сложеница са *self* за XVI век, али много више за каснија столећа. У жељи да испише што више речи, Трајан се попео на столицу како би могао да искористи сваки комадић расположивог простора. То је, у доба пре појаве компјутерске и дигиталне презентације, захтевало огроман утрошак енергије и времена, а све то да би се студенти боље подучили. Студенти су улазили у просторију и остајали без речи посматрајући како се Трајан носи с таблом. Знали су да се дешава нешто што нису видели никада раније. А онда се Трајан упустио у разматрање питања зашто су одређене сложенице настале у одређеним вековима — зашто је „самоувереност" настала у XVII веку, „самоуправљање" у XVIII, „самопоуздање" у XIX, „самопослуга" у XX, итд. Како је предавање одмицало, Трајан је са све већим жаром говорио о нијансама етимологије, док су студенти зачуђено посматрали. Нећу да тврдим да су они ишта боље од мене схватили све што је на том предавању речено, али када су тога дана изашли из те просторије, они су знали да се нешто врло важно десило пред њиховим

очима; знали су да речи које употребљавамо имају значаја и да енглеска реч *self* има велики значај у нашем разумевању модерне историје.

Међу многим књижевним ремек-делима коришћеним на течају Облици цивилизације, Трајан је нарочито волео дело Јасунарија Кавабате *Звуци планине*, које говори о једном старијем човеку, по имену Шинго Огата, који последње године свог живота посвећује борби против онога што назива „сужени здрав разум”. На донекле сличан начин, Трајан је подстицао наше студенте, а и нас остале, да трагамо за значењем које није сведено на оно што је обично, очигледно или помодно: он нас је подстицао да налазимо људску истину и лепоту на неочекиваним местима. А поступајући тако, Трајан Стојановић, Професор, оплеменио је све нас.

Превео са енглеског др Веселин Костић

UDC 94(=163)„16/17”
2-175.75(=163„16/17”

Трајан Стојановић

СТРУКТУРНЕ ОСНОВЕ МИЛЕНАРИЗМА КОД ЈУЖНИХ СЛОВЕНА У XVII И XVIII ВЕКУ[1]

Историчар се јамачно излаже опасности да нашкоди стварности ако омаловажава битну улогу коју у разбијању старих друштвених структура и настајању нових стања имају одметници и „дружине храбрих момака” (*Männerverbände*). Па ипак, у борбама народа древне цивилизације против декултурације, које се непрестано продужавају, и један историјски феномен још значајнији од деловања одметнутих правдољубаца је, ако не у погледу догађаја који су га обележавали а оно бар као израз друштвене кризе дугог, веома дугог трајања, остао незапажен од већине балканолога. Алудирам на миленаризам, који је добро познат историчарима средњег века на Западу и стручњацима за подвлашћена друштва у некадашњим европским колонијама, али рђаво тумачен или слабо познат међу специјалистима за историју Балкана.

Први задатак који се намеће, јесте да се одреде структурне основе на којима делује миленаризам и да се тај покрет постави у његов историјски оквир, јер он се не јавља у свим временима и не настаје случајно. Извор му је, по свој прилици, у обредима и подвизима јунака у древним религијама, у прослављању обнове живота у природи, понављаном — на мање-више исти начин — сваке године, под чијим утицајем се устаљене улоге преокрећу, друштвена правила ублажавају, забране секуларизују, стари краљ се одриче својих права, а нови господар заузима његово место, те старост препушта своја права младости као што принуда уступа своја права слободи.

---

[1] Рад је написан 1966. године и прочитан као реферат на Првом међународном конгресу студија о Балкану и Југоистоку Европе у Софији 1966. Објављен је под насловом: Les structures millénaristes sud-slaves aux XVIIe et XVIIIe siècles, у: Association Internationale d’Études du Sud-est Européen, *Actes du Premier Congrès International ded Études Balkaniques et Sud-est Européennes*. III. *Histoire (Ve-XVe ss., XVe-XVIIIe ss.)* (Sofia: Éditions de l’Académie Bulgare des Sciences, 1969), стр. 809—819. Незнатно допуњен (текст у угластим заградама представља допуне из 1992) и илустрован прештампан је у ауторовој књизи *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4 (New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, 1995), стр. 1—13. — Прим. прев.

Пре него што тачно одредимо по чему се миленаризам разликује од облика приказивања цикличног обнављања, укажимо на обиље последњих код свих балканских народа, али се задржимо, посебно, на вршењу код Срба и Бугара у Подунављу, све до Првог светског рата, једног древног обреда прелаза званог *дружичало*. Празновано сваког првог понедеоника после Ускрса, *дружичало* се подудара са празником *dies rosationis* код старих Римљана, *družbadłnice* код Чеха, *druzbowanie* код Пољака и *Droužkensonntag* код Шлезана, веселим пригодама када су обављани обреди иницијације и прелаза током којих су правила геронтократије — врло стварне чак и кад су „стари" по нашим мерилима били често врло млади — престајала да важе, па су момци и девојке бирали себи по својој вољи побратиме и друге.

Додајмо фиктивном или привременом ослобађању од ауторитета у дане „дружичања" ритуално бунтовништво многобројних дружина момака. Не пристајући да се потчине занимању ратара или пастира, посвадивши се са старијима или с представницима градова или царстава, или пак мучени глађу, многи млади људи придружују се одметницима, лакоми на живот од лова и пљачке. Као и познати келтски *фијане*, и *клефти* и *хајдуци* с Балкана сваке године се на извесно време, али редовно, поновно укључују у живот племена, села или градова као што то указује један стих из српског фолклора:

Митров-данак, хајдучки растанак,
Ђурђев-данак, хајдучки састанак.

Како једна, тако и друга, ова бекства из свакидашњице имају за циљ ослобођење чије је трајање ограничено или које обухвата ужи круг људи: трају један дан, више недеља или шест месеци, или се, пак, нуде као могућност само једној старосној групи, напосе младима. Миленаризам напротив, други начин бежања од стварности, обећава да ће спасити на овоме свету читаво једно мноштво људи ако не и націју, и мајсторски пропагира окончање тегобног историјског доба.

Многострук у начинима испољавања, и зависан, у појединостима, од посебних искустава и успомена сваке заједнице, миленаризам се увек указује као покрет неприхватања одређене културе. Према томе, он се непосредно надовезује на болно осећање непоколебљивог неслагања између система достигнућа једног народа, тј. *Grundvolk*-а или тзв. аутохтоног народа или *староседелаца*, и чудесно зрачеће али невероватно крхке културе господара, који су увек у погледу обреда, националне припадности, друштвене класе, земље или духа — туђинци. Сурово угрожавани, обузети страхом од туђина и неком ужасном стрепњом у души, насталом из бојазни да ће изгубити културну самосталност, миленаристички народи се не ограничавају на захтеве да се поједини елементи културе просто замене другима; они прижељкују и замишљају могућним преображај структура. Амбиваленције, напетости у односима и локалне суревњивости се на тај начин претварају у солидарност у заједници, а на мит о годишњем или цикличком враћању Великог Претка у народа

древне цивилизације калеми се нови мит — мит *ре-волуције*, тј. мит о повратку златног доба, оног које је Ђанбатиста Вико називао божанским.

Улога мита о годишњем враћању Великог Претка и ритуалног бежања из свакидашњице, као и привременог бунтовништва, састоји се, у бити, у очишћењу и чудотворству. Дотле док прибегавање таквим начинима ослобођења задовољава у довољној мери један народ, потреба за *ре-волуцијом* не улази у кадар историје. Али када задовољство подлегне пред друштвеним незадовољством, почињу се стварати, поред празника привременог бежања, и покрети трајног бежања од устаљеног начина живота, малтене биолошког.

По свему судећи, миленаристички покрети се код балканских народа јављају још од античког доба, али се тек од XII века могу мање или више добро пратити њихови расплети, а најзначајније хилијастичко раздобље протеже се нарочито од краја XVI века па до почетка XIX. Ови покрети нису искључива одлика ниједне етничке групе или вероисповести, с обзиром на то да их срећемо, у различитим епохама, и код Бугара и код Влаха, и код Грка и код Срба, и код Јевреја и код Турака, а исто тако и Албанаца. Међутим, код сваког народа попримају посебно обличје, које има локалне боје, па хилијазам једних понекад иде на штету хилијазма других. У једној необјављеној студији направио сам преглед балканских миленаризама кроз векове (чију скицу први пут приказујем у закључном делу ове књиге[2]). Овде ме, пак, захтеви програма Конгреса коме је ово саопштење намењено (Први међународни конгрес студија о Балкану и Југоистоку Европе, Софија 1966) приморавају да будем скромнији. Одабрао сам стога као тему проблем миленаризма код Јужних Словена у западним и средишњим балканским областима у XVII и XVIII веку.

Настањени на Балкану као освајачи већ више од два столећа, Турци су за време Мустафе I (владао 1617—1618. и 1622—1623) из дана у дан очекивали да и сами буду поражени, па су појаву комете за владавине Османа II (1618—1622) тумачили као сигуран предзнак своје пропасти. Збацивање Турака, од чега су Турци страховали, а што су остали балкански народи жарко желели, проповедали су нарочито Словени у западним областима. Подстакнут *Ослобођеним Јерусалимом* Торквата Таса (1544—1595), на пример, дубровачки песник Иван Гундулић је написао, 1622. године, спев *Осман* у коме приказује болне стрепње Турака и чврсту веру и надања српских и хрватских крајева.

...тко би гори ето је доли,
а тко доли, гори устаје.
Сад врх сабље круна виси,
сад врх сабље круна пада,
сад на царство роб се узвиси,
а тко цар би, роб је сада.

---

[2] Видети резиме те студије: Les structures millénaristes des civilisations balkaniques у: Association Internationale d'Etudes du Sud-est Européen, *Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes, Sofia, 26 aout-1er septembre 1996, Résumés des Communications: Histoire (XVe—XIe s.)* (Sofia, 1966), стр. 84—85. — Прим. прев.

Несрећни Осман, који је пао као жртва јарости распојасаних војничина, жали се, с горчином и једом, на поремећеност законитог поретка:

Јаох, а сада све је инако,
и војводе и војници,
све је отишло наопако,
невјерни су свиколици!

Неколико десетина година касније, јавља се код Срба у Подунављу један узурпатор — лажни пророк, Ђорђе II Бранковић, који за себе тврди да је потомак владајуће породице у Србији с краја средњег века. Као ердељски дипломата, овај лажни Бранковић (1645—1711) подноси цару Леополду I 1688. године, у току рата Аустрије против Турака од 1683—1699. један меморандум без икакве везе са стварношћу, у коме му предлаже стварање илирског краљевства или царства које би обухватило покрајине Срем, Славонију, Србију, Босну, Херцеговину, Македонију, Албанију, Бугарску и Тракију, као и све остале крајеве које настањују Бугари, Срби или Албанци. Године 1663, на празник светог арханђела Михаила, подвлачи он уз то, пећки патријарх Максим тајно га је миропомазао за деспота у једној цркви у Једрену. Одмах затим, патријарх Арсеније III Црнојевић признао га је за законитог наследника средњовековних Бранковића.

Крајем XIX и почетком XX века, више српских историчара, нарочито Иларион Руварац и Јован Радонић, хтело је да докаже, на основу обилне документације и виспреног расуђивања, да поменуто миропомазање није никада обављено. Имајмо на уму, међутим, да је тај лажни Бранковић у својој младости можда упознао узаврелост, како у Цариграду тако и у пограничним градовима Угарске и Босне — у пуританском народном покрету ендогамне секте Кадезаделија (или Казизаделија), чије су присталице презирале музику и весеље а радо читале, нарочито током тридесетих и четрдесетих година XVII века, не само Коран, већ и Јеванђеље, ово последње у преводу на језик Јужних Словена који су истарски протестанти преписали на ћириличном писму. Јамачно је знао и за надалеко чувене покрете Староверацa у Русији и Сабатеја Севија (Сабатаја Севија, Шабетаја Зевија, Шабетаја Цвија) међу Јеврејима у Османској царевини, јер је у тим двема земљама боравио као дипломата у време када су доживљавале најјаче миленаристичке потресе. Ако га је патријарх Максим заиста миропомазао за деспота, учинио је то можда зато што је увидео да српски прваци предосећају скори крај османске царевине. У сваком случају, запамтимо одредницу године, 1663, период бурне миленаристичке ускомешаности и код Руса и код Јевреја, као датум тобожњег или стварног миропомазања. Приметимо и то да Бранковић није само тврдио да је изабраник божјег представника на земљи него и да је јавно излагао свој славољубиви сан да створи земаљски рај, или боље рећи да обнови неки земаљски рај који никад није постојао — илирско царство.

Већ и због свог позива одвећ далеко од народа, Бранковић превише дуго чека да се изјасни о својим намерама. Рат од 1683. до 1699. године био је успешан за Аустријанце све до краја 1688. Међутим, с обзиром на то да су 1689. године своје трупе одаслали предалеко на југ, све до Üsküb-а (Скопље, Скопје), и да им је претила куга и друге епидемије, морали су да се повуку према северу, а за њима су кренули и православни Срби и Македонци па и Албанци и Бугари католици. Масовно повлачење је у јеку. Лажни Бранковић, при свем том, чека до 12. јуна да изда наређење за устанак „народима северне Илирије, Мезије и Тракије".

Свесна да народ лако подлеже бунтовничкој пропаганди ватрених и славољубивих узурпатора, царска влада се напречац одлучује да Бранковића ухапси (и држаће га у заточеништву све до смрти, 1711. године). Народ се, пак, не диже на устанак, опредељујујући се за један други начин спасења — бекство у земљу која се сматрала безбедном, исељење у Угарску, земљу у којој су Срби и Власи тражили прибежиште почев од XV и XVI века.

У исто доба када су се испољили Сабатејев хилијазам и Бранковићев учени миленаризам, по свој прилици негде око средине XVII века, један „старац" из племена Васојевића и братства Шћекића, које је некада припадало племену Пипери, почео је да предсказује долазак српског Месије: „Јавиће се један *црни човјек* оздо од ѝтока Лима... у Дунав. Тај човјек ће се звати *цар у опанцима*. Он ће много српскога народа ослободити од Турака... Дотле ће много несрећа бити... Они које ослободи живјеће лијепо... Доћи ће *Црнокапа* и *Црногаћа* к нама... Турци ће се све више и више губити с лица земље..."

Ово пророчанство „старца" Стања поставља бројне проблеме. Напоменимо, пре свега, да је име Стањ зацело варијанта мушког имена Станко, Станоје, Станимир или Стојан, или пак женских имена Стана, Станија, Стамена или Стојна; магијско или профилактичко име које се давало мушком детету у породици у којој се деца нису држала, или женском детету у породици обдареној с много девојчица а лишеној дечака. Према обавештењима етнографа Милана Милићевића, Стањ је умро као деведесетогодишњак, „пре 220 година", према томе, око 1650. или 1670, ако се има у виду и раздобље током кога је Милићевић мора бити прикупљао своја обавештења. Ако су његови подаци тачни, „старац" је био савременик Ивана Гундулића и морао је знати за Сабатејева предсказања.

Пророчанство приписивано Стању изричито говори о доласку човека црнпурастог или мрког лица, *црног човјека* кога прате *Црнокапа(е)* и *Црногаћа(е)*, или који ће сам изгледати као *Црнокапе* и *Црногаће*. Само, како протумачити те загонетне речи? Буквално значење је „Црна капа" (или „Црна капуљача") и „Црне чакшире".

Међутим, почетком XIX века *Црнокапама* су називани становници области Браничева, тј. подунавске источне Србије. С друге стране, становници Старог Влаха или Старовлаха, брдовите области која раздваја Херцеговину и Црну Гору од Србије, познати су по лицима мрке боје

огрубелим од ветра и сунца и потамнелим од дима чамовине који се диже из њихових слабо проветраваних кућа. Људи у Старом Влаху обично су, у XIX веку, носили широке црне чакшире зване *пеленгири*. Да ли је *Црнокапа* човек из Браничева, а *Црногаћа* из Старог Влаха? Могуће је то.

Етимолошки гледано, међутим, а и у несвесном колективном памћењу српског народа, *Црнокапа* је по свој прилици Велики хтон,[3] који на глави носи *Tarnkappe*[4] или *Tarnhut*,[5] оно кече од магле какво су у митологији Тевтонаца носили чудновати јунаци несталног обличја, као из мучних снова, и виле. С тим кечетом на глави, та митска бића постајала су невидљива и попримала уз то снагу дванаесторице људи. То кече има сличности и с капом од пасје коже, овојем од таме који је по предању носио око главе древни грчки бог мртвих. С тим у вези, поменимо да је косовска равница, којом често пролазе људи из Старог Влаха, понекад прекривена густом маглом. У једној типично старовлашкој песми из те магле искрсава неки незнанац на белом троногом коњу. Незнанац изгледа посустао као и живинче које јаше, али лако односи победу над једним од најчувенијих витезова на Балкану — Бановић Секулом. Победник је Јован са Косова, витешки борац за правду. У ствари, то је Јован, спроводник душа умрлих, феудална верзија тевтонских јунака и грчког бога мртвих.

Као *Црнокапа*, и реч *Црногаћа* проистиче првим делом из корена *црн* (или *чарн*), тј. мрк, земљане боје, магичан, чаробњачки. Насупрот томе, корен другог дела ове потоње речи представља по мом мишљењу посрбљен облик речи *Gautr* која је код Гота означавала „човека” или „јунака”, али која је употребљавана и да означи чувеног бога обично поштованог под именом Wuotan, Wodan, Wotan или Odinn (Вид или Световид паганских Словена). Ако *Црнокапа* значи „кече од магле”, или „капа од таме”, *Црногаћа* означава вероватно црног човека или јунака (чаробњака), тј. подземног бога или врховног староседеоца, митског бранитеља домородачке културе.

Не заборавимо да су Словени вековима живели уз Готе, не само у Пољској и у степама југоисточне Европе него и на Балкану, нарочито у Подунављу, у Хрватској, Херцеговини, у Црној Гори и североисточној Албанији. На пола пута између Дубровника и Фоче, откривамо тако Гацко Поље, по свему судећи Готско поље. Врло је могуће и то да је српскохрватска реч *гатари*, која у наше дане означава „врачаре” или „тумаче знамења”, некад означавала „врачаре и Готе”, стручњаке за врачање. Није, према томе, никакво чудо што се Јужни Словени служе речју готског призвука да означе претка предака, врховног староседеоца.

Црни човјек, Црнокапа, Црногаћа, или Јован с Косова, то је увек црни човек од магле и тмине. Подједнако поштован код готово свих балканских народа је и јунак Марко Крал(љ) или Краљевић, чије име, у ствари, није ништа друго до незнатно измењено име Мрк[оје] или Мрк[оња]. Опет је то црни човек, човек од таме или једноставно: *мрак*.

---

[3] Врховни бог доњег света — Прим. прев.
[4] Волшебна капа — Прим. прев.
[5] Волшебни шешир — Прим. прев.

У предању, које је у доброј мери балканско, мада му је средиште у Србији, Македонији и у западној Бугарској, Марко заступа један архетип око ког је народ створио митове који необично подсећају на приче о другом доласку краља Артура, Карла Великог (*Carolus redivivus*), грофа Бодуена (скраћен назив за латинског цара у Цариграду), Фридриха Барбаросе, врлог цара пред смак света, а не треба занемарити ни бајке о „незнаном краљу" код Ираца. Митови исплетени око Марковог имена имају веома мало везе с истоименим историјским краљевићем, турским вазалом с краја XIV века. Легендарни лик умногоме подсећа, напротив, на Дигениса Акриту, византијског јунака из предела на граници Анадолије, и на трачко-фрижанског Сабазија или Диониса.

Оно што је битно, јесте то да народи Балкана, а на првом месту Јужни Словени, вековима ишчекују повратак Марка Краљевића као спаситеља и зачетника новог *златног доба*. Ове легенде познате су нам пре свега у облицима које су добиле почев од краја XVIII века, али све наводи на мисао да потичу из веома давних времена. У њима се прича како се Марко привремено повукао из света, и да је задремао у некој тајној пећини, симболу Мајке Земље, надомак своје македонске тврђаве у Прилепу или на неком непознатом острву. Али кад *куцне час* избављења, препорода и опроштаја за српски народ, Марко ће се пробудити из свога сна и повести Србе и друге потлачене народе Балкана против Турака, које ће отерати „преко сињег мора" одакле су и дошли. Слично легенди о краљу Артуру, у једној варијанти се тврди да ће се јунак пробудити када се његов мач најзад истргне из стене (или из греде) у коју га је он зарио пре но што је пао у свој дуги сан.

Марко ће се вратити кад „куцне час" ослобођења, тј. у тренутку који је код Јужних Словена предодредила *судбина*, код Грка *heimarmene*. Готово незамисливо важан, нарочито у XV веку, средњовековни појам *судбина*, схватан у смислу уредовања једног бога који суди по правди, царује све до средине XIX века, па и касније. У народним веровањима, оно што одлучује о срећи и о несрећи није случај већ, пре — судбина. Али, зар и сâм Волтер не изјављује године 1764.[6] да је принцип судбине (или „закона") јачи од свега, да случај не постоји? У волтеровској мисли, међутим, Бог делује само на основу закона које је она замислила. То је, дакле, као да више не постоји. Отклањајући Бога, Волтер, међутим, није искључивао судбину.

Почев од тридесетих година XIX века, из разлога које ћемо изложити у даљем тексту, традиционални облици или облици миленаризма из прединдустријског доба почеће да се разграђују. У једној причи из 1902. године, која носи наслов „Краљевић Марко по други пут међу Србима", Радоје Домановић (1873—1908) исмеваће Марка као отеловљење преживелих навика и обичаја. Марков чувени коњ, на пример, не може да стигне бициклисту, а сам Марко бива ухапшен због скитничења јер је без „занимања", јер не уважава етику редовног и на прописима заснова-

---

[6] Аутор мисли на прво издање Волтеровог *Dictionnaire philosophique* (Genève, 1764). — Прим. прев.

ног рада. Следствено томе, он стиже и у лудницу, да би се, напослетку, поново винуо пут неба.

Али узмицање старовремског миленеризма је, пре свега, својствено градовима. По селима, древна веровања су жилавија. У новембру 1912, на пример, за време Првог балканског рата српски војници, сељаци и пастири у униформама, освојили су висове који су сматрани неосвојивим, подстакнути колективном визијом Марка на коњу који их је бодрио да одлучно ступају напред. И за време Првог светског рата, миленаристичка предсказања јачају у српским окупираним крајевима. У послератним годинама приповедач Никола Пејчиноски из села Бродец, из краја насељеног Мијацима, овчарима из западне Македоније, поново потврђује колективно веровање у онострано ослобођење. „Марко ће се пробудити, обећава му нимфа или легендарна *вила*, кад га буде прекрило седам стотина седамдесет седам слојева лишћа". Магични број седам, трипут поновљен, 777, је други начин да се каже: „кад куцне час".

Уосталом, миленаристичке визије, омиљене између XVI и XIX века код Срба и њихових најближих суседа, обухватају више древних елемената него месијанизми и миленаризми јеврејске и грчке цивилизације, који су књижевнијег карактера. Ти древни елементи уклопљени су на веома прецизан начин. Национални спаситељ и јунак на пољу културе код Срба, као и уопште код Јужних Словена, обједињује тако велики део следећих својстава:

1) хром је или јаше хромог коња;

2) коњаник је, а коњ му је обично белац или шарац, али је понекад и неке друге боје;

3) лице му је мрко или изгледа као да је од магле;

4) носи црну или магличасту одећу која га чува од недаћа, а на глави му је црна капа;

5) на ногама има опанке, сандале или кратке чизме, као Хермес или Меркур;

6) називају га краљевићем, краљем или царем;

7) непрекидно путује;

8) исцелитељ је;

9) уобичајено име му је Црни, Марко (Црни или Мрачни), Кара (Црни), Сава (Сабазије), Иван, Јован (Јупитер) или Стефан (освештано име српских краљева у средњем веку).

Храмање, црно или мрко лице, одећа и капа црне боје (или од магле и чудотворни) и бео коњ обично су својства старог српског бога Дабога; он је бог земље, ноћи и ватре, рудног блага и богатства, плодности и изобиља, *deus dator*,[7] врховни бог доњег света. Уз све то, ношење опанака или сандала обележје је и светог Саве (или Сабазија) и ђавола, тог другог наследника Сабазија. Уосталом, Срби називају ђавола именом Даба, што је облик који се у обичном говору употребљава за Дабога (*deus dator*) — или Даба Роми, Хроми Даба.

---

[7] Давалац добара — Прим. прев.

Баш као и у средњовековној Европи, у којој ипак већ постоји двојност у ставовима, и код балканских народа, све до прошлог века одржава се такво веровање у представи да најубогији луталица или скитница, путник у опанцима и дроњцима, ћопавко и просјак, може заиста да буде прерушен бог, светитељ или демон античког типа, *sanctus pauper*[8] који дели награде и казне, и коме треба свесрдно указати гостопримство. У гностицизму, Спаситељ је често називан Странцем, тј. путником који долази издалека, па чак и из неког другог света. Још у Хомерово доба, Грци су просјака и луталицу сматрали демијурзима, слугама заједнице, који врше „очишћења" или служе као жртвени јарци, час обасипани поклонима а час понижавани батинањем; били су неопходни на гозбама, на којима су подносили увреде и бивали угошћавани „пресветом" храном.

У митологији великог дела човечанства, храмање је обележје богова из доњег света, о чему сведоче Вулкан, хроми бог ватре и ковача и занатлија код Римљана, као и богови „с окрвављеном ногом" или „с рањеном ногом" код Пуебла, посрћући и хроми хтони код Квакиутла, хроми ђаво са црним лицем код Саракачана, овчара на јужном Балкану. С обзиром на то да долазе из земљине утробе — и у руској митологији истинито царство, град Китец, налази се на дну језера — како би могли и да ходају без муке?

Што се тиче симболике коња и хероса на коњу, треба се најпре подсетити да је у митологији старих Грка супруг или дружбеник Деметре крилати коњ Посејдон Хипиос, бог шпиља, бездана, извора, бујица и пећина, као и мора, који ће се, касније, придружити човеку на небу. У индоевропској митологији бели или црвени коњ симболизује, наиме, средство за повезивање, спону, између земље и ватре, или земље и сунца. Најзад, трачко-фрижански херос на коњу, чија слика прекрива балканске надгробне споменике, води порекло од Диониса.

Дионис је био дуго приказиван у виду змије, или дивљег вепра, да би, напослетку, био повезиван с Митром који је приносио на жртву бика (свог *alter ega*), с троглавим коњаником код Трачана, с Триглавом, троглавим богом-коњем код становника Помераније, с Дабогом, Марсом и Видом; па после са светим Димитријем, светим Теодором и светим Ђорђем. Касније ће бити мешан и с Краљевићем Марком, чија је породична *слава* управо херос на коњу, Свети Ђорђе. Бог-коњ, или херос на коњу, није нико други до древни бог из доњег света који је добио улогу посредника између човека и земље, а у исти мах и човека и неба.

Проистекла из обредних пракси и веровања у трачко-фрижанској, грчкој, илирској и словенско-иранско-готској цивилизацији, а и из обичаја средњовековног хришћанства, богата миленаристичка традиција словенских народа у Турској царевини омогућавала им је да призивају у помоћ велики број спаситеља. Ако се, уосталом, најчувенији спаситељи оглуше о дужност и не појаве се на позив, увек је било могуће обратити се неком новом спаситељу.

---

[8] Непорочан, свети сиромах, сиромах-светитељ — Прим. прев.

Управо се то и догодило код Црногораца и њихових далматинских и херцеговачких суседа, када је, шездесетих година XVIII века, на млетачку територију Котора, недалеко од Будве, стигао неки путујући исцелитељ од тридесетак година, вешт у коришћењу лековитих биљака, за кога се још не зна ко је у ствари био. [По Алфонсу Рабу, био је то „грчки монах из реда Светог Василија, или обичан грчки калуђер", тајни изасланик Папазоглуа из Тесалије, који је и сам био тајни изасланик Катарине II са задатком да Пелопонез дигне на устанак]. Представљајући се као да је пореклом из Јањине, он, ипак, иако је носио грчку калуђерску ризу, није, изгледа, знао грчки језик. (Није ли то био неки Влах, али зашто онда није знао грчки?) Понекад се претпоставља да је то био извесни Степан Раичевић из Далмације, кога, међутим, не треба мешати са оним Раичевићем из Дубровника.

Углед овог странца брзо расте, па се током лета 1767. године по номократској конфедерацији црногорских племена проноси глас да је он у ствари Петар III, законити цар Русије, кога је, 1762. године, убила хунта верна његовој супрузи, Катарини II.

Ако буду престали са својим крвним осветама и показали се привржени својој православној вери, Црногорци ће — како им је обећавао исцелитељ — моћи с правом да се надају великом добру. Две скупштине црногорских ратника заклињу се да ће стално међу собом живети у миру, одлазе на поклоњење Стевану у његово уточиште у Котору, лишавају немоћног кнеза-владику Саву Петровића световне власти и прихватају владавину Стевана (или Шћепана), што је освештано име традиционално давано (у облику Стефан) српским средњовековним краљевима. Нови монарх је сам себе називао „Мали, најмањи на земљи", или „Шћепан, мали с малима, опак с опакима, а добар с добрима", и увек је носио црну капу (легендарну *Tarnkappe?*) постављену крзном, коју ни пред ким није скидао.

Према Пјеру Кокелу (Pierre Coquelle), године 1784. штампано је у Мангалору, на обали Малабара,[9] једно делце под насловом *Stiefan Mali, ou Etienne le Petit, le pseudo Pierre III, Empereur de Russie* (Стефан Мали, или Шћепан Мали, лажни Петар III, цар Русије), чији се непознати аутор хвалио да је био „генерал" у Шћепановој војсци. По аутору тог делца, чији примерак нисам успео да пронађем, исцелитељ је, у септембру 1767, упутио становништву Црне Горе следећи проглас:

> Шћепан Мали, који ће ускоро постати велики, саопштава да јабуке нијесу још зреле, али чим зрену, отвориће се и унутра ће се наћи рубина, дијаманата, сафира, смарагда, и сваки који у мене буде вјеровао имаће их колико га год буде воља. Мир и поздрав онима који ће ме слушати; они који ми не буду вјерни и одани одмах ће од мача погинути и бити бачени у море, које само чека моје наредбе да их прихвати и прогута.

[Али, сањати бисере или драго камење, читамо у књизи о значењима снова Џафара ибн Мохамеда ал Балкија, односи се „најчешће", према предању Индуса, „на божанска пророчанства, на спознају Бога и на

[9] Област у западној Индији — Прим. прев.

божанску мудрост”.] По свему судећи, индијска односно источњачка улепшавања стварности обогатила су тако, код поробљених народа Балкана, веровања у неко лепо златно доба. Црногорци могу да се поуздају у пророчанство звано пророчанство Шћепана Малог, јер му је извор у „*божјој премудрости*”.

У божјој премудрости! Оно што, ипак, није довољно запажено, јесте да тај Стеван, Stefano Piccolo, Шћепан Мали или лажни Петар III, игра у машти народа улогу бога мора. Ово само чека његова наређења, најављује он, па да невернике и вероломнике живе прогута.

Хитња Црногораца да признају за владара једног узурпатора, узнемирила је Катарину II која је у то време била озбиљно забринута због буне Јемељана Пугачова и због руског миленаризма, који ће ускоро створити легенду о „златном атаману”. Она, дакле, шаље у Црну Гору 1769. године кнеза Јурија Владимировича Долгоруког да Шћепана јавно раскринка као варалицу. Не нашавши никога ко би имао довољно ауторитета да замени опчинитеља, Долгоруки се морао помирити с тим да му опрости, произведе га у руског официра и преда му повељу којом се Црна Гора ставља под његову управу.

Годину дана касније, услед експлозије једне мине коју је постављао, опчинитељ остаје сакат и губи једно око. Већ и иначе црнопут, бркат и упалих очију, а сада још и полуслеп и хром, он постаје један прави подземни бог, кога од сада, као неког римског диктатора, носе у столици, поклону суседне Републике светог Влаха (Raguse), набављеној у Венецији за шездесет златних дуката. У септембру 1773, међутим, Шћепана убија његов слуга, свирач на лири, поткупљен од скадарског паше, који се надао да ће Црну Гору припојити својим територијама.

Готовост Јужних Словена да свесрдно прихватају такве апостоле препорода објашњава се околностима које су у исти мах објективне и субјективне, нарочито њиховим искуствима с туђинском влашћу. Они су, дакле, врло брижљиво сачували древни мит о повратку претка ослободиоца, мит о „заспалом цару”, који је у западној Азији познат као мит о „скривеном емиру”. Посреди је, у ствари, феномен прекомерно осећајних народа, спремних, а и по природи способних да прелазе из једног прејаког осећања у друго, из очајања у безгранично надање.

Читав век после ступања на власт Шћепана Малог, доктор Г. Фрилеј (Frilley), који је наследио доктора Булоња (Boulogne) на двору црногорског кнеза Николе, овако је описао психологију Црногораца у доба свога боравка међу њима (1870. до 1880): „Изгледа да у патологији Црногораца преовлађују неурозе: неурозе ума веома су бројне за једну тако малу популацију; неурозе осећајних органа, нарочито главе, [као што је] мигрена [и] најразличитије неуралгије; додајмо томе дечју парализу, хистерију, од које пати бар трећина жена, обољења нервног система код многих мушкараца [и] нервозне откуцаје аорте од којих пате готово сви припадници оба пола.”

Овај опис може вероватно да обухвати и суседне народе и раније епохе. Ако остали аутори на ово скоро и не указују, разлог је у томе што тамо нису боравили као лекари, или пак у томе што посматрачи по пра-

вилу нису били у стању да уоче једно стање узбуђености, које је све до краја XVII века, а често и до XIX века било заиста одвећ распрострањено и у западној Европи. С обзиром на то да је било одвећ распрострањено, такво стање духа могло је остати незапажено.

Додајмо осталим миленаристичким визијама код Срба и „небеске прилике", које је народ обично тумачио као предзнаке рата, епидемија и буна, након којих би, најзад, могло доћи до ослобођења и препорода. Веровало се, на пример, да су комете весници и порука наде и великих несрећа, препорода који ће доћи кроз патњу и смрт.

Балада о „Почетку буне против дахија" слепог песника Филипа Вишњића, предочава, тако, једно апокалиптичко приказање почетака српског устанка из 1804. године. Према Ненаду Јанковићу, први предзнак на који песма указује јесте сунчево помрачење 30. јануара (према песми, догодило се то уочи Трифундана, 31. јануара) односно месечево помрачење 14. јануара 1804. Други предзнак, насупрот томе, знак у виду „крвавих барјака", односи се по свој прилици на комете из 1781, 1797. или 1807, које су се без сумње могле видети и голим оком. Трећи знак је грмљавина од 14. јануара 1801 (уочи Светога Саве). Четврти се, најзад, везује с већ поменутим помрачењима, или за помрачења уопште без обзира на то које су се године догодила.

Многи изрази у песми добијају облик формуле: „од Трипуна до Светога Ђурђа", „од Ђурђева до Дмитрова дана". Песма исто тако открива миленаристичко поимање времена. Хронолошки след догађаја, на пример, нема неки већи значај. Ако бисмо се ослонили на песму, на пример, редослед догађаја одговарао би следећим годинама: 1) 1804, 2) 1781, 1797. или 1807, 3) 1801. и 4) 1804, или пак било којој години у којој је виђен неки од предзнака. У том редоследу је, међутим, и једна истина коју догађајна историја, која сва збивања систематски сврстава у хронолошки редослед, није уопште запазила. Вишњићева песма, спевана у време догађаја о којима говори, допушта нам да уочимо извесну миленаристичку конфигурацију — да почетке српске револуције кад су у питању њени миленаристички аспекти, датујемо како у годину 1804. тако и у годину 1781. или 1797.

На тај начин доспевамо до револуције, у Србији, не трагом светлосних појава на небу, већ захваљујући миленаризму. Вође тзв. Првог (1804—1813) и Другог српског устанка (1815), Карађорђе (Црни Ђорђе) Петровић и Милош Обреновић, били су готово исто толико миленаристичке вође колико и ратници. Један Србин из Војводине, који је двадесетих година XIX века обилазио Србију, приказује Милоша као „верног божјег изасланика", послатог да ослободи Србе од Турака, као што је Мојсије избавио јеврејски народ од фараона. Али, смерајући да постане традиционални старешина, или легитимни владар, Милош одустаје од замисли да остане чисто харизматски вођа чија моћ увек зависи од непоколебљиве вере следбеника у његово послање. Године 1830, на заседању Велике народне скупштине, он вешто предлаже да се повуче с власти, не би ли уђуткао незадовољне старешине и одбацио жалбе да по-

ступа као тиранин. Тада се зачуше повици оданости: „Оче! Спасиоче отечества! Ослободиоче! Божји изабраниче!” Затим га скупштина прогласи за наследног кнеза.

Обесхрабрујући деловање шамана и пророка још од двадесетих година XIX века, Милош се, после 1830. године све јаче супротстављао народним покретима. Увиђао је да се народ може отуђити од актуелних старешина у корист нових харизматских коловођа, ако људи буду и даље слободно ширили предсказања бројних шамана.

Врачари, предсказивачи, гатаре, гатари, пророци, скитнице, ипак, верно одражавају српску културу тог раздобља. У јулу 1836, на пример, пророчанство неког калуђера и „човека скитнице и будале” навело је многе људе да беже из сељачке престонице Крагујевца због страха да ће земља прогутати град. Милошев Совјет прибегава тада војној сили како би избегле принудно вратио у Крагујевац.

Проблем врачара и пророка ствара неприлике држави и током наредних година, али више нема — осим ретко — некадашњу веома значајну улогу. Роже Бастид (Roger Bastide) тврди, напротив, да месијанизам обухвата

и аспекте који погодују и аспекте који не погодују могућем развоју неразвијених земаља. Он може, ако њиме споља манипулишу виспрени предводници који га претворе, на пример, у политичку странку, бити привикавање масе на нове начине мишљења и деловања; али, он може, исто тако, ако му се допусти да се слободно развија, или ако се прогања, и да допринесе јачању размишљања о моћи магије и одустајању од напора у корист сањарија.

Другим речима, покрет може да се претвори у секту, у „раскид с осталим светом”, па тако из револуционарности прећи у конзервативност и стагнирање, као што је то било у неразвијеној Србији после 1830. године.

Али како поверовати у прву претпоставку Рожеа Бастида? Не постоји ли, напротив, готово непремостив јаз између потребе да се организује или објективизује ново друштво, да се оно постави на јасно одређене основе, и потреба миленаристичких група да се врате на један облик друштва за који се претпоставља да је раније постојао? Балкански случај, заправо, наводи на помисао да миленаризам има мало изгледа на успех у једном истински политичком или политизованом друштву, да су миленаризам и занесењаштво, у принципу, супротност политике.

Белешке

Дубоко сам захвалан Савету за истраживања при Универзитету Ратгерс (Rutgers Research Council) на подршци пружаној мојим истраживањима. Намера ми је да ове странице посвећене миленаризму код Јужних Словена у XVII и XVIII веку уђу, касније, у састав једне дуже студије о структурним основама миленаризма које су претходиле индустријском периоду у балканским цивилизацијама (видети последње поглавље ове

књиге[10]). Делови текстова које овде наводим и објашњавам или преиспитујем потичу из следећих дела: два реда о животу хајдука преузео сам из књиге М[илана] Ђ. Милићевића, *Живот Срба сељака* (друго попр. и прош. издање, Београд: Српска краљевска академија, 1894), стр. 144, и Едмунда Шневајса (Edmund Schneeweis), *Serbokroatische Volkskunde*. I. *Volksglaube und Volksbrauch* (Berlin: Walter de Gruyter, 1961), стр. 137. Стихови из Гундулићевог спева *Осман* су из књиге Иван Гундулић: *Одабране стране*, стр. 153. и 160, коју је приредио Драгољуб Павловић а објавио Геца Кон (Београд 1939). Стањево пророчанство је преузето из *Живота Срба сељака* од Милана Ђ. Милићевића, стр. 83—84, и из дела Веселина Чајкановића *О српском врховном богу* (Београд: Српска краљевска академија, 1941), стр. 116—117. — Проглас приписан Шћепану Малом потиче из књиге Пјера Кокела (Pierre Coquelle), *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines* (Paris: Ernest Leroux, 1895), стр. 224—226. [О значењу снова, видети: Apomazar (Djafar ibn Mohammed [Abou Mashar], al Balkhi), *Des significations et événemens des songes, selon la doctrine des Indiens, Perses, & Egyptiens, pris de la bibliothèque de Sambucus, pvis tovrne dv grec en latin, par lean Leunclaius* [*Johann Löwenklau, dit Leunclavius*], *et mis de nouueau en françoys* par Denys-du-Val (Paris, chez Denys-du-Val, 1581), стр. 260. За остале појединости о Шћепану Малом, видети: (Alphonse Rabbe), Introduction: Esquisse des révolutions de la Grèce depuis l'établissment de la domination romaine jusqu'à la chute du Bas-Empire; et Tableau de l'état de la nation grecque sous les Turcs, у: Maxime Reybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, 2 књиге (Paris: Tournachon-Molin, 1824—1825), I, 126—129 (1—184), као и Michael Boro Petrovich, Catherine II and a false Peter III in Montenegro, *American Slavic and East European Review*, XIV (1955), 169—194.] Заснован на опсервацијама из седамдесетих година XIX века, приказ психологије Црногораца дело је лекара Габриела Фрилеја (Frilley), официра Легије части, и Јована Влаховића (Wlahovitj), капетана црногорског порекла у служби Србије, *Le Monténégro contemporain* (Paris: Plon, 1876), стр. 417. Најзад, Роже Бастид (Roger Bastide) излаже укратко своје погледе у чланку Messianisme et développement économique et social, *Cahiers internationaux de sociologie*, XXXI (1961), стр. 11—12. У вези с неким другим појединостима кад је реч о народним веровањима, видети мој чланак „Кукуруз на Балкану".[11]

Превела са француског Зорица Хаџи Видојковић

---

[10] *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, стр. 93—113 (Prospective: Third and Fourth Levels of History) — Прим. прев.

[11] Le Maïs dans les Balkans, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*. XXI, 5 (septembre-octobre 1966), 1026—1040 [прештампано у: Traian Stoianovich, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, New Rochelle, N.Y., 1995, стр. 89—109]. — Прим. прев.

UDC 012 Stojanović T.

Властимир Ђокић

BIBLIOGRAPHY OF TRAIAN STOIANOVICH
Professor of the Rutgers State University, New Brunswick, New Jersey, USA

БИБЛИОГРАФИЈА ТРАЈАНА СТОЈАНОВИЋА
Професора Државног универзитета Ратгерс у Њу Бранзвику, Њу Џерзи, САД

THESES
ТЕЗЕ

The Role of Land Confiscation and Sale in the Contest between Agrarian Collectivism and Individualism in Revolutionary France, M. A. thesis, New York University, 1949, unpublished.

L'Économie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles (principalement d'après les archives consulaires françaises), doctorat de l'Université, Faculté des Lettres, Université de Paris, 1952, pp. 406, unpublished.

BOOKS
КЊИГЕ

1. *L'Agriculture dans les Balkans au XVIIIe siècle* (Paris, 1954).
2. *A Study in Balkan Civilization* (New York: Alfred A. Knopf, 1967), pp. xi, 215, vi. Translated into Serbian as *Balkanska civilizacija*, trans. by Ivana Đorđević (Beograd: Centar za geopoetiku, 1995), pp. 190.
3. *French Historical Method: The 'Annales' Paradigm* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1976), pp. 260. Foreword by Fernand Braudel. Translated into Italian as *La Scuola Storica Francese: Il Paradigma delle 'Annales'*, trans. by Michelangelo Notarianni (Milano: ISEDI, 1978), pp. 212.
4. *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism, „Studia Balcanica, Islamica et Turcica", Vols. 1, 2, 5, and 6 (New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1992—1995). Foreword by Speros Vryonis, Jr.

Vol. 1. *Economies and Societies. Lands, Lords, States and Middlemen*, pp. xviii, 138. Illustrated.
Vol. 2. *Economies and Societies. Traders, Towns, and Households*, pp. xiv, 191. Illustrated.
Vol. 3. *Material Culture and Mentalités. Power and Ideology*, pp. xii, 164. Illustrated.
Vol. 4. *Material Culture and Mentalités. Land, Sea and Destiny*, pp. xii, 138. Illustrated.

5. *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe Inc., 1994), pp. 433. Translated into Serbian as *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, trans. by Ivana Đorđević (Beograd: Equilibrium, 1997), pp. 520.
6. *Pogledi na Nas/Vas i na Drugoga* (Beograd: Equilibrium, copyright 1999), pp. 95, including an essay translated by Vlastimir Đokić as „Civilizovane energije za civilizujuće svrhe" from the unpublished English original entitled „Civilized Energies for Civilizing Purposes".

BOOK CHAPTERS
ПОГЛАВЉА У КОЛЕКТИВНИМ ДЕЛИМА

7. „ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ: ΚΕΝΤΡΑ, ΔΙΚΤΥΑ, ΠΗΓΕΣ", [chapter in the book:] ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΙΕ'-ΙΘ' ΑΙΩΝΑΣ [Greek Economic History, 15th—19th Centuries], Τόμος πρῶτος [Vol. I], Επιμ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς [ed. by Spyros I. Asdrachas], Αθήυα [Athens], 2003, pp. 424—461, 483—513.

   Greek translation of an unpublished study written in English in 1996: Commerce Internal and External: Centers, Circuits, Resources, pp. 1—136.

ARTICLES, ESSAYS, AND COMMENTS
ЧЛАНЦИ, ОГЛЕДИ И ДИСКУСИЈЕ

8. Mots et choses: Sur quelques noms orientaux des cafés, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, VI, 2 (janvier—mars 1951), pp. 97—99.

   Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 73—74.
9. Le Maïs, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, VI, 2 (avril—juin 1951), pp. 190—93.

   Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 75—78.
10. Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600—1800, *Journal of Economic History*, XIII, 4 (Fall 1953), pp. 398—411.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 1, 1992, pp. 1—13.
11. Proučavanje raznih oblasti svijeta i „Velika Krajina" u SAD, *Pregled: časopis za društvena pitanja* (Sarajevo), I, No. 10 (October 1954), pp. 223—25.
12. The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830—1880 (A sequel to Edward Shils, The Intellectuals and the Powers, CSSH. I, 1: 5—22), *Comparative Studies in Society and History*, I, 3 (March 1959), pp. 242—72.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, pp. 15—37.
13. Slovenia, *Collier's Encyclopedia*, 23rd Printing, (1960), XVII, pp. 352—54; revised and enlarged edition, 1966.

14. Yugoslavia, *Collier's Encyclopedia*, 23rd Printing, (1960), XIX, pp. 623—33; revised and enlarged edition, 1966.
15. The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *Journal of Economic History*, XX, 2 (June 1960), pp. 234—313.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 2, 1992, pp. 1—77.
16. Bosnia-Hercegovina, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), IV, pp. 403—7; revised and enlarged edition, 1966.
17. Croatia, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), VII, pp. 482—88; revised and enlarged edition, 1966.
18. Dalmatia, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), VII, pp. 661—65; revised and enlarged edition, 1966.
19. Macedonia, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), XV, pp. 154—62; revised and enlarged edition, 1966.
20. Montenegro, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), XVI, pp. 503—5; revised and enlarged edition, 1966.
21. Serbia, *Collier's Encyclopedia*, 24th Printing, (1961), XX, pp. 599—605; revised and enlarged edition, 1966.
22. Le Maïs arrive dans les Balkans: A. Dans les pays dinariques, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, XVII, 1 (janvier-février 1962), pp. 84—87.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 79—88.
23. Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans, *Slavic Review*, XXI, 4 (December 1962), pp. 623—32.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 103—9.
24. The Social Foundations of Balkan Politics, 1750—1941, in Barbara and Charles Jelavich, eds., *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), pp. 297—345.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 111—138.
25. Meeting of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1964, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XIII, 3 (1964), pp. 469—71.
26. [From] „Medieval" [to] „Reconstruction and Modernization", in the article on „Greece" in *Collier's Encyclopedia*, XI (1965), pp. 406—17.
27. Les structures millénaristes des civilisations balkaniques, in Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, *Premier Corigrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes, Sofia, 26 août-1er septembre 1966. Résumés des Communications: Histoire (XVe—XIXe s.)* (Sofia, 1966), pp. 84—85.
28. Le Maïs dans les Balkans, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, XXI, 5 (septembre-octobre 1966), pp. 1026—1040.

    Reprinted in No. 36, and also in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 89—109.
29. Comments at the sessions on „Acculturation" and „Paysages et peuplement rural", in Comité International des Sciences Historiques, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, V. Actes* (Horn/Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne, 1968), pp. 57—58, 395—96.

30. Les structures millénaristes sud-slaves aux XVIIe et XVIIIe siècles, in Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes*, III. *Histoire (Ve—XVe ss., XVe—XVIIIe ss.)* (Sofia: Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1969), pp. 809—19, and comments on the South Slavic *vas*, land tenure in the Balkans, and Balkan popular movements, pp. 288, 726—27, 775—76.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, pp. 1—13.

31. Résumé of comments on the relationship between history and the area approach to European and Atlantic affairs, *Eastern Regional Conference in European and Atlantic Studies, Airlie House, Warrenton, Virginia, May 5—6*, 1967 (Washington, D. C.: European Community Information Service, 1969), p. 18.
32. Theoretical Implications of Braudel's Civilisation matérielle, *Journal of Modern History*, XLI, 1 (March 1969), 68—81.
33. Yugoslavia: The National Question, in Paul Horecky, ed., *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), pp. 537—46.
34. Yugoslavia: The Agrarian Question (Historical, Political, Social Aspects), in Paul Horecky, ed., *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), pp. 546—53.
35. Le Maïs dans les Balkans, in Jean Meuvret, éd., *Troisième Conférence Internationale d'Histoire Économique, Third International Conference of Economic History, Munich, 1965*, II. *Production et productivité agricoles* (Paris, The Hague: Mouton, 1969), pp. 187—89.
36. Le Maïs dans les Balkans, in Jean-Jacques Hémardinquer, éd., *Pour une histoire de l'alimentation*, Cahiers des Annales, 28 (Paris: Armand Colin, 1970), pp. 272—84.

    Reprint of article No. 28.

37. Model and Mirror of the Premodern Balkan City, *Studia Balcanica*, No. 3 (Sofia: Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1970), pp. 83—110.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 2, 1992, pp. 79—119.

38. Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans, *Journal of Social History*, IV, 3 (Spring 1971), pp. 205—62.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 1—47.

39. Notes sur l'évolution du commerce méditerranéen depuis le XVIe siècle, in *Université de Nice (U.E.R. Civilisations), Cahiers de la Méditerranée*, 2 (Nice: Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine, 1971), pp. 75—76.

    Synopsis of February 1971 lecture at the Université de Nice

40. Recent Studies in Balkan History, *Southeastern Europe*, I, 1 (1974), pp. 89—97.
41. Russian Domination in the Balkans, in Taras Hunczak, ed., *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1974), pp. 198—238, 352—62.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, pp. 63—91.

42. The Balkan Domestic Family: Geography, Commerce, Demography, in *Troisième Congrès International d'Études du Sud-est Européen: Résumés des communications*, I. *Histoire* (Bucharest: L'Office d'Information et de Documentation dans les Sciences Sociales et Politiques, 1974), p. 315.

43. The „Rationalization" of a Small-Space Economy: Serbia and the Great Powers, 1881—1914, in Académie Serbe des Sciences et des Arts, Section des Sciences Historiques, Assises scientifiques internationales: *Les Grandes Puissances et la Serbie à la veille de la Première Guerre Mondiale en 1914: Résumés des communications, 13, 14 et 15 septembre 1974* (Belgrade, 1974), one unnumbered page.
44. Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazaar 1500—1800, in Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, *Bulletin*, XII, 2 (Bucharest, 1974), pp. 61—120.

    Reprinted in No. 49, and also in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 1, 1992, pp. 39—88.
45. Venice: Two Models of Culture, *Reviews in European History*, I, 4 (March 1975), pp. 452—63.
46. Raguse — société sans imprimerie, in Association Internationale d'Études du Sud--est Européen, *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe—XVIIIe siècles: Actes du Colloque interdisciplinaire organisé par la Commission d'histoire des idées dans le sud-est européen sous les auspices de la Fondation Giorgio Cini de Venise et du Comité italien de l'AIESEE, tenu à Venise, 27—30 mai 1971* (Bucharest: AIESEE, 1975), pp. 43—73, and comments, pp. 100—1.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 3, 1995, pp. 49—71.
47. The Balkan Domestic Family: Geography, Commerce, Demography, *Revue des études sud-est européennes*, XIV, 3 (juillet—septembre 1976), pp. 465—75.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 2, 1992, pp. 121—132.
48. The „Rationalization" of a Small-Space Economy: Serbia and the Great Powers, 1881—1914, in Vasa Čubrilović, éd., *Les Grandes Puissances et la Serbie à la veille de la Première Guerre Mondiale* (Belgrade: Académie Serbe des Sciences et des Arts, 1976), pp. 171—85.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, pp. 39—48.
49. Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazaar 1500—1800, in Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe—XIXe siècles: Actes du Colloque international organisé par l'AIESEE, en collaboration avec les commissions internationales d'histoire maritime et des études sur la Méditerranée et les comités internationaux de l'Asie Centrale et des Etudes Slaves, Istanbul, 15—20 octobre 1973, avec le concours moral et financier de l'UNESCO* (Bucharest: AIESEE, 1977), pp. 189—248.

    See No. 44.
50. Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy, and Modernization, in Nikolay Todorov, Alexander Valtchev et Maria Todorova, éds., *La révolution industrielle dans le sud-est européen: rapports présentés au Colloque international de la Commission de l'AIESEE sur l'histoire sociale et économique, Hambourg, 23—26 mars* 1976 (Sofia: Institut d'Études Balkaniques, Musée National Polytechnique, [1977]), pp. 164—204.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 1, 1992, pp. 15—38.
51. Social History: Perspective of the *Annales* Paradigm, *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*, I, 3/4 (Winter/Spring 1978), pp. 19—48.

52. Comments on „The Impact of the *Annales* School in the Social Sciences", in *Review*: *A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*, I, 3/4 (Winter/Spring 1978), pp. 49—52, 206, 220.
53. Ho kataktetes orthodoxes Balkanios emporos, in *He oikonomike dome ton Balkanikōn khōrōn sta chronia tes othomanikes kyriarkhias*, ed. by Spyros I. Asdrachas (Athens: „Melissa", 1979), pp. 287—345.

    Translation of No. 15.
54. Family and Household in the Western Balkans, 1500—1870, in *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, „Biblothèque de l'Institut français d'Études Anatoliennes d'Istanbul", XXVIII (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980), pp. 189—203.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 2, 1992, pp. 133—146.
55. Mind, Matter, and Measure: For, In, and Out the *Annales*, Paradigm, in Harvey Graff and Paul Monaco, eds., *Quantification and Psychology: Toward a 'New History'* (Washington, D.C.: University Press of America, copyright 1980), pp. 329—455.

    The revised version of a paper presented at a conference on quantitative history and psychohistory, University of Texas at Dallas, Richardson, April 22—23, 1977.
56. Agrotes kai gaioktemones ton Balkaniōn kai othomaniko kratos: oikogeneiake oikonomia, oikonomia agoras kai eksygkhronismos, trans. by Khristina Agriantone, in Basiles Panagiotopoulos, ed., *Eksygkhronismos kai biomekhanike epanastase sta Balkania* (Athens: Themelio, copyright 1980, distribution 1983), pp. 158—98.

    Translation of No. 50.
57. Gender and Family: Myths, Models, and Ideologies, *The History Teacher*, 15, 1 (November 1981), pp. 67—117.
58. Grain, Livestock, and Fuel Markets in Revolutionary France: Mentalities Old and New (Abstract), in John F. Sweets, ed., *Proceedings of the Ninth Annual Meeting of the Western Society for French History, 22—24 October 1981, Greeley, Colorado* (Lawrence, Kansas: University of Kansas, 1982), p. 161 (with comments on the paper by Jack Censer, pp. 162—65).
59. Mode de production maghrébin de commandement ponctuel, in José Gentil Da Silva, éd., *Actes du Colloque franco-polonais d'histoire: Les Relations économiques et culturelles entre l'Occident et l'Orient, Nice-Antibes, 6—9 novembre 1980*, III. *Les temps modernes. Époque d'expansion européenne et de domination économique, politique et spirituelle de l'Occident: conquêtes, partages du monde, le rôle de l'homme occidental, XVème—XVIIIème siècles* (Nice: Laboratoire d'histoire quantitative, Université de Nice; Antibes: Musée d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, 1981 [distributed in 1983], pp. 67—81.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 1, 1992, pp. 89—97.
60. Commerce et industrie ottomans et maghrébins: pôles de diffusion, aires d'expansion, in Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, éds., *Collection Turcica*, III. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul; Paris: Association pour le développement des Études turques; Louvain: Éditions Peeters, 1983), pp. 329—52.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 1, 1992, pp. 99—113.

61. L'Espace maritime segmentaire de l'Empire ottoman, in Centre de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, *Actes du IIème Colloque International d'Histoire. Athènes, 18—25 sept. 1983 — Économies méditerranéennes: Équilibres et intercommunications, XIIIème—XIXème siècles,* I. *Liaisons commerciales et mouvement de navires entre la Méditerranée orientale et occidentale, XVème—XIXème siècles* (Athènes, 1985), pp. 203—18.

    Reprinted in *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4, 1995, pp. 49—62.

62. Comment on „Liaisons commerciales", in *Actes du IIème Colloque International d'Histoire, Athènes, 18—25 sept. 1983 — Économies méditerranéennes: Équilibres et intercommunications, XIIIe—XIXe siècles,* I. *Liaisons commerciales et mouvement de navires entre la Méditerranée orientale et occidentale, XVe—XIXe siècles* (Athènes, 1985), pp. 222—23.

63. *Annales* School, in *Dictionary of Historians*, ed. John Cannon (Oxford, [U. K.]: Basil Blackwell, 1988), pp. 10—12.

64. Aries, Philippe, in *Dictionary of Historians*, ed. John Cannon (Oxford, [U. K.]: Basil Blackwell, 1988), pp. 18—19.

65. Wallerstein, Immanuel Maurice, in *Dictionary of Historians*, ed. John Cannon (Oxford, [U. K.]: Basil Blackwell, 1988), p. 439.

66. The Segmentary State and *La Grande Nation*, in *Geographic Perspectives in History*, edited by Eugene D. Genovese and Leonard Hochberg (Oxford, [U. K.]: Basil Blackwell, 1989), pp. 256—80.

67. Before and After 1789: A Cantonal Markets Economy, *History of European Ideas*, XV, 1—3 (August 1992), pp. 171—76.

68. Arithmetic and Ethnography of Balkan Foods, in *To Hellenikon: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* Vol. II. *Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, edited by Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides, John S. Langdon, Stephen W. Reinert, honorary editor-in-chief Milton V. Anastos (New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, [1993]), pp. 407—24.

69. Cities, Capital Accumulation, and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500—1800, in Charles Tilly and Wim P. Blockmans, eds., *Cities and the Rise of States in Europe, A. D. 1000 to 1800* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1994), pp. 60—99.

70. Annales School, in Peter N. Stearns, ed., *Encyclopedia of Social History* (New York and London: Garland Publishing, Inc., 1994), pp. 38—40.

71. Longue Durée, in Peter N. Stearns, ed., *Encyclopedia of Social History* (New York and London: Garland Publishing, Inc., 1994), pp. 426—28.

72. Europe and the Balkans: An Asymmetry of Economies, 1500—1900, in *The European Community and the Balkans / La Communauté européenne et les Balkans: Proceedings of the Conference (Corfu, 2—5 July 1993) / Actes du Colloque (Corfou, du 2 au 5 juillet 1993)* (Athens: Hellenic Centre for European Studies / Centre Hellénique d'Études européennes; Ant. N. Sakkoulas Publishers / Éditions Ant. N. Sakkoulas, 1995), pp. 25—45.

    Also in: www.eu-balkan.org

73. A Route Type: The Via Egnatia under Ottoman Rule, in Foundation for Research and Technology — Hellas and Institute for Mediterranean Studies, *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380—1699), Halcyon Days in Crete II, a Symposium Held in Rethymnon, 9—11. January 1994*, edited by Elizabeth Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1996), pp. 203—16.

74. Vreme i prostor, in *Danica. Srpski narodni ilustrovani kalendar za 1996. godinu* (Beograd: Vukova zadužbina, 1996), pp. 141—48.

    Reprinted from *Balkanska civilizacija*, a Serbian translation of *A Study in Balkan Civilization*.

75. Kosovski mit i mediji, in *Danas* (Belgrade), March 9, 1998, pp. II—III.

    Reprinted from *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, a Serbian translation of *Balkan Worlds: The First and Last Europe*.

76. Balkanski svetovi, velika kriza i otvoreno društvo, in *Danas* (Belgrade), May 6—7, 2000, pp. 27—28.

    Communication in Serbian at Kolarčev narodni univerzitet in Belgrade in February 23, 1998. Read on the Third Program of Radio Belgrade in July 26, 1998, and also published in *Pogledi na Nas/Vas i na Drugoga*, Beograd: Equilibrium, 1999, pp. 29—37.

77. Communication et isolement: fonctions contradictoires des routes Europe—Asie, in Association Internationale d'Études du Sud-est européen, *Bulletin*, No. 28—29, numéro spécial (1998—1999): Actes de la Conférence „Le Sud-est européen, carrefour de civilisations" (siège de l'UNESCO, Paris, 9 et 10 février 1998), pp. 37—40.

78. Society and the Reason of Language, *Balkan Studies*, Vol. 40, No. 1 (1999), pp. 57—90 (distribution of the publication in 2002).

    A part of a longer manuscript. See No. 214.

79. Opšta evropska gramatika, in *Nin* (Belgrade), December 30, 1999, special New Year Y2K issue, copyright 2000 NIN, pp. 65—69; http://www.nin.co.yu

    Translated by Vlastimir Đokić from the unpublished English original „A Common European Grammar".

80. Comparative Constitutional Evolution in Serbia and Yugoslavia: Desires, Judgments, and Signs, in *Diethnes Epistemoniko Synedrio, 150 Chronia ellenikou koinovouleutikou viou 1844—1994*, Diorganisi: Voulë ton Ellenôn, Athena, 15—17 martiou 1995 (Athens: Dikaio & Oikonomia — P. N. Sakkoulas, copyright 2000), pp. 215—37.

    Paper presented at a Conference held at the University of Athens, Faculty of Philosophy, March 15—17, 1995.

81. A Dialogic Introduction by Traian Stoianovich (1999) to L[eften] S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (London: Hurst, 2000; without the introduction first published in 1958 by Holt, Rinehart, and Winston), pp. xxi—xxxii. Translated into Serbian by Veselin Kostić as „Dijaloški uvod Trajana Stojanovića (1999)" in Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453* (Beograd: Equilibrium, 2005), pp. xi—xxiii.

82. Territoriality www.historycooperative.org/phorum/read.php.

    A comment on Charles S. Maier's essay on territoriality. See No. 220.

83. „Tursko poreklo naziva"; „Emocionalna stanja"; „Etničke revizije"; „Razvoj gradova"; „Balkansko pitanje ostaje nerešeno", in *Književni glasnik* (Belgrade) No. 2 (March-April 2001), pp. 66—7; 73; 74—5; 78; 82—3

    Reprinted from *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, the Serbian translation of *Balkan Worlds: The First and Last Europe*.

84. Stati dell'Est, Stati dell'Ovest, in Fondazione Centro di Studi sulla Civiltà del Tardo Medioevo, San Miniato, *Lo Stato Territoriale Fiorentino (Secoli XIV—XV): Ricerche, Linguaggi, Confronti*, a cura di Andrea Zorzi e William J. Connell ([Pisa]: Pacini Editore, 2002; copyright 2001 by Fondazione Centro di Studi sulla Civiltà del Tardo Medioevo, S. Miniato [Pisa]), pp. 271—75.

Translation of an unpublished study in English comparing the society of Ali Pasha of Janina (Ioannina) during the French Revolutionary and Napoleonic era with that of the Florentine territorial state of 1350—1550. Trans. Laura De Angelis.

85. The first and second functions redefined: A Balkan „1789", in ΤΙΜΗ ΣΤΟΝ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ / *Homage to Rhigas Velestinlis*, Αθήνα/Athens, 2002, pp. 35—44 (Summary in Greek, p. 42).

    Paper presented at a conference on Rhigas Velestinlis, University of Athens, Faculty of Philosophy, September 21—22, 1998. Résumé of a longer study. (See No. 218).

86. Makrodruštvo: Staleške države; Re-volucija i revolucija, in *Sociologija i istorija* (*Hrestomatija radova iz istorijske sociologije*), ed. Ljubiša Mitrović and Dragan Todorović, Niš: Filozofski fakultet, Prosveta, 2003.

    Reprinted from *Balkanska civilizacija*, the Serbian translation of *A Study in Balkan Civilization*.

BOOK REVIEWS
ПРИКАЗИ

87. Arthur Louis Dunham, La Révolution industrielle en France (1815—1848), *Journal of Political Economy*, LXII, 5 (October 1954), pp. 449—50.
88. Bernard Vonderlage, Die handelspolitischen Beziehungen Hamburgs und Griechenlands von 1832 bis 1867, *Journal of Economic History*, XV, 3 (September 1955), p. 311.
89. Bickham Sweet-Escott, Greece: A Political and Economic Survey, 1939—1953, *Journal of Economic History*, XV, 3 (September 1955), pp. 311—12.
90. Jozo Tomasevich, Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia, *Journal of Economic History*, XVI, 2 (June 1956), pp. 253—56.
91. S. D. Zagoroff, Jenö Végh, and Alexander D. Bilimovich, The Agricultural Economy of the Danubian Countries, *Journal of Economic History*, XVI, 2 (June 1956), pp. 256—57.
92. Hans Halm, Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrhundert, Österreich und Neurussland (II): Donauhandel und -Schiffahrt 1781—1787, *Journal of Central European Affairs*, XVI, 2 (July 1956), pp. 191—93.
93. Gaston Roupnel, La ville et la campagne au XVIIe siècle: Étude sur les populations du pays dijonnais, *Journal of Economic History*, XVI, 3 (September 1956), pp. 428—31.
94. Jan Marczewski, Planification et croissance économique des démocraties populaires, 2 vols., *American Economic Review*, XLVI, 5 (December 1956), pp. 996—98.
95. Nicolas G. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, *Journal of Economic History*, XVII, 2 (June 1957), pp. 293—95.
96. Francis R. Preveden, A History of the Croatian People, Vol. I, *Journal of Economic History*, XVII, 2 (June 1957), pp. 299—300.
97. Joseph A. Mikus, La Slovaquie dans le drame de l'Europe (Histoire politique de 1918 à 1950), *American Historical Review*, LXII, 4 (July 1957), p. 989.
98. Gabriel Debien, Études antillaises, XVIIIe siècle, *Journal of Modern History*, XXIX, 3 (September 1957), pp. 291—92.
99. Dimitrije Đorđević, Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912, *American Historical Review*, LXIII, 1 (October 1957), p. 212.

100. Vasyl Markus, L'Incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique, 1944—1945, *American Slavic and East European Review*, XVII (April 1958), pp. 242—43.
101. Milovan Đilas, The New Class: An Analysis of the Communist System, *Kyklos: Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften, Revue internationale des sciences sociales, International Review for Social Sciences*, XI, 2 (1958), pp. 277—78.
102. Ante Smith Pavelić, Dr. Ante Trumbić: Problemi hrvatsko-srpskih odnosa, *American Slavic and East European Review*, XIX, 3 (October 1960), pp. 458—59.
103. Pavlo Shandruk, Arms of Valor, *American Slavic and East European Review*, XIX, 4 (December 1960), pp. 611—12.
104. Stevan K. Pavlowitch, Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837—1839: The Mission of Colonel Hodges, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, XVIII, 3 (mai-juin 1963), pp. 600—1.
105. Stanford J. Shaw, The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517—1789, *Journal of Economic History*, XXIII, 3 (September 1963), pp. 376—78.
106. Diamond Jenness, The Economics of Cyprus: A Survey to 1914, *American Historical Review*, LXIX, 1 (October 1963), pp. 221—22.
107. Paisii Khilendarski i negovata epokha (1762—1962): Sbornik ot izsledovaniia po sluchai 200-godoshninata ot istoriia slavianobŭlgarska, *American Historical Review*, LXIX, 3 (April 1964), p. 842.
108. Richard and Eva Blum, assisted by Anna Amera and Sophie Kallifatidou, Health and Healing in Rural Greece: A Study of Three Communities, *Balkan Studies*, VI, 1 (1965), pp. 208—12.
109. Woodford D. McClellan, Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism, *American Historical Review*, LXX, 4 (July 1965), p. 1202.
110. Stanko Guldescu, History of Medieval Croatia, *Speculum*, XLI, 3 (July 1966), pp. 534—36.
111. Maurice Aymard, Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle, *American Historical Review*, LXXII, 1 (October 1966), pp. 228—29.
112. J. K. Campbell, Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community, *Balkan Studies*, VII, 2 (1966), pp. 501—5.
113. George D. Jackson, Jr., Comintern and Peasant in East Europe, 1919—1930, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1967, pp. 197—98.
114. H. C. Darby *et al.*, A Short History of Yugoslavia: From Early Times to 1966, *American Historical Review*, LXXII, 3 (April 1967), pp. 1031—1032.
115. Stavro Skendi, The Albanian National Awakening, 1878—1912, *American Historical Review*, LXXIII, 2 (December 1967), pp. 537—38.
116. Barbara Jelavich, Russia and the Greek Revolution of 1843, *Canadian Slavic Studies / Revue canadienne d'études slaves*, II, 1 (Spring 1968), pp. 126—28.
117. Georges Castellan, La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'Indépendance, 1815—1839, *American Historical Review*, LXXIII, 5 (June 1968), pp. 1573—74.

118. Yvonne Castellan, La culture serbe au seuil de l'Indépendance (1800—1840): essai d'analyse psychologique d'une culture à distance temporelle, *American Historical Review*, LXXIII, 5 (June 1968), p. 1574.
119. Letter to the Editor in reply to Stavro Skendi's letter concerning Stoianovich's review of Skendi's book (see above), *American Historical Review*, LXXIV, 1 (October 1968), p. 426.
120. George B. Kavadias, Pasteurs nomades méditerranéens: les Saracatsans de Grèce, *Balkan Studies*, IX, 2 (1968), pp. 488—93.
121. Eugene A. Hammel, Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans, *Slavic Review*, XXVIII, 3 (September 1969), pp. 513—14.
122. Harry J. Psomiades, The Eastern Question — The Last Phase: A Study of Greek--Turkish Diplomacy, *Canadian Slavic Studies / Revue canadienne d'études slaves*, III, 4 (Winter 1969), p. 773.
123. Emil Georgiev, Dimiter Angelov, Kiril Krustev, and Zhivka Todorova, Bulgaria's Share in Human Culture, *Slavic Review*, XXIX, 2 (June 1970), pp. 322—23.
124. Bogoslovlje (publication of the Theological Faculty of Belgrade), Year IX (XXIV), No. 1—2; Year X (XXV), No. 1—2 (1966), *Greek Theological Review*, XV, 2 (Fall 1970), pp. 253—54.
125. Stefan Kieniewicz, The Emancipation of the Polish Peasantry, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, November 1970, pp. 198—99.
126. Lovett F. Edwards, ed. and trans., The Memoirs of Prota Matija Nenadović, *American Historical Review*, LXXVI, 3 (June 1971), pp. 796—97.
127. Nikolaj Todorov, éd., La ville balkanique, XVe—XIXe ss., *American Historical Review*, LXXVI, 4 (October 1971), pp. 1184—85.
128. Harriet Bjelovučić, The Ragusan Republic: Victim of Napoleon and Its Own Conservatism, *Slavic Review*, XXXI, 1 (March 1972), pp. 224—25.
129. Ivan Erceg, Trst i bivše habsburške zemlje u međunarodnom prometu, *Slavic Review*, XXXI, 2 (1972), pp. 490—91.
130. Strashimir N. Lishev, Bŭlgarskiiat srednovekoven grad, *Slavic Review*, XXXI, 2 (1972), p. 500.
131. Marie-Paule Canapa, Réforme économique et socialisme en Yougoslavie, *East European Quarterly*, VI, 2 (1972), pp. 277—79.
132. Nikola V. Mikhov, Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, *Slavic Review*, XXXI, 4 (1972), pp. 934—35.
133. Henri Mendras, The Vanishing Peasant, *Journal of Social History*, VI, 2 (Winter 1972—73), pp. 243—49.
134. Stephen Fischer-Galati, ed., Man, State, and Society in East European History, *Canadian-American Slavic Studies/Revue canadienne d'études slaves*, VII, 2 (Summer 1973), pp. 273—74.
135. Bistra Tsvetkova, Khaidutstvoto v bŭlgarskite zemi prez 15/18 vek, Vol. I, *Slavic Review*, XXXII, 4 (December 1973), pp. 846—47.
136. Robert R. King, Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States, *Political Science Quarterly*, LXXXIX, 2 (June 1974), pp. 450—51.
137. K. A. Poglubko, Ocherki istorii bolgaro-rossiiskikh revoliutsionnykh sviazei (60—70-e gody XIX veka), *American Historical Review*, LXXIX, 5 (December 1974), p. 1593.

138. V. Curticăpeanu, Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État national roumain, *American Historical Review*, LXXX, 3 (June 1975), p. 689.
139. Kemal Karpat, An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations, *Southeastern Europe*, II, 2 (1975), pp. 204—7.
140. Walter R. Roberts, Tito, Mihailović, and the Allies, 1941—1945, *Canadian-American Slavic Studies / Revue canadienne d'études slaves*, IX, 3 (Fall 1975), pp. 398—99.
141. Richard Tilden Rapp, Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, September 1976, p. 179.
142. Robert Auty and Dimitri Obolensky, with the editorial assistance of Anthony Kingsford, An Introduction to Russian History, *The Historian*, XXXIX, 4 (August 1977), p. 781.
143. Wayne S. Vucinich, A Study in Social Survival: The *Katun* in Bileća Rudine, *Slavic Review*, XXVI, 3 (September 1977), pp. 526—27.
144. Albert O. Hirschman, The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph, *Journal of Economic History*, XXXVII, 4 (December 1977), pp. 1066—1068.
145. Alexander Gerschenkron, An Economic Spurt That Failed: Four Lectures in Austrian History, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1978, pp. 338—39.
146. David P. Barash, Sociobiology and Behavior, *Journal of Social History*, XI, 3 (1978), pp. 437—40.
147. Gale Stokes, Legitimacy through Liberalism: Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics, *Journal of Modern History*, L, 2 (June 1978), pp. 387—89.
148. Peter F. Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354—1804, *The History Teacher*, XI, 4 (August 1978), pp. 588—89.
149. Jerome Blum, The End of the Old Order in Rural Europe, *The History Teacher*, XII, 4 (August 1979), pp. 592—93.
150. Alex N. Dragnich, The Development of Parliamentary Government in Serbia, *Canadian Slavonic Papers*, XXI, 3 (September 1979), pp. 425—26.
151. Philippe Ariès, L'Homme devant la mort, *Histoire sociale / Social History*, XII, 24 (November 1979), pp. 461—63.
152. Toussaint Hočevar, Slovenski družbeni razvoj. Izbrane razprave, *Journal of Economic History*, XL, 2 (June 1980), p. 415.
153. William H. McNeill, The Metamorphosis of Greece since World War II, *Slavic Review*, XXXIX, 2 (June 1980), pp. 1347—48.
154. Henri H. Stahl, Traditional Romanian Village Communities: The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region, *Southeastern Europe*, VII (1980), pp. 234—35.
155. Jürgen Schneider (ed.), Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege: Festschrift für Hermann Kellenbenz, 4 vols., *Journal of Economic History*, XLI (December 1981), pp. 959—62.
156. Richard Clogg (ed.), Balkan Society in the Age of Greek Independence, *American Historical Review*, LXXXVII, 1 (February 1982), pp. 215—16.

157. Zsuzsa Ferge, A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy, 1945—75, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, March 1982, pp. 165—66.
158. Kenneth Bock, Human Nature and History: A Response to Sociobiology, *Journal of Social History*, XVI, 1 (1982), pp. 141—42.
159. Dimitrije Đorđević and Stephen Fischer Galati, The Balkan Revolutionary Tradition, *Journal of Modern History*, LIV, 3 (September 1982), pp. 629—31.
160. Johannes Faensen, Die albanische Nationalbewegung, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXX (1982), p. 469.
161. Robert J. Donia, Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, *Canadian-American Slavic Studies / Revue canadienne-américaine d'études slaves*, XVI, 3—4 (Fall-Winter 1982), pp. 576—77.
162. Werner G. Hahn, Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946—1953, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1983, pp. 170—71.
163. John R. Lampe and Marvin R. Jackson, Balkan Economic History, 1550—1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations, *American Historical Review*, LXXXVIII, 1 (February 1983), pp. 139—40.
164. W. W. Rostow, The Division of Europe after World War II: 1946, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1984, pp. 174—75.
165. John A. Armstrong, Nations before Nationalism, *Journal of Modern History*, LVII (March 1985), pp. 105—7.
166. Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, *Canadian-American Slavic Studies / Revue canadienne d'études slaves*, XIX (1985), pp. 109—11.
167. Emmanuel Todd, La Troisième planète: structures familiales et systèmes idéologiques, *Journal of Modern History*, LVII (September 1985), pp. 539—40.
168. Barbara Jelavich, History of the Balkans, 2 vols., *The Historian*, XLVIII, 4 (August 1986), pp. 601—2.
169. Eviatar Zerubavel, The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week, *Journal of Social History*, XX, 3 (1987), pp. 625—27.
170. William M. Reddy, Money and Liberty in Modern Europe: A Critique of Historical Understanding, *Journal of Social History*, XXII, 1 (Fall 1988), pp. 167—69.
171. T. J. Winnifrith, The Vlachs: The History of a Balkan People, *American Historical Review*, XCIII (December 1988), 1361—62.
172. Norman J. G. Pounds, Hearth and Home: A History of Material Culture, *Journal of Social History*, XXIV, 2 (Winter 1990—91), pp. 379—81.
173. Ernest Gellner, Plough, Sword and Book: The Structure of Human History, *Journal of Social History*, XXIV, 2 (Winter 1990—91), pp. 382—84.
174. Aron J. Katsenelinboigen, The Soviet Union: Empire, Nation, and System, and Walter Laqueur, Soviet Realities: Culture and Politics from Stalin to Gorbachev, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1992, pp. 212—14.
175. Peter Burke, The French Historical Revolution: The Annales School, 1929—89, *American Historical Review*, XCVII, 3 (June 1992), pp. 862—63.

176. Catherine Wendy Bracewell, The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth Century Adriatic", *American Historical Review*, XCVIII, 3 (June 1993), pp. 903—4.
177. John Van Oudenaren, Détente in Europe: The Soviet Union and the West since 1953, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1994, pp. 194—95.
178. Tony Judt, Past Imperfect: French Intellectuals, 1944—1956, *Society*, Vol. XXXI, No. 3 (March/April 1994), pp. 93—94, 96.
179. Marie-Janine Calic, Sozialgeschichte Serbiens 1815—1941: Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung, *American Historical Review*, CI, 3 (June 1996), pp. 874—75.
180. Halil Inalcik, with Donald Quataert, eds., An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914, *The Historian*, LIX, 1 (Fall 1996), pp. 138—39.
181. Martin Mayer, Elementarbildung in Jugoslawien (1918—1941): Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung?, *American Historical Review*, CII, 4 (October 1997), pp. 1188—1189.
182. Susan W. Friedman, Marc Bloch, Sociology, and Geography: Encountering Changing Disciplines, *American Historical Review*, CIII, 1 (February 1998), pp. 200—1.
183. Michael Palairet, The Balkan Economies c. 1800—1914: Evolution without Development, *American Historical Review*, CIV, 1 (February 1999), pp. 274—75.
184. Stevan K. Pavlowitch, A History of the Balkans, 1804—1945, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, II, 1 (May 2000), pp. 127—29.
185. Larry Wolff, Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment, *American Historical Review*, CVIII, 1 (December 2002), pp. 1661.
186. Dennis P. Hupchick, The Balkans: From Constantinople to Communism, *Slavic Review*, 62, 1 (Spring 2003), pp. 163—64.

UNPUBLISHED MANUSCRIPTS*
НЕОБЈАВЉЕНИ РУКОПИСИ

187. Balkan Merchants, Officeholders and Burgeoisies: Prehistory of the Wars of National Independence (1956).
188. Lost Villages, Recolonization, and Peasant Servitude: A Balkan Example (1957).
189. The Dynamics of Balkan Classes (1960).

    Report for the Conference at Berkeley on the Transformation of the Balkans since the Ottoman Era (1960). Partly published in No. 24.
190. Civilisations balkaniques: structures millénaristes pre-industrielles (1966), pp. 115.

    Section of the study was presented at the First International Congress for Balkan and Southeast European Studies under the title „Les structures millénaristes sud-slaves aux XVIIe et XVIIIe siècles" and was published in the Congress materials (See No. 30.) Résumé of the whole study was published in No. 27.
191. Balkan Urban Development Under Ottoman Rule (n.d.).
192. Europe's Municipal Autonomies and Town Origins (n.d.).
193. Notes sur l'evolution du commerce méditerranéen depuis le XVI siècle (1971).

    A lecture at the Université de Nice in February 1971. (See No. 39.)

---

* The list is not complete.

194. Industrial Revolution (n.d.), pp. 183.
195. The Commercial Revolution (1971), pp. 199.
196. New Model Balkan City, 1720—1870 (1972), pp. 19.

Paper presented at a session on Italian, Balkan, and Black Sea Cities at the annual meeting of the American Historical Association, New Orleans, December 1972.

197. Karageorge's Serbia and Napoleon's France (1974).

Paper presented at a symposium on „The First Serbian Uprising 1804—1813", organized by the Center for Russian and East European Studies of Stanford University, California, in May 17—18, 1974.

198. A Study of French Demography (n.d.), pp. 13.
199. With and Without the Accidents (1974).

Comment at the session *The Mediterranean in Economic History: Braudel's Synthesis Twenty-Five Years Later*, 89th annual meeting of the American Historical Association, Chicago, dec. 29, 1974.

200. System of Territorial Hierarchies (n.d.), pp. 100.
201. Social, Psychic, and Physical Mobility (n.d.), pp. 18.
202. Script and Postscript: Total Social Facts of Family and Territory (n.d.), pp. 71.
203. French Identity: Invention of the „Hexagon" (n.d.), pp.17.
204. Time and Space: History and Theory (n.d.), pp. 29.
205. From Markets Centripetal to Market Centrifugal (1991).

Center for Historical Analysis, Department of History, Rutgers University, New Brunswick, N.J., October 8, 1991; copyright 1991. Paper was a part of an envisioned book on French society, economy, and rural technology, 1760—1840.

206. The Western Enlightenment and Nationalism among the Balkan Peoples (1993), pp. 34.

Paper presented at a conference on „Byzantium and the Balkans: Background to Understanding", held in November 19—21, 1993 at The Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, New York University.

207. A Balkan Popular Culture and the Enlightenment: Healers, Traders, and Travelers (1995), pp. 71.

An expanded version of a paper presented at a conference on „Greek Traditional Culture: Past, Present, and Future", held in November 18—19, 1994 at The Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, New York University.

208. Comment at a session on Merchants and the Transition (1994), pp. 6.

Communication at a conference on „The Business of Change: Merchants and the Fall of Constantinople", Princeton University and Shelby Cullom Center for Historical Studies, November 11—12, 1994.

209. The Historical Roots of the Balkan Crisis (1995), pp. 99.
210. Between Turkey and Germany: In Search of Identity (1995), pp. 21.

Paper presented at a conference on the Bosnian Crisis and the Islamic World, organized by Middle East Institute of the School of International and Public Affairs, Columbia University, New York, N.Y., March 10—11, 1995.

211. Comment comparing the society of Ali Pasha of Janina (Ioannina) during the French Revolutionary and Napoleonic era with that of the Florentine territorial state of 1350—1550 (1996).

Published in Italian in No. 84.

212. Between Two Easts and Two Wests (1996).

213. Civilized Energies for Civilizing Purposes (1996), pp. 48.

Published in Serbian in No. 6.

214. Balkan Participation in an Incipient New Axial Age: New Imaginaries, Great Expectations (1996), pp. 135.

Section of a study entitled „Travel Eastward, Travel Westward: A Common European Home" was presented at the conference on „Enlightenment and Post-Enlightenment: State, Society, and Individual in the Balkans, Greece and Turkey," held in organization of Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism with cooperation of the Humanities Department of California State University, Sacramento, January 11—12, 1997. Section of a study entitled „Society and the Reason of Language" was published in No. 78.

215. Commerce Internal and External: Centers, Circuits, Resources (1996), pp. 136.

Published in Greek in No. 7.

216. Christendom, Europe and the Balkans: Ambivalence (1997), pp. 70.

Paper discussed at a session of the Rutgers History Department (1997).

217. Communication and Isolation: Contradictory Functions of the Europe-Asia Routes (1998), pp. 75.

In an earlier form study was the basis of a paper entitled „Communication et isolement: fonctions contradictoires des routes Europe-Asie," which the author presented at a session on „Routes de la foi, routes du négoce," at the conference of the Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen (A.I.E.S.E.E.) on „Le sud-est européen, carrefour de civilisations," held in Paris, France, February 9 and 10, 1998, under UNESCO auspices. (See No. 77).

218. The first and second functions redefined: A Balkan '1789' (1998).

Paper presented at a conference on Rhigas Velestinlis, University of Athens, Faculty of Philosophy, September 21—22, 1998. Published in abridged form in No. 85.

219. A Common European Grammar (1999), pp. 22.

Published in Serbian in No. 79.

220. Territory (2000), pp. 7

Comment on the AHR Forum Essay on the Century as a Historical Period by Charles S. Maier, „Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era," *American Historical Review*, CV, 3 (June 2000), pp. 807—31. Broader version of the article No. 82.

221. Absent: History in a Posthistoric Age (n.d.), pp. 48, with 1 map.

222. L'Archéocivilisation des Balkans: structures d'alimentation et structures socials (n.d.).

223. Foreword: A Balkan 'Archaeology' and the Crisis of Modernity (2003), pp. 45.

Paper submitted in January 2003 for publication by Hurst of London.

224. Globalism, Localism, Nationalism (2003), pp. 17.

Presentation at the Exchange Club, Metuchen, NJ, May 27, 2003.

225. The Biosocial Regimes of Balkan Childhood (2003), pp. 8.

Article submitted for publication of Macmillan in *Encyclopedia of Childhood*.

226. *A World-History of a European Region: Language, Space, and Time* (2005).

Book manuscript.

UDC 323(497.1)
342.28(497.1)
Оригиналан научни рад

Слободан Вуковић

СТЕРЕОТИПИ О СРБИМА И РАЗБИЈАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ[1]

САЖЕТАК: У чланку се расправља о утицају западне штампе, пре свега, немачке, аустријске и америчке, на разбијање/распад друге Југославије. Када је реч о немачко-аустријској штампи то је само обнављање старих и стварање нових стереотипа о Србима и Србији у предвечерје и у току самог разбијања/распада друге Југославије. Упоредном анализом може се видети да је реч о структурама које дуго трају, односно да је то писање у складу с њиховом дугом традицијом. И на крају на том послу (разбијања Југославије) постигнут је консензус између немачке и аустријске политичке елите. На другој страни, кад је реч о америчким медијима, њихово становиште о југословенској кризи мењало се како се мењао став америчке администрације. Амерички медији споља наступају јединствено и заступају прокламоване интересе своје владе. То значи да је влада Сједињених Држава преко својих контролисаних медија почела да припрема своје јавно мњење на своје будуће потезе, односно да би пред својом јавношћу оправдала признање отцепљених република.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Србија, Срби, криза, разбијање/распад, медији, пропаганда, стереотипи.

Једно од кључних питања које се поставља када је реч о истраживању узрока разбијања/распада друге Југославије јесте колику су улогу у томе имале владе најмоћнијих држава Запада, које саме себе називају „међународна заједница".[2] У којој су мери оне, прво, охрабривале а затим и помогле дипломатском и финансијском а на крају и војном пољу отцепљењу прво Словеније и Хрватске а затим и Босне и Херцеговине и Македоније од Југославије. А како је о томе било речи на другом месту,[3]

---

[1] Рад на пројекту 149020Д који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

[2] Вуковић, С. (2000). Комунизам, братство-јединство и разбијање Југославије, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 108, стр. 212.

[3] Вуковић, С. (2000). Сједињене Америчке Државе и разбијање Југославије, *Социолошки преглед*, год. 34. бр. 3—4, стр. 83—98. Такође: Вуковић, С. (2001), Немачка, Аустрија и разбијање Југославије, *Социолошки преглед*, год. 35, бр. 3—4, стр. 213—234. Ву-

овом приликом биће речи колика је у свему томе била улога медија, који су као што је познато постали глобални, и чији је утицај током југословенске кризе све више добијао на значају. На самом почетку, када су се у великој мери смириле страсти можемо констатовати да су медији имали значајну улогу у разбијању/распаду друге Југославије. Познати новинар Петер Брок (Peter Brock) иде корак даље када каже да су медији у балканском сукобу затајили и „постали покрет, једна од зараћених страна која се више није приказивала као неутрална и непристрасна".[4] С извесним закашњењем (када се ствари више не могу вратити на пређашње стање) то признаје и бечки *Profil*: „Ово је време злочинаца с пером, који ни четири године после избијања југословенског грађанског рата не желе да схвате да су они ти који су — пре свега у Немачкој и Аустрији — својом политиком признавања југословенских република и извештавањем медија, допринели да сукоб ескалира."[5] Наравно, слика коју су представили и у свет послали евро-амерички медији била је неповољна по Србе. Овде је неопходно поставити питање због чега? Сви су изгледи да су западне владе прво преко својих контролисаних медија почеле да припремају своје јавно мњење на своје будуће кораке. Зато упоредо с дипломатским потезима у разградњи Југославије интензивирају антисрпску пропаганду. А та пропаганда, односно медијска манипулација била је само један од видова будуће политичке манипулације. Пре свега да би пред својом јавношћу оправдали признање западних југословенских република, које је проузроковало рат, с једне, и да би им обезбедили неопходну војну и политичку подршку, с друге стране.

Да би слика о Србима била што упечатљивија, на телевизијским екранима смењују час лажне приче, час сцене хрватских и муслиманских патњи, проистеклих из босанско-херцеговачког рата, којих је неоспорно било, јер нема рата у којем нема страдања цивилног становништва. Истовремено српске патње се минимизују или прећуткују. Историја досадашњих ратних сукоба недвосмислено упућује на чињеницу да су у верским и грађанским ратовима, када говоримо о новијем времену, почев од покоља хугенота у Француској 1572. па све до данашњих дана, посебно велика страдања и то, пре свега, цивилног становништва. Та су се страдања не само на овим просторима него и шире по правилу увећавала с иностраним мешањем.

Прећуткивање српских жртава био је добро разрађен сценарио и увод како би се лакше за оба ова, претежно грађанско-верска рата, оптужио Београд. То је рађено у два правца. С једне стране, званични Београд се оптужује за разбијање друге Југославије, а с друге, испредају се истините, полуистините а најчешће лажне приче на основу којих се актуелизују раније формирани стереотипи о Србима. Познато је да уколи-

---

к о в и ћ, С. (2004). Улога Ватикана у разбијању Југославије, *Социолошки преглед*, год. 38. бр. 3. стр. 423—443.

[4] *Die Weltwoche*, 20. 1. 1994. Такође: B r o k, Peter (1995). Huškaško novinarstvo, у: *Srbija mora umreti*, Beograd: Filip Višnjić, стр. 14.

[5] *Profil*, Juni 23/1995. Нав. према: Ž i v k o v i ć, N. (2003), *Kako nas drugi vide*, Novi Sad: Prometej, стр. 72.

ко су стереотипи јачи дуже трају и лако се поново оживљавају. Набијени су јаким емоцијама и лако се прихватају. Зато је производња стереотипа, у оквиру сатанизације Срба, попримила такве размере да се за њу не може наћи адекватно поређење у новијој историји. У овом послу, као по диктату, активно учествују и највиши представници западних влада. Њихове изјаве су, несумњиво, утицале на формирање нових или продубљивање старих стереотипа о Србима, а креаторе и вође јавног мњења ослободиле сваке одговорности за изговорену реч кад су Срби у питању. (По истој шеми касније ће бити ослобођени сваке одговорности њихови пилоти и наредбодавци за бомбардовање Србије.) У тој сатанизацији почиње се од државе, да би се убрзо прешло на народ.

* * *

Почнимо редом. Хелмут Кол (Helmut Kohl), док је био канцелар Немачке, залагао се, мислећи на Србију, за „уништење последње оазе комунизма" у Европи.[6] Док је Клаус Кинкел (Klaus Kinkel), министар иностраних послова Немачке од самог почетка заговарао кажњавање Србије када је говорио: „Србију треба бацити на колена".[7] Затим, за време НАТО агресије на Југославију ова палета епитета, оптужби и претњи се проширује. Председник Сједињених Држава Бил Клинтон (Bill Clinton) изјављује: Србија је „срце европског мрака, регион бомбардованих џамија, убијених мушкараца и деце, силованих девојака".[8] Претње које светски моћници упућују подсећају на оне упућене Србији пред Први и Југославији пред Други светски рат. Тако ће Бил Клинтон изјавити: „Срби ће ово скупо платити"; Секретар Сједињених Држава Мадлен Олбрајт (Madelein Albright): „Срби ће клечати на коленима и молити за милост"; командант НАТО-а за Европу Весли Кларк (Wesley Clark) „Србију претворити у прах и пепео".[9] Да би се поткрепило своје становиште, у пропагандном рату, не преза се ни од изношења ординарних неистина. Тако ће Хавијер Солана (Javier Solana), у току бомбардовања за BBC рећи, да се на Косову више „не могу видети мушкарци од 30 до 60 година".[10]

У ширењу стереотипа о народу отишло се корак даље. Тако примера ради: тада, или нешто касније, за америчког председника Била Клинтона „Срби спроводе терор и силују албанску децу"; за Мадлен Олбрајт, Срби су „одвратни"; за Жака Ширака (Jacques Schirac), председника Француске, „Срби су народ без закона и без вере. То је народ разбојника и терориста"; за Ричарда Холбрука (Richard Holbrooke), америчког

---

[6] Ранковић, М. (1994). Распад социјалистичких друштвених система у Европи, *Социолошки преглед*, год. 28. бр. 2. стр. 142.

[7] *Süddeutsche Zeitung*, 25. 5. 1992. Такође: Петровић Пирићанац, З. (1999). *Избрисати српски вирус. Мала енциклопедија расизма и шовинизма на крају миленијума*, Београд: Југоисток, стр. 22.

[8] *The New York Times*, 23. 5. 1999. Пренето у: *Србија и НАТО II* (1999). Посебно издање, *Нова српска политичка мисао*, Београд, стр. 24.

[9] Метода: растури, опустоши, уништи, *Политика*, 25. 5. 1999.

[10] *Vreme*, 20. 11. 1999.

дипломату, Срби су „злочиначки дупеглавци". Немачки канцелар Хелмут Кол изјављује: „Нека се Срби подаве у сопственом смраду"; а амерички конгресмен Дејвид Оби (David Obey): „Срби су свиње".[11] Лоран Фабијис (Laurent Fabius), председник Народне скупштине Француске изјављује: „Срби су ђубре".[12] Ворен Кристофер (Warren Christopher), бивши секретар иностраних послова Сједињених Држава, Србе је назвао „неморалном расом", а амерички сенатор Џозеф Бајден (Joseph Biden) је рекао да су Срби „убице беба".[13] Оваквих или сличних епитета изречених на рачун Срба може се још наћи. Наружити Србе, односно изговорити коју ружну реч о њима, међу евро-америчким званичницима била је ствар престижа. Зато је после напада на Светски трговински центар 11. септембра 2001. међу првим вестима била вест да су то учинили Срби, или, пак, после терористичког напада од 7. јула 2005. године у Лондону, да експлозив потиче из Београда.

Зато су креатори западног јавног мњења, овим невероватним епитетима, настојали, ако не да превазиђу, оно бар да не заостану за својим политичарима у осудама и измишљотинама о Србима. Једна од таквих лажних прича је, чак, награђена Пулицеровом наградом за новинарство. У другом случају покушај демантија једне лажне приче био је осуђен на неуспех. Односно, лондонски часопис *LM* осуђен је да плати милион фунти одштете због објављеног чланка новинара Томаса Дајхмана (Thomas Deichmann), у којем је он доказао како је екипа енглеске телевизије *ITN* у лето 1992. год. у Босни „приказала" слику „концентрационог логора", која је била исконструисана тако што је тв-екипа ушла у ограђен празан простор и иза бодљикаве жице снимила људе ван жице као да се налазе у логору. Новинарима ITN-а је признато да су претрпели клевету зато што је Дајхман тврдио да су они то намерно урадили. У истинитост Дајхмановог исказа суд није улазио. Последица пресуде била је да ни један медиј у Енглеској ту Дајхманову причу није смео да пренесе.[14] Стицао се утисак да су се многи, не само западни званичници него и новинари, утркивали ко ће више оцрнити Србе. Тако је, према мишљењу директора израелског Института за одбрану у Јерусалиму, поступано са Чесима 1937/38. да би се оправдала политика Чемберлена (Arthur Neville Chamberlain, 1869—1940) и отцепљење судетских области. Он наглашава да циљ политике Запада према Југославији није превасходно било „стварање нових држава на етнички примењеном принципу самоопредељења [...] него разарање Србије и ликвидација њеног утицаја на Балканском полуострву."[15]

---

[11] D o r i c h, William, A Pompous Academic Ass, *American Srbobran*, May 17, 1999 (http://members.tripod.com/-sarant2/ks23dorich.html)

[12] П е т р о в и ћ П и р о ћ а н а ц (1999), стр. 11—112.

[13] K o n, M. (2000). Ne-humanitarna oružana intervencija Sjedinjenih Država i NATO-a kao prekršaj međunarodnog prava, *Filozofski godišnjak* 13, стр. 326.

[14] Види: Б е х а м, М. (2004). Говор мржње у политици и медијима, у: *Етика јавне речи*, прир. В а ц и ћ, З. Београд: ЦЛДС, стр. 168.

[15] R a m a t i Yohanan: Who killed Yugoslavia?, *Midstream*, VXXXVIII, No. 9/1992. r. 4.

Западни медији, који у потпуности подржавају политику својих влада у спољној политици припремили су, као по диктату, а што ћемо касније детаљније видети, ову оптужбу против Срба. То је у модерно време испробано за време рата за Малвине, када је Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) бирала репортере које ће да укрца на бродове и одлучивати куда ће да их воде и шта да им се покаже. Том приликом је између владе и посленика јавне речи успостављен пакт ћутања или нека врста „патриотске" аутоцензуре.[16]

Слично је настављено током „Пустињске олује", а затим и у другим случајевима. Новинарима није био слободан приступ дешавањима на терену. Они су објављивали оно што им је сервирала америчка команда. Унапред је било одређено ко је кривац а ко невина жртва. Током рата у Босни и Херцеговини све се понавља, односно западни медији су систематски спроводили политику својих влада и означавали „убијене као Хрвате или муслимане из Босне и Херцеговине". „У већини случајева породице тих несрећника су их идентификовале: били су то Срби које су побили Хрвати и понекад муслимани."[17] Већина западних телевизија одбијала је информације и слике из Београда. Као пример искривљеног информисања навешћемо један случај на самом почетку збивања у Босни и Херцеговини. Италијански лист *Il Manifesto* пише да су од *Associated Press*-а добили хрпу фотографија с терена. Међу њима је била и једна: жена с дететом у наручју које држи пиштољ-играчку. Испод фотографије писао је текст: „Бијељина, Босна и Херцеговина, 21. мај. Избеглице. Српско дете, Марко Ђурић, који је уточиште нашао у селу Црно Блато, игра се са својим пиштољем у бакином наручју." Фотографију смо објавили на првој страни с истим пропратним текстом испод ње. Исту фотографију је објавила и *La Stampa* с пропратним текстом: „Дечји пиштољ-играчка за малог хрватског избеглицу". А комунистички лист *L'Unita* фотографију је објавио уз вест да је „српска милиција зауставила конвој с избеглицама из Босне".[18] Слично поступа и CNN када Кристијан Аманпур (Christiane Amanpour) извештава са сахране две бебе, а оне су по њој муслиманске које су убили српски снајперисти — док је истина била супротна, реч је о српским бебама које су убили муслимански снајперисти.[19] Иста новинарка слично ће поступити и кад је извештавала о ситуацији на Космету.

Другачије речено, западни медији следе или заступају интерес својих влада, односно своје националне и патриотске интересе. А њихове владе ће им се касније за ту помоћ, када се укаже прилика, у великој мери одужити. То пластично показује следећи пример: Вест да је РТС (22. априла 1999. године) уђуткана (када је убијено шеснаест новинара и техничара) бомбама, коју на једној новинарској прослави објављује Ричард

---

[16] R e m o n d i n o, E. (2002). *Televizija ide u rat*, Beograd: Clio, стр. 11—13.

[17] *Defence & Foreign Affairs — Strategic Policy*, 1992, Vol. XX, no. 12. p. 6.

[18] *Il Manifesto*, 23. 5. 1992. у: *Медијски рат против Срба*, 1995, Избор текстова Ж. Ивановић, Београд. Танјуг, стр. 224—225.

[19] Г о р и н, Џулија, Пропаганда и банализација геноцида, *НИН*, 21. 7. 2005 (пренето из *Jewish World Review*).

Холбрук, подржано је громким аплаузом без и мало стида и зазора од стране три стотине звезда америчког новинарства. Холбрук ће их том приликом, такође, похвалити за „спектакуларно медијско покривање Косова", уз уверавање да они у Вашингтону „то имају у виду".[20] Ту се може тражити узрок униформног у информисању западних медија о сопственој државној спољној политици, односно о политици својих влада. Ако то не успе могу се укорити[21] или, пак, им се запретити (ускраћивање информација, одстрањивање с конференција за штампу и слично, а да не говоримо о могућој оптужби да не штите америчке националне интересе).

Медији према споља наступају јединствено, и без поговора, заступају прокламоване интересе, чак и у ситуацији када ти интереси могу бити у колизији с интересима државе као целине, а у сагласности с посебним интересима појединих друштвених група или грађана дотичних држава. Препознавање интереса владајуће друштвене групе, код посленика седме силе, доноси политичке поене. То најбоље илуструје следећи пример. Дан Ратер (Dan Rather), новинар CMS-а, у говору одржаном у Националном прес клубу у Вашингтону, о нападима на југословенске водоводне и електродистрибутивне системе 1999. године, говорио је као о „нашим" нападима. На приговор присутних новинара да ли је прикладно да се наводно независан новинар приклања једној страни у сукобу Ратер је одговорио: „Ја сам амерички извештач. Да, ја сам извештач и хоћу да будем поуздан. Хоћу да будем правичан. Али ја сам Американац... И зато када пилоти Сједињених Држава у авионима Сједињених Држава искључе струју за мене смо то учинили 'ми'... Ја ћу се борити за нашу победу (аплауз)."[22] Да ли се том приликом крши међународно право и да ли се у тим нападима убијају деца и немоћни старци то их, када су амерички „национални" интереси у питању, ни најмање неће занимати.

Понекад ти интереси, поготово када је реч о појединим државама у Европи, могу бити наметнути њиховим међународним обавезама, и на основу тих обавеза они, свима осталима, намећу сопствено виђење политике. О томе најбоље сведочи чланство у НАТО-у. После усаглашених ставова, често и наметнутих од стране Сједињених Држава, све државе се придржавају постигнутог договора. Да се тој политици јавно мњење не би супротставило оно се систематски припрема и обрађује. За ту сврху се ангажују разне агенције за односе с јавношћу и пропаганду. За поткрепљење пропагандне реторике не преза се ни од монтаже сцена у студију, или, пак, уживо, што је уверљивије (улица Васе Мискина, Маркале, Рачак, итд.). Тада се иде корак даље, па се политичком интересу даје друго значење. Свој политички интерес се проглашава за општи и

---

[20] Види: Смрт заливена шампањцем, *НИН*, 24. 4. 2001. год., бр. 26. стр. 26—27.

[21] Џефри Најс је јавно укорио извештаче са хашког суђења што критикују наступ и танке доказе тужилаштва. Горин, Џулија, Пропаганда и банализација геноцида, *НИН*, 21. 7. 2005 (пренето из *Jewish World Review*).

[22] Hejden, M. R. (2000). Pristrasna „pravda": ljudski pravizam i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, *Filozofski godišnjak*, 13, стр. 291—292.

универзалан, односно интерпретира се као морално добро, одакле се намеће и своја концепција правде. Зато се сви каснији потези њихових влада могу „оправдати” ако су у складу с том пропагираном и наметнутом концепцијом „правде”.[23] Због тога у изјавама њихових политичара, да би се камуфлирао голи политички интерес, има много моралисања и зато се политичким и војним потезима даје сасвим другачије значење.

Овакав начин извештавања у Западној Европи, а посебно у Великој Британији има дугу традицију. Он је одатле пренет у Сједињене Државе, и постајао све актуелнији како су оне све више постојале војна и политичка сила. Још у првој половини деветнаестог века, када је Велика Британија постала „водећа индустријска и трговинска нација на планети” и када је њена „спољна политика била усмерена на подржавање и усмеравање ’Pax Britannica’”, одомаћило се становиште да су „путописне репортаже [...] биле под великим утицајем политичких погледа њихових аутора и обично су садржавале официјелну владину политику”.[24] Колико утицај владе и сопствени интереси одређују начин извештавања говори и следећи пример: Један лист у Британији који је о Србији 1903. писао као о „неморалној раси ниткова”, на почетку рата 1914. године, када је то одговарало њиховим интересима, писао је као о „храброј и племенитој малој раси, надахнутом браниоцу слободе у Европи”.[25] Пре свега, зато што је Србија била савезник и зато што је везала значајне аустријске и немачке војне ефективе и тако смањивала немачко-аустријски војни притисак на западном фронту. Слично је било и писање британске штампе и после 27-мартовског пуча и демонстрација у Београду.

Под утицајем своје колонијалне свести на друга подручја се, па самим тим и на Балкан, гледа с висине што посебно долази до изражаја за време балканских ратова 1912—1913. године, да би се све то поновило 1991—1999. године. До детаља се описују међусобни злочини балканских народа.[26] С тим да су ови последњи (1991—1999) били резервисани само за једну страну — српску. Истовремено се с висине деле политички и морализујући савети као да тим злочинима они сами нису кумовали или их, пак, сами нису производили.

Када дођу на ред њихова зверства почињена у Кореји, Вијетнаму, на Фокландима, у Северној Ирској, у Средњој и Јужној Америци или у Голфском заливу (Ирак), затим о оним најновијим почињеним у Сомалији, Републици Српској или у Србији, Авганистану и поново Ираку, томе се придаје другачији значај. Исти је случај када је реч о њиховим савезницима (случај Курда у Турској),[27] или када је реч о њиховим шти-

---

[23] Поистовећивање правде с интересом има дугу традицију — постоји још код старих Грка. T u k i d i d (1957). *Povijest peloponeskog rata*, Zagreb: Matica hrvatska, III. 39. 36, III. 56. 3, III. 44, III. 447. 56.

[24] T o d o r o v a, M. (1999). *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, стр. 170.

[25] Herbert Adam G i b b o n s, Ph. D., *The New Map of Europe 1911—1914*, London, Dec. 1914, стр. 151. Нав. према: Е к м е ч и ћ, М. (1973). *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: СКЗ, стр. 53.

[26] T o d o r o v a, 1999, стр. 22—24.

[27] За време најжешћих репресија Турске против Курда 1992. год. портпарол Стејт Департмента је изјавио: „САД неће обуставити помоћ Турској. Оне немају ништа против

ћеницима (Пиноче у Чилеу и Сухарто у Индонезији). Њихова војна акција, односно агресија, прво се по правилу именује неутралним термином (на пример, „кампања”), затим се проглашава, као „хуманитарно бомбардовање”,[28] односно као акција у интересу општег добра, која штити угрожена људска права, итд.

У новије време када су њихови злочини у питању, или њихових савезника, нема телевизијских снимка а, такође, нема ни једне фотографије о тим злочинима. (Слично је и кад је реч о терористичком нападу на њихову територију. Зато нема слика раскомаданих или мртвих тела у Светском трговинском центру.) Супротно овом, када је реч о другима објављују се фотографије и телевизијски снимци злочина. Није редак случај да се њихови злочини или злочини њихових савезника припишу званичном непријатељу. (Слична је ситуација и кад је реч о тероризму — све западне телевизијске станице приказале су масакр на Балију и у Беслану, а ни једну жртву у Лондону.)

Убрзо ће они сами причу о оправдању злочина, „хуманитарних интервенција”, „кампања” и слично, у великој мери, за новац препустити својим пропагаторима у пораженој или окупираној земљи.[29] Цивилне жртве настале том акцијом назваће се „колатералном штетом” или неким сличним именом. Немилосрдно данонoћно бомбардовање цивилних објеката, водоводних и енергетских постројења (сви објекти проглашени су за војне) слободно се може назвати и „Милосрдни анђео”! По истом принципу, класична агресија ће се назвати, види парадокса, „хуманитарна интервенција”. Истовремено, сопствени злочини или злочини својих савезника се прећуткују или заташкавају. Путописне репортаже у време енглеске империјалне моћи, као и електронски медији и штампа сада, били су (у оба случаја) у служби формирања јавног мњења, према жељама и краткорочним или дугорочним интересима њихових влада.

Дисонантни тонови, којих је тада свакако било,[30] а има их и данас, резултат су критички оријентисаних појединаца, којих у тим друштвима свакако има. Ова појединачна и често изолована мишљења која се не уклапају у владајућу матрицу служе, пре свега, да се покаже осталом свету да је код њих загарантована слобода изражавања, односно слобода штампе.[31] Али ти дисонантни тонови неће имати готово никаквог утица-

---

да нека савезничка и пријатељска земља користи америчко оружје да би успоставила унутрашњи ред или одговорила на нападе који угрожавају њен територијални интегритет.” Нав. према: V l a j k i, E. (2001). *Demonizacija Srba*, Beograd: Nikola Pašić, стр. 236.

[28] Израз „хуманитарно бомбардовање” сковао је Вацлав Хавел (Vaclaw Havel). Види: *Le Mond*, 29. 4. 1999. Нав. према: *Новости*, 26. 5. 2004. стр. 12.

[29] То се чини — индикректно преко разних невладиних (плаћених) организација, или — директно, на пример, сведочење Ратомира Танића против Милошевића у Хагу платила је британска обавештајна служба. Види: Г о р и н, Џулија, Пропаганда и банализација геноцида, *НИН*, 21. 7. 2005 (пренето из *Jewish World Review*).

[30] Један од првих позитивних приказа Балкана је књига Ребеке Вест. Прво издање ове књиге појавило се у Њујорку 1941. године. В е с т, Р. (1989). *Црно јагње и сиви соко*, Београд: БИГЗ (скраћено издање): и В е с т, Р. (2004). *Црно јагње и сиви соко*, Београд: Mono & Mañana (интегрално издање).

[31] Зато Стејт Департмент поводом награде у Кану америчком режисеру Мајклу Муру за филм *Фаренхајт 9/11* изјављује да је то доказ америчке слободе (уметничког) изражавања! Филм пре тога није био приказан у Америци.

ја на политичке одлуке или јавно мњење. Они се могу прочитати у мање тиражним новинама, односно, чути на мање слушаним радио и ТВ станицама, или се, пак, стављају на мање упадљива места тиражних листова. Коначно, после обављеног посла, када актери оду с историјске сцене и *када је ствари тешко или немогуће вратити на пређашње стање*, односно када то постане далека историја, дозвољено је изношење стварних чињеница. Али и тада, мање-више, ако је реч о стратешком питању или интересу, односно ако те чињенице могу утицати на актуелна или нека будућа збивања, у ограниченом обиму.

Другачије мишљење може имати неког утицаја само ако је то у интересу неке друштвене групе која поседује одређену политичку моћ, или, пак, ако је лоби група, која га заступа, посебно заинтересована или је за тај посао добро плаћена. Имајући у виду речено, интерес западних влада, по свему судећи, био је да се за балканску трагедију, коју су у доброј мери сами изазвали, оптужи други. Последица те оптужбе, посебно инсцениираних масовних убистава у Сарајеву у улици Васе Мискина 27. маја 1992,[32] на пијаци Маркале 5. фебруара 1994. и 27. августа 1995. године[33] од стране муслиманске владе, а уз сагласност западних влада и помоћ њихових обавештајних служби, јесте и наметање економских, културних, научних, спортских и политичких санкција од стране „међународне заједнице" СР Југославији а тиме и целом народу. У остваривању својих циљева нису успевали ни деманти, односно када је лондонски *Sanday Times* у наслову објавио: „Срби нису криви за масакр, експерти УН упозоравају да је граната била бошњачка".[34] Светски моћници ће за то имати помоћ „неутралних" међународних посматрача или миротвораца. Једном ће то бити прећуткивање или заташкавање стварних починилаца злочина (Маркале, улица Васе Мискина), а други пут и њихово саучесништво (Вилијем Вокер /William Walker/ — Рачак).

* * *

Улога Немачке и Аустрије у разбијању/распаду друге Југославије била је више него значајна. Њу није могуће сагледати без анализе писања њихове штампе и електронских медија с обзиром на то да оно одражава њихове, јавне или прикривене, тежње и интересе. Расположиве чињенице, које ће касније бити детаљније изложене, говоре нам да су, поред немачке и аустријске дипломатије, и њихови мас-медији, као репрезент јавности или влада, у томе послу одиграли веома значајну улогу. То говори да је у Аустрији и Немачкој, сходно вековном историјском искуству, постојала широка сагласност како међу политичком елитом тако и, судећи према мас-медијима, у јавном мњењу да се разбије, прво

---

[32] D o y l, D., *Independent*, 28. 8. 1992.

[33] Масакр на сарајевској пијаци Маркале и у улици Васе Мискина починили су муслимани, а приписани су Србима. Види: R a m o n e t, I., *Le Mond diplomatique*, mars, 1994. Затим: B e h a m, M. (1995). Mediji kao izazivači požara, у: *Srbija mora umreti*, стр. 101—102; G r e g o r y, C. (1995). Joint U. S. Muslim War Against the Serbs — U. N. as Puppet, *Strategic Policy*, no. 7—8.

[34] *Sanday Times*, 1. 10. 1995.

1941. прва а затим 1991/1992. године и друга Југославија. Зато ћемо у овом чланку поћи од лакшег дела посла — кратке анализе писања њихове штампе о догађањима на простору друге Југославије.

Почнимо редом. Аустријски и немачки медији, пре свега, потпомогли су да се обнови стара аустроугарска пропагандна прича о Великој Србији,[36] која настаје као њен одговор на тежње и чињење Срба у осамнаестом и деветнаестом веку за ослобођење и уједињење, јер су они знатним делом били током дуге историје насељени и на простору под њеном државном влашћу. Та стара антисрпска прича, у новим условима, вешто је стављена у оптицај како би се сутра Срби лакше извели на оптуженичку клупу. Због њиховог противљења разбијању друге Југославије и непристајања да их Немачка уз помоћ својих савезника подели у три државе што је касније и успела да учини. Оптужујући Србе за хегемонизам, немачка и аустријска штампа обнавља стару пропагандну флоскулу с циљем да се западно јавно мњење лакше окрене против Срба. Готово да нема текста у којем се не помиње „велекосрпска идеја", „Велика Србија", „хегемонистички" или „комунистички Београд", „угњетачка (српска) нација", „србочетници", „србокомунисти" и слично. Све то с циљем како би се подржале словеначке и хрватске тежње, односно испословао њихов пројекат за отцепљење од Југославије. С тим да им (како медијима тако и политичкој елити и владама) главни циљ није био независност Словеније и Хрватске већ разбијање друге Југославије и кажњавање Србије „за сва учињена" недела, с једне, и остваривање њихове вековне тежње за касније њено стављање под економску и политичку контролу, с друге стране. На тај начин су аустријски и немачки медији (као и у ранијим периодима), на симболичком и практичном плану, активно потпомогли својим владама и оставили им лакши део задатка. У ту сврху повучени су из немачког новинарства, или по пређутном договору њихови текстови склањани у страну, сви они који се нису уклапали у пропагирању нове-старе слике о Србији и Србима.[37] Клише који се непрестано понавља у немачким и аустријским медијима био је: „Распад 'вештачке' титоистичке творевине, дакле, мора да се заврши, према овом плану, тако што ће се свако вратити у своје велико јато: Словенци и Хрвати у свој европски, демократски, развијени, романско-германски свет, а Србима не преостаје друго него да се препусте својој оријенталној, словенско-византијској судбини."[38]

---

[35] „Прво испитивање кратера бомбе која је експлодирала на Меркалама", по Мајклу Роузу (Michael Rose), „показало (је) да је она испаљена с босанске стране". Посебно ако се има у виду да су муслимани „склонили неке делове распрснуте мине, пре него што су снаге УН стигле на место догађаја". Али се то заташкало. R o u z, M. (2001). *Misija u Bosni*, Beograd: Tetra MG, стр. 66—69.

[36] Пропагандни термин „Велика Србија", имао је за циљ да Србију означи на симболичком и практичном плану као „окупатора" осталих југословенских земаља, односно као хегемона. У аустријско-немачкој, хрватској и словеначкој штампи „Велика Србија" и „хегемонистички Београд" употребљавају се као синоними.

[37] Међу скрајнутим новинарима био је и Хари Шлајхер. Ž i v k o v i ć (2003), стр. 31 и 47.

[38] C a r a c c i o l o, Lucio (1995). Šta Nemačka traži u Jugoslaviji, *Limes*, mart, 1994. у: *Medijski rat protiv Srba*, стр. 116.

На самом почетку југословенске кризе (по добро испробаним рецептима из времена Хабзбуршке монархије и касније поновљених за време Хитлерових припрема за напад на Југославију) немачко-аустријски медији су се утркивали у заузимању милитантнијег антисрпског става. У ту сврху добро им дође да пренесу и најмање изјаве из хрватске и словеначке штампе. И обрнуто, хрватска и словеначка штампа ће преносити бројне написе и изјаве немачких и аустријских званичника који одобравају отцепљење, или, пак, испредају причу о великосрпском хегемонизму. Тако су се хрватски, словеначки и немачко-аустријски медији удружили у остваривању истог циља, односно ко ће више прво наружити Србе а затим сахранити Југославију. При томе ће у исто време за то разбијање Југославије, оптужити Београд.

Прво почиње антисрпска пропаганда око ситуације на Косову и Метохији. По добро испробаним принципима тоталне пропаганде иде се на ниске страсти. Зато се дигла невиђена бука око тобожњег тровања албанских ђака. *Frankfurter Rundschau* ће известити да је на стотине људи отровано, вероватно отровним гасом, а „међу њима и читави школски разреди из Подујева".[39] Нешто касније ово ће поново доћи у жижу јавности преко *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-а. Сада је на Косову пољу изненада „оболело преко хиљаду албанских ђака", при чему се каже да су отровани од стране тајне српске полиције.[40] Затим се иде корак даље и инсистира да је Србија „нецивилизована држава", да су Срби „милитантни" и да „воле калашњикове". Као што су 1916. писали да немачка јавност „зна да су Срби болесно амбициозна, мегаломанска и ратничка нација".[41] Због тога треба дозволити отцепљење Словеније и Хрватске. У медијској припреми отцепљења, да би се оно сутра лакше прихватило, бечки *Volksstimme* ће унапред инсистирати да су „Југославији одбројани дани", или, пак, да „Југославија више не постоји".[42]

Истовремено, аустријски медији у интервјуима и другим написима дају предност хрватским и словеначким саговорницима у којима се инсистира да се цела Југославије не може прикључити Европи и да је Србија „последња бољшевичка земља у Европи".[43] Затим не презају од хушкања, као и у ранијим периодима, Хрвата против Срба. Тако ће, примера ради, у октобру 1990. године *Neue Kronen Zeitung*, у тексту поводом враћања споменика бану Јелачићу на централни трг у Загребу, без и мало устезања написати: „Међутим, данас би Јелачић своју сабљу пре требало да упери према Београду."[44] Заправо, за њих би се пре могло рећи да заједно са својим владама активно учествују у производњи „балканске" кризе. На сличан начин немачко-аустријска штампа је учествовала у производњи кризе, током друге половине деветнаестог и прве полови-

---

[39] *Frankfurter Rundschau*, 7. 5. 1990.

[40] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 17. 7. 1990.

[41] D a m m e r t (1916). *Der serbische Feldzug*, Leipzig, стр. 7. Нав. према: S e l e s k o v i ć, T. M. (1996). *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914—1918*, Beograd: Rad, стр. 15.

[42] *Volksstimme*, 15. 8. 1990. год.

[43] *Die Furche*, 1. 11. 1990.

[44] *Neue Kronen Zeitung*, 18. 10. 1990. год.

не двадесетог века, а нарочито пред Први светски рат, пре сарајевског атентата. То потврђују њени многобројни написи. Под утицајем, у то време створене атмосфере, настало је и писмо које је 15. фебруара 1913. године у Рим упутио бечки надбискуп Рафаеле Скапинели, у којем се, између осталог, каже: „Аустрија, међутим, изгледа да је одлучна да се оштро позабави Србијом и опште је уверење да може доћи до рата с том земљом на пролеће".[45]

То потврђује, од стране историчара[46] давно доказану тезу да је сарајевски атентат повод а не узрок напада Аустро-Угарске на Србију. Овде је неопходно само додати да је Конрад фон Хецендорф (Konrad von Hötzendorf), шеф аустроугарског генералштаба, још 1907. године у једном писму говорио да југословенски проблем треба решити „једном великом акцијом, чији је крајњи циљ анексија Србије".[47] Управо ову историјску чињеницу аустријска и немачка штампа и електронски медији деведесетих година прошлог (двадесетог) века, ради лакшег оправдања разбијања Југославије, покушавају да ревидирају. Судећи по писању њихове штампе то се ради по следећој шеми: Срби изазивају Први светски рат — (После пораза Аустро-Угарске у том рату) Словенија и Хрватска су под српском доминацијом — Београд је не само хегемонистички, већ је и комунистичка тврђава — признавањем независности Словенији и Хрватској уједно је и њихово ослобађање од хегемонистичког и комунистичког Београда — Аустрија, а самим тим и Немачка, добија (симболичку) сатисфакцију.

Због тога се, по трећи пут у 20. веку, у немачкој и аустријској штампи води оштра антисрпска пропаганда. Она ће касније бити настављена финијим средствима.[48] Не говори се негативно само о српском руководству, на чему се касније више инсистирало, да би се камуфлирао овај аустријски[49] и немачки реваншизам, него и о целом српском народу. Тако се преко сатанизације политичког вођства сатанизује народ. То се ради суптилно, али ипак по више пута на Западу употребљеном клишеу: „Захтеви типа 'бомбардујте Милошевића' брзо постају 'бомбардујте Србе', или 'бомбардујте Београд'."[50] Од самог почетка се мислило на

---

[45] Корнвел, Џ. (2000). Хитлеров папа, *Службени лист СРЈ*, Београд, стр. 58.

[46] Екмечић, М. (1973). *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: СКЗ; Јанковић, Д. (1973), *Србија и југословенско питање 1914—1914 године*, Београд: ИСИ.

[47] Ђоровић, В. (1992). *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*, Београд, стр. 207.

[48] Позната издавачка кућа Лангешајт (Langescheidt) издала је 1995. прво, а 1999. друго издање хрватско-немачког, односно немачко-хрватског речника. У предговору првом издању пише: „Развој догађаја у државама наследницима Југославије довео је до раздвајања хрватског и српског језика, али су и српске варијанте наведене и као такве назначене." У другом издању се каже: „Развој догађаја у државама које су настале распадом бивше Југославије довео је до раздвајања хрватског и српског језика. Основу овоме рјечнику чини данашњи хрватски књижевни језик." О издавању српско-немачког речника вероватно нема ни говора. Види: *Langenscheidts Tashenwörterbuch — Kroatisch*, 1995 (1999), Langenscheidt, Berlin — München — Wien — Zürich — New York.

[49] „Аустријанци на реч 'Србија' аутоматски имају асоцијацију 'мора умрети' (muss sterbien)." Види: Šiškovič, T. (1995). Srbija mora umreti, у: *Srbija mora umreti*, стр. 111.

[50] Kesić, O. (1995). Vest kao biznis, у: *Srbija mora umreti*, стр. 89.

оно друго: бомбардујте Србе, или бомбардујте Београд. У немачкој и аустријској штампи Срби се приказују као „реметилачки фактор" у Југоисточној Европи. Истовремено Југославија је „вештачка версајска творевина", или, пак, „несрећни историјски експеримент", и зато је треба што пре ликвидирати и послати у историју. Тиме се на посредан начин хтело рећи да версајски мировни уговор треба ревидирати. Сличну пропаганду између два рата против Југославије и „велике Србије" водили су и комунисти на челу с Коминтерном.[51] Немачко-аустријска штампа на почетку заговара поделу Југославије на западни (претежно католички) и источни (претежно православни) део. Потом се врло брзо прешло на тезу, на којој се све више инсистирало, да ју је неопходно уситнити на више малих држава. С тим да ће настојати да те државе касније ставе под своју прво економску а затим и политичку контролу, или, пак, обрнуто, зависно од случаја до случаја.

* * *

Антисрпска пропаганда, на самом почетку кризе, заснивала се на давно формираним стереотипима, односно на продубљивању традиционално формиране слике међу Немцима и Аустријанцима о Србима као непријатељима (од самог почетка стварања модерне српске државе). У томе се иде толико далеко да када се Србин описује, на пример, он је најчешће зао, прљав, или, пак, „подбуо човек коме из раскопчане кошуље вире маљаве груди."[52] То је урађено по старој матрици по којој су почев од Берлинског конгреса па све до краја Првог светског рата у немачкој и аустријској штампи приказивани Срби. Они су у сатиричним часописима *Кладерадач* (*Kladeradatsch*) *Улк* (*Ulk*) и *Симплицисимус* (*Simplicissimus*) од 1903. до 1918. године представљени као нечисти, ушљиви и прљави разбојници.[53] Нису лоше представљане само Србија и Црна Гора, као Немачке ратне противнице, већ и Срби као народ. Њиховом ружењу нема краја. До кулминације долази када су представљени као гамад скривена у перју хабзбуршког орла.[54] Истовремено, краљ Петар је, поред осталог, представљен као „најпрљавији ђубројед".[55] Тада, за разлику од њиховог приказивања осам деценија касније када је, као што ће-

[51] У коминтерновско комунистичкој антисрпској и антијугословенској пропаганди дуго су у употреби биле следеће флоскуле: Југославија је „вештачка Версајска творевина", „велекосрпски хегемонизам", Срби су „угњетачка нација", и сл. Види: *Istorijski arhiv KPJ*, т. II, стр., 69—71, 312, 319.

[52] *Süddeutsche Zeitung*, 25. 9. 1990.

[53] *Simplicissimus* је краља Петра представио у: „опанцима, чакширама, појасом са јатаганом, везеним јелеком. То је такође космата, црнокоса и брката прилика. За појасом му је торбица [...] на коју је [...] извезена велика ваш. Други велики инсект присуствује посвећењу новог краља [...] поред ногу ђакона који држи огромну посуду на којој је натпис 'Захерлинов прашак за бубе' такође украшен сликом нечистог инсекта. Тако врховни свештеник уместо да посвећује новог владара светим миром запрашује га прашком против гамади." Поднаслов карикатуре је „Церемонија је обављена прашком за инсекте" *Simplicissimus*, Nr. 15. 1903. Нав. према: Ристовић, М. (2003). *Црни Петар и балкански разбојници*, Београд: Чигоја, стр. 26.

[54] Ристовић, М. (2003). стр. 56.

[55] Ристовић, М. (2003), стр. 36.

мо видети, ружење народа резервисано само за Србе, нису боље прошли ни други балкански народи. Једном се приказују као зечеви, други пут као одрпани и прљави разбојници, трећи пут као патуљци, а четврти пут као шахофске фигуре с којим се играју тадашње европске силе Немачка, Енглеска, Русија, Аустрија и Француска. С тим да, од карикатурног приказивања, није заобиђена ни Српска православна црква.[56]

Истовремено, у овим најновијим описима Срба не може да изостане да „они никада нису заборавили своје јуначке песме и под комунистичким симболима су сањали о великосрпском царству".[57] То је само наставак раније формираних ставова да је Балкан, а пре свега Србија, била „неразрешиво клупко завера, хајдучије и корупције".[58] И то није било довољно, па су тада Срби, за многе Немце и Аустријанце постали „српске свиње"[59] или када је за професора Универзитета у Фрајбургу њихова ствар била „смрдљива ствар".[60] Зато се без и мало зазора каже да је Београд „легло убица". Србија је „безначајна и неприпитомљена држава" која је 1915. године „запалила пожар на целој земаљској кугли". Истовремено се у Србији „народ досађује и живи у ишчекивању крвопролића и убистава".[61] Србима као народу „недостаје способност, смисао за уметност, разумевање за социјалне, економске и цивилизацијске захтеве савременог доба".[62] Срби су, такође, народ нижих моралних вредности. Због свега тога на једној разгледници у Немачкој наговештава се њихова физичка ликвидација путем масовних вешања.[63] Да би се каткада поткрепила антисрпска пропаганда у карикатурама се копира од раније коришћена антисемитска матрица.[64] Наравно, оваквих епитета, које је непотребно више набрајати, биле су пуне странице немачких новина, периодике и памфлета. Сви ти написи пуни су мржње према Србима и како је тада Вендел (R. Wendel) рекао: „Код нас су Срби оклеветани више него и један народ у Европи."[65] То клеветање је настављено с мањим прекидима и 1990—1999. године као да од Првог светског рата није прошло пуних седамдесет година и као да су заборавили (или оправдавали) страхоте које су Немци (и Аустријанци) починили током Првог и Другог светског рата.

---

[56] Ристовић, М. (2003). стр. 19, 20, 21, 27, 31, 32, 39, 41, 42, 43, итд.

[57] *Neue Kronen Zeitung*, 7. 10. 1990.

[58] Nojbaher, H. (2005). Specijalni zadatak Balkan, *Službeni list SCG*, Beograd, стр. 153.

[59] Gomol (1916). *Im Kampf gegen Russland and Serbien*, Leipzig, стр. 363. Нав. према: Selesković (1996), стр. 15.

[60] Mieneske (1915). *Die deutsche Erhenburg von 1914*, Stuttgart und Berlin, стр. 97. Нав. према: Selesković (1996), стр. 15—16.

[61] Stratz, Serbien, *Woche*, 23. 10. 1915. Нав. према: Selesković (1996), стр. 16.

[62] Dammert (1916), стр. 14. Нав. према: Selesković (1995), str. 19.

[63] На тој разгледници краљ Петар је представљен у кожуху, са штаком, за којим трчи стадо оваца са српским капама на главама, у другом плану цртежа је низ обешених на вешалама. Цртеж је насловљен: „Идила будућности." У коментару стоји: „Била једном једна земља Србија, један народ крадљиваца овнова. Срби су одавно повешани, овнови су остали". Ристовић, М. (2003), стр. 85.

[64] Ристовиџ, М. (2003), стр. 55.

[65] Wendel, R. (1918). *Südosteuropäische Frage*, Berlin, стр. 180. Нав. према: Selesković (1996), стр. 5—6.

У немачко-аустријској штампи пред разбијање/распад друге Југославије често се инсистирало да „традиционално демократски оријентисани Словенци и Хрвати, с обзиром на то да су западно-католичке провинијенције, [...] коначно су могли да се ослободе 'самовоље српских деспота' и српско-комунистичке 'угњетачке и освајачке силе' ".[66] На површину, дакле, избијају, као и у свим смутним временима и преломним тренуцима у немачкој историји, *реванш*и*стички* и *им*п*еријални* циљеви, који су често започињали на Балкану. (На Балкану су једном и сломљени.) Отуда се могу разумети, али не и оправдати, тако жестоки антисрпски ставови који су у овим државама били формирани знатно раније. То добро илуструје следећи пример: Фридрих Науман [Friedrich Naumann (1860—1919)], иначе идејни претходник немачких либерала, странке којој је припадао и немачки министар иностраних послова Ханс Дитрих Геншер (Hans Dietrich Genscher), у својој књизи *Bulgarien and Mitteleuropa* (1916) за Србију каже да се она „као сметња испречава на путу стварања Средње Европе, и зато се као непријатељско утврђење усред средњоевропског одбрамбеног система не може трпети".[67]

Свом жестином форсирају се готово један век старе аустроугарске флоскуле о српском народу и то без имало увијања. Срби постају „битанге" које би „требало присилити да поклекну". Југословенска армија сада постаје „четничка", а Србија је „злослутни случај иреденте" и нови „колонијални владар на Балкану".[69] Није ни то довољно, већ када затреба она брзо постаје „милитаристичко-бољшевички комплекс".[70] Поред тога, Југославија је, по немачкој штампи, „србо-Југославија" која „није цивилизована земља" или, пак, она је „комунистичко-српска држава".[71] Кроз мас-медије се, такође, провлачи да су Срби православци и византинци (чиме им се на индиректан начин одриче припадност хришћанству и сугерише њихова нижа вредност) док су Словенци и Хрвати хришћани демократски и проевропски настројени. Истини за вољу, има примера у којима се описује стање у Хрватској у којима се каже да се Срби „плаше да не буду поново поклани као у периоду 1941. и 1945. године".[72]

У карактеризацији Срба, односно ширењу стереотипа о њима, иде се толико далеко да они постају „српске свиње". Анализирајући писање немачке штампе Михаел Туман (Michael Tuman), новинар *Zeit*-а, каже: „Поређења с нацистима при том је био само образац читаве једне концепције особина које су приписиване Србима. Шта све не читамо: Срби

---

[66] B e h a m (1995). Mediji kao izazivači požara, стр. 103.

[67] Нав. према: K o n s t a n t i n o v i ć, Z. (1996). Imperija — limes — varvari, *Ekonomika*, год. 32, бр. 3, стр. 162—163.

[68] Цитирана изјава Вилхелма II пред Први светски рат. Види: Б а к и ћ, J. (1998). Да ли је западна јавност у Србији препознала непријатеља, *Социолошки преглед*, год. 32, бр. 1, стр. 9.

[69] Види: Б а к и ћ (1998), стр. 3—29.

[70] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. 7. 1991. год. Нав. према: H a r t m a n, R., 1999. *Časni mešetari*, Novi Sad: Prometej, стр. 82.

[71] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3. 7. 1991.

[72] *Salzburger Nachrichten*, 3.11. 1990.

као ’пљачкашки народ, који воли да влада’, као ’потомци Џингис Кана’, ’ученици Садама Хусеина’ или ’етнофундаменталисти’. Када треба, њихово се име претвара у ’србобољшевике’ или ’радикалосрбе’. Карикатуристи цртају Србе као свиње које се ваљају, мутиране бикове, крволочне вукове, змије с два језика, стрвождере, гладне хијене и питбуле. Запад, дакле, није имао везе с људима, већ с монструмима.”[73] Да би овакво одређење Срба било уверљивије све се (због лакшег прихватања на Западу) повезује с комунизмом. Дивљаштво, варваризам, православље, византинизам, комунизам, српство и четништво не ретко се, види парадокса, стављају у исту раван. Ова антисрпска пропаганда као да је извучена из архива Павелићеве НДХ када је *Novi list* у чланку „Доста је” писао: „Срби ни пре ни сада не праве разлику између четништва, комунизма ни српства”.[74] Или, пак, још од Стјепана Радића који је (1919. године) у пропагандне сврхе изједначавао бољшевизам са српством.[75] Зато имамо често изношено мишљење у немачким и аустријским медијима да су се Срби „добровољно [...] определили за комунизам”.[76] Одакле следи, да је он, од стране Срба, наметнут осталим народима на Балкану, односно Хрватима и Словенцима, што их у овом случају посебно интересује.

Немачка штампа у западноевропском јавном мњењу шири страх од Србије, као да је она значајна економска и војна сила. За њу је она остала „последњи бастион лењинизма у Европи”. И не само то, него би Србија могла да постане „тврђава комунизма”, из које би могло да дође до обнове Совјетског Савеза и „поново васпостављени поредак лењинизма-стаљинизма да се рашири на источну половину Европе”.[77] То треба спречити по сваку цену. У том циљу дозвољена су сва средства: прво треба разбити Југославију а затим казнити Србију и онеспособити је на дужи период а по могућности и трајно. Да се случајно не би опоравила треба је свести у границе какве су биле пред балканске ратове. При том се истиче да су Срби с оружјем у рукама своју територију за непун век, по једнима три пута,[78] а по другима „четири пута увећали”, чиме су, хтели то или не, индиректно признали који су главни мотиви ових напада. Да би се што пре испословало признање Словеније и Хрватске смишља се пропагандна крилатица „признање или рат”, коју најчешће понавља кључни гласноговорник разбијања Југославије аустријски министар иностраних послова Алојз Мок (Alois Mock) а све време га подржава и немачка дипломатија. Ова крилатица у себи је крила њихову главну стратегију: прво признање а потом рат, који ће неминовно изазвати то признање, а након тога ћемо се умешати ми или наши савезници.

---

[73] *Die Zeit*, 2. 9. 1994. Нав. према: H a r t m a n, R. (1999), стр. 142. Такође види: Ž i v k o v i ć, N. (2003), стр. 69 и 136.

[74] *Novi list* (Zagreb), 16. 9. 1941.

[75] С т а н к о в и ћ, Ђ. (1995). *Никола Пашић и Хрвати*, Београд: БИГЗ, стр. 45.

[76] Б а к и ћ, J. (1999). Стереотипи о Србима у јавности појединих западних нација, *Нова српска политичка мисао*, год. 6, бр. 1—2, стр. 34—35.

[77] R e i s s m ü l l e r, J. R. (1991). Worum es in Jugoslawien geht, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Februar 4.

[78] *Wochenpresse*, 13. 12. 1990.

По добро испробаним принципима тоталне пропаганде у Немачкој а нарочито прво у Хабзбуршкој монархији а затим у Аустрији шире се готово цео век стереотипи о Србима. Основне поставке антисрпске пропаганде смишљене су знатно раније, заправо од када је Аустрија бацила око на Босну и Херцеговину још у 17. веку. То постаје нарочито значајно после споразума Катарине II, руске царице (1762—1796) и Јосифа II, аустријског цара (1780—1790), по коме је Босна и Херцеговина постала аустријска интересна сфера.[79] Узрок томе је био њен државни програм ширења на југоисток Европе. Зато је у интересу каналисања и координисања те пропагандне активности цар Јосиф II као предходницу основао (1785. године) фонд за васпитавање босанских фрањеваца.[80] Да би одмах након смиривања револуције, односно 1849. године Хабзбуршка монархија Босни и Херцеговини посветила пуну пажњу и на њеној територији поставила мрежу дипломатских представништава и то, поред генералног конзулата прво, у Травнику а затим у Сарајеву, конзулате у Мостару и Бањалуци, а конзуларне агенције у мањим местима са знатним бројем покретних агената.[81] За издржавање агената у Босни и Херцеговини Дунавска монархија издваја 1854. суму од 100.000 форинти (што је за то време била значајна свота), а од 1866. године 20.000 форинти годишње.[82]

Антисрпска пропаганда, у облику у којој је препознајемо 90-их година двадесетог века, у којој се инсистира да све невоље на Балкану потичу од настојања Срба да створе „велику Србију" у суштини је формулисан пред босанско-херцеговачки устанак (1875) и након доделе Босне и Херцеговине, од стране великих европских сила, Аустро-Угарској (1878) на управу. Та пропаганда је била толико жестока да је (из својих државних интереса) прихвата и руски цар Александар II.[83] Бењамин Калај (Benjamin von Kállay, 1839—1903) управитељ Босне и Херцеговине и повереник грофа Андрашија (Gyula, Gróf Andrássy, 1823—1890) инсистирао је да треба продубљивати верске противуречности између Срба и Хрвата и активно је радио на повлашћивању хрватске мањине. Да би после гушења заједничког устанка православаца и муслимана из 1881. године у источној Херцеговини аустроугарска власт здушно радила на њиховом сукобљавању и поновном свађању не само у Босни и Херцеговини него и у другим окупираним областима Балкана.[84] За то постоје многе чињени-

---

[79] Ђоровић, В. (1999). Босна и Херцеговина, *Глас српски*, Бања Лука, стр. 200.

[80] Ђоровић, В. (1999), стр. 200.

[81] Екмечић, М. (1997). *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, стр. 12.

[82] Екмечић, М. (1964). Спољни фактор у припремању балканске револуције 1848—1875, *Југословенски историјски часопис*, бр. 3, стр. 14.

[83] Руски цар је писао аустријском да разуме „Та repugnance pour la formation d'un Grand Etat Serbe. Je repousse comme Toi cette combination." Види: Sumner, B. H., *Russia and the Balkans 1870—1880*, Oxford, 1937, г. 208. Нав. према: Екмечић (1997), стр. 262.

[84] Аграрно питање је остављено нерешено (о којем су Срби и муслимани имали супротстављене интересе), уз помоћ аустро-угарске власти издаван је лист *Бошњак*, муслимани који су се определили као Срби били су прогањани, итд. Види: Ђоровић, В. (1999). *Босна и Херцеговина*, стр. 214—215.

це. Једна од њих је и та да гроф Куен Хедервари (Károly, Gróf Khuen Hedervary, 1849—1918), хрватски бан (1883—1903), такође повереник грофа Андрашија а касније председник мађарске владе, повлашћује Србе у Хрватској, што се, наравно, није допадало многим Хрватима. После извесног смиривања антисрпска пропаганда поново је активирана у аустријској штампи пред почетак анексионе кризе (1908) и настављена све до завршетка Првог светског рата, да би била обновљена у немачко-аустријској штампи четрдесетих година прошлог века.

Пред сам априлски рат Гебелс (Josef Goebbels) даје упутства немачкој штампи како треба писати о Југославији: Према том упутству у свим извештајима с терена треба инсистирати на томе како „Срби систематски прогоне мањине", затим „како српски војници пале немачке куће", како се „стварају концентрациони логори за немачке мањине" и како „српска влада наоружава српске бандите". Истовремено ће немачка штампа у Југославији потпиривати „антисрпско осећање Хрвата, хаотичну привредну ситуацију, тешке социјалне услове, итд."[85] Ово упутство је брзо материјализовано. Само неколико дана касније, после ових Гебелсових упутстава, *Völkischer Beobachter* објављује ударни текст с насловом: „Расте антисрпско расположење Хрвата", у коме се, између осталог, каже да хрватска опозиција на челу с Павелићем ради „на ослобођењу и одвајању од Србије".[86] Слична упуства добија и војска. У познатој Директиви о припремама за напад на Југославију од 28. марта 1941. године коју је издао начелник немачке Врховне команде фердмаршал фон Кајтел дословице стоји: „С обзиром на то да су Срби безобзирно угњетавали несрпске народности Југославије, нарочито Хрвате и Македонце, треба приказати да немачка војска не долази у хрватске, босанске и македонске куће као непријатељ. Напротив, она жели да их сачува да их српски шовинисти не баце на ратиште".[87] Немци при том нису заборавили да издају наређење да се појача рад петоколонашких организација *Јупитер, Културбунд* и др.[88] Све је то, али нешто у блажем и вештијем облику, поновљено 1989—1992. године.

Да је реч, како би Бродел (Fernand Braudel) рекао, о структурама које дуго трају потврђује чињеница са су Гебелсова и Кајтелова упутства наслоњена на раније аустријске и немачке ставове. Она су педесет година касније постала кључ антисрпске пропаганде у Немачкој и Аустрији, која ће као по диктату следити и остали западни мас-медији. Дословце ће поновити све раније изречене оптужбе против Срба. Неупућеном читаоцу тешко је препознати да ли су ти текстови писани 1914. или 1941, односно 1991. године. Само што ће их сада, у новим техничким условима, поткрепити монтираним сликама „злочина" с терена. Слично ће, на

---

[85] *Nirnberška dokumenta*, JMT, VII, стр. 64, UCA, VI, стр. 189, dok. 34—39, R. S. Нав. према: Terzić, V. (1984). *Slom Kraljevine Jugoslavije*..., том II, Partizanska knjiga, Beograd, стр. 43—44.

[86] *Völkischer Beobachter*, 2. 4. 1941. Нав. према: Hori, L. Broscat, M. (1994). *Ustaška država Hrvatska 1941—1945*, DBR International Publishing, Beograd, стр. 14.

[87] Terzić, V. (1984), том II, стр. 34.

[88] Terzić, V. (1984). том II, стр. 44.

пример, поступити и *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, који ће Југословенску народну армији прогласити за „српску борбену силу", а њен допринос „антихитлеровској коалицији" потцењивати јер она „ни у ранијим временима није стекла никакве заслуге за Југославију". То говори о њиховом настојању да све што има икакве везе са Србима и Србијом треба оцрнити и повезати с фашизмом и бољшевизмом! Помињање антихитлеровске колиције а при том се до детаља служити његовим методима, с једне, и тобожња брига за Југославију, с друге стране, цинизам је прве врсте. Затим износи оно кључно, намењено не само за унутрашњу него и за иностранну употребу: „по завршетку рата уследила је огромна геноцидна акција убистава, пре свега против хрватског и словеначког народа, као и против немачке и албанске мањине."[89] Изнова покренуто питање Албанаца само је припрема за производњу и припрему следеће кризе која је убрзо уследила. На „геноцидној" акцији Срба у каснијем периоду ће се све више и све чешће инсистирати.

Готово на истом гебелсовском задатку нашао се педесет година касније и бечки *Kurier*, који понашање „српске владе, српске армије, четничке солдатетске, али и многих опозиционара и интелектуалаца" оптужује за варваризам, оријентализам и национализам.[90] Бечки *Die Presse* из пера Ирене Милер тврдиће како су Хрвати „након рата поново испаштали под српском влашћу",[91] заборављајући, односно прећуткујући да су након рата Југославијом владали Хрвати и Словенци (Броз, Кардељ и Бакарић). Истовремено немачки *Spiegel* је почетком јула 1991. године објавио ударни текст под насловом: „Тамница народа Југославије: терор Срба" (што је преузето из арсенала коминтерновских оптужби). У немачкој и аустријској штампи није много боље прошла ни српска опозиција, њене вође се најчешће, зависно од дневне потребе, означавају као „националисти", „крајњи националисти" или, пак, „ултранационалисти".[92] По бечком *Kurier*-у о великој Србији поред Слободана Милошевића и Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини сања и Вук Драшковић „који је више националистички оријентисан".[93] У време првих вишестраначких избора у Србији писаће: „Уколико победи опозиција [...] у Србији убрзо неће више бити бољшевизма, али ће и даље бити исто онолико национализма жељног да влада као и под Милошевићем".[94] Залагање и за *најмањи* српски национални интерес биће проглашено за национализам (читај шовинизам) и хегемонизам. Све то време немачку и аустријску штампу, ни мало или готово ни мало, не интересује положај Срба у Хрватској. А ако и пише о њиховом положају тада „нова, демократски изабрана влада Хрватске није до сада починила ниједан насилан чин против српског становништва"![95] Ако имамо у виду чињенице

---

[89] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1. 3. 1991. Нав. према: Hartman (1999), стр. 148.
[90] Види: Бакић (1999), стр. 34.
[91] *Die Presse*, 5. 3. 1991.
[92] *Die Presse*, 17. 9. 1990. Затим: *Die Presse*, 21. 9. 1990; *Die Zeit*, 12. 7. 1991.
[93] *Kurier*, 2. 11. 1990.
[94] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12. 12. 1990.
[95] *Die Welt*, 2. 8. 1991.

да је ово писање најчешће преносила хрватска и словеначка штампа и електронски медији, оно је имало вишеструки пропагандни циљ: прво, (по Хитлеровој и Гебелсовој замисли) појачати унутрашње нетрпељивости, друго, још више окренути Словенце и Хрвате против Југославије, треће, створити конфузну ситуацију како у земљи тако и ван ње како би се лакше остварили сопствени циљеви, и четврто, на почетку стварати а касније појачати антисрпско расположење код европског јавног мњења.

Наведени примери више него јасно говоре да је кључни мотив, а самим тим и покретач ове антисрпске пропаганде, немачки и аустријски реваншизам, који је повремено преобучен у борбу против комунизма и за људска права, тако да је антисрпска пропаганда повремено прекривена слојем антикомунизма. Том приликом, аустријска штампа, не пропушта да каже да је реч о непријатељу. А да је реч о непријатељу доказује чињеница да се немачка и аустријска либерална штампа није либила да користи, њој мрске, коминтеровске стереотипе о Југославији. У тој ситуацији зна се како се поступа с непријатељем: треба га свим расположивим средствима, почев од дипломатских, преко пропагандних и економских, па све до војних, поразити и приморати на капитулацију. У исто време за то, по старом рецепту, у земљи припремити логистичку подршку. Најкраће речено, против њега (непријатеља) дозвољена су сва средства.

Сламању Србије требале су да послуже и економске, а да се њен глас не би чуо културне, научне и спортске санкције. С тим у вези, нешто касније, после признавања независности Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, и након увођења санкција СР Југославији, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* извештава: „Две државе Југоисточне Европе — Румунија и Грчка — копненим путем шаљу гориво у Србију. Оне то чине делимично из политичких разлога, а делом што обе припадају православљу...”[96] Као што видимо не бирају се средства да се Срби и Србија оцрне и да се спречи и најмање кршење санкција, како би се данас сломила а сутра ставила под контролу њена привреда. Касније ће многи немачки и аустријски новинари обигравати југословенску границу према Румунији, Бугарској и Македонији и извештавати о свакој пропуштеној цистерни нафте, и тако ће злоупотребити свој новинарски позив поступајући чешће као агенти својих обавештајних служби него као објективни извештачи с терена. Нису их интересовале последице санкција по становништво. (Граница с Мађарском је с њиховог становишта била безбедна). Да парадокс буде већи, исти ће нешто касније (после демократских промена у Србији), у разним едукативним програмима (које плаћају њихове владе или разне владине агенције), држати слово новинарима с простора друге Југославије о професионалном и објективном информисању.

Немачка и аустријска штампа за час су се, кад је реч о Србима, вратиле у своје „златно” време пред Први и Други светски рат. Занимљиво

---

[96] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15. 7. 1992. Нав. према: R a z u m o v s k i, D. (1995). Bog to želi, у: *Srbija mora umreti*, стр. 82.

је напоменути да није заборављено да се каже да су Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина све до 1918. године биле у саставу Хабзбуршке монархије. При том се ни речи не каже: прво, о окупацији Босне и Херцеговине 1878, а затим о њеној насилној анексији из 1908. године. Истовремено се инсистира на томе да се Југославија „распада управо тамо где је некада пролазила стара граница Монархије".[97] Малтене, као да је реч о њиховој територији на коју имају историјско право! Словенија и Хрватска су под српском доминацијом па се индиректно сугерише закључак да су Срби криви за њен крах и да их од те доминације треба ослободити.[98] У следећој фази они морају бити кажњени, не само зато што се супротстављају разбијању друге Југославије по унутрашњим административним границама, већ и за раније учињено „зло" учешће у разбијању Аустро-Угарске монархије" и за супротстављање немачко-аустријским походима према Блиском Истоку. Да би прво Аустрија а затим Немачка остварили тај циљ било је неопходно освајање Балкана, односно српског етничког простора.

Срби се, још пре отпочињања сукоба на просторима друге Југославије, у аустријској и немачкој штампи проглашавају за фашисте. Та оптужба је смишљена како би се лакше покренула медијска кампања против њих (по систему: ко данас може бити уз фашисте), с једне, и да би се тиме релативизовала одговорност за сопствени фашизам, с друге стране.[100] Како би лакше обезбедили осуду Срба, непосредно након отпочињања сукоба у Словенији и Хрватској, преузимају ватиканску пропагандну крилатицу да је „Србија неспорни агресор" и намећу је осталим чланицама Европске заједнице. Касније се у најтиражнијим новинама и на најгледанијим ТВ станицама испредају приче о српским злочинима у Босни и Херцеговини који се обавезно надувавају како би се Срби оптужили за геноцид. При том се прећуткује, да нема рата без злочина — које *најчешће* чине *све стране* умешане, односно вољно или невољно увучене у сукобе. Нарочито када је реч о унутрашњим грађанским или верским ратовима.[101] Истовремено муслимански и хрватски злочини се прећуткују или минимизују. Неће ни то прећуткивање бити довољно него ће муслиманске и хрватске злочине приписивати Србима. Као илу-

---

[97] M a g e n s c h a b, Hans, Konflikt Srba i Hrvata — hiljadu godina mržnje, *Kurier*, 6. 10. 1990.

[98] Следећи цитат доста добро осликава ову немачку антисрпску хистерију: „(Србин) испољава своју преку, непријатну нарав (цитиран Бизмарк, пр. Ј. Б.) Србија представља нарочито злоћудан случај иреденте који ремети мир". Нав. према: Б а к и ћ, Ј. (1998), стр. 3—29.

[99] Савезници, све до средине 1918. год. нису имали намеру да разбију Монархију. Преокрет се поклапа с победама српске војске на солунском фронту и њеним муњевитим победничким маршом до Граца. K r i z m a n, B. (1958), Stvaranje jugoslovenske države, *Pregled*, год. 10, књ. 2, стр. 333—353.

[100] На то их је касније, када су упоређивали логоре у Босни и Херцеговини с нацистичким логорима упозорио Симон Визентал: На тај начин „релативише се уништавање Јевреја од стране Немаца". *Die Tageszeitung*, 13. 8. 1992.

[101] Полибије када описује унутрашњи (грађански) рат у Картагини, казује да је он био крвавији од свих до тада познатих спољашњих ратова. Види: П о л и б и ј е (1988), *Историје*, Нови Сад: Матица српска, II. 71, 72.

страцију навешћемо масакр хрватских војно-полицијских снага над српским становништвом у Госпићу 1991. године. „Филмски извештај који приказује осакаћена тела двојице младића био је емитован на хрватској и немачкој телевизији, при чему је саопштено да је реч о Хрватима које су заклали Срби. Касније су рођаци препознали жртве као Србе.”[102] Нешто касније ће отићи корак даље па ће, на пример, муџахедина с Истока ангажованог на страни муслимана у босанско-херцеговачком рату, с одсеченом главом српског сељака у руци као ратним трофејом, у медијима приказивати као Србина (Турски медији, да би се похвалили, тачно ће известити ко је жртва а ко егзекутор). Такве слике код гледалаца стварају јаке емоције после којих одобравају и оне акције (у овом случају против Срба) које иначе не би одобрили.

Све у свему, немачка и аустријска пропаганда заснивала се на раније формираним стереотипима о Србима у немачкој јавности. Она је спроведена кроз мас-медије, који у складу с тако формираним стереотипима за све невоље и проблеме настале на простору друге Југославије оптужују Србе и Србију. Аустријски и немачки медији увелико преузимају антисрпску пропаганду прво из словеначких и хрватских, а нешто касније и из сарајевских муслиманских извора. Сарадња између хрватских и немачких медија, посебно *Deutsche Welle*-а, и *Радио телевизије Загреб* је и формализована.[103] У овој кампањи Срби се систематски оптужују, прво, за комунизам, лењинизам и стаљинизам; а затим се преко комунизма долази до хегемонизма. Зато они хоће да покоре младе демократије северозападних република. Ту се затим у причу, као по клишеу, уплиће великосрпски хегемонизам а повремено и православље. Често ни то није довољно већ се римокатолицизам, а самим тим и народи који му припадају (Словенци и Хрвати) проглашавају за напредне и културне, а Срби, с обзиром на то источне вере, за заостале, некултурне и назадне.

Кључни разлог ове антисрпске пропаганде био је у томе да се Словенци и Хрвати охрабре на пут сецесије. Истовремено, тиме је вршен притисак на савезнике, како владе тако и медије а преко њих и на њихово јавно мњење, да што лакше прихвате отцепљење Словеније и Хрватске. Оптуживање Срба за бољшевизам, хегемонозам а повремено и за фашизам имало је за циљ скретање пажње са стварних узрока југословенске кризе и истовремено за политичко и правно оправдање најављене сецесије северозападних република. У том послу најважније је било амнестирати најпре Словенију и Хрватску а затим и себе за разбијање/распад друге Југославије. Истовремено ту се крије зачетак њихове касније оптужбе Срба и Србије као јединих криваца за њено разбијање/распад.

Немачки интелектуалци, као и њихови мас-медији, међу првима су исказали своје, историјски условљено, антисрпско расположење, с једне, што показује да је у Немачкој постигнут консензус да се друга Југославија разбије, с друге стране. Претходни став очито илуструје један при-

---

[102] P o g g i o l i, Sylvia, Zamka dezinformisanja, *Extra*, 23. maj 1994. у: *Медијски рат против Срба* (1995), прир. Ж. Ивановић, Београд: Танјуг, стр. 108.

[103] *Deutsche Welle*, 23. 9. 1990. Нав. према: *Tanjug press*, 25. 9. 1990, стр. 7.

мер: немачки филозоф Ј. Симоне је још априла 1990. године на једној филозофској конференцији наговестио да ће Немачка Југославији увести санкције ако се ЈНА буде супротставила сецесији западних република.[104] Све то неодољиво подсећа на становиште њихових нешто старијих колега пред Први и Други светски рат. То становиште је сажето изнео Херман гроф од Кајзерлинга (Herman Graf von Kayserling) када пише да су Срби „примитивна раса ратника и разбојника". Да је непријатељство (реваншизам) према Србима узело дубоке корене међу Немцима потврђује изјава Гинтера Граса (Günther Grass): „За мене су агресори у првом реду Срби",[106] или, пак, касније Хабермасово (Jürgen Habermass) оправдање НАТО агресије.[107] Слично је било и у ранијем периоду. Антисрпско становиште види се и у немачком роману пред Први светски рат, да би касније, како су се сукоби смиривали оно бивало све мање, а како се будио национал-социјализам тако је негативна представа о Србима расла.[108] У тој пропаганди не испушта се Хрватска, за коју се немачки роман посебно интересује. Зато се не пропушта да се напише да је Београд „спреман да појача хрватско исељавање и да га потпомогне државним средствима".[109] На другом месту провлачи се прича да Срби угњетавају Хрвате, и да су Срби народ који ако је тек додирнула цивилизација.[110] Наравно, у многим од њих има и похвала за Србе. И овде се потврђује од раније позната чињеница, о којој ће касније бити још речи, да највећи део евро-америчких медија и интелектуалаца у потпуности следи политику својих влада. То се могло видети и за време НАТО агресије на СР Југославију. Антисрпско расположење једног дела европских и америчких интелектуалаца касније се могло јасно видети у њиховим реаговањима за време НАТО агресије на СР Југославију, односно Србију."[111]

* * *

Аустријска и немачка пропаганда у придобијању западног јавног мњења, за ствар својих штићеника, не преза ни од чега. Она вешто користи поступке или грешке појединаца (којих у сваком сукобу има) припадника српског народа. Из тих појединачних случајева извлаче се оп-

---

[104] Ж у њ и ћ, С. (1995). Судбина, дух и средина — три топоса германске европске идеологије, у: *Како мислити будућност Европе*, Београд: ФДС, стр. 60—61.

[105] Kayserling Count Herman, Europe, Translated by Moniter Samvel, New York, Horcourt, Brace Company, 1928. Нав. према: T o d o r o v a (1999), *Imaginarni Balkan*, стр. 217.

[106] *Junge Welt*, 21. 7. 1995.

[107] О Хабермасовом оправдању НАТО агресије. Види: В р а т у ш а - Ж у њ и ћ, В. (2000), Трансформација критичке теорије у апологију у делу Јиргена Хабермаса, *Социолошки преглед*, год. 34, бр. 1—2, стр. 23—47.

[108] М о ј а ш е в и ћ, М. (1974). *Немачко-југословенске културне везе*, Београд: ИЦС, стр. 181—190 и 203—242.

[109] М о ј а ш е в и ћ, М. (1974). *Немачко-југословенске...*, стр. 231.

[110] М о ј а ш е в и ћ, М. (1974). *Немачко-југословенске...*, стр. 240 — 41.

[111] О антисрпском расположењу америчких и европских социолога и њиховом неразумевању ситуација у којима је уплетен интерес њихових држава, види њихове одговоре на протестна писма Социолошког друштва Србије: Реаговање социолога из света (1999), *Социолошки преглед*, год. 33, бр. 1—2, стр. 161—174. Такође: В у к о в и ћ, Д. (1999), Fiat institutia et pereat mundus, *Социолошки преглед*, год. 33, бр. 3—4, стр. 303—323.

шти закључци па се, затим, то представља као дело целог народа. То се ради по сценарију, добро испробаном на другим меридијанима, који је овде само поновљен. Заправо, ради се по старом и добро опробаном рецепту да пажњу „цивилизованог Запада треба уперити, попут ласерског зрака, на злочине званичног непријатеља, а не на оне које би могао да ублажи или оконча".[112] Званични непријатељ за немачку и аустријску штампу, од самог почетка југословенске кризе, као и пре седамдесет или педесет година, били су Срби. Зато је овде пре реч о историјски проузрокованој мржњи него о стереотипима. На то указују многе чињенице. За многе Немце и Аустријанце пред и за време Првог светског рата, Београд је био „легло мржње и убистава", зато је Аустрија „дуго морала чекати на освету".[113] Све се то поновило током 1941—45. године и актуелизовало стару немачку тежњу за осветом. Немачка мржња према Србима обновљена је почетком 90-их. То је приметила и берлински дописник лондонског *Times*-а Ан Мекелвој (Anne McElvoy) када констатује да „је забрињавајуће да у Немачкој влада примитивна мржња према Србима".[114] Нешто касније, односно по разбијању Југославије то ће признати и хамбуршки *Die Zeit*, који ће констатовати: „Откако је окончан Други светски рат, још никада Немци нису били тако јединствени у свом непријатељству према Србији."[115] То се наставило и касније. Зато је Немачка била један од главних заговорника, почев од разних европских институција до Уједињених нација, да се СР Југославији прво уведу санкције а одмах затим и да јој се не призна континуитет. Након тога следи њена активна улога у наоружавању шиптарских терориста на Космету.

Антисрпска пропаганда била је свесно подржана (а и индукована) од стране њихових влада. То се ван сваке сумње може доказати (као што смо видели) анализом штампе. На тај начин припремано је прво разбијање друге Југославије и покренут рат у њој, а затим стављање Босне и Херцеговине под међународни протекторат, попут оног уведеног на Берлинском конгресу (1878) у корист Аустро-Угарске, за шта ће се образложење, што је иначе чест случај у историји, врло лако наћи. Следећи корак био је дезинтеграција и саме Србије почев од подстрекивања и каснијег наоружавања Шиптара до финансирања опозиције.[116] Све у циљу како би се Србија што више дестабилизовала.

Аустрија ће с нестрпљењем и нескривеним задовољством дочекати да нови управитељ Босне и Херцеговине буде њен грађанин Волфганг Петрич (Wolfgang Petrisch) „уместо" негдашњег управника и његовог земљака Бењамина Калаја. И један и други ће имати царска, или, пак, колонијална овлашћења која ће обилато користити. То значи он ће сме-

---

[112] Č o m s k i, N. (1988). *Godina 501*, Novi Sad: Svetovi, стр. 169.

[113] M o r a h t (1916). *Tage des Krieges*, т. I Berlin, стр. 187. Нав. према: S e l e s k o v i ć (1996), стр. 74.

[114] *Die Zeit*, 7. 2. 1922.

[115] *Die Zeit*, 19. 3. 1993.

[116] Опозиција је за тај посао 1992. године од Немаца добила пет милона марака. Ђ о с и ћ, Д. (2004). *Пишчеви записи 1992—1993*, Београд: Филип Вишњић, стр. 87.

њивати и постављати по сопственој вољи и нахођењу легално изабране представнике, утицати на судске одлуке, доносити уредбе са законским овлашћењима и слично и тако у једној личности спојити законодавну, извршну и судску власт! Тиме се стање ствари у Босни и Херцеговини у великој мери вратило на стање у време владавине Бењамина Калаја. А када је реч о укупном стању на Балкану (бар што се Аустрије и Немачке тиче) оно би се приближило ситуацији непосредно након Берлинског конгреса,[117] или у најбољем случају пред Први светски рат, односно што је више могуће били би поништени његови резултати, а Срби казнили за учешће у оба светска рата и претворити Балкан у своју, како се то у Немачкој говорило између два рата, сировинску базу.

На другој страни, био им је потребан један народ у Европи који би био оптужен за фашизам и нацизам. Срби, као стари непријатељи, за ту унапред написану улогу су им добро дошли. Зато је она у медијима добила толики публицитет. Изједначавањем Срба с фашистима и нацистима индиректно се скретала пажња светске јавности с немачких и хрватско-муслиманских злочина почињених током Другог светског рата, како би се они релативизовали. Као да се хтело рећи: нису само Немци били нацисти и злочинци у Европи, или, пак, Хрвати и муслимани у Југославији већ, ево, и Срби. Значи, изједначавање Хрвата и Срба по злочинима. То је само припрема за следећи потез у којем ће се тражити потпуна амнестија и ослобађање немачке нације од нацизма и фашизма, па самим тим и од кривице за холокауст.[118] По истом принципу тражиће се ослобођење Хрвата (својих савезника) сваке одговорности за геноцид над Србима у Другом светском рату. И ту се, између осталог, крије зашто немачка и аустријска штампа преувеличава српске злочине а све време ћути о хрватским и муслиманским. Поред тога, немачки и западноевропски антисемитизам, који је у последњих педесет година потискиван и сакриван, могао се ослободити у потпуно новој форми, али сада као антисрбизам, јер је антисемитизам крајње непопуларан. Заправо, антисемитизам је у већини европских земаља кажњив, насупрот томе на антисрбизму се може итекако политички (Кушнер /Bernard Kouchner/ и многи други) и материјало профитирати.

* * *

Сједињене Државе ће од самог почетка југословенске кризе играти врло активну и на крају ће имати одлучујућу улогу у њеном „регулисању". Оне ће за кратко време, бар кад је реч о јавно изнетом становишту њених званичника, прећи од заговорника територијалног интегритета Југославије до активног и одлучујућег подржаваоца њене дезинтеграције по унутрашњим, административним границама. Тај заокрет је био врло

---

[117] „Тајном конвенцијом од 1881, Србија ће потпуно пасти под аустријску контролу". Види. Medlicot, W. N. (1956). *Bismarck, Gladstone and the Concept of Europe*, London, p. 337. Нав. према: Екмечић (1997). стр. 281.

[118] Вратуша-Жуњић, В. (2000). Трансформација критичке теорије у апологију..., *Социолошки преглед*, год. 34. бр. 1—2, стр. 32.

одлучан, одакле се може претпоставити да је од раније био припреман (ако ништа друго као једна од варијанти). При чему ће, да би се лакше оправдао овај заокрет, односно разбијање Југославије, за сва збивања на њеним просторима бити оптужени, од стране америчке владе и њој наклоњене штампе, прво српско руководство, а затим и Срби. Зато ће оне убрзо постати један од кључних заговорника прво економског а затим и војног кажњавања Србије.

Укратко, изложени став америчке администрације, на почетку кризе, увелико је, ако не и одлучујуће, одредио и становиште америчких мас-медија, заправо како се мењао став администрације тако се и мењало извештавање и коментарисање медија. Зато су утицајни амерички медији на почетку кризе, за разлику од западноевропских, а посебно немачких и аустријских, били нешто уздржанији, или би се пре могло рећи — били су нешто вештији, да би на крају прешли на готово непријатељски став на све што има не само југословенски већ и српски предзнак. На овом примеру, као и на многим другим (Пустињска олуја, Никарагва, Авганистан, Ирак, итд.), није тешко доказати да амерички медији, када је реч о спољној политици, или, како они сами кажу, када је реч о америчким „националним интересима", у потпуности подржавају и пропагирају ставове своје владе — ма какви они били. Извесне разлике постоје само у време предизборних председничких кампањи.

Изложене тезе није тешко доказати. Тако, примера ради, *The New York Times* извештава да југословенска штампа опасно распирује „националистичке страсти", при чему се каже да се то дешава „у Србији, као и у неким од осталих пет република".[119] Значи, сакрива се да се каже у којима, али је важно и симптоматично да се апострофира искључиво Србија. У већини ових извештаја за распиривање национализма оптужује се српско руководство, док се хрватско и словеначко, демократски изабрано (што се често наглашава) ту и тамо успут помиње. Затим, када се говори о ситуацији у Хрватској *The Washington Post* пише да су „пола милиона Срба који су се населили у Хрватској у оквиру пограничних споразума који датирају још из Првог светског рата" (што је апсолутно нетачно), одржали референдум у коме се тражила „српска културна аутономија у оквиру Хрватске".[120] Потом се у *The Washington Post*-у[121] и *The New York Times*-у[122] детаљно извештава о потезима Срба за стварање културне и територијалне аутономије, затим о њиховом одузимању оружја из полицијских станица и о њиховој побуни против хрватске власти и државе. Истовремено готово да нема ни речи да је тај отпор био узрокован, пре свега, из страха од понављања геноцида над њима за време Другог светског рата и константним прогоном и малтретирањем српског становништва у Хрватској, не само сада него и у ранијим периодима (посебно 1971), како од стране државе, тако и од стране разних хрватских „добровољаца", или, пак, паравојних формација.

---

[119] B a d e n, S., Žrtvovana istina, *The New York Times*, 13. 9. 1990.
[120] H a r d e n, B. Imaginarni rat, *The Washington Post*, 16. 9. 1990.
[121] *The Washington Post*, 2. 10. 1990.
[122] *The New York Times*, 2. 10. 1990.

У већини написа, објављених на самом почетку кризе, инсистира се да су Хрвати и Словенци, с обзиром на то да су римокатоличке вере, прозападно оријентисани. Такође, у свим тим написима не скривају се симпатије за Хрватску и Словенију, а то значи и за њихове сецесионистичке намере, док се српски интереси прећуткују или претежно искривљено интерпретирају. После тако припремљеног јавног мњења, касније неће бити тешко да то прерасте у директно подржавање хрватско-словеначких тежњи уз истовремено систематско оптуживање Београда за национализам, комунизам, хегемонизам и слично.

Америчка штампа током 1990. године прво негативно пише о српској власти и српском комунизму па тек после децембарских избора у Србији на којима побеђује Социјалистичка партија (током 91. и касније) и о српском народу. То значи да је, на самом почетку кризе, пре свега из тактичких разлога, власт уживала негативнији третман од народа. Али, то се касније изгубило, заправо, како се криза захуктавала, све више је губила стрпљење. Или, би се пре могло рећи, како је напредовало интересовање америчке администрације за „решавање" југословенске кризе, после задобијених симпатија у јавном мњењу, све више се ширила антисрпска пропаганда. Те симпатије су и добијене на основу дотадашњег писања. Тако америчка штампа као и администрација преко антикомунизма и вероватно својих стратешких интереса и решавања сукоба у своју корист, долази до антисрпске позиције, која се на неки начин морала оправдати.

У сврху придобијања јавног мњења за разбијање Југославије прво се ангажују, или залажу, „неутралне" личности. Затим се њиховим ставовима даје значајан публицитет. Као пример може се навести чланак у *The New York Times*-у који без имало увијања поставља питање: „Треба ли САД да се залажу за јединствену Југославију" из пера Џери Лејбер (Jeri Laber) и Кента Ендерсона (Kent Anderson) — директора и правног експерта организације за заштиту људских права „Хелсинки воч". На себи постављено питање они одговарају, не помињући ни једном речју правни аспект, документе КЕБС-а и друга акта међународног права (које су потписале Сједињене Државе): „Не постоји морални закон који нас обавезује да поштујемо национално јединство Југославије".[123] Оно убрзо, као што смо сведоци били, неће ни бити поштовано.

У исто време, америчка штампа у пропагандном рату против Србије ни од чега не преза па, самим тим, ни од убацивања у игру верског аспекта. Тако зачас у цивилизованој и мултиконфесиононалној Америци васкрсавају средњовековни верски стереотипи о православљу настали, под утицајем вишевековне пропаганде Ватикана (која је на суптилан начин настављена до данашњих дана), у западном делу европског континента.

Прво се, примера ради, у *The Washington Times*-у наглашава да се „режими у две католичке републике са слободним тржиштем, Хрватској и Словенији" залажу за осамостаљење, да би се одмах затим казало да

---

[123] *The New York Times*, нав. према: *Глас Америке*, 11. 11. 1990.

се томе супротставља Србија где су победили „изражени националисти".[124] Убрзо затим, у америчкој штампи, римокатоличко хришћанство се изједначава с демократијом, а православно хришћанство с комунизмом и централизмом, што подсећа на реторику подизања температуре из времена Хладног рата. У исто време када се детаљно извештава о филму југословенског Министарства одбране приказаном на РТС-у који говори о илегалној хрватској куповини оружја у Мађарској, у време док је Југославија постојала као међународно призната држава и у време кад се вербално још подржава њена целовитост, тада се индиректно сугерише да је реч о српској пропаганди и јасно каже да је реч о „наводној куповини".[125] Можемо само замислити како би *The New York Times* писао, и како би Министарство одбране Сједињених Држава реаговало, ради одбране суверенитета и интегритета земље, да су се Тексас или Калифорнија илегално наоружавали из Мексика.

Према писању *Christian Sciance Monitor*-а „римокатоличке републике желе лабаву југословенску федерацију, док доминантна (православна) Република Србија жели чврсту марксистичку централизацију".[126] При чему је више него јасно да је нагласак на „марксистичку". Зато се, без имало устезања, кори Европа, посебно Немачка, што с неколико дивизија не уразуми Србе. С обзиром на то да је то и раније, у два наврата, радила, зашто не и сада. То се оправдава, између осталог, да је Хрватска „једна западна република која је припадала хабзбуршком царству и била вековима прва линија одбране хришћанске Европе". Том приликом се прећуткује да су ту одбрану увелико чинили Срби-Крајишници. Словеначки и хрватски сецесионизам се покушавају оправдати или минимизирати. Тако, примера ради, *The New York Times* у први план свог уводника ставља: „Словенија и Хрватска негирају било какве сепаратистичке намере, али кажу да желе да учине Југославију лабавом конфедерацијом суверених република."[127] Док у исто време аустријски *Die Zeit* прецизно извештава да „председник словеначког парламента, Франц Бучар, подвлачи привремени карактер конфедерације која се тражи".[128] Наравно, све је то било познато америчкој влади, па самим тим могло је бити познато и медијима. Неће дуго времена проћи да се Запад позове, од стране слободне америчке штампе, на „ослобођење демократске Хрватске од стаљинизма".[129] Пут за америчку штампу од стаљинизма до расизма није дуг, зато се у угледном дневнику може без и мало устезања објавити да се „не може разговарати ни преговарати с расистички настројеним Србима."[130] Ништа се не препушта случају. Зато се у извештајима с терена

---

[124] *The Washington Times*, 28. 11. 1990.
[125] *The New York Times*, 26. 1. 1991.
[126] Нав. према: Бакић (1999), стр. 6.
[127] *The New York Times*, 31. 11. 1990.
[128] *Die Zeit*, 2. 11. 1990.
[129] Нав. према: Бакић (1998), стр. 11—15.
[130] *The Washington Times*, 24. 10. 1992. Нав. према: Петровић Пироћанац (1999), стр. 45.

каже да је у Југославији реч о „вредним римокатоличким Словенима” и другима који су „претежно православни” или „муслимани”.[131]

Амерички мас-медији све време трајања југословенске кризе пуно пажње посвећују Косову и Метохији, нарочито у емисијама *Гласа Америке*. У њима се могу претежно чути антисрпски ставови аналитичара, активиста разних „хуманитарних” организација, или, пак, позваних Шиптара, или, пак, Албанаца (из Албаније или САД-а). Навешћу два карактеристична примера: Први, у интервјуу *Гласу Америке*, бивши југословенски дипломата Рамадан Мармулаку (Ramadan Marmullaku) изјављује: „Данас се на Косову на ивици глади налази готово 60.000 Албанаца. То је последица српских и југословенских властодржаца.”[132] Као да гладних нигде није било сем на Косову и Метохији и као да Југославија (а највећим делом Србија), преко фонда за неразвијене, није уложила огромна средства за развој покрајине. И други, активисткиња Међународне хелсиншке федерације за људска права, извесна Кристина фон Кол (Kristine von Kohl), говори о „српској окупацији Косова” а да партијско руководство покрајине албанског порекла (не каже комунистичко, што би било случај да је реч о српском), није водило рачуна о економском развоју покрајине. При томе наглашава да се ситуација погоршава јер „Срби затварају све врсте предузећа”, а словеначким и хрватским фирмама „онемогућавају [...] да наставе с радом”. На постављено питање: Какво је стање с људским правима за Србе, одговор је да се састала само с „екстремно националистичким српским удружењем”, одакле проистиче да њихови одговори нису релевантни (зато их нећемо ни наводити).[133]

Неколико дана по признању независности Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине од стране америчке администрације, *The Washington Times*, који често преноси став званичног Вашингтона, по ко зна који пут актуализује проблем Косова и Метохије. Тиме се чини корак даље: врше се припреме за дезинтеграцију Србије. У тексту који описује стање у тој покрајини пише: „ђаке у школи су тровали плином. Према неким информацијама, неке су присилно стерилисали...”[134] Као што видимо у демонизацији Србије не бирају се средства. То иде толико далеко да Срби постају расисти! То „извештавање” постаје јасније ако се упореди с неколико година каснијим писањем *New York Times*-а, да се „Вашингтон здушно нада да ће моћи да рачуна на давнашњу жељу претежно римокатоличке Хрватске да се ишчупа из балканских сукоба и прикључи се Западу”.[135]

Садашњи, и с обзиром на то потези америчке администрације припремају се по испробаним рецепту путем штампе и електронских медија, како би касније јавно мњење подржало њихове потезе, ма какви они би-

---

[131] Bakić-Hayden, M. (1998). Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije, *Filozofija i društvo*, XIV, стр. 109.

[132] *Глас Америке*, 3. 12. 1990.

[133] *Глас Америке*, 18. 11. 1990.

[134] *The Washington Times*, 14. 4. 1992.

[135] *The New York Times*, Balkan Brinkmanship, 10. March 1995, p. A 28. Нав. према: Todorova (1999). *Imaginarni Balkan*, стр. 273.

ли. Овде више није реч о стереотипима, већ, пре свега, о припремљеним и програмираним потезима од стране администрације. Зато у том писању (не само у овом случаји), односно у извештајима с терена, има: прво, много нетачног, полуистина или искривљеног информисања и друго, моралисања. Такво информисање служи као логистичка припрема за евентуално сутрашње оправдање, заправо, како би се сутра могло рећи: ми делујемо у име општеприхваћених принципа и вредности. Иза тих општеприхваћених вредности најчешће стоје голи амерички интереси, односно њени империјални циљеви, формулисани, непосредно после Другог светског рата и с времена на време обнављани, од стране администрације. За постизање тих циљева не бирају се средства. Тако се постепено, али сигурно, прво под немачким а затим америчким вођством готово сви западни медији сврставају против Срба. Не презајући од претеривања или разних измишљања (концентрациони логори, силовање стотина хиљада муслиманских жена, итд.). При томе се муслимански и хрватски логори за Србе и силовање Српкиња у потпуности игноришу, односно нигде не помињу.

Кулминацију овог сврставања први пут имамо за време НАТО бомбардовања Републике Српске, и други пут такође пред и за време НАТО агресије на СР Југославију. После ових припрема многи амерички мас-медији, оно што су и до тада мање-више дискретно радили покушавајући да сакрију, сада отворено и без увијања говоре о Србима као непријатељу! Антисрпско становиште америчких мас-медија сажето је изложено у *The New York Times*-у следећим речима Томаса Фридмана (Thommas Friedman): „Хтели или не, у рату смо са српском нацијом, тако да ствари треба учинити сасвим јасним [...] сваке недеље вашу земљу ћемо рушењем враћати уназад. Хоћете у 1950? Вратићемо вас у 1950. годину. Хоћете у 1389? Вратићемо вас у 1389. такође."[136] Да ово није његова случајна изјава потврђује његово нешто раније писање: „Ми смо у рату са српском нацијом и свако ко се шета (hanging around) по Београду треба то да схвати."[137]

После тако обрађеног и припремљеног јавног мњења могле су се, без већих препрека, изводити разне акције против Срба, почев од непризнавања њихових легитимних права у Хрватској и Босни и Херцеговини, преко стајања на хрватску или муслиманску страну у грађанском, међунационалном и верском рату у Босни и Херцеговини и Хрватској, затим, увођење економских и свих других санкција СР Југославији и оптуживање српског народа као јединог кривца за сва збивања на овим просторима. Срби ће касније бити оптужени и унапред проглашени кривим, не само од стране медија него и њихових влада, и за агресију НАТО алијансе на СР Југославију. Ову тврдњу најбоље илуструје следеће запажање: „Западни медији су се претворили у међународну хорду која треба некога да линчује, понашајући се према Србима као да су

---

[136] *The New York Times*, 23. april, 1999, sec A2, p. 25.

[137] Friedman, Th., More sticks, *The New York Times*, April 6. 1999. Нав. према: Вратуша-Жуњић (1991), стр. 38.

осуђени од стране преког суда, без прилике да говоре или да се бране".[138]

Диригована пропаганда европских и америчких мас-медија утицала је на антисрпско опредељење у западном јавном мњењу. Следећи пример је индикативан. Два дана након напада хрватске војске на територију Републике Српске Крајине под контролом УНПРОФОР-а (ружичаста зона) да би скренуо пажњу с тог напада *The New York Times* 24. јануара 1993. објављује чланак који помпезно обавештава да је откривено 135 концентрационих логора са 70.000 заробљеника које држи Београд.[139] Светска штампа је то преузела као апсолутну истину. (Чињенице говоре да није било концентрационих логора, да логоре није држао Београд, да је логора под српском контролом било десет пута мање и да их је било на све три стране, односно да су логоре држали и муслимани и Хрвати). Резултат је био да готово ни један светски медиј није обавестио о хрватском освајању територија под заштитом Уједињених нација.

Нешто се слично десило пред Други светски рат приликом Хитлерове окупације Чехословачке (европско јавно мњење остало је равнодушно). Готово потпуна сагласност медија и званичне политике има свој узор у деветнаестом веку. Тада је енглеска путописна литература била у потпуној сагласности с енглеском званичном политиком према „источном питању", а која је, да би се Русији спречио излаз на Средоземље, у суштини била туркофилска. Пропаганда електронских и штампаних медија самим тим је утицала, као и у другим случајевима, на формирање ставова јавног мњења а у исто време и на ставове мноштва европских и америчких интелектуалаца.

* * *

Поред тога, словеначка официјелна пропаганда користи све начине да Србе што више оцрни, па их је оптуживала и за антисемитизам. За ту прилику вешто се користио штрајк рудара у Старом тргу (1989. године), да би се Словенци и Албанци изједначили с Јеврејима, а Срби с нацистима.[140] Изједначавањем Срба с нацистима желели су да и онај део Европе који није био традиционално антисрпски настројен лакше прихвати причу о неопходности њиховог одвајања од Србије по републичким (административним) границама. Ако се Србија томе супротстави биће подвргнута економским санкцијама, а ако оне не уроде плодом, и војном кажњавању од стране Немачке и њених савезника, што је касније и учињено.

Ова прича је касније, с нешто измењеним актерима, прихваћена у „слободној" европској штампи, прво аустријско-немачкој, а после и осталој. А у суштини, ова прича има други смисао. Изједначавањем Срба с фашистима, односно нацистима они су проглашени за ново зло Европе.

---

[138] Томас, Ц. К. Р. (1994). Балкански сукоб и међународна реакција: америчке и српске опције, *Српска политичка мисао*, Вол. 1 (бр. 1—4), стр. 152.

[139] *The New York Times*, 24. 1. 1993.

[140] Живковић, М. (1994). Бити Јеврејин — корист и штета, *Српска политичка мисао*, год. 1, бр. 1—4, стр. 169.

Ова прича је прихваћена и у Сједињеним Државама уз помоћ агенције *Ruder & Finn* коју прво плаћа хрватска, затим муслиманско-босанска влада, а касније и албански лоби. Антисрпска пропаганда се појачава нарочито када је агенција, по изјави њеног власника Џејмса Харфа (James Harff), успела да придобије јеврејски лоби. „Одмах после тог успели смо да у јавном мњењу Србе поистоветимо с нацистима."[141] Придобијање јеврејског лобија било је могуће само зато, и само зато, јер је он стао на страну америчке владе због њеног дугогодишњег подржавања Израела. Одакле следи да је америчка влада дала миг јеврејском лобију кога треба, у овом случају, подржати. Поистовећивање Срба с нацистима, односно злом био је услов да се све кривице припишу њима. Слично се дешава пред и за време Другог светског рата у Немачкој и Италији, а делимично и у осталој Европи када су Јевреји били проглашени за зло. После тога су уследиле акције за њихово уништавање. После свестране медијске припреме „Срби се појављују као нови европски Јевреји",[142] или како је то Добрица Ћосић рекао: „Ми смо европски рођаци Јевреја".[143] Зато ће они на симболичком и практичном плану бити „затворени у концлогор усред Европе".[144] На то указују следеће чињенице: прво, Србији су уведене санкције (политичке, економске, спортске, културне, научне), друго, Србија и Срби су у европској штампи, као што смо видели, оклеветани и наружени, у чему су им се придружили и многи европски интелектуалци, и треће, у оба случаја све почиње из Немачке и Аустрије, уз дискретну али свесрдну подршку Ватикана.

Узрок ове сатанизације Срба био је прво интерес немачког, а нешто касније и америчког политичког врха као изазивача, односно као управљача југословенском кризом да се неко други прогласи за кривца. Један шведски аналитичар слично примећује још средином 1993. године поводом притисака и санкција Европске уније и Савета безбедности УН на СР Југославију: „Али може се исто тако претпоставити да је то био начин да се објави рат Србији и Црној Гори, прикрије да је европска политика признавања имала погубне последице у Хрватској и Босни и Херцеговини и да се кривица за то припише Србима."[145] Систематско ширење стереотипа о Србима (што смо раније детаљније видели), имало је за циљ да прича о њима као новом злу Европе буде општеприхваћена. Тада се све неправде њима нанете могу, из „моралних разлога", унапред амнестирати — што се све време без и мало зазора чини.

Супротно овом, када српске новине после више од десет година објаве фотографије одсецања главе српском подофициру Раду Рогићу[146] од

---

[141] M e r l i n o, Ž. (1994). *Istine o Jugoslaviji nisu sve za priču*, Beograd: Kontekst, стр. 94—99.

[142] O b r e n o v i ć, Z. (1992). *Srbija i novi poredak*, Niš—Beograd: Gradina & IFDT, стр. 167.

[143] Ћ о с и ћ, Д. (2004). *Пишчеви записи 1992—1993*, Београд: Филип Вишњић, стр. 86.

[144] Б р д а р, М. (2002). *Филозофија у Дишановом писоару*, Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића, стр. 145—157.

[145] O b e r g, J. (1995), Ublažavanje sukoba u bivšoj Jugoslaviji: još uvek je moguće, *Evropa i raspad Jugoslavije*, Beograd: IES, стр. 116.

[146] Снимак дивљања 505. бужимске бригаде бошњачке армије БиХ показује многа зверства а међу њима и одсецање главе заставнику Војске Републике Српске Раду Рогићу.

стране муслиманске јединице Армије БиХ или како друга муслиманска јединица вуче по целом селу везаног за трактор старину Милана Недемовића или, пак, када се објави документована изјава да су муслимани Србе у босанскохерцеговачком рату окретали на ражњевима[147] — те ће се новине, неколико дана касније, од стране ВВС-а прогласити за „националистичке".[148] То ће такође прогласити за национализам и један број представника разних „домаћих" „невладиних" (плаћених) организација, које ће сасвим другачије реаговати кад је реч и о најмањим зверствима које су починили Срби.

Одсецања српских глава било је и раније и касније. Турске новине су још 1992. године објавиле фотографију на којој се види вођа муџахедина Халил Абдул Азис који држи одсечену главу Србина Благоја Благојевића. На Црном Врху код Теслића главе су одрубљене Србима Бранку Ђурићу и Ненаду Петковићу. У месту Строг, у Возући, пронађена су тела 21 убијеног Србина. Њих 17 било је без главе. Касније на Косову и Метохији припадници терористичке ОВК браћа Садик и Валон Ђуфлај сликали су се с одсеченом главом припадника Војске Југославије.[149] Та зверства почињена над Србима неће ни мало занимати посленике евро-америчких мас-медија или ће рећи да су неадекватна за приказивање јер код гледалаца изазивају сувише јаке емоције. А када су у питању стварни или измишљени злочини које су починили Срби то образложење не важи.

Широко или опште прихваћено мишљење о Србима као злу, формирано путем мас-медија, омогућава да се поступцима њихових противника (без обзира какви они били) да потпуни легитимитет. Заправо, да би са себе скинули одговорност, жртва се проглашава џелатом, а у сврху њеног лаког препознавања даје јој се посебно обележје. Да би ова прича добила на аутентичности Срби се оптужују и за изазивање, не само овог, него и Првог светског рата. Како се криза заоштравала оптужбе су се увећавале и умножавале. Тако за време кризе око Косова и Метохије, изазване од стране Сједињених Држава, односно пред само бомбардовање СР Југославије, Бил Клинтон без и мало увијања и стида изјављује: „Не, Срби нису изазвали само Први светски рат, не, без њих не би било 'ни холокауста' ".[150] А то је, поред изреченог, требало да значи — нису они од јуче такви, то је дубоко усађено у њиховој природи. Важно је постићи ефекат у остваривању зацртаног циља. Каснији деманти, или компетентни стручни налази, могу бити објављени али само онда када се ствари више не могу вратити на првобитно стање. То тада, најчешће, занима веома мали број људи, који немају готово никакав утицај ни на одлучивање ни на јавно мњење. Али се стечена слика у јавном мњењу не сме мењати.

Види: Хаг то не може да гледа, *Новости*, 11. 6. 2005; такође: „Мехина камера" брутална за Хаг, *Новости*, 15. 6. 2005.

[147] Др Зоран Стојковић, Окретали Србе на ражњевима (интервју), *Новости*, 10. 6. 2005.

[148] *Новости*, 22. 6. 2005.

[149] *Новости*, 11. 6. 2005.

[150] Нав. према: H o f b a u e r (2001). *Balkanski rat*, стр. 136.

По овој шеми „када је жртва унапред сатанизована, њено потенцијално усмрћење је рутинска ствар".[151] Казна не само „што мора бити симбол за злочин", њој нужно претходи „јавно кажњавање кривице". Усмрћење жртве је, сходно традицији осамнаестог века, у функцији да се јасно „покаже моћ врховне власти",[152] а то је у овом случају Сједињених Држава, сакривено у еуфемизму „међународна заједница". То ће ради сопствених интереса подржати и остале полузависне, зависне земље и доминиони. Пре усмрћења, по принципима Свете инквизиције, када је неко једном проглашен кривим није довољно да (под мукама: глад, бомбардовање касетним бомбама и бомбама с осиромашеним уранијумом, убијање грађана и рушење цивилних објеката у необјављеном рату) призна кривицу, већ мора да се јавно покаје, па чак и да моли за милост.[153] Некада ни то није довољно, већ њихова, легитимна власт мора да призна кривицу. Или како се то најчешће каже да сарађује с Хашким трибуналом. То ће касније кроз претњу признати и амерички амбасадор Пјер Ришар (Pierre Richard) када изјављује: „мора да се плати цена за неделање", односно несарадњу, а то значи непослушност и непризнавање кривице (без обзира на то да ли је почињена или не).[154] Нешто је слично учињено и давне 1909. године када су велике силе заједно с Аустро-Угарском натерале српску владу да изјави да „права Србије нису повређена анексијом" и „да ће се Србија повиновати одлукама великих сила", као и да ће своју војску вратити у претходно стање.[155] Слично се наставља и после 1999. године. Диктира се до танчина, на пример, од тога ко може бити министар иностраних послова, затим каква ће војска бити, што ће се и под којим условима од виталних објеката приватизовати и слично.[156]

У исто време, да би се знало ко је победник а ко побеђени, Хашки трибунал оптужује целокупно војно и политичко руководство Срба — у Републици Српској Крајини, Републици Српској и Србији. Као да у грађанско-верском рату у Хрватској, Босни и Херцеговини нису учествовали други, или као да на Косову и Метохији није било тероризма, односно да је одбрана територијалног итегритета и целовитости државе за једне легитимна а за друге не. Дупле стандарде моћне силе Запада према Србима не демонстрирају сада први пут. Слично је поступано и 1945. године. Тада када су Срби, у оквиру Југославије, били на победничкој страни од савезника нису испоручивани ни домаћи (претежно хрватски) ратни злочинци,[157] а камоли они инострани: Немци, Италијани Мађари

---

[151] Obrenović, Z. (1992). *Srbija i novi poredak*, стр. 167.

[152] Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати*, Београд: Просвета, стр. 52—57.

[153] Што добро илуструје изјава државног секретара САД Мадлен Олбрајт: „Срби ће клечати и молити за милост". Види: *Политика*, 25. 5. 1999. године.

[154] Пјер Ришар, Цена мора да се плати (интервју), *Новости*, 17. 7. 2004.

[155] Поповић, Д., *Борба за народно уједињење 1908—1914*, Београд: Геца Кон, стр. 65.

[156] Један од примера је притисак да се приватизује енергетски сектор. Види: Тражи рафинерије, *Новости*, 9. 9. 2005, стр. 9.

[157] Petranović, B. (1968). O sistemu okupacije Jugoslavije 1941—1945. i njegovoj naučnoj obradi, *Pravni zbornik*, br. 1—2, стр. 9.

и други.[158] То није учињено иако су их Уједињене нације (на захтев југословенске владе) ставиле на списак за изручење и ако је од истих потврђено, након верификације списка, да ће то бити учињено.

Следећи корак у осуди Срба је да њена не само политичка него и културна, елита мора да препозна хтења моћника са Запада, него и да по тим хтењима поступа. Зато она мора, правдајући то геслом да „свако треба да почисти испред своје куће", да разоткрије сопствене „злочине". На чему, што је познато, инсистирају и београдски светољуби (мондијалисти). У следећој фази овог самокажњавања — она мора сама тражити да буде кажњена. А то, уосталом, један део српијанских светољуба, због новца или идеолошких заблуда, здушно ради, камуфлирајући то причом о људским правима, или, пак, о „међународним обавезама" државе. Некада ни то није довољно него „кривац" мора бити понижен. То служи као опомена другима. Кажњавање је најчешће сразмерно учињеном или набеђеном греху. А грех непослушности је неизмерно велики.

Сатанизација Срба у европској штампи, по свему судећи, не би имали већег успеха да није била спонзорисана од стране влада већине западноевропских држава, посебно Немачке и Аустрије, а то потврђују касније изјаве њихових званичника. Зато се ова пропаганда брзо претварала у стварност. Али ту није крај причи. Да Срби не би постали жртва — нови Јевреји Европе, после холокауста, односно народ над којим је као и над Јевејима извршен геноцид (али у знатно мањем обиму), тај геноцид над Србима и етничко чишћење Срба из Хрватске и других крајева друге Југославије — не смеју бити признати. Томе наизменично служе нове уцене пројектовање нових жаришта.[159] Једно од њих је прво актуелизација косовско-метохијског проблема, а затим и потпиривање сепаратизма у Црној Гори. Нешто касније, после победе демократских снага у Србији, прво се изазива криза у Прешевској долини да би се паралелно с њом на српијанску власт вршио константан притисак преко Хашког трибунала. Заправо, условљава се отпис камата на дугове (које повериоци због санкција нису прихватали) или за добијање нових кредита преко потребних комунизмом, ратом и санкцијама опустошеној привреди. Истовремено се условљава деблокада југословенских средстава у америчким банкама.

---

[158] Ж у г и ћ, В. (1964). *Ратни злочинци и издајници пред народним судом*, Београд: „13. мај", стр. 110—127.

[159] Пред преговоре о коначном статусу Косова и Метохије и због унутрашњих политичких потреба у Мађарској (чланици ЕУ), у октобру 2005. актуелизован је положај Мађара у Војводини. Неколико ситних инцидената подигнуто је до нивоа европског парламента у Стразбуру. Том приликом била је најгласнија, као и увек, Немачка (Дорис Пак/Dorris Pack) и Словенија (Јелко Кацин). (*Новости*, 4. 10. 2005; М. М и л о с а в љ е в и ћ, Пацке и претње, *НИН*, 6. 10. 2005. и М. М и л о с а в љ е в и ћ, Мањинска завера, *НИН*, 20. 10. 2005). Том приликом мало се ко обазирао на познату чињеницу да Мађари у Војводини имају, више од шездесет година, права по највећим европским стандардима, када мањине у другим (европским) државама нису имале ни елементарна права. (Види: *Војвођанско питање*, 2005, Нова српска политичка мисао, посебно издање, Београд). Такође мало кога занима гори положај Срба у Македонији и неупоредиво гори положај Срба у Хрватској, а да не говоримо о положају Срба на Косову и Метохији, које је под међународном управом.

Осуда Срба најбољи је начин да себе амнестирају од почињених злочина, почев од разбијања друге Југославије до НАТО агресије на СР Југославију. Ако би се признали злочини над Србима, они би добили моралну сатисфакцију, а у следећем кораку и материјалну. Зато Европа, посебно Немачка, неће да призна да је подстицала разбијање друге Југославије, јер би признала, као последицу тога, и изазивање рата. Чињенично стање, сви су изгледи, не одговара Европи, јер је она учествовала у геноциду над Србима на разне начине. И то прво потпомажући Хрвате и муслимане да протерују Србе из Хрватске и Босне и Херцеговине, а затим учешћем у окупацији Косова и Метохије и бомбардовањем СР Југославије. За све учињено Немачка и Европа морају да се покају и јавно извину Србима. Исто као што је Немачка то морала да уради после Другог светског рата. Али, како је Немачка тада била поражена, ту обавезу јој није било тешко наметну.

Самим тим, што су Срби били унапред оптужени за овај рат, од стране моћних сила Запада, његов исход био је унапред пројектован. Имајући ово у виду, Срби у Хрватској и Босни и Херцеговни нису га смели ни могли добити. Стављањем Срба на стуб срама Европљани и Американци покушавају себе да спасу тог стуба, с једне, и бране свој мит о различитости, с друге стране.[160] У ту сврху понавља се стара и смишља нова тактика и уводи на мала врата прича о колективној одговорности Срба.[161] За ову причу ће се из идеолошких заблуда или за новац наћи доста присталица и у самој Србији. (Њихови актери најчешће ће добијати награде разних међународних организација, које су под контролом западних влада. Награде ће у домаћим медијима бити рекламиране као допринос развоју демократије). Тиме се припрема „денацификација Србије", а то значи (ако не буде послушна) једна врста протектората.[162] Ако пре тога не успе покушај њеног економског потчињавања (зато су уведене санкције), односно претварања у модерну колонију.

Ова „нова", као и неке старе приче пласирају се и даље у контролисаним средствима информисања. Када та контрола не успе, тада се може поступити и драстичније. Пример је бомбардовање РТС-а за време НАТО агресије на СР Југославију. „Амнести интернешел" (Amnesty International) наводи изјаву Тонија Блера да је РТС ракетирана зато што су западне телевизије преносиле њене снимке о људским страдањима током бомбардовња, због чега је слабила подршка западног јавног мњења за ваздушне ударе.[163] Ова нова прича је уједно и претња и оправдање, или медијска припрема за нови притисак. Ту можемо тражити кључни разлог зашто се, с времена на време, вешто провлачи теза о колективној одговорности Срба где се у разним варијантама понавља следећи став:

---

[160] Ш в а р ц, Б. (1996). Мит о разноликости: амерички водећи извозни артикал, *Социолошки преглед*, год. 30, бр. 1, стр. 103—113.

[161] Ова прича је, у последње време, вешто увијена у индивидуалну одговорност политичких представника српског народа. То потврђује чињеница да нема оптужби за политичке представнике других народа ангажованих у међунационалном и међуверском рату на просторима друге Југославије.

[162] Зато је Србија и Црна Гора, сви су изгледи, морала потписати споразум с НАТО. Види: Споразум о савезништву, *НИН*, 21. 7. 2005.

[163] Види: Алијанса намерно гађала цивиле, *Глас јавности*, 8. 6. 2000. год.

„Српском народу не треба допустити да се јефтино извуче затварајући очи пред својим саучесништвом.”[164]

* * *

Али, без обзира на оптужбе против Срба, јављају се с времена на време гласови разума, истина ретки, и не скривају, поред унутрашњих актера, и одговорност Запада за крвопролиће почињено на простору друге Југославије.[165] То јасно показује један други став: „Тешко је оспорити кривицу *центра* (односно Запада, прим. С. В.) за те злочине на *периферији*. Југославија је, под хуманитарним изговором, распарчана на римокатоличку Хрватску и Словенију, православну Србију и више муслиманских енклава”.[166] Одговорност Запада, али са задршком, признали су и многи други. Председник Француске републике Франсоа Митеран (François Mitterrand) непуне две године касније ће, у интервјуу *Le Monde*-у, рећи да је још у јуну 1991. на састанку у Луксембургу наш став био да се „признавање република насталих из бивше Југославије одложи док се на међународном нивоу не утврде права мањина”. Тада ће, такође, признати „да је највећа грешка учињена неколико месеци касније под притиском догађаја. Признати независност и сувереност нових држава без добијања гаранција које сам ја захтевао, значило је изложити се трагедијама које су касније уследиле. Том питању су Заједница и Уједињене нације пришле на погрешан начин”.[167] Из дипломатске учтивости и интереса (француско-немачких односа) неће рећи да је то учињено под притиском Немачке. Нешто касније с њим ће се у потпуности сложити, када је дошао у ситуацију да поверени задатак не може решити, и један од актера југословенске драме, Лорд Дејвид Овен (David Owen), који ће без околишања рећи да за каснија југословенска збивања „Запад сноси део кривице због глупог признавања ривалских држава зачетих у расколу”.[168] То је исти онај „непристрасни” преговарач који је непуну годину дана раније (4. августа 1993. године) у *Times*-у писао: „Позив на интервенцију из ваздуха сада се не односи само на Босну. Он представља значајан елемент даљег војног јачања на Косову.”[169] Или, пак, једног другог, америчког дипломате Сајруса Венса (Cyrus Vance), специјалног изасланика УН за Југославију који, после обављеног посла, без и мало увијања каже: „Преурањено признање независности Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине од стране ЕЗ и САД довели су до рата који се води на просторима Југославије.”[170]

---

[164] James Hooper: Testifying before the European Affairs Subcommittee of the Senate Foreign Relations Committee, July 29, 1999.

[163] Или како то Марија Тодорова каже: „Апсурдно је порицати одговорност како домаћих тако и страних профитера и душебрижника који су Југославију гурнули у катастрофу, а потоњу ноћну мору објашњавати ’балканским менталитетима’ и ’давнашњим непријатељствима’ ”. T o d o r o v a, M. (1999). *Imaginarni Balkan*, стр. 318.

[166] R o m a n, V. (1994). Imperija i limes, *Ekonomika*, год. 30, по. 10—12, стр. 72.

[167] *Le mond*, 22. 1. 1993, p. 3.

[168] *Политика*, 12. 7. 1994. год.

[169] Нав. према: Б а к и ћ (1998), стр. 24.

[170] *Политика*, 5. 9. 1992.

STEREOTYPES ABOUT THE SERBS AND THE BREAK-UP OF YUGOSLAVIA

by

Slobodan Vuković

Summary

The article deals with the influence of Western press, mainly German, Austrian and American on the break-up of the second Yugoslavia. Regarding German and Austrian press, it only renewed old and created new stereotypes about the Serbs and Serbia in the eve and during the break-up of Yugoslavia. Comparative analysis shows that these are the long lasting structures and that this writing is in accordance with a long tradition. At the end, German and Austrian elites reached consensus regarding these specific issues, that is, break-up of Yugoslavia. On the other hand, the attitude of the USA press was changing in accordance with the changes in the position of the administration. American media have a unique standpoint towards the foreign public and they represent the proclaimed interests of the administration. This means that the USA government, through the controlled media, prepared its public for its future steps in order to justify the recognition of separated republics.

UDC 330.342.151
Оригиналан научни рад

Масајуки Иваша

ИСТОРИЈСКО ЗНАЧЕЊЕ ПАРТИЈСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА И ЛОГИКА СЛОМА ПЛАНСКЕ ПРИВРЕДЕ[1]

САЖЕТАК: Рад се састоји из три дела. У првом се разматрају социјалистичка мисао и пракса, у другом теорија кризе у привреди са централизованим планирањем, а на крају се анализира улога доларског црног тржишта у планској привреди у Пољској.

Први део је структурисан на следећи начун: четири методолошке области истраживања; социо-експериментални циклуси; потрошена легитимност; неорганска диктатура према органској диктатури; троугао МРС (тржиште-план-договор) као наслеђе из 20. века.

У другом делу истражују се услови за равнотежу у планској привреди, функционални и нефункционални процеси у планској привреди, те на крају, пропаст планске привреде.

У трећем делу расправља се питање односа црног курса долара и равнотежних нивоа домаћих (у овом случају — пољских) планских цена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: партијски социјализам, планска привреда, тржиште, договор, (не)органска диктатура, криза, слом

СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО И ПРАКСА

Четири методолошке области истраживања[2]

У временској тачки А, нико у ствари није знао ништа о неком конкретном облику социоекономских функција такозване социјалистичке привреде.

Чак ни марксистички-лењинистички револуционари који су победили у револуцијама нити лево оријентисани економисти нису знали ни конкретне облике социјалистичке привреде које су желели да створе ни-

[1] Ранија верзија овог чланка саопштена је на Међународном симпозијуму на Универзитету Чиба, Значај историјског наслеђа социјализма у Источној Европи у време глобализације, 12. и 13. децембра 2003. године.

[2] Свој први чланак на ову тему објавио сам на јапанском у IWATA (1971).

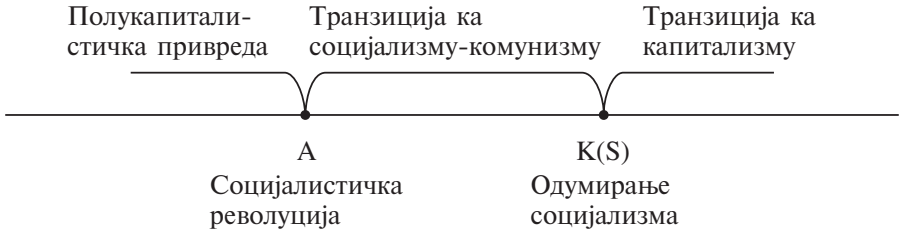

Дијаграм I

ти конкретне економске законе по којима би ти облици функционисали. Схватали су само да социјалистички привредни систем треба да буде потпуно другачији од капиталистичких привреда које су конкретно познавали. У временској тачки А, такозвани реални социјализам ушао је у транзициони период који се кретао од постојећег и познатог економског система названог капитализам према непостојећем, још непознатом економском систему званом социјализам или комунизам. Транзициони период представља процес трагања за непознатим социјализмом, тј. обухвата покушаје и грешке у осмишљавању, обликовању и експериментисању с новим системима и институцијама за које се сматрало да су социјалистичке или комунистичке.

Када је неко решен да створи ново непознато друштво, треба јасно да формулише основне идеале тог будућег друштва. Ми, треће особе који нисмо субјекти нити актери у том процесу трагања и осмишљавања, а нисмо ни пасивни учесници нити објекти у том процесу, желимо да истражимо и анализирамо тај процес. Зато морамо знати шта су основни социјалистички идеали које субјекти имају на уму искрено или бар декларативно. То прво поље истраживања називамо проучавањем социјалистичких идеала и идеологија — S.

Те социјалистичке идеје и идеологије које опажамо у стварности можемо класификовати у два типа: совјетски и југословенски. Совјетски и југословенски комунисти, када су разјаснили сопствене основне идеале и представе о социјализму-комунизму, морали су да осмисле институционалне структуре и морали су да припреме законе и легализују сложени низ институција чији је циљ био да конкретизују основне идеале и представе, те да створе специфичне социоекономске односе. Ту налазимо друго поље истраживања, односно проучавање законске институционализације — I.

Комунистички револуционари представљају друштву те званичне и формалне институције у којима или по којима су обични радни људи обавезни да раде и обављају економске и друштвене активности сваког дана, сваке недеље, сваког месеца, сваког тромесечја и сваке године. Ако су њихове активности ефикасне и продуктивне, онда формалне институције успевају да се реализују у стварности, односно да створе социјалистичке призводне односе, по марксистичкој терминологији. Репродукција формалних и законитих институција ојачава исправност социјалистичких идеала и идеологије. Ако су њихове активности неуспешне, онда

уведене институције постоје само на папиру и представљају само декларације. Нерепродуковање званичних институција слаби вредност и значај социјалистичких идеала и идеологије. Ту се јавља треће поље истраживања, то јест проучавање институционалних делатности и управљања — О.

Целокупна економска и друштвена делатност социјалистичког друштва није резултат само оних активности и управљања у које су укључене званичне и формалне институције, већ и активности неформалних, сивих и црних институција које нису уведене основним социјалистичким принципима нити су с њима усклађене. Те стварне резултате званичних социјалистичких и неформалних несоцијалистичких социо-економских активности научници и економисти унутар режима треба емпиријски да опишу и научно анализирају. Сада наилазимо на четврто поље истраживања, то јест емпиријско-теоријску анализу социјалистичког друштва — А.

Социо-експериментални циклуси[3]

Дијаграм који сам нацртао ниже у тексту сажето приказује процесе покушаја и грешака које су предузимали марксистичко-лењинистички властодршци у потрази за остваривим и функционалним социјалистичким економским системом.

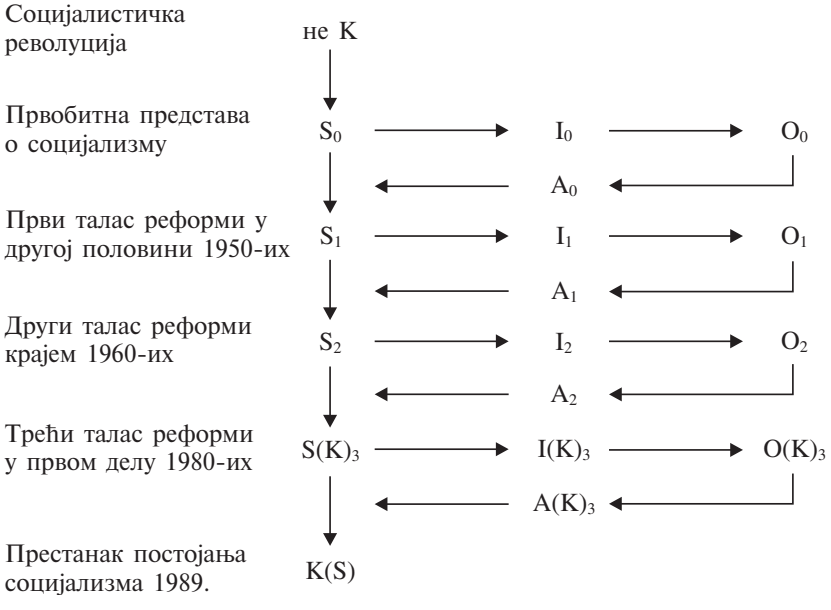

Дијаграм II

[3] Свој први чланак о социо-експерименталном карактеру социјализма објавио сам на јапанском у IWATA (1971).

Економска анализа A_0 износи на светло дана више или мање реалистичности, више или мање утопизма S_0, виши или нижи степен доследности и остваривости I_0, као и ефикасности или неефикасности O_0. Када је ниво успеха веома висок, посебно у поређењу с постојећом капиталистичком привредом, онда се првобитни S_0, I_0 и O_0 одржавају и у будућности.

Комунистичко руководство је, међутим, морало да прихвати закључак A_0 да је учинак првобитног социјалистичког привредног система пренизак да би одржавао S_0, I_0, O_0 без промене и без ревизије.

Зато следећи циклус почиње ревидираним S_i, обновљеним или реформисаним институцијама I_i и новим стилом руковођења и рада O_i. Такви циклуси (i = 1, 2, 3) се у историји могу регистровати три пута након нултог циклуса и могу се назвати делимична економска реформа, социоекономска реформа, односно социоекономско-политичка реформа.

У првом и другом циклусу, комунистичка-социјалистичка елита трудила се да у социјалистичку привреду пресади и угради елементе тржишне економије, на пример, робно-новчане односе, по марксистичкој терминологији, да би реактивирала социјалистички привредни учинак.

У трећем циклусу, комунисти су дошли до историјске прекретнице. Признали су чињеницу да социоекономски системи уопште — они који су остариви и функционални — морају бити на неки начин засновани на тржишним механизмима. Зато су морали да понуде друштву нови економски систем чији су главни делови и језгро садржали читав низ основних тржишних категорија. Овога пута, међутим, они нису отворено објавили да би то водило ка обнови капиталистичке привреде.

„Радикално реформисан социјалистички систем" можда је најпогоднији назив за трећу реформу у субјективној мисли нове генерације марксиста-лењиниста. Користимо ознаку $S(K)_3$ за ту социопсихологију владајуће елите у социјалистичким земљама. Та чињеница била је кључни и главни узрок губитка социополитичке легитимности марксиста-лењиниста да владају и контролишу цело друштво. Комунисти су били потребни за процес осмишљавања и потраге за новим друштвом, али за обнову капитализма добро познатог на Западу уопште нису били потребни.

Потрошена легитимност[4]

Постоји много начина да се стекне легитимност, на пример, демократски избори, традиционално наслеђе и харизматично деловање. Научници обично управо њих и наводе.

Међутим, комунистички начин стицања легитимности веома је специфичан. То је самопрокламована субјективна легитимност чија се суштина састоји од вере у сопствену историјску мисију и способност да у

[4] Своја разматрања о овом проблему с тачке гледишта „опште кризе социјализма" први пут сам објавио на јапанском у IWATA (1989).

будућности изграде ново, добро друштво. Обични радни људи им дају прећутну сагласност. Тако је почео транзициони период потраге и изградње новог друштва, другачијег од капитализма.

Првобитни социјализам, први ревидирани социјализам и други реформисани социјализам представљали су узалудне пробе и експерименте.

Коначно, трећи социјализам представљен је обичним људима као „нови" социјализам. Али језгро и главни део овог система нису изгледали као да су социјалистички. Обични људи и већи део комуниста почели су себи да постављају два питања: „По ком основу ви комунисти имате право да нас водите у капиталистичку привреду? Да ли је то ваш посао?", и „На основу чега ми комунисти имамо право да покренемо поновно увођење капитализма у наше друштво? Да ли је то наш посао?"

Готово сви чланови комунистичке партије изгубили су самопоуздање у своју колективну способност да изграде социјализам-комунизам који је по дефиницији бољи од капитализма, па је њихова самопрокламована субјективна легитимност заувек испарила. Тај историјски тренутак у времену обележен је ознаком K(S) који представља почетак поновног рађања капитализма. Тај други транзициони период почиње од K(S) на *дијаграму* I и *дијаграму* II, дакле од пропасти већ познатог и постојећег социјализма и креће се ка већ познатој, али још непостојећој капиталистичкој привреди.

Горе наведено објашњење историјске природе социјалистичког доба указује да није исправно означити те социополитичке немире које смо опазили 1989—1991. године у источноевропским земљама као грађанске револуције. Зашто? Политичка револуција значи сукоб новостворене легитимности и старе, али још не стопостотно мртве легитимности. Право значење догађаја из 1989—1991. године јесте одумирање и исцрпљивање марксистичких-лењинистичких мисли и праксе. Ти догађаји само на површини личе на социополитичке револуције.

Знатан део комуниста жели да скине старе капуте комунизма и жуди да обуче нову одећу капитализма. Они престају да буду комунисти и одлучују да се претворе у капиталисте. Да би се то остварило, управо су комунистима неопходне велике аутодеструктивне политичке промене које само делују као „револуције".

Неорганска диктатура насупрот органској диктатури

Овде желимо да упоредимо завршни стадијум у Совјетском Савезу са ситуацијом у Јапанском великом царству и Трећем рајху Хитлерове Немачке.

У завршним стадијумима другог и трећег поменутог режима, њихова субјективна легитимност да владају својим народима није пресахла у вишим и елитним слојевима. Тако су њихов крајњи пад наметнули снажнији спољашњи фактори, то јест англо-америчке и совјетске војне снаге.

Посебно јапански елитни круг, чији центар је наравно био 124. цар Хирохито, није изгубио своју субјективну и објективну легитимност да

влада Јапаном и уопште се није постављало питање централног статуса Цара у јапанском друштву. Припадници елите били су убеђени у традиционалну вредност царског система, *кокутаи*. Чак су се борили и у завршној и најгорој фази Другог светског рата да 124. цар Хирохито не би био последњи цар и успели су у свом последњем пројекту. Овде не треба да изгубимо из вида чињеницу да су они у то време изгубили готово сву војну технику и војне ресурсе, то јест, били су потпуно огољени.

У случају Совјетског Савеза, постојала је огромна количина војне опреме и војних ресурса, која је у пуној мери била у рукама совјетске елите. Међутим, совјетско руководство није знало у коју сврху и због чега да употреби та огромна средства за војно разарање, на пример интерконтиненталне балистичке ракете, безброј тенкова и хаубица. Након дуготрајних историјских експеримената, комунистичко руководство је на свим друштвеним нивоима потпуно признало свеукупни губитак виталности. Зато су огромне количине средстава за разарање постале бескорисне, чак и за елиту Совјетског Савеза.

У овом контексту желимо да размотримо две врсте диктатуре. Први тип диктатуре настаје унутар историје и друштва. Други тип диктатуре наметнут је историји и друштву споља, изван историје и друштва. Први је спонтана и органска диктатура. Други је вештачка и неорганска диктатура. Прва се заснива на митологији и историји, а друга на идеологији и теорији. Марксистичко-лењинистичка диктатура спада у другу категорију.

Ако интелектуалци — попут дизајнера — желе да изграде ново друштво, њихова прва творевина треба да буде неорганска диктатура. Без ње, сваки дизајн пројекта о оптималном друштву био би само мртво слово на папиру.

У 20. веку запажене су две врсте социјализма — совјетски и југословенски. Између њих постоје сличности и разлике.

Сличност се састоји у чињеници да у оба режима марксистичко-лењинистичке партије монополистички заузимају позиције и статус креатора визије (визионара), дизајнера и законодаваца (архитеката) основних институција и правила понашања. Комунисти су монополисти како у пољу S, тако и у пољу I у обе земље. У Совјетском Савезу, друга два поља, O и A, такође су строго под контролом марксиста-лењиниста. Али у Југославији, та поља су релативно отворена за немарксисте-нелењинисте. Директори, управници, економски аналитичари и социолошки критичари нису обавезно чланови Савеза комуниста Југославије. Ова разлика потиче из различитог садржаја основних социјалистичких визија-идеала и социоекономских институција изграђених на тим визијама.

Троугао МРС као наслеђе из 20. века[5]

Када укратко размотримо социо-економске-политичке околности у већем делу 20. века, лако уочавамо истовремено постојање три различи-

[5] Троугао МРС и тројну табелу први пут сам објавио на јапанском у IWATA (1983).

та социоекономска система, што је и приказано у *дијаграму III*, мада су територије и становништво које они обухватају веома различити. У следећој табели приказујемо основне карактеристике та три економска система без детаљних објашњења. Ту табелу зовемо *тријадна* или *тројна табела*.

Тројна табела

Димензије	Тип I (M)	Тип II (P)	Тип III (C)
1. економска антропологија	размена	редистрибуција	реципроцитет
2. модерне вредности	слобода	једнакост	братство
3. власништво	приватно власништво	државно власништво	друштвено власништво
4. економски механизам	тржишни механизам	плански механизам	систем договорне мреже
5. управљање и контрола	приватно управљање	државна управа	самоуправљање
6. метод расподеле	тржишне категорије профит и наднице	скала зарада коју одређује држава	споразум о расподели дохотка
7. начин деловања	максимизација	стандардизација	посредовање
8. права и одговорности	индивидуална права и одговорности	централизована права и одговорности	подела права и одговорности
9. социопсихолошки проблеми	несигурност и сигурност	незадовољство и задовољство	неповерење и поверење; несклад и склад
10. људски односи	атомизација	хијерархија	узајамно ограничавање
11. друштвена структура	класно друштво	слојевито друштво	удружено друштво
12. политичко одлучивање	демократско одлучивање већине под условом ЕР А. К. Сена*	диктатура групе од 13 чланова	демократско одлучивање већине под условима ВР, ЛА А. К. Сена*
13. односи унутар породице	муж и жена	родитељи и деца	браћа и сестре
14. симболична смрт	самоубиство	убиство	братоубиство
15. водеће земље	Велика Британија и САД	некадашњи СССР	некадашња Југославија
16. општи термин	индивидуализам	тоталитаризам	солидарност

* Amartya K Sen, Collective Choice and Social Welfare, Halden-Day, 1970, pp. 173—186.

Историјски гледано, истовремено постојање и ривалитет тржишног капитализма, привреде са централизованим планирањем и договорног самоуправног социјализма прилично је кратко, али ипак довољно дуго

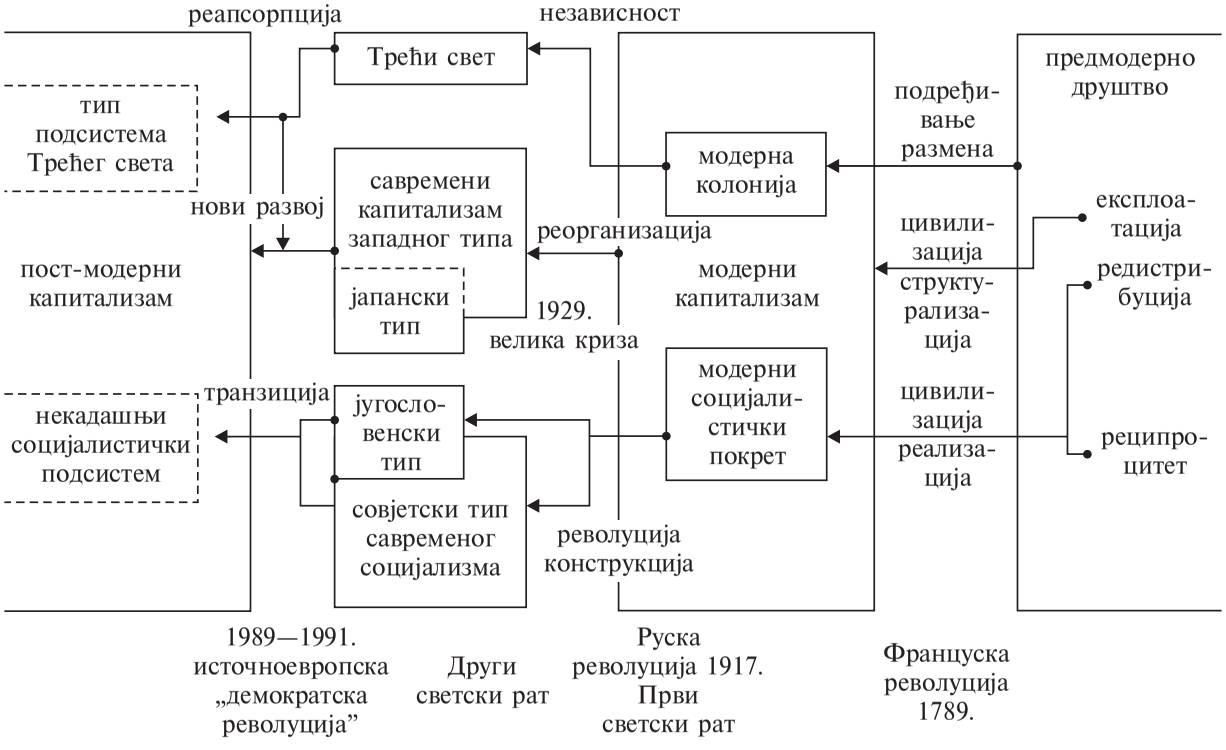

Дијаграм III

да се могу назначити њихове компаративне системске одлике које су описане у тројној табели — све на основу искуства из тог периода док су симултано функционисали.

Уз те економске-социолошке одлике, на основу емпиријских запажања можемо увести и друге важне карактеристике тржишног (М), планског (Р) и консултативног или договорног (С) система. Укратко, за сваки од та три економска система постоји област у којој он — током времена — почиње лоше да функционише или показује парализу функција, што је приказано у следећем *дијаграму IV*.

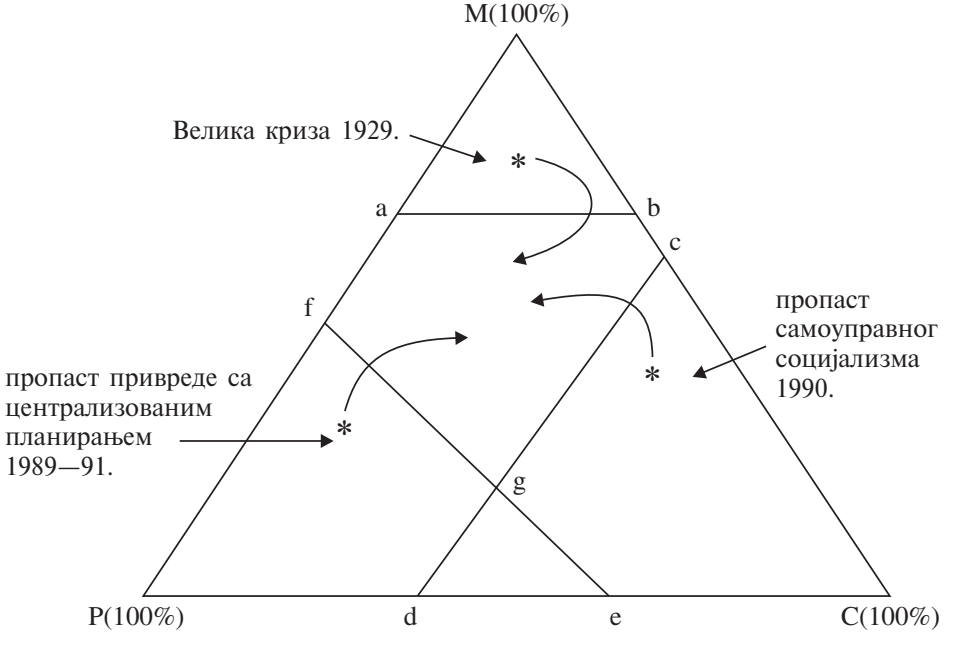

Дијаграм IV

Током већег дела 20. века били смо сведоци пет изузетно великих социоекономских потреса. Два од њих проузрокована су светским ратовима 1914—1918. године и 1939—1945. године. Друга три настала су због предугог периода деловања чистог тржишног механизма 1929. године, односно планског механизма и договорног самоуправног система 1989—1991. године. Та историјска искуства уче нас да је немогуће стопостотно функционисање било ког чистог економског система, био он М, Р или С.

То, међутим, не значи да је област функционалне парализе сваког система иста; област дисфункције због превише М-а ужа је него иста област код Р, која је мања него код С. По критеријуму економске функционалности система, М је ефикаснији од Р, Р је ефикаснији од С. Не треба, међутим, да заборавимо историјски установљену чињеницу да чиста привреда не функционише, а да свака остварива привреда мора бити лоцирана унутар петоугла abcgf, да мора бити мешовита.

ΔMab: зона економског пропадања због претераног тржишног механизма

ΔfPe: зона економског пропадања због претераног планског механизма

ΔcdC: зона економског пропадања због претераног система договорне мреже

ΔcdC > ΔfPe > ΔMab, ⬠abcgf: зона нормалног економског функционисања

Δgde: неуспех Мао Цедонга

Ретроспективно процењујући ситуацију, марксистички-лењинистички пројект социјализма, прво негира M, затим идеализује P и/или C и покушава да нађе оствариве облике P и/или C у што чистијем облику, а ти чисти облици су осуђени на пропаст.

ТЕОРИЈА КРИЗЕ У ПРИВРЕДИ СА ЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ ПЛАНИРАЊЕМ[6]

Услови равнотеже у планској привреди

Након претходне уопштеније расправе, сада ћемо размотрити релативно конкретнију анализу типичне логике која се односи на економске-политичке кризе карактеристичне за привреду са централизованим планирањем.

Марксистички-лењинистички партијски социјализам пролази кроз процесе покушаја и грешака и стиже до последње фазе у којој прихвата цео низ институција привреде тржишног капитализма у временској тачки $S(K)_3$ и K(S) на *дијаграму II*.

Зашто марксистичка-лењинистичка партија негира историјски дат тржишни капитализам? Постоји много разлога да се прихвати привреда са централизованим планирањем, на пример, негација анархичне природе привреде засноване на роби и новцу, укидање отуђења радника, односно људског бића, превазилажење експлоатације радне снаге и апропријације производа рада у социо-економском животу и тако даље.

Ти разлози разлози су социолошке, филозофске и марксистичко политичко-економске природе. Не поричемо важност и значај тих разлога, али мислимо да су они мање или више апстрактни с тачке гледишта економске теорије. У овом чланку покушавамо да формулишемо један смислени разлог у оквиру економске теорије.

Марксисти-социјалисти верују у постојање оптималне структуре друштвене производње и потрошње која је потпуно различита од структуре производње и потрошње остварене у тржишном механизму. Том логиком, овај друштвени оптимум не остварује се на тржишту, већ се може

---

[6] Готово исту расправу о овој теми први пут сам објавио на јапанском језику у IWATA (1981) и у IWATA (1983). Овог пута првобитном чланку додајем само 17. фазу.

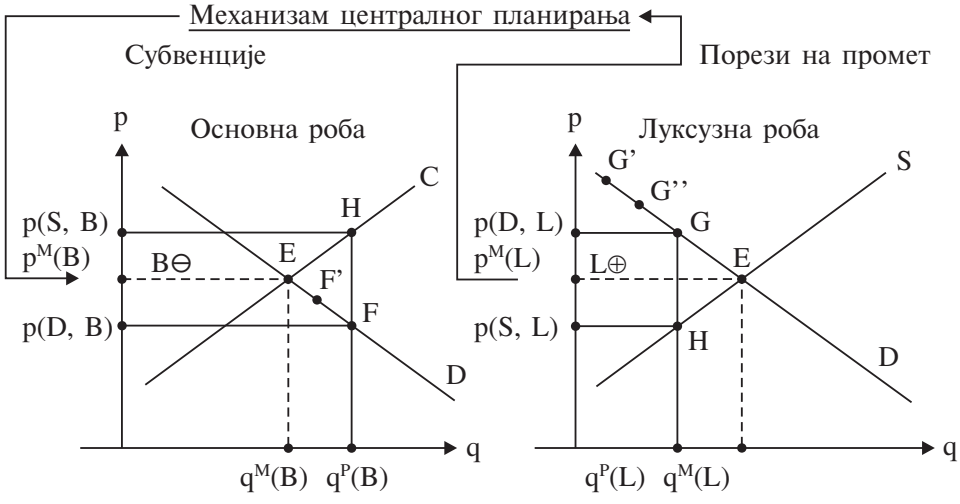

Дијаграм V

достићи и у нетржишним привредним системима, на пример, у привреди са централизованим планирањем представљеној у *дијаграму V* наведеном раније.

Механизам централног планирања (Central Planning Mechanism, CPM) састоји се од неколико централних административних тела.

Државни завод за планирање (State Planning Board, SPB) у привреди са централним планирањем класификује економску робу и услуге у

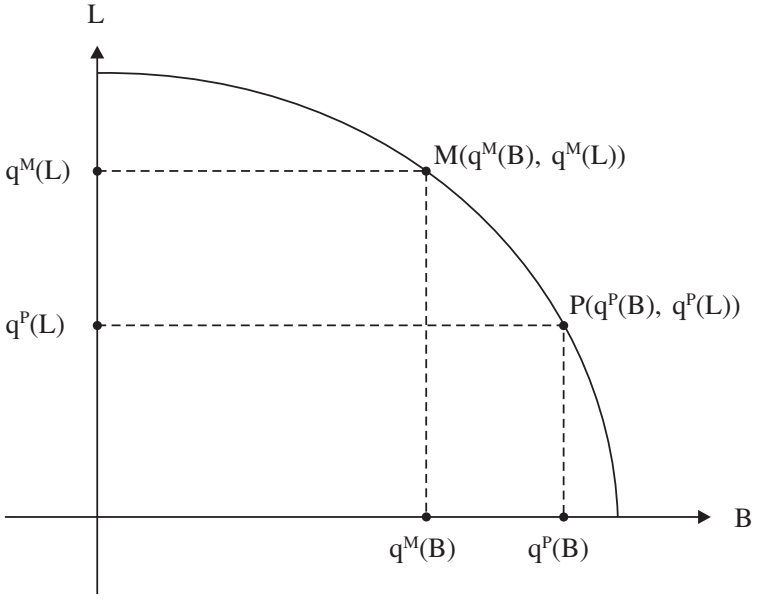

Дијаграм VI

основне (B) и луксузне (L). У Пољској, где сам боравио 1976—77. године, месо, хлеб, опера, јавни превоз, војна опрема и друго спадали су у робу B. Аутомобили, телевизори у боји, перике и друго спадали су у робу L. Дефиниције основне робе и луксузне робе овде се не морају поклапати с употребом тих термина у говорном језику.

Што се тиче категорија B, производња q(S, B) = потрошња q(D, B) = q^p(B) се планира централистички у државном заводу за планирање, тако да буде већа од равнотеже на тржиштуј q^m(B). Што се тиче категорија L, производња q(S, L) = потрошња q(D, L) = q^p(L) је мања од q^m(L).

Државни комитет за цене (State Pricing Committee, SPC) у централистички планираном тржишту (CPT) одређује произвођачке и потрошачке цене које се користе као смернице за произвођаче и потрошаче, као и за реализацију планиране производње и потрошње. Дакле, када је реч о ценама робе B, произвођачке цене p(S, B) више су него цене које се успоставе на тржишту p^m(B), које су више него потрошачке цене p(D, B). Што се тиче робе L, потрошачке цене p(D, L) су више него цене које се успоставе на тржишту p^m(L), које су више него производне цене p(S, L). У планској привреди једна иста роба има две цене.

У CPM, министарство финансија (MF) задужено је да двоструку структуру цена учини прихватљивом и за произвођаче и за потрошаче користећи и манипулишући таквим елементима фискалне политике као што су порез на промет и субвенције.

Неизбежни резултати тих операција су фискални губици B⊖ = q^p(B) |p(D, B) – p(S, B)| < 0 у сектору B и фискални добици L⊕ = q^p(L) |p(D, L) – p(S, L)| > 0 у сектору L. У случају да збир губитака свих роба B у апсолутној вредности $\sum_B$|B⊖| није једнак збиру свих добитака роба L $\sum_L$L⊕, министарство финансија упорно покушава да постигне фискалну равнотежу $\sum_B$|B⊖| = $\sum_L$L⊕ мењајући и координирајући стопе пореза на промет и стопе субвенција.

У тој операцији, министарство финансија (MF) тражи и захтева од државног комитета за цене (SPC) да делимично или потпуно модификује односе цена.

Заузврат, државни комитет за цене захтева да државни завод за планирање (SPB) измени планове за производњу и потрошњу, а затим, ако је потребно, да изврши поновну класификацију категорија B и L.

На тај начин, руковођење и управљање планском привредом подразумева међусобну сарадњу SPB, SPC и MF.

У идеалним условима планске привреде, опажају се следеће две једначине о равнотежи.

α: једнакост понуде и потражње за сваку робу и услугу,

q(D, B) = q(S, B)

q(D, L) = q(S, L)

β: једнакост фискалних прихода и трошкова

$\sum_B$|B⊖| = $\sum_L$L⊕

Теоријски говорећи, СРМ би требало да омогући да се криве тражње укрсте с кривима понуде у тачкама Н померањем кривих потражње ка горњем десном делу код роба В и ка доњем левом делу код роба L помоћу редистрибуције дохотка, тј. померањем једног дела дохотка од слоја с високим дохотком ка слоју с ниским дохотком, јер особе с високим дохотком теже да купују више робе L него оне с ниским дохотком, а ови други желе да троше више роба В него они први.

У том случају који се може назвати „савршена редистрибуција", СРМ не би морао да интервенише током слободног деловања механизма цена. Конкретно, двоструке цене неће увек бити неопходне у остваривању централистички планиране структуре производња—потрошња. Субвенције и порез на промет тада такође не би били потребни. Све области економске регулације осим редистрибуције дохотка биле би остављене механизму тржишта. То је, међутим, немогуће.

Тај начин редистрибуције прихода не може се ускладити с фундаменталним социјалистичким принципом расподеле према раду. Доходак, након што се од њега одузму друштвена давања, треба да се расподели радном народу у складу с квантитетом и квалитетом уложеног рада. Кршење тог фундаменталног принципа пре или касније води директно ка смањењу радне дисциплине и свести о поретку у радним активностима у фабрикама, градилиштима, магацинима, пројектним бироима, канцеларијама администрације, итд. У социјалистичком друштву где не постоји доходак по основу власништва, нема простора за редистрибуцију дохотка без негативних ефеката на радни морал и мотивацију. Наднице и плате треба да буду пропорционалне раду уложеном у социоекономске активности.

Равнотежа производња = потрошња $q^m(B)$, или $q^m(L)$ остварена тржишним механизмом у оквиру социјалистичке расподеле дохотка по квантитету и квалитету рада није увек идентична друштвено оптималном квантитету $q^p(B)$ или $q^p(L)$ коју је централистички испланирао СРМ. Ту лежи основни разлог зашто је социјалистичкој привреди потребно потпуније, централно бирократско или технократско управљање укупном националном привредом.

Равнотежа у компликованом процесу планирања достигла би се само под одређеним низом идеалних претпоставки да СРМ има велику способност да брзо сакупи неопходну количину тачних информација о стању у понуди, односно о примењеној технологији и снабдевању сировинама (уз директну контролу државних предузећа која припадају министарствима индустрије), о стању у тражњи, односно потребама потрошача, њиховим потрошачким навикама (њих директно прати државна трговинска мрежа која припада министарству за трговину), као и о начину расподеле дохотка између неколико друштвених група и унутар сваке од њих (под јурисдикцијом државног комитета за наднице и плате). Наравно, те идеалне претпоставке нису биле задовољене никад и нигде у постојећој социјалистичкој планској привреди. Проблеме повезане с недостатком и с деформацијама информација у постојећој социјалистичкој привреди критички су анализирали Влађимјеж Брус у Пољској, Ота

Шик у Чехословачкој, Јанош Корнаи у Мађарској и многи други економисти. У ствари, постојећа планска привреда није била централистички планирана, већ је то била привреда с вертикалним преговорима између СРМ, министарстава за индустрију и трговину, с једне стране, и државних предузећа, с друге, где су нетачне информације биле један од важних и корисних инструмената у вертикалним преговорима.

Ни у постојећој тржишној привреди, међутим, не запажамо такозвану чисту конкурентску привреду. Сведоци смо само много врста „косих" или хоризонталних цењкања и преговора међу великим монополима и олигополима на националном нивоу, и малим монополима и олигополима на нивоу непосредног окружења. И поред постојања тих фактора који не подразумевају само непосредну конкуренцију, опажамо да је чиста теорија модела тржишне привреде — која се састоји само од пасивних актера у формирању цена — тзв. *price taker*-а — корисна и ефикасна за разумевање суштине постојећих тржишних привреда које се састоје углавном од активних актера — тзв. *price maker*-а — који у већој или мањој мери одређују цене.

Исто као и у случају тржишне привреде, раније описани једноставни модел планске привреде може бити користан за анализу и објашњење основног понашања у постојећој социјалистичкој привреди.

Функционални и нефункционални процеси у планској привреди

Овде, дакле, претпостављамо да СРМ има одговарајућу способност да сакупља, одашиље, обрађује и анализира довољно података о производњи—понуди, потрошњи—тражњи и расподели дохотка, те да успева да припреми доследне националне привредне планове. Чак и с тим претпоставкама најповољнијим за планску привреду, видимо да је равнотежа у планској привреди веома нестабилна и да унутар себе садржи економско-социолошке дестабилизујуће факторе који неизбежно стварају такозвану привреду несташица, привреду дугих редова и социополитичке кризе.

Марксистичко-лењинистички партијски социјализам има мешовиту хијерархијску структуру која се састоји од дихотомије и мултихотомије. Дихотомија значи да су сви чланови друштва подељени у две категорије, тј. на чланове партије као субјекте (активни учесници) у структури социјализма-комунизма и на оне који нису чланови партије као објекте (пасивни учесници) у тим процесима осмишљавања и изградње. Мултихотомија значи да се сви учесници класификују у много категорија по квалитету рада, од највиших до најнижих, према социјалистичком принципу расподеле према раду. Да бисмо поједноставили своју анализу, ми интегришемо и комбинујемо дихотомију и мултихотомију у трихотомију која се састоји од горњег слоја, средњег слоја и основног слоја.

Компаративна тежина члана партије највећа је у највишем слоју, а најмања у основном слоју. Али апсолутна већина чланова партије опажа се у основном слоју. Горњи слој, наравно, добија највећу плату, средњи слој — више од просечне, основни слој мање од просечне.

Сваки од ова три друштвена слоја може се означити на кривима D на *дијаграму V*. Горњи слој се описује као сегмент GG' на кривој D у сектору L. Средњи слој као сегмент EG на истој линији. Међутим, основни слој се означава сегментом EF на кривој D у сектору B.

Зашто се горњи и средњи слој уписују на кривој D у сектору робе L? Зашто је основни слој означен код робе B? Разлог за то је веома једноставан. Оса цена за робе B има 10, 100, 1.000 или 10.000 монетарних јединица, с једне, а оса цена за робе L има 10.000, 100.000 и милион монетарних јединица, с друге стране.

Приказ социо-економско-политичке раслојености социјалистичког друштва на горе нацртаном дијаграму за економски механизам централизованог планирања врло јасно открива унутрашње тешкоће које се гомилају сваког дана, сваког месеца и сваке године током функционисања и деловања планске привреде. Те тешкоће су тесно повезане са социопсихологијом типичном за централизовано друштво, односно подразумевају незадовољство/задовољство које има различит друштвени карактер почевши од анксиозности/одсуства анксиозности, несигурности/сигурности типичне за тржишну привреду, па до неповерења/поверења, несклада/склада карактеристичних за систем договорне мреже. Погледајте димензију 9 у тројној табели.

Индукцијом и дедукцијом добијамо наредних 18 поставки с *дијаграма V*.

(0) Централистички планирана привреда успешно је конструисана или реконструисана.

(1) Горњи слој GG' је у позицији да потроши довољно како јефтине робе B, тако и скупе робе L. Припадници тог слоја су задовољни својом ситуацијом.

(2) Средњи слој EG установљава да је искључен из потрошње скупе робе L због намерно високих цена робе L. Припадници тог слоја са својим платама вишим од просечних знају да би могли да купе робу L у тржишној привреди захваљујући $p^m(L) < p(D, L)$. Средњи слој почиње да осећа незадовољство својим социоекономским положајем.

(3) Незадовољство средњег слоја EG не може бити ни компензовано нити неутралисано много већом куповином робе B због $p(D,B) < p^m(B)$ него у тржишној привреди.

(4) Насупрот том слоју, основни слој EF је задовољан својим постојећим положајем у којем његови припадници сада могу да троше довољно робе B, што не би могли у тржишној привреди, или троше више робе B него раније захваљујући $p(B, D) < p^m(B)$.

(5) Међутим, у том основном слоју можемо опазити настанак специфичне друштвене појаве коју комунисти-социјалисти нису очекивали. Задовољење робом B рађа новог кандидата за социоекономско незадовољство унутар основног слоја. На основу задовољених потреба за робом B, унутар основног слоја рађа се и развија следећа нова жеља да се набаве и до тада неприступачне робе L. То је природни ток.

Ова друштвена појава означава се као природни неприкосновени закон постепеног развоја људских жеља и потреба од нижих и основних

квалитета ка вишим и луксузним квалитетима. Односно, природа жеље основног слоја приближава се и постаје сличнија природи жеље средњег слоја. Наравно, та нова очита жеља не може се задовољити под $p^m(L)$, а камоли под $(D, L) > p^m(L)$.

(6) И средњи слој и основни слој осећају велико незадовољство својим социоекономским положајем. Припадници тих слојева знају да је једино горњи слој, тј. најмања — елитна — група, у позицији да ужива у коришћењу робе L. Сада у социјалистичком друштву постаје доминантна социјална психологија с дубоким осећањем неједнакости и неправедности. Фундаментални идеал и кључни званични концепт централистички планиране социјалистичке привреде јесте једнакост, не слобода, не братство. Тај идеал снажи и појачава осећај који се противи неједнакости. Друштво засновано на једнакости ствара јаче осећање неједнакости, што је контрадикција у природи самог система.

(7) Онда на површину почиње да избија озбиљнији проблем у области кривих S. Они који спадају у средњи слој су, на пример, руководиоци предузећа, главни инжењери, главни дизајнери, висококвалификовани радници, шефови рачуноводства, универзитетски професори и тако даље. Они заузимају најважније и суштинске положаје у процесу производње материјалних или духовних добара и услуга како за сектор B, тако и за сектор L. Зато су они пресудни и одлучујући фактори продуктивности и ефикасности у привредним активностима, односно локацијама на кривима S.

(8) Радници из основног слоја ангажовани су непосредно на радним и производним местима за робу B и робу L тако што својим умом и телом раде у складу с природним и технолошким законитостима. Они заузимају предње редове производних и привредних активности које директно одређују успех или неуспех тих активности. Њихова места су такође важни одлучујући фактори за локацију криве S како у сектору B, тако и у сектору L.

(9) Друштвена психологија незадовољства која доминира и у средњем и у основном слоју умањује и подрива ниво воље, морала, мотивације и дисциплине у активностима физичког и умног рада на нивоу целог друштва.

(10) Зато се производни резултати, који би се могли остварити у оквиру економских законитости тржишне привреде, уз исту технологију и ресурсе не могу достићи у привреди са централизованим планирањем. На површину избијају велики проблеми у функционисању привреде, конкретно се и код робе B и код робе L запажа померање кривих S на горе и лево.

(11) За сада, услови тражње — цене производа, нивои надница и плата — нису промењени. Стога померање кривих S на горе и на лево неизбежно ствара премалу понуду и такозвану привреду несташица, тј. општу превелику тражњу и свуда дуге редове испред продавница и у сектору B и у сектору L. То значи да се ремети први услов за равнотежу (α) привреде са централизованим планирањем. Што се тиче другог услова (β), он се може пореметити или не.

(12) СРМ као упориште горњег слоја, наравно, покушава да поврати једнакост тражње и понуде предлажући друштву реформу цена, конкретно повећавају се и p(D, B) и p(D, L).

(13) Сада и средњи и основни слој схватају да се не само роба L све више и више удаљава од њихових руку, већ да се чак и роба B мора трошити мање и мање. Њихова психологија незадовољства нагло се појачава и избија на површину у облику протеста попут демонстрација или штрајкова, јер најосновнији слој F'F унутар основног слоја постаје неспособан да купује чак и робу B. Ускраћено им је социјалистичко право преживљавања.

(14) Пораст цена роба L p(D, L) дели и горњи слој на два подслоја, односно на подслој G"G' који чак и сада може да купује робу L, и подслој GG" који сада не може да купује робу L. Овај други подслој GG" почиње да осећа исте емоције незадовољства као и средњи слој. Друштвено незадовољство се безгранично продубљује, а његова ширина као да се бескрајно повећава. Онда се највиши горњи подслој G"G' сасвим изолује од другог, већег дела социјалистичког друштва.

(15) Поделе горњег слоја и основног слоја уносе још један отежавајући фактор у планирање, управљање и обављање рада свугде у планској привреди. Стога се криве S у сектору B и сектору L померају даље у правцу горе лево. Редови постају дужи.

(16) Потпуно изоловани највиши горњи слој као упориште привреде са централизованим планирањем безуспешно се суочава с радикализацијом психологије незадовољства у целом друштву у FF', F'E, EG и GG". Упориште G"G' пада у парализу. То је крајњи учинак централизације одговорности. Погледајте димензију 8 у тројној табели.

(17) Систем привреде са централизованим планирањем је пропао.

Пропаст планске привреде

Кораци који почињу с (1) и завршавају се са (16) не воде увек директно до корака (17). У историјском развоју може се емпиријски запазити неколико циклуса који имају облике (0) → (1) ⟶ (16) → (0) што значи обнављање планске привреде кроз ревизију, побољшања и реформе. Када марксистички-лењинистички партијски социјализам пред собом нема више простора за покушаје и грешке у оквиру планске привреде, корак (16) у последњем циклусу логично прелази у завршни корак (17).

Наравно, горе описани модел који објашњава процес одумирања планске привреде није потпун. Пре свега, он не помиње да је померање криве D на десно и горе проузроковано слабом фискалном и финансијском дисциплином, што такође ствара општу привреду с несташицама и редовима. Тим другим путем, одумирање социоекономског морала и мотивације радника и грађана доводе до померања кривих S на горе и лево, како у сектору B тако и у сектору L. Међутим, суштина тих других путева не разликује се од првог пута описаног раније.

У случају Пољске, неколико критичних социополитичких ситуација, више или мање сличних кораку (16), појавиле су се 1956, 1970, 1976, 1980. и 1988. године. Раднички штрајкови у тешкој индустрији и антирежимске активности интелектуалаца-дисидената дешавају се чешће у време корака (16).

Осим 1988. године, те критичне ситуације разрешене су унутар социјалистичког партијског режима. Корак (17) није избио на површину. Фаза (0) поново се јавља у ревидираном и реформисаном облику.

Најважније последње средство које партијски социјализам може да искористи да изађе из социополитичких шокова и да реконструише ревидиран и реформисан систем јесте да се у целом друштву обави тотална измена кадрова, односно да се замени стари горњи слој, изгради нови горњи слој с особама из амбициозног дела средњег слоја, унапреде неки делови и деградирају други делови средњег слоја, попуне многа упражњена места у средњем слоју унапређеним новим особама из основног слоја. Таква потпуна реорганизација кадрова ствара политичко задовољство и освежава друштвену атмосферу у сваком слоју друштва.

Исто тако, постоје још друга два стабилизујућа фактора. Прво, рекласификација неких претходних роба L у садашње робе B, захваљујући завршетку инвестиционих пројеката који су већ били започети на дугорочном плану. То повећава ниво задовољства у свим слојевима друштва. Друго, пуштање на тржиште одређене количине робе L и робе B, што у извесној мери ослобађа SPB, SPC и MF од превеликих задатака планирања и омогућава им да концентришу пажњу на битније проблеме. Наравно, главни део роба B и роба L и даље су под контролом CPM.

Током последње године у низу назначених година, 1988. године, воља и спремност да се регенерише економски систем у привреди са централизованим планирањем се губе и нестају не само унутар горњег слоја, већ и унутар средњег слоја, који више не жели да напредује у каријери на стари начин. Зато 1989. године долази до преговора за округлим столом, званичног признања независног синдиката „Солидарност”, слободних избора 4. јуна, формирања нове владе која се састојала од некомуниста.

Не слажемо се, дакле, с општеприхваћеном застарелом тврдњом да су радикалне промене 1989. године биле револуција. То је једноставно било самопорицање партијског социјализма, његово последње дело у завршној фази тог великог историјског експеримента.

ПОСЕБНА УЛОГА ДОЛАРСКОГ ЦРНОГ ТРЖИШТА У ПЛАНСКОЈ ПРИВРЕДИ У ПОЉСКОЈ[7]

У Пољској, посетиоци са Запада били су изненађени када су видели да су западне валуте, посебно долар, имали незамисливо велику вред-

[7] Готово исту расправу о овој теми први пут сам објавио на јапанском у IWATA (1981) и IWATA (1983). Овде сам додао нови дијаграм VII и једначине с односом e(L) > e(P) > e(B).

ност у односу на домаћу валуту, злоту. Пољски економисти и интелектуалци, без обзира да ли су били на страни режима или против њега, обично су објашњавали ту неприродну појаву у позитивном светлу, указујући да принцип слободног тржишта, тј. закон понуде и тражње делује само у незваничним трансакцијама страних валута. Посебно су антирежимски интелектуалци тврдили да је само цена долара природна, јер је одређена на тржишту, а цене свих осталих роба су вештачке, јер их је одредио SPC.

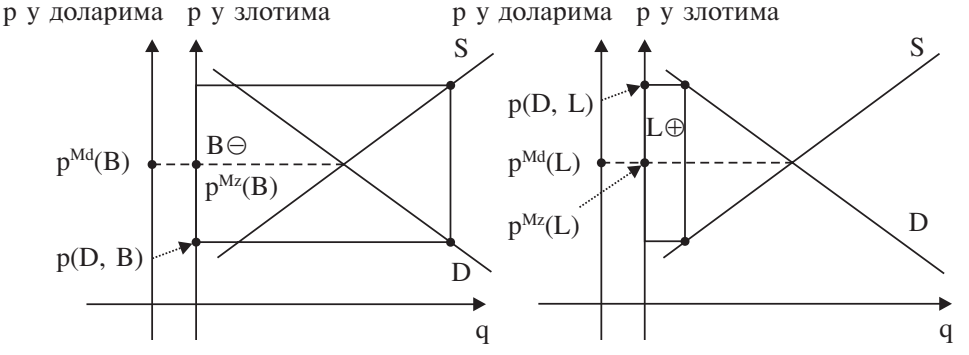

Дијаграм VII

У Пољској су постојала два типа продавница на мало за робу L. У једној су пољски грађани и странци могли да плаћају пољском валутом, злотом, за робу L, а у другој су чак и пољски грађани морали да плаћају робу L само доларима и другим западним валутама. Ове друге продавнице имале су веома развијену мрежу такозваних доларских продавница по целој Пољској. Организовало их је и њима управљало посебно државно предузеће које је контрадикторно названо PEWEX, Државно предузеће за домаћи извоз.

У PEWEX-у су цене на мало у доларима за робу L утврђиване према односима на међународном тржишту $p^{md}(L)$, а у обичним продавницама са злотима цене на мало су фиксиране на нивоу p(D, L). Дакле, курсни однос долара e(L) у области робе L требало је да се формира тако да e(L) x $p^{md}(L)$ = p(D, L), $e(L) = \frac{p(D, L)}{p^{Md}(L)}$

Да је привреда Пољске била тржишна, онда би курсна вредност долара e(P) била одређена према $e(P) = \frac{p^{Mz}(B)}{p^{Md}(B)} = \frac{p^{Mz}(L)}{p^{Md}(L)}$.

Курсна вредност долара у области робе B, e(B), могла би бити $e(B) = \frac{p(D, B)}{p^{Md}(B)}$. Дакле, због p(D, L) > $p^{mz}(L)$ и $p^{mz}(B)$ > p(D, B) лако је закључити да e(L) > e(P) > e(B). Вредност долара у трговини робом L виша је од просечне вредности; та просечна вредност је виша него вредност долара при куповини робе B. Међутим, e(B) не постоји у пољском привредном животу, e(P) економетријски обрачунава CPM и од странаца се

тражи да замене доларе за злоте по курсу e(P). То је 1970-их година било 1$ = 33 злота. За пољске грађане, само курс e(L), на пример 1$ = 100—120 злота 1970-их година, представља заиста валидан курс због функционисања мрежа продавница PEWEX.

Продавци долара, односно купци злота, не користе све те злоте које добију на црном тржишту за обичне продавнице робе L, јер могу да добију робу L за доларе лакше и повољније у мрежи продавница PEWEX. Они троше злоте само да би добили робу B. С тачке гледишта пољске националне привреде, то значи да првобитни продавци долара, осим препродаваца долара, нису имали никакав издатак када је реч о порезу на промет, с једне, али су уживали велику корист од субвенција, с друге стране. Они су стицали добит $L\oplus + |B\ominus| > 0$ ($\because L\oplus > 0, |B\ominus| > 0$). Обични Пољаци, осим првобитних ималаца долара, било да су користили PEWEX или не, уживали су користи субвенција, али су имали и издатак везан за порез на промет, $B\ominus + L\oplus \gtreqless 0$ ($\because B\ominus < 0, L\oplus > 0$).

У Пољској је постојала посебна врста подсистема експлоатације. Првобитни имаоци долара (D) били су експлоататори, а купци долара (Z) били су експлоатисани. Примаоци новчаних дознака од рођака који су живели у иностранству и интелектуалци високог нивоа, на пример писци, драматичари, научници, економисти, активисти против режима и други који су имали посебне односе са земљама са чврстом валутом, били су типични примери првобитних ималаца долара. Погледајте *дијаграм VIII*.

Знамо да су постојале не само тајне политичке антисистемске активности и у капиталистичким и у комунистичким земљама, већ и да је политичка власт сваког блока финансијски помагала сопствене пријате-

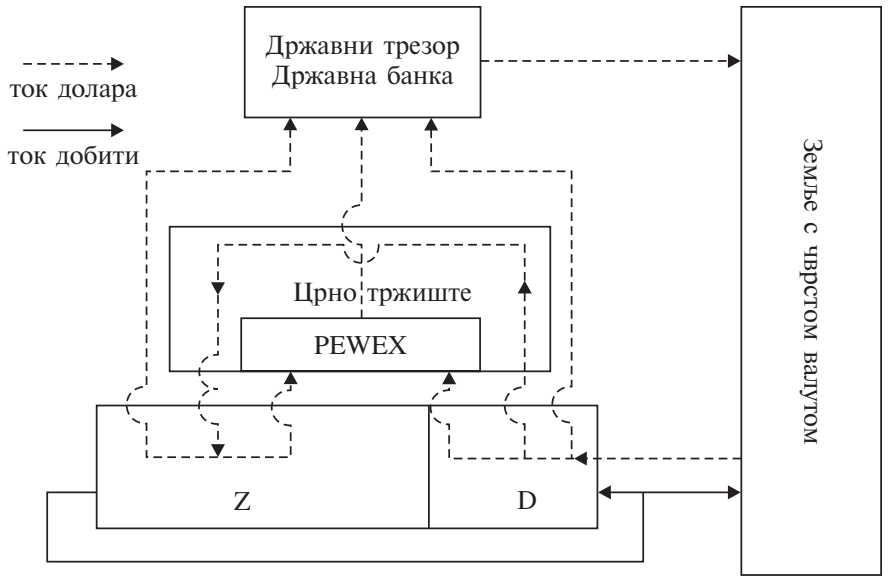

Дијаграм VIII

ље у непријатељским земљама. Сто долара помоћи комунистичке земље за агенте у капиталистичкој земљи нису били посебно значајни за њихове активности; међутим, иста сума помоћи капиталистичке земље њеним агентима у комунистичкој земљи могла је имати велики значај за њихове активности због црног тржишта повезаног с посебним подсистемом PEWEX који је створио сам марксистичко-лењинистички партијски социјализам.

ЛИТЕРАТУРА

(1) I W A T A, Masayuki (1971). *Hikaku Shakaishusi Keizai Ron* (*Упоредне социјалистичке привреде*), Nihonhyoron-sha, Tokio.
(2) I W A T A, Masayuki (1981). Shijō mekanizumu no kage no naka no shūkensei keikaku keizai (Централнопланска привреда у сенци тржишног механизма), *Keizai Hyōron*, јануар 1981, Nihonhyōron-sha, Токио.
(3) I W A T A, Masayuki (1983). *Gendai Shakaishugi no Shinchihei* (*Нови видици савременог социјализма*), Nihonhyōron-sha, 1983, Токио.
(4) I W A T A, Masayuki (1989). Peresutoroika to higashi yōroppa (Перестројка и источна Европа), *Heiwa Keizai*, мај 1989, Heiwa Keizai Keikaku Kaigi, Токио.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Проф. др МАСАЈУКИ ИВАТА

Проф. др Масајуки Ивата спада у најистакнутије савремене јапанске мислиоце у области друштвених наука. Његов научни допринос је првенствено у економским наукама. Он се налази у самом јапанском (и светском врху) у дисциплини која носи назив Упоредни привредни системи. Пионирског карактера је његов рад на тзв. Упоредним друштвеним системима. Као полихистор, богат идејама, уз то врстан методолог, он је засновао ту научну дисциплину.

Проф. Ивата је рођен 1938. у Токију. Дипломирао је на (елитном) Токијском универзитету 1963, а магистрирао на Хитоцубаши универзитету (водећој јапанској високообразовној установи за економске науке) 1969. године. Године 1970. запослио се у токијском Институту за привреде у развоју при Министарству међународне трговине и привреде. 1977. године је докторирао на Хитоцубаши универзитету. Од 1979. до 1984. био је професор Хокаидо универзитета, а од 1984. до 2004. професор Ћиба универзитета. У периоду 1993—1995. и 1997—1999. члан је Савета Ћиба универзитета, 1996. био је управник Одсека за економске науке Правно-економског факултета Ћиба универзитета, а 1997. директор Последипломске школе друштвене и хуманистичке науке истог универзитета. Године 2004. пензионисан је на Ћиба универзитету. Исте године проглашен је почасним професором (professor emeritus) Ћиба универзитета. Године 2004. Ћиба универзитет је објавио *Festschrift* по-

свећен проф. Масајукију Ивати, поводом 65-годишњице рођења. Од 2004. године професор је на Економском факултету Токијског међународног универзитета.

Проф. Ивата је председник Јапанског удружења за упоредне привредне системе, члан је Управног одбора и заменик председника Јапанског удружења за изучавање привредног и друштвеног система. Такође је члан Управног одбора Јапанског удружења за изучавање Русије и Источне Европе.

Говори српски, пољски, енглески, служи се немачким и руским.

Написао је десетак књига и неколико десетина чланака објављених у часописима.

На јапанском је објавио следеће књиге: *Компаративна анализа социјалистичких привреда*, 1971; *Привреда и друштво Источне Европе (том 1. Југославија и Бугарска)*, 1971; *Радничко самоуправљање*, 1974, *Економски системи социјализма*, 1975; *Економски системи*, том 4 (уредник и аутор): *Савремени социјализам*, 1979; *Нови хоризонти савременог социјализма*, 1983; *Економска ситуација у СССР-у и Источној Европи* (уредник и аутор), 1983; *Социјализам обичних људи*, 1985; *Савремени социјализам — логика настајања и распадања*, 1993; *Југославија — судар историја и сукоб цивилизација*, 1999; *Реформа система у Јапану — идеја и концепција новог модела* (уредник и аутор), 1999; *Медијска представа о мултинационалном рату у Југославији — авантура научника*, 1999; *Распад социјализма и мултинационални рат — оглед о мегахаосу на крају века*, 2003.

Поменућемо и неке радове проф. Ивате објављене на страним језицима: Comments on Professor Pajestka's Paper: Institutional Change for the Future — Socialist Experience and the New Horizons, *Economic Journal of Chiba University*, Vol. 5, 1990, No. 1, pp. 1—21; *The End of Contemporary Socialism. The Transforming Socialist Systems — Their Future and Global Impact*, Yomiuri Research Institute. The Yomiuri Shimbun, 1990. pp. 79—90; Socialism in General Crisis, *Economic Journal of Chiba University*, Vol. 7, No. 2, 1992, pp. 1—23: The Planned Economy's Failure and the Shift to Capitalism. *Japan Review of International Affairs*, Fall 1993. pp. 316—336; Slom planske privrede i povratak na kapitalizam, *Ekonomika*, Beograd, 11—12, pp. 8—13; Historical Meaning of Party Socialism and Logic of Collapse Inherent in Planned Economy, *Economic Journal of Chiba University*, Vol. 19, No. 3, 2004, pp. 1—32.

Проф. Ивата има врло истакнуту улогу у јапанској високошколској настави и у образовању научног подмлатка. Своје богато искуство с овог подручја сумирао је у раду: *Задаци и правци развоја докторских студија у области хуманитарних наука у Јапану — Спајање старих, средњих и младих снага, у књизи: Тенденције у научним истраживањима и универзитет у Јапану*, 1999.

Проф. Ивата повремено и преводи са страних језика: од 1966. до 1997. године превео је на јапански шест књига с пољског, српског и немачког језика.

Новембра 2006. изабран је за дописног члана САНУ.

Превео са енглеског
проф. др Предраг Новаков

HISTORICAL MEANING OF PARTY SOCIALISM AND THE LOGIC OF FAILURE INHERENT IN PLANNED ECONOMY

by

Masayuki Iwata

Summary

The paper consists of three parts. The first part discusses the socialist thought and practice, the second the theory of crisis in the economy with centralized planning, and at the end the author analyses the role of dollar black market in the planned economy in Poland.

The first part has the following structure: Four methodological fields of research; Socio-experimental cycles; Consumed legitimacy; Anorganic dictatorship versus the organic dictatorship; MPC triangle (market — plan — compromise) as the 20th century heritage.

The second part investigates the conditions for the balance in planned economy, functional and non-functional processes in planned economy and finally the failure of planned economy.

The third part discusses the issue of the relation between the black market course of dollar and the balance levels of domestic (in this case — Polish) planned prices.

UDC 343.9(497.11)
Оригиналан научни рад

Милован М. Митровић

ДРУШТВЕНИ КОРЕНИ КРИМИНАЛИТЕТА У СРБИЈИ[1]

САЖЕТАК: Овај рад се састоји из два дела. У првом делу се на теоријско-хипотетички начин разматрају друштвена дезорганизација, сукоби и криминалитет, а у другом неки посебни проблеми везани за корупцију и организовани криминал у Србији.

У првом делу образлаже се хипотеза да су друштвени сукоби (рат, спољне санкције и слом режима) довели до дубоке кризе и разарања (дезорганизације) српског друштва, који су непосредно утицали на нагли пораст свих облика криминалитета у Србији. Полазећи од става да криминалитет има особине тоталног социјалног феномена и да има више својих лица и наличја, аутор разликује три социолошки најзначајнија друштвена корена и облика криминалитета у Србији: системски, аномијски и транзицијски.

У другом делу посебно се разматра корупција као облик системског и транзицијског криминалитета и као кичма организованог криминала у Србији. Аутор сматра да најдубљи узроци корупције вуку своје корене из старог социјалистичког система и новијих транзицијских режима у којима јавним добрима (државном и друштвеном својином), обично по свом нахођењу, располажу моћни појединци и привилеговане групе. У том смислу се закључује да су и корупција и организовани криминалитет у Србији, са једне стране, последица рата, распада социјалистичког система и наслеђе бившег режима, а са друге, последица интересних блокада у изграђивању нових и ефикаснијих институција друштвене контроле и регуларних механизама модерног развоја и у том смислу су новонастали транзицијски феномен недовршеног демократског система. Зато се истиче да су реформисане и ојачане јавне установе једина озбиљна и ефикасна препрека корупцији и свим другим облицима организованог криминалитета. Реформе би у првом реду подразумевале повлачење државе из непосредног административног управљања привредним пословима, уз њихово препуштање правно уређеном тржишту. Јачање јавних установа значило би да минималне државне функције буду ефикасније, а све друге установе да добију, са једне стране,

[1] Овај рад је уводни део пројекта „Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања" који се ради на Правном факултету у Београду (евиденциони бр. 149033Д) а финансира га Министарство науке и заштите животне средине Владе Републике Србије.

реална средства и механизме за вршење својих овлашћења, а са друге, да и саме буду под јавном контролом свога рада који мора да буде много „прозирнији” него што је данас.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени сукоби, криминалитет, корупција, организовани криминал.

1. ДРУШТВЕНА ДЕЗОРГАНИЗАЦИЈА, СУКОБИ И КРИМИНАЛИТЕТ У СРБИЈИ

Криминалитет је појам који обухвата читав спектар криминалног деловања и понашања појединаца и организованих група у неком конкретном друштву. Криминал је, пак, социјално најтежа девијација која се, по правилу, испољава као злочиначко кршење писаних закона и легалног поретка. Ниједно целовито социолошко истраживање криминалитета не може да заобиђе неколико основних теоријских и с њима повезаних практичних питања, као што су: (1) питање о друштвеним узроцима, (2) о облицима испољавања, (3) о начинима сузбијања и (4) о санирању последица криминалног деловања и понашања појединаца и организованих група. Једна развијена социолошка теорија криминалитета треба да омогући рационалне и реалне одговоре на свако од постављених питања.

Кад се у неком друштву рашири криминално понашање појединаца и организованих група непосредно је угрожено функционисање свих важнијих друштвених институција, те је криминалитет значајан чинилац и најтипичнији показатељ друштвене дезорганизације. Пошто важи и обрнуто, да дезорганизација неког друштвеног система представља најпогодније тло за бујање криминалитета, његово социолошко проучавање најчешће се одвија у оквиру неке варијанте теорије друштвене дезорганизације.

Као најшири и у основи функционалистички концептуални оквир, општа теорија друштвене дезорганизације оперативно се разграничава према основним чиниоцима и условима који у свом садејству проузрокују дезорганизацију неког конкретног друштва. У том погледу нарочито су значајни услови, чиниоци и узроци нормативне дезорганизације, који непосредно блокирају или разарају главне механизме друштвене контроле. Пошто друштвени сукоби претходе свакој дезорганизацији друштва и разарању друштвених институција, а редовно их и прате, са теоријом друштвене дезорганизације повезана је и теорија друштвених сукоба као релевантна теоријска основа за социолошко проучавање нараслог криминалитета у неком конкретном друштву.

Друштво у којем се разбуктавају сукоби обично се дезорганизује и тако што се у њему масовно крше закони и цвета криминал. То што криминалци поред закона крше и сва друга друштвена правила, не искључује могућност да криминалне групе имају неку своју *криминалну субкултуру* и *контракултуру* у којој важи некакав интерни *криминални кодекс* којег се криминалци, понекад, веома строго придржавају. Строгост унутаргрупних криминалних норми налаже јака потреба да се обезбеди

затвореност криминалне групе, интересна солидарност чланова и акциона способност неког криминалног клана („земунског", „сурчинског" или каквог другог на пример). Зато су интерне групне санкције за прекршиоце криминалног кодекса по правилу суровије од спољних системских санкција официјелних институција. О овим чињеницама морају да воде рачуна официјелни органи друштвеног гоњења криминалаца — да би дошли у прилику да, користећи њихове „унутарње слабости" понеку криминалну групу разбију и пресеку њене криминалне акције. На сличан начин и организоване криминалне групе користе дезорганизацију и унутарње слабости официјелних органа друштвене контроле и органа гоњења криминалаца.

Развијајући теорију друштвених сукоба Луис Козер (Lewis Coser) истиче да је социјални конфликт „борба за остваривање вредности и статуса који недостаје" која се води између група и међу појединцима у групама, кад год они имају међусобно опречне интересе и вредности. Друштвени сукоби изазивају дезорганизацију друштва тако што сукобљени актери руше раније успостављени поредак друштвених односа и према снази свога интереса стварају нови, којем су принуђени да се прилагођавају они који су слабији. Кад год се појачају друштвени сукоби наступа већа или мања дезорганизација установљеног друштвеног поретка, и обрнуто. Дезорганизација друштва и друштвени сукоби узајамно се условљавају и манифестују на више начина:

1. угрожавањем и прерасподелом свих важнијих друштвених улога;
2. појачавањем борбе око друштвених статуса појединаца и група;
3. разарањем установљеног система вредности;
4. довођењем у питање уобичајених друштвених норми и
5. блокирањем главних механизама друштвене контроле.

У социологији је уобичајено разликовање спољних и унутарњих друштвених сукоба, према облику њиховог испољавања, али се према карактеру чинилаца који их изазивају разликују економски, политички и културни сукоби. Социолошки је најоправданије сваки социјални феномен разматрати синтетичким методолошким поступком кроз модел који омогућује аналитичко повезивање већег броја различитих услова и узрока који здружено делују у разним конкретним модалитетима. То значи да сваки важнији економски конфликт увек има неки свој политички рефлекс, да политички сукоби обично нису без економских разлога и мотива, а ни културни конфликт никад није само културни. Зато се ниједан важнији друштвени феномен не може целовито објаснити у једној теоријско-методолошкој равни нити се било који крупнији социјални проблем може ефикасно решити само једном врстом практичних мера. Зато и криминалитет у Србији има особине тоталног социјалног феномена који има више својих лица и наличја.

Имајући речено у виду, криминалитет у Србији је, са једне стране **системски**, са друге је **аномијски**, а са треће је **транзицијски**. Кумулативно дејство различитих чинилаца изразите криминализације актуелног срп-

ског друштва огледа се, са једне стране у сложеном спектру криминалитета, а са друге, у дубоким коренима неких видова криминала у Србији.

Системска девијација није персонални него структурни друштвени феномен и стратешко-развојни друштвени проблем. То значи да она није пролазна појава повезана са личним својствима појединаца, већ извире из „конструкцијске грешке" у примени темељних правила неке друштвене организације. Типичне системске девијације извиру из несагласности основних циљева и главних начина и средства њиховог остваривања у оквиру неке формално организоване и институционализоване структуре деловања и понашања. Типични примери су они када се нелегални приватни интереси остварују помоћу јавних институција, али и када се јавно прокламовани и друштвено верификовани циљеви остварују неформалним аранжманима јавних институција са проблематичним приватним лицима. У том смислу *корупција је типична системска девијација.*

Познато је, рецимо, да је у социјалистичким системима корупција била латентна структурно-функционална пратиља државне (друштвене) својине, политичког монопола и неаутономног права. У таквом *системском* окружењу свака финансијска трансакција између партнера из државног и приватног сектора била је подложна неком виду корупције. С друге стране, репресивни карактер социјалистичког система као таквог, представљао је брану свим облицима криминалитета који се могу сузбијати ригорозном полицијском контролом и оштрим репресивним мерама других државних органа.

Са урушавањем социјалистичких система стварају се погодни услови за тзв. **транзицијски** криминал. Кампањска трансформација државног (друштвеног) власништва у приватно представља епохалну прилику за непојмљиво брзо и огромно богаћење оних који имају политички монопол у бившим социјалистичким друштвима. Велики новац и неефикасно правосуђе, са своје стране, погодују не само бујању корупције, него и отвореном пљачкању јавних (природних и друштвених) добара. Политичка плурализација легализује раније латентне партијске фракције које се трансформишу у међусобно сукобљене и криминогене интересне кланове чија се моћ мери количином опљачканог новца и степеном утицаја на државне органе. То непосредно доводи до распада и фрагментације репресивног система, што у условима масовне незапослености и осиромашења, идеолошке пометености и растућег социјалног безнађа широм отвара врата за све конвенционалне видове криминала. Глобална последица овакве *транзицијске аномије* јесте и општа социјална несигурност због које се код најширих социјалних слојева у транзицијским друштвима јавља нека врста „носталгије" за „добрим старим временима" у којима је за њих постојала каква-таква животна извесност, а за неке и сасвим прихватљива перспектива.

У Србији као и у другим бившим социјалистичким земљама или републикама бивше Југославије, на природу и обим криминалитета утицали су сви наведени системски и многи транзицијски чиниоци, али су ратне околности непосредно проузроковале аномијски друштвени амби-

јент у којем је свеколико „цвеће зла” масовно процветало и скоро одмах почело да даје и своје отровне плодове. Дубока и широка криминализација друштвеног живота у Србији само је један карактеристичан феномен који је наступио и након последњег рата.

Гледано из данашње српске послератне перспективе, некадашња запажања Драгољуба Јовановића (1895—1977) о нашем односу према рату и утицајима честог ратовања на обичаје, јавни морал, културне обрасце и социјални менталитет српског народа уопште, чине се као сасвим актуелна теоријско-хипотетичка основа за објашњавање, а нарочито за разумевање свеколиких посрнућа у савременом српском друштву, па и његове данашње криминализације. Износећи своје критичко виђење последица још Првог светског рата, Јовановић указује како ратни метежи стварају прилику да се одлучни и бескрупулозни, енергични и лукави пробију на све начине у саме врхове друштвене хијерархије. У рату се, каже Јовановић, „троше резерве племените воље, а развија се воља рушилачка... После ратних оргија долазиле су оргије пословне. Једне и друге су пратиле чулна уживања, као да донесу накнаду за претрпљени страх, да уђуткају савести, да умање трауме изазване ризицима, страховима и самим злочинима” (1970, 30). Као да анализира наше данашње послератне неприлике Д. Јовановић пише: „Из модерног рата нико се не враћа какав је отишао; ко не погине остаје доживотни инвалид, телесно или душевно. После ратова тешко се учвршћују демократије, а народи доспевају у руке мангупа који се проглашавају за месије, елиту и хегемоне. Инфлација уништава новац, убија вољу за штедњом и радом, једне богати а друге сиромаши, разара морал јер гони људе да се ’сналазе’ и на непоштен начин. Јављају се скоројевићи, ’ратни богаташи’ и ’борци’ који нагло продиру у врхове и срозавају општи укус, снижавају духовни ниво, а од мита и корупције стварају ’нормалну’ праксу” (1970, с. 63).

Социјална феноменологија последњег рата који нас је захватио указује да је он у српском друштву морао да има (и још ће имати) веома тешке и разноврсне последице. Пре свега, ради се о изгубљеном рату у који је Србија увучена перфидном дипломатском игром спољњих и унутарњих противника и погрешном стратегијом и неадекватном тактиком својих политичких елита. Иако у суштини међунационални, и последњи рат је код нас попримио идеолошко-политичке црте грађанског рата, а временски се поклопио са распадом једног политичког система (социјалистичког) и са сломом глобалног система биполарне војне равнотеже у свету. Тако неповољан склоп спољњих неприлика и унутарњих неспоразума, идеолошке збрке и политичке неодговорности српских стратешких елита, није се ниједном био стекао у новијој историји као у последњим деценијама 20. века. Скоро да није постојао за Србе неповољнији историјски и политички контекст у којем су смели да наседну на ратне провокације оних са којима су живели у лоше уређеној држави којој је истицао „рок употребе”, јер су је били отписали сви који су је некад стварали — а пре свих велике светске силе.

Последице погрешне националне стратегије (а нарочито тактике) огледају се у томе што је Србија, као ниједна друга земља у тзв. транзи-

ципи, читаву једну деценију била изложена у савременом свету невиђеном садејству спољних и унутарњих чинилаца разарања и уништавања једне суверене државе, народа који у њој живи и друштва онаквог какво је у њој раније постојало. За илустрацију тог садејства свих могућих „сила зла" које су Србију у последњој деценији 20. века задесиле наводим једну типологију која се чини као корисно аналитичко средство за објашњење и разумевање конкретне ситуације. У њој се наводе четири најважније врсте сукоба и с њима повезаних облика угрожавања неког друштва и више врста претњи које уз такве облике обично иду. Сви они се у случају Србије у неком виду јављају, делују кумулативно, једни са непосредним и актуелним, а други са посредним и одложеним дејством на прилике у савременом српском друштву — укључујући и наше неприлике са криминалитетом:

1. **спољно** и **директно** угрожавање (и претње — инвазија, окупација, истребљење, санкције, нуклеарни рат);
2. **спољно** и **структурно** угрожавање (и претње — ембарго, економски рат, еколошко разарање, глобалне кризе, сиромаштво, неразвијеност, неједнакост);
3. **унутрашње** и **директно** угрожавање (и претње — државни и лични тероризам, изазивање ратова, грађански рат, тлачење мањина);
4. **унутрашње** и **структурно** угрожавање (и претње — отуђење, распад друштва, мафија, корупција, црно тржиште, безакоње, дрога).[2]

Пада у очи да је српско друштво у последњој деценији 20. века било непосредно угрожено на све наведене начине. Дакле, на све могуће начине и са свих могућих страна. Што би се на уобичајени начин рекло — нема тог зла које нас није задесило. Једна потпуна социолошка типологија, која у свом апстрактном облику треба да обухвати све логичке могућности, емпиријски је у целини „покривена" само у једном конкретном случају, у случају српског друштва. Условно речено, чак ни „нуклеарни рат" као најтежа врста спољне и директне претње није нас заобишао, јер су 1999. на Србију падале и бомбе са „осиромашеним" уранијумом. Притом је један део Србије на неодређено време и окупиран, са тенденцијом да у међувремену буде ампутиран. То се ниједној европској земљи у скорије време није десило.

У каквим неприликама је српско друштво дочекало крај 20. века и почетак трећег миленијума сведочи мноштво чињеница. Као илустрација размера друштвеног урушавања Србије могу да послуже следећи статистички показатељи, већином преузети из „Беле књиге Милошевићеве владе" (Г-17+, 2000):

— Скоро 900.000 избеглица пристигло је у Србију из ратом захваћених подручја (око 650.000 из Хрватске и Босне и око 250.000 са Косова).

— У Србији без Косова и Метохије је од 1992. константно негативан природни прираштај становништва са стопом и до —3 (1998); у од-

---

[2] *Планови за алтернативну одбрану*, Интернет-сепарат Transnational Fondation for Peace and Future Research, Lund (Sweden), 15. maj 2000, c. 1.

носу на 1987. годину за једну четвртину мање склопљених бракова; на 10 млађих од 19 година долази чак 9 особа преко 60 година.

— Здравље људи је јако нарушено те смо земља у врху европске листе по стопи оболевања и умирања од малигних и кардиоваскуларних болести.

— Друштвени производ Србије пада са 100 поена 1987. године на 40 поена 1993; крајем деведесетих у Србији се градило око 10.000 станова годишње, што је чак пет пута мање у односу на број изграђених станова осамдесетих; спољни дуг државе годишње расте за око 750 милиона долара, а дуг државе по основу старе девизне штедње грађана је већи од 7 милијарди немачких марака 1999; у децембру 1993. године друштвени производ по становнику у Србији је био око 1.500 долара, са просечном платом од 21 DM.

— У јануару 1994. по интензитету месечне инфлације били смо прва земља у свету; тог месеца дневни раст цена био је преко 60% (или 2% на сат); издата је новчаница од највеће номиналне вредности 500.000.000.000 (са ликом Ј. Јовановића Змаја); током хиперинфлације сваког месеца емитоване су у просеку 4 нове новчанице, а били смо трећи у свету по укупном трајању хиперинфлације од 24 месеца.

— У 1999. години процењена стопа незапослености била је око 32%, што значи да је сваки трећи радно способан био незапослен; крајем осамдесетих однос запослених и пензионера је 3:1, да би тај однос пао на око 1,7 запослених на једног пензионера крајем деведесетих.

— Евидентан је пораст укупног криминалитета у земљи; СР Југославија је постала најгоре пласирана европска земља по индексу корупције (на основу истраживања организације *Transparency International*, у групи са Кенијом и Парагвајем и индексом корупције 2, на скали од 0 која обележава максимум до 10 са минимумом корупције); нагло је порастао укупан број убистава и самоубистава (нарочито од 1990—1995), а знатно је порастао и број пријављених и оптужених малолетних лица за кривична дела против живота и тела.

— Процењена штета од НАТО бомбардовања 1999. износила је 29.608,5 милиона долара. У ово нису урачунате штете на Косову и Метохији нити су рачунате у принципу немерљиве штете нанете природним богатствима (загађивањем животне средине) и културно-историјским добрима.

Један други пресек социо-економског стања у Србији који је направљен 1994. (П о ш а р а ц и други, 1995) указује на податке да чак 44,2% људи у Србији није имало довољно за храну (85% таквих живело је у градовима). Чак половина породица са децом испод 18 година није могла својој деци да обезбеди адекватну исхрану. Изразито сиромашење огромне већине пратило је истовремено енормно богаћење мањине од 1% до 3% укупне популације.

Социолошка студија Младена Лазића и сарадника (*Разарање друштва*, 1994) урађена на основу анкете из 1993. садржи процену (Данила Мркшића) да је тада преко половине популације у Србији преживљавало испод линије сиромаштва. Уз све то чак 16% домаћинстава у Београду је било примило на дуже или на краће време избеглице, с тим што се тај

број након масовног етничког чишћења Срба из Хрватске у лето 1995. знатно повећао и у Београду и у целој Србији (а нарочито у Војводини).

Описано стање се од 2000. године од престанка рата и након политичких промена режима у Србијим у многоме мења (Богићевић, Мијатрвић и други, 2003). Успостављање макроекономске стабилности 2001—2002. године омогућило је заустављање даљег сиромашења, раст друштвеног бруто производа и побољшање просечног животног стандарда грађана. Друштвени бруто производ је у 2001. порастао за 5,5%, а 2002. за 4%; индекс сиромаштва је 1995. био око 30%, 2000. је чак 36,5%, да би 2002. пао на 14,5% (*Стратегија за смањење сиромаштва*, 2003). Међутим, побољшање није било ни приближно онако како је маса незадовољних очекивала. Многе негативне тенденције из претходног периода само су ублажене, а неке се настављају и даље по забрињавајућим трендовима. Рат је престао и неке избеглице су се вратиле својим кућама или разишле по свету, али и даље их је у Србији неколико стотина хиљада, толико да она сама није у стању да их на људски пристојан начин збрине.

Неки макроекономски показатељи у Србији (без Косова и Метохије) у периоду од 2000. до 2004. поправљају се, а неки погоршавају (Ђукић, 2005: 51—77):

— Друштвени бруто производ порастао је за 22%, а индустријска производња за 5,4%, али је укупна економска активност Србије (и Црне Горе) у 2004. била на нивоу од око 54% у односу на 1989.

— Просечна номинална нето плата у динарима порасла је са 2.698 на 14.128 или у еврима са 45 на 191, а реални раст био је 87%. Док је за минималну потрошачку корпу 2000. године требало издвојити 2,36 просечних зарада, већ средином 2003. једна просечна зарада је била довољна за једну минималну потрошачку корпу, а касније је незнатно премашује.

— С друге стране, за исто време повећала се незапосленост. Број запослених је средином 2005. пао испод 2 милиона, а број незапослених се попео на близу милион (984.000), што одговара стопи незапослености од око 28%.

— Нарочито забрињава вртоглави раст трговинског дефицита са иностранством, који је у Србији повећан за четири пута (са 1,8 на 7,4 милијарде долара) или кумулативно у периоду 2000—2004. око 18 милијарди евра — што је по вредности приближно једнако једном годишњем бруто производу. Ово показује да се у Србији и даље много више троши него што се производи, што је дугорочно веома опасна тенденција.

— Предстојећа реформа јавног сектора знатно ће увећати број незапослених. Она ће сигурно представљати велики егзистенцијални проблем за оне који остају без посла, а могла би да буде и ново велико политичко искушење за реформисте (уколико се не би обезбедиле инвестиције које би биле довољне да колико-толико апсорбују вишкове радне снаге, што је, иначе, у постојећим условима мало вероватно).

— Процењује се да је у Србији крајем 2004. око 4 милиона људи било на неки начин егзистенцијално угрожено, мада су и међу њима ве-

лике разлике: око милион људи је на граници сиромаштва; око 800 хиљада је испод те линије (преживљава са мање од 5 хиљада динара месечно) и у том погледу стање је слично са оним у Румунији, лошије него у Бугарској, а боље само од Албаније; око милион лица је незапослено, око милион ради у „сивој економији", око 120.000 прима социјалну помоћ, око 300.000 ради у фирмама и не прима плату, око 100.000 је на тржишту рада, а били су у радном односу. Неке од наведених категорија се преклапају, па стање вероватно није онакво како се песимистима чини, али није ни такво да би дало за право оптимистима. Ипак, у односу на претходно стање у просеку је стандард домаћинстава у Србији бољи (просечан породични буџет је нешто преко 300 евра, па се као једна од ставки у породичном буџету појављује и мала штедња, али она ни приближно није толика да би „покрила" код многих врло неопрезно узимање потрошачких кредита).

Међутим, заустављање негативних трендова, консолидовање глобалног система, па ни покретање неких развојних процеса, сами по себи не пресецају канале криминалитета који је настао у условима ратних сукоба, системске дезорганизације и тако створене друштвене аномије. У суровој међународној блокади и прљавом рату посејано „семе зла" даје плодове који дугорочно трују неотпоран организам новоствореног послератног и постсоцијалистичког српског друштва. У том погледу посебно је штетно дејство корупције као системске девијације која је кичма организованог криминалитета у Србији.

2. КОРУПЦИЈА КАО КИЧМА ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛИТЕТА У СРБИЈИ

Корупцијом (*corruptio* — поквареност, поткупљивање, подмићивање) се обично назива поступак подмићивања службене особе од које се захтева да уз одређену провизију, а у корист даваоца мита, учини оно што не сме или да не учини оно што по службеној дужности мора да чини: да некоме пружи противправну услугу, омогући привилегију, смањи или опрости порез или одређену казну. Корупција је феномен који прати сва друштва у свим временима, а разлике су само у степену и врсти корупције којом су захваћена поједина друштва, утицајне друштвене групе или појединци. Корупција као друштвени проблем се помиње (и осуђује) још у *Библији*, а о њој пишу и говоре антички (грчки и римски) филозофи, историчари, законодавци, политичари и књижевници. Од тада па до савременог доба корупција прати све оне који имају моћ да одлучују о другима, а похлепни су у прибављању новца и којекаквих других привилегија за себе или за своје ближње.

Као и свака друга друштвено негативна и кажњива појава и корупција има своју „тамну бројку" која је далеко већа од оног што се види као „врх великог леденог брега". Само с времена на време у јавност избијају корупционашке афере и у најразвијенијим и правно најуређенијим земљама. У друштвима захваћеним кризом (економском, политичком и

моралном) у којима је и правни систем лош и неефикасан, корупција је свакодневна и веома раширена појава која таква друштва прати скоро као неизбежна и зла судбина. Корупција је у том смислу типична системска девијација, јер она настаје привилегованим коришћењем позиције у систему од стране неке интересне групе која делује себи у корист, а на штету система као целине.

Већ је наведено да је у свим земљама бившег социјализма корупција постала очигледна и нагло процветала са распадом идеолошки и полицијски репресивног режима. На његовим рушевинама, скоро са истом брзином с којом се систем урушио, издиже се олигархија пребогатих људи — од истих оних који су у ранијем систему били премоћни, па су имали могућност и привилегију да први запоседну и за себе и чланове своје породице присвоје природна и национална добра (изворе нафте, природног гаса, земљишта, инфраструктурне системе).

Овај најтипичнији вид системске корупције је у већини транзицијских земаља скоро сасвим легализован. Тамо где овај процес „накнадне" или „постсоцијалистичке концентрације капитала" још није довршен и легализован, он се убрзано наставља у истом правцу. Његово главно погонско гориво је већ приватизовани капитал који без озбиљнијих препрека продире у све јавне службе и установе (по правилу да „новац врти где бургија неће").

И у Србији најдубљи узроци корупције вуку своје корене из протеклог социјалистичког режима у којем су јавним добрима (државном и друштвеном својином), обично по свом нахођењу, располагали моћни појединци и привилеговане групе. Одувек је друштвена својина развлачена „као Алајбегова слама", али је требало само да се јавно прокламује њена приватизација, па да се стара политичка олигархија преобрати у нову „лоповску олигархију" (*клептократију*). Пошто и у Србији данас делују скоро сви раније наведени чиниоци који погодују укорењивању и бујању корупције, сви они истовремено подстичу и организовани криминалитет. У том смислу би се могло закључити да су и корупција и организовани криминалитет у Србији, са једне стране, последица рата и распада старог институционалног система и наслеђе бившег режима, а са друге, последица интересних блокада у изграђивању нових и ефикаснијих институција друштвене контроле и регуларних механизама модерног развоја и у том смислу новонастали транзицијски феномен недовршеног демократског система.

У Србији се са наведеним системским чиниоцима корупције удружују и специфични ситуациони чиниоци који непосредно репродукују организовани криминалитет. У околностима сурове међунарадне блокаде нужно је било да се структурно и функционално прекомпонује унутрашњи институционални систем: полиција је прво била принуђена да сарађује са криминалцима, а затим их је сама организовала; цариници су тада добили препоруку да сарађују са шверцерима, а затим су сами почели да организују шверц. Сви су били принуђени да једно мисле, друго говоре а треће раде. У таквим околностима закони су и за оне који их пишу и за оне који би требало да их примењују само „мртво слово на

папиру". Они се отворено и грубо крше или се замењују „корисним малверзацијама", па се судство потпуно делегитимише и правосудни систем у целини обесмишљава. У таквим околностима привреда дефинитивно потпада под утицај организоване корупције, која захвата и све друге области друштвеног живота — политику, здравство, образовање.

Најопаснија последица тако створене друштвене аномије јесте отворена спрега и погубна симбиоза нормалних и патолошких појава — кад је изгледало да сви сарађују на истом („патриотском") послу. Помешани су критеријуми добра и зла, створена је вредносно-нормативна збрка и нико више није био у стању нити је имао мотив да се сам бори против удружених снага корупције и њених протагониста, против интересног савеза неодговорне власти и организованих криминалаца. Зато је стање друштвене аномије рај за клептократију, која увек најуспешније „лови у мутном".

Тако је у Србији створена *злочиначка корпорација* у облику организованог криминалитета. Појам „организовани криминалитет" носи неке значењске контроверзе, а у криминологији се дефинише на веома различите начине (И г њ а т о в и ћ, 1998: 13—30). Не улазећи у разлика које постоје међу криминолозима, за социолошку анализу је најпогодније схватање организованог криминалитета као *професионалног криминала*, односно као континуиране и незаконите привредне делатности организованих група којима је криминално деловање постало главно животно занимање.

Слободан Вуковић у својој студији *Корупција и владавина права* (2003), написаној на основу емпиријског социолошког истраживања спроведеног на узорку од 327 приватних предузетника у Србији 2001. године показује широку раширеност корупције у Србији. Већина приватних предузетника у Србији (52,3%) изјављује да унапред зна (увек, обично и често) колико за коју услугу јавних службеника морају да плате: приликом регистрације фирме, за увозно-извозне дозволе, санитарним, комуналним или пореским инспекторима, локалним службама за издавање дозвола за рад, за градњу сталних или привремених стамбених или пословних објеката на атрактивним градским зонама, за одобравање повољнијих кредита, а поготово на царини. Показало се да је корупција раширенија тамо где су правне процедуре компликованије, где је државна бирократија бројна и неефикасна, где су закони конфузни, а јавна контрола отежана. Тада је за привилеговану услугу обично потребно подмитити више од једног јавног службеника или више од једног пута, па ни у том случају давалац мита није сигуран да ће плаћену услугу добити (с. 106). Србија у овом погледу није никакав изузетак у односу на околне земље иако је била више од било које од њих изложена траумама рата и спољних санкција. Подложност корупцији свих земаља у нашем региону је велика. Корупција је мерена индексом од 0 (највећа) до 10 (најмања) а била је 2000. године следећа: у Румунији 4,4; Албанији 4,3; Хрватској 3,4; Босни и Херцеговини 3,3; Македонији 3,1; Бугарској 2,8; Србији 2,8 и Црној Гори 2,7. (В у к о в и ћ, 2003: с. 116).

Посебан вид корупције је тзв. *политичка корупција* која је нарочито изражена у политички и правно нестабилним друштвима и прелазним временима какво је време постсоцијалистичке транзиције. Ова корупција се састоји у незаконитом и тајном давању провизије утицајним представницима власти са циљем да се издејствују закони или политичке одлуке које су у интересу давалаца провизије. Према резултатима студије Светске банке о степену политичке корупције Србија и Црна Гора је 2004. године била на шестом месту од 26. држава у транзицији, са индексом корупције од 2,2 на скали од 0 (највећа корупција) до 10 (без корупције). Зато је разумљиво што се у таквим друштвима укоренила корупцијска пословна стратегија која се цинично формулише слоганом: „преко мита до профита".

Да би се системски спречавала корупција, у Србији је до 2004. донето неколико тзв. антикорупцијских закона (о јавним набавкама, о финансирању политичких странака, о спречавању сукоба интереса, о слободном приступу информацијама) али се њихова доследна примена са свих страна омета. Група истраживача у оквиру *Центра за либерално-демократске студије* (ЦЛДС) у Београду је са три своје књиге на темељима емпиријских социолошких истарживања обрадила неке важне облике корупције код нас: *Корупција у Србији* (2001), *Корупција на царини* (2002) и *Корупција у правосуђу* (2004). Они разликује три општа типа корупције:

— **корупција за остваривање права** (подмићивање да би се лакше и брже дошло до легалног);

— **корупција за кршење права** (подмићивање да би се избегла казна за прекршај закона);

— **корупција за мењање права** (за прилагођавање права интересима крупних корупционаша).

Професионална криминална делатност по правилу је ослоњена на системску корупцију и на отворено или прикривено насиље, а функционално (и тајно) је повезана са одређеним друштвеним професијама које су формално овлашћене за њено сузбијање. Тамо где је *организовани криминалитет* ухватио дубље корене скоро без изузетака постоји интересна и персонална спрега криминалних група и официјелних државних органа који би требало да гоне и кажњавају криминалце, а они су се са њима удружили. Зато би се однос организованог криминала и државне организације могао да искаже преко често коришћене оцене да и добро организоване државе имају своје криминалце, док добро организовани криминалци имају „своје државе".

У организовани криминал се убрајају кријумчарење и трговина дрогом, велике крађе, отмице, рекетирање, прање прљавог новца, али и организована проституција, трговина људима (женама и децом), трговина опасним материјама, оружјем, стратешким патентима и слично. Неке од ових криминалних активности су на граници легалног (банкарског и другог) пословања, али су увек незаконите. Обично су повезане са шпијунажом, али понекад и са спортом, политиком, ратовањем, туризмом и другим. Организовани криминал је скоро невидљив и у његовом случају

је највећа тзв. тамна криминална бројка, која је за све облике криминала врло велика. То значи да званична статистика увек бележи знатно мање криминалних преступа него што их је стварно било, а организовани криминал се најуспешније скрива и замеће траг органима друштвене контроле, гоњења и кажњавања.

Организовани криминал нема корене у сиромаштву него у глобалној друштвеној системској организацији или дезорганизацији и у том погледу је сличан и повезан са неким другим типовима криминала који врше криминалци који се регрутују из материјално добростојећих средњих и виших слојева и из старије популације. Такав је *криминал „белих оковратника”* којем прибегавају они који врше утају пореза, праве незаконите трансакције са хартијама од вредности, незаконито тргују некретнинама, пустају у промет опасне материје, злоупотребљавају службене положаје. Тај криминал је, такође, мање видљив, органи гоњења и статистика га тешко региструју, али он је друштвено много опаснији од видљивијег криминала маргиналних група (сиромашних и младих). Ако ни због чега другог, по томе је друштвено штетнији што се обично повезује са крупним криминалом најмоћнијих и највиших слојева — који друштву и држави наноси и највећу штету. То је „елитни криминал” или криминал „повезаних лица” која припадају слоју „угледних” грађана. Један вид ове врсте криминала означава се као „клијентизам” који се састоји у томе што познате јавне личности налазе неке друге људе (своје „клијенте”) који се уместо њих баве оним уносним пословима које власт у ствари „намешта” сама себи. Са овим је повезан и *корпорацијски криминал*, који је дубоко укорењен нарочито у тзв. тајкунским корпорацијама које су створене прљавим новцем и нелегалним трансакцијама новобогаташа.

У Србији је данас кључно развојно питање, које има призвук оног судбинског бити или не бити, питање да ли ће они који се удружују у крађи јавних добара и који чине једну опасну лоповску олигархију, надјачати оне који се томе противе градећи модерне друштвене институције. Зато је данас Србији преко потребна једна нова политичка коалиција, „коалиција часних грађана” која би се одлучно побунила против коалиције корумпираних странака и свих других видова корупције. Међутим, отворено је питање да ли се било каква и било која „коалиција часних грађана” може успешно супротставити организованој снази професионалног криминалитета. Тачније, сасвим је извесно да тако нешто само по себи није довољно јака и ефикасна препрека организованом криминалу у Србији. С друге стране, морало би да постане белодано јасно да су реформисане и ојачане јавне установе једина озбиљна и ефикасна препрека корупцији и свим другим облицима организованог криминалитета. Реформе би у првом реду подразумевале повлачење државе из непосредног административног управљања привредним пословима, уз њихово препуштање правно уређеном тржишту. Јачање јавних установа значило би да минималне државне функције буду ефикасније, а све друге јавне установе да добију, са једне стране, реална средства и механи-

зме за вршење својих овлашћења, а са друге, да стално буду под јавном контролом свога рада који мора бити што „прозирнији".

Парадоксално је да спољни чиниоци, поново, имају пресудан утицај и на криминалитет у Србији — овог пута у супротном смеру од оног какав су имали приликом увођења међународних санкција. То је још један пример за опште правило да је свака „терапија" патолошких феномена нужно повезана са њиховом „етиологијом". Или је још један индикатор који потврђује делотворност теорије зависног развоја полупериферијског друштва као што је српско (уместо проказане „теорије завере" која се, такође, упорно потврђује и поред свих њених хорских оспоравања — и то, ваљда, због раније сличног хорског промовисања).

Међутим, интернационализовање борбе против организованог криминалитета подстиче домаће криминалце да се и сами још боље организују, како на националном тако и на транснационалном „криминалном тржишту". Новим балканским и европским условима убрзано се прилагођавају све традиционалне националне мреже криминалаца. Сви крупнији криминалци се повезују на интернационалном плану, али и међусобно конкуришу једни другима на међународном криминалном тржишту. Међусобни односи организованих криминалних група, данас као и раније, искључиво зависе од њихових интереса — било да сарађују или да се сукобљавају.

Кад две државе или два народа ратују, њихови криминалци сарађују кад год им се интереси поклопе. То је био случај са свим криминалцима на разним странама и у последњем рату на југословенским просторима, па нема разлога да тако не буде и у миру. Ипак, мора се имати на уму да је одувек рат много више одговарао криминалцима него поштеним грађанима. Зна се да без мира и сарадње међу државама данас није могућа борба против организованог криминала, као што се зна да се у ратовима криминалци најбоље организују и међусобно најуспешније сарађују.

С друге стране, услед олакшане комуникације, као и све друго, и интернационалне криминалне мреже данас ефикасније функционишу. Такође, електронске комуникације омогућују и сасвим нове облике криминала. Остаје нада да иста ефикасна техничка средства могу да користе и они који се данас боре против организованог криминала — тако да све и даље и до краја остаје сасвим неизвесно. Извесно је само да ће криминала увек бити, као што га је одувек и било. Код нас се данас ради о томе да се, с једне стране, одговарајућим конвенционалним и новим мерама надлежних државних органа и социјалних служби криминалитет смањи и стави под какву-такву друштвену контролу, а с друге, да се подигне културни имунитет и ојача системско-институционални интегритет који би превентивно спречавао претерану криминализацију српског друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Бела књига Милошевићеве владе (2000). Београд: Г-17 плус.

Богићевић Б., Крстић, Г., Мијатовић, Б., Милановић, Б. (2003). *Сиромаштво и реформа финансијске подршке сиромашнима*, Београд: Центар за либерално-демократске студије (ЦЛДС) и Министарство за социјална питања Владе Србије.

Вуковић, Слободан (2003). *Корупција и владавина права*, Београд: ИДН.

Диркем, Емил (1977). *Самоубиство*, Београд: БИГЗ.

Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневница Србије на почетку трећег миленијума (2004). Ур. А. Милић, Београд: ИСИ ФФ.

Ђукић, Петар (2005). Пет година економске транзиције у Србији, у: *Пет година транзиције у Србији*, Београд, Социјалдемократски клуб и Friedrich Ebert Stiftung, стр. 51—77.

Звекић, Угљеша (2001). *Жртве криминала у земљама у транзицији*, Београд: Прометеј, Виктимолошко друштво Србије и ИКСИ.

Игњатовић, Ђорђе (1998). *Организовани криминалитет*, Београд: Полицијска академија.

Корупција у Србији (2001). Ур. Б. Беговић, Б. Мијатовић, Београд: ЦЛДС.

Корупција на царини (2002). Ур. Б. Беговић, Б. Мијатовић, Београд: ЦЛДС.

Корупција у правосуђу (2004). Ур. Б. Беговић, Б. Мијатовић, Д. Хибер, Београд: ЦЛДС.

Лазић, Младен (1994). *Систем и слом*, Београд: Филип Вишњић.

Мрвић, Наташа, Ћирић, Јован (2004). *Сукоб јавног и приватног интереса у троуглу моћи, новца и политике*, Београд: Војноиздавачки завод.

Петровић, Ружа, Опалић, Петар, Радуловић, Драган (1990). *Самоубиства у Југославији*, Београд: ИСИ ФФ.

Пошарац, Александра и др. (1995). *Социо-економски положај породице са децом у Србији*, Београд: Институт економских наука.

Разарање друштва (1994): приредио М. Лазић, Београд: Филип Вишњић.

Сексуалност, агресивност, делинквентност (1999). Приредио Д. Поповић, Нови Сад: Матица српска.

Систем и корупција (2000). Уредио В. Вукотић, Београд: ИДН.

„*Србија после Милошевића*" (2001). Тематски број *Српске политичке мисли*, Београд.

Србија крајем миленијума: раздрање друштва, промене и свакодневни живот (2002). Уредили С. Болчић и А. Милић, Београд: ИСИ ФФ.

Стратегија за смањење сиромаштва у Србији (2003). Београд: Министарство за рад и социјална питања.

Ћирић, Јован (2001). *Друштвени утицаји на казнену политику*, Београд: Институт за упоредно право.

Шкулић, Милан (2003). *Организовани криминалитет*, Београд: Досије.

SOCIAL ROOTS OF CRIMINALITY IN SERBIA

by

Milovan M. Mitrović

Summary

This paper consists of two parts. The first part, in a theoretical-hypothetical manner, discusses social organization, conflicts and criminality, while the second discusses some specific problems related to corruption and organized crime in Serbia.

The first part expounds the hypothesis that the social conflicts (war, external sanctions and the breakdown of the regime) led to a deep crisis and destruction (disorganization) of the Serbian society, which directly caused the sharp increase in all kinds of criminality in Serbia. Starting from the assumption that criminality has the characteristics of a total social phenomenon as well as many faces and seamy sides, the author distinguishes three sociologically most significant social roots and forms of criminality in Serbia, that is the systemic, anomic and transitional ones.

The second part specially discusses corruption as a form of systematic and transitional criminality and as the backbone of organized crime in Serbia. The author believes that the deepest causes of corruption have their roots in the old socialist system and recent transitional regimes in which the public property (state and social property) was managed by the powerful individuals and privileged groups, usually according to their own will. In that sense, the author concludes that corruption and organized crime are, on the one hand, the consequences of war and disintegration of the socialist system and the heritage of the former regime, and on the other the consequences of interest blockades in the construction of new and more efficient institutions of social control and regular mechanisms of modern development, so in that sense they are a newly-created transitional phenomenon of the unfinished democratic system. Therefore, the paper points out that the reformed and strengthened public institutions are the only serious and efficient obstacle to corruption and all other forms of organized criminality. In the first place, reforms should imply the withdrawal of the state from the direct administrative management of economic activities, leaving them to a legally ordered market. Strengthening of public institutions would imply more efficient minimal state functions; all other institutions should get, on the one hand, real means and mechanisms to implement their duties, and on the other they themselves should be under public control in their work which has to be more „transparent" than it is today.

UDC 14 Mill J. S.
329.14
Оригиналан научни рад

Миша Ђурковић

ЏОН СТЈУАРТ МИЛ, РАДНИЧКО ПИТАЊЕ И ПРОБЛЕМ СОЦИЈАЛИЗМА[1]

САЖЕТАК: Предмет овог чланка јесте анализа Миловог односа према социјализму. Аутор полази од савремене либертаријанске догме о Милу као кваритељу либерализма који је ову идеологију наводно окренуо ка социјалистичким токовима. Детаљном и таксативном анализом базираном на Миловим *Принципима политичке економије* и *Поглављима о социјализму* показује се да ова теорија није тачна, већ да је управо обрнуто, Мил заправо као први озбиљан критичар социјализма поставио све релевантне аргументе којима ће либерална теорија касније побијати ову конкурентску идеологију. Нагласак је стављен на проблеме редистрибуције и проширења гласачког права, али се аутор дотиче и питања корпорација, протекционизма и пореске политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Џ. С. Мил, либерализам, социјализам, радничке корпорације, социјална редистрибуција.

Проблем Миловог односа према социјализму и радничком питању у деветнаестом веку, и дан данас представља главну тачку на којој се може заснивати идеолошка оцена читавог његовог интелектуалног напора. Реч је о једном од најсложенијих и најпроблематичнијих питања о коме постоје потпуно противречни ставови, који варирају од једностраног оптуживања Мила за колективизам, филантропију и кварење либерализма увођењем социјалистичких елемената,[2] до рецимо Венди Донер коју изу-

[1] Овај рад је настао као део пројекта 149026 који финансира Министарство за науку и животну средину Републике Србије.

[2] Најзначајније је сигурно место из Апендикса за Мизесов *Либерализам* у коме овај аутор каже: „Џон Стјуарт Мил је епигон класичног либерализма, и посебно у својим каснијим годинама, под утицајем своје жене, прихватио је мноштво лоших компромиса. Он је полако упао у социјализам и постао је извор бесмисленог спајања либералних и социјалистичких идеала који је довео до опадања енглеског либерализма и до подривања животног стандарда енглеског народа... Без потпуног изучавања Мила немогуће је схватити догађаје из последње две генерације. Јер Мил је велики заступник социјализма. Сви аргументи који се могу изложити у прилог социјализма елаборирани су код Мила са великом љубављу. У поређењу с Милом сви други социјалистички писци — чак Маркс, Енгелс и

зетно брине Милов лош однос према радничкој класи и сиромашнима, који се, на пример, огледа у његовом противљењу проширењу права гласа за раднике.

Да бисмо добили заиста објективну оцену његовог третмана овог склопа проблема, најпре треба оставити једнозначна или-или објашњења по страни. Уместо простог сврставања Мила на једну или другу страну треба испитати разлоге и друштвена кретања која су условљавала и мењала његов врло суптилни став о овом комплексу проблема.[3]

'Докази' да је Мил био социјалиста обично се траже у *Аутобиографији* и у другом и трећем издању његових капиталних *Принципа политичке економије*. У његовој *Аутобиографији* заиста постоји неколико места где је Мил себе довео у везу с одређеним социјалистичким идејама и тенденцијама. На страни 199, он каже да су се у каснијим годинама десиле две велике промене у његовом мишљењу од којих је једна „веће приближавање (*approximation*), у погледу ултимативних изгледа човечанства, условном социјализму".[4] Обратимо, међутим, пажњу да је друга промена кретање од чисте демократије, ка њеној модификованој форми, каква је изнета у *Представничкој влади* — читалац ће се сетити да се управо ради о либерализовању демократије и истицању корективних елемената који треба да штите више класе од радничких и социјалистичких аспирација да преко проширења права гласа овладају Парламентом и да то искористе за редистрибуцију преко прогресивног опорезивања. Потпуно иста ситуација је на страни 239, где Мил још децидније тврди да су се он и Харијет могли подвести под генералну одредницу „социјалиста" — непосредно пре те тврдње он објашњава како је тада био много мање демократа него раније јер му је било очигледно да је због лошег образовања огромно незнање, себичност и бруталност која влада међу масама.[5] Те масе су управо радници па постаје јасно да тврдња како су били социјалисти нема везе с прихватањем основних радничких и социјалистичких захтева тог времена, од којих су, као што ћемо даље видети проширење права гласа и генерална демократизација друштва били најважнији. Шта је Мил подразумевао под својим социјализмом постаје јасније из следећих речи: „Док смо с највећом могућом енергијом одбацивали тиранију друштва над индивидуом коју већина социјалистичких система укључује, ми смо гледали унапред ка времену када друштво више неће бити подељено на лење и предузимљиве; када правило да они који не раде не могу да једу неће бити примењивано само на паупере већ на све; када ће подела продуката рада, уместо да зависи, као што је то у великој мери данас случај, од случајности рођења, бити остваривана слага-

---

Ласал — тешко да су од било какве важности." Mises, (1985), стр. 195. Против ове врсте либертаријанске, екстремистичке ортодоксије усмерен је и овај рад, као и мој чланак „Мил и конзервативизам", *Социолошки преглед*, XXXVIII, но. 3, стр. 397—423, Београд 2004.

[3] Ја ћу овде покушати да овај проблем разложим у неколико основних теза и обрадим на генералном теоријском нивоу. За добру историјску, временски засновану анализу развоја Милових ставова погледати одличан Клејсов чланак из 1987. о Милу и социјализму на који се и ја делимично ослањам у следећој анализи.

[4] *CW*, I, стр. 199.

[5] *Ibid*, стр. 239.

њем, на основу признатих принципа правде... Сматрали смо да је друштвени проблем будућности, како да се споји највећа индивидуална слобода деловања са заједничким власништвом над сировинама земљине кугле, и једнаким учешћем свих у бенефицијама заједничког рада". Одмах затим Мил објашњава да је све ово било схватано као једна врста значајне нормативне утопије за коју у људима постоји капацитет, али да се она може пројектовати само у неку далеку будућност јер за образовање и дугорочно поправљање квалитета и карактера како радника тако и њихових послодаваца треба још много времена и рада.

На следећој страни, Мил објашњава шта је то у социјалистичким експериментима и идејама што је нашао као нормативни коректив тадашњег друштва: „Интерес за заједничко добро је сада генерално тако слаб мотив, не зато што не би могло да буде другачије, већ зато што умови нису навикнути њиме да се баве будући да од јутра до сутра морају да се баве стварима од личног интереса... Дубоко усађена себичност која чини генерални карактер постојећег друштвеног стања, је *тако* дубоко укорењена, само зато што читав ток постојећих институција настоји да је промовише..."[6] Мил указује да то није значило да се прихватају социјалистичка претеривања која су хтела да одбаце свако заступање приватног интереса у јавним пословима, али су Харијет и он с великим задовољством и интересом поздрављали све социјалистичке експерименте попут кооперативних асоцијација, које су деловале као најкориснији облик образовања за све оне који су у томе партиципирали, тиме што су култивисале способност да се делује на основу мотива општег добра, и водиле освешћивању разлога зашто су неки људи за то неспособни.

Дакле, цела прича о Миловом социјализму сводила се пре свега на подстицање интереса за опште добро, култивисање солидарности и промовисање идеје радничких кооперација као начина спонтаног организовања и заједничког предузетништва. Све то, међутим, нема много везе с оним што је и тада а и касније био главни ток социјалистичке мисли с којим се Мил у највећем делу спорио читавог свог живота, што ћу сада покушати да покажем.[7]

Милова полемика са социјалистима је излагана нарочито у *Принципима политичке економије* и обухвата доказивање нужности и неизбежности слободног тржишта, конкуренције, приватне својине, неједнакости која настаје услед различитог труда, штедње и улагања, као и показивање да је лични интерес најважнији покретач привреде и бизниса.[8] Све ово додатно је потцртано његовим речима да *laissez faire* као принцип мора да стоји у основи економске и друштвене организације, и да иако не сме бити схватан као апсолутни принцип, терет доказивања

---

[6] *Ibid*, стр. 241.

[7] Постоји још неколико значајних момената које је Мил поштовао код социјалиста и у којима се види утицај неких њихових фракција. На пример, познато је да је своју теорију елите (која је иначе врло либерален и чак конзервативан момент његове мисли) првобитно преузео од сен-симониста. Код социјалиста је генерално ценио критику друштвених слабости, а оно због чега их је највише поштовао јесте безрезервна борба за женска права.

[8] Погледати *CW*, II, стр. 214, 225, и *CW*, V, стр. 740.

ипак увек треба да буде на ономе ко предлаже његово ограничење и проширење државне интервенције. Као што ћемо видети, и као што и Клејс упозорава, његова одбрана компетиције између предузећа је константна кроз читав живот, па чак и радничке кооперације морају да се укључе у игру под истим правилима које важе за све.

Мил је своју каријеру започео у дебатним клубовима где је између осталог водио полемике с овенистима, као што је Томпсон. У тим дебатама бранио је Рикардове позиције и нападао радну теорију вредности, радничку лењост, као и недостатке социјалистичких идеја, указујући посебно на проблем менаџмента и власништва.[9] Чак и у време трећег издања *Принципа*, када се можда највише приближио неким социјалистичким идејама, задржао је те основне постулате и оштро се супротстављао социјалистичким идејама о национализацији све земље или о националном систему запошљавања.

Последње дело на коме је Мил радио била је замишљена и нажалост недовршена књига о социјализму,[10] из које су остала четири поглавља објављена као *Поглавља о социјализму*. Ово дело представља последњу реч коју је он изрекао о проблему социјализма, и заправо је једна од најранијих и најјачих либералних критика социјалистичке и посебно комунистичке идеје. Мил креће, најпре, с излагањем основа разних социјалистичких школа (сенсимонизма, овенизма, фуријеризма, Блана), и посебно њихове критике капиталистичког друштва, а затим следи његово испитивање те критике. Он примећује да је тачно да плате још увек нису довољне за задовољавање свих потреба, али оспорава Бланово тврђење да се плате крећу ка опадању — искуство је управо супротно, јер је раст плата радника сталан. Радничка популација по Милу већ од друге половине века живи све боље, а Блан се и даље држи раног песимистичког малтузијанизма.[11] Мил са задовољством уочава да су дуготрајни напори за решавање проблема популације уродили плодом и да се види утицај емиграције и подигнуте свести радника који рађају све мање деце. Због свега тога, целокупно друштво не пада као што то тврде социјалисти у амбис, већ се из њега полако диже и само га лоши закони у томе могу спречити — из *Представничке владе* знамо да се ово односи на социјалистичка и радничка настојања да се законски наметну високи порези и редистрибуција.

Мил такође упозорава да није тачно да се трговина креће ка монополима — компетиција великих и малих је итекако жива и мала предузећа успешно опстају упркос неким предностима рада на велико.[12] Кључно је, по Милу, што социјалисти не виде и не признају значај рада капиталиста. Уместо социјалистичке приче о експлоатацији, Мил нуди стварну

---

[9] Claeys, (1987), стр. 124, 125.

[10] Видети о томе белешку Хелен Тејлор у *CW*, V, стр. 705.

[11] *CW*, V, стр. 726.

[12] *Ibid*, стр. 731. Мил додуше признаје да због претеране конкуренције компетиција осигурава јефтиноћу, али не и квалитет — продавци и мануфактуристи имају много више простора за превару него раније. Но то се не може спречити другачије сем бољим законима и њиховим оштријим спровођењем, каже он.

слику послова и обавеза које власник мора да обавља: он заправо мора да штеди капитал, да жртвује своје уживање како би очувао и увећао масу обртног капитала; он тај капитал мора да улаже и да га тиме излаже ризику у несигурном процесу производње, трговине и пласмана своје робе. Тек све то заједно ствара услове да радници могу да раде и живе. Капиталиста такође обавља послове руковођења, управљања, организације, контроле, надгледања и комплетног менаџмента од кога највише зависи успех целог предузећа на тржишту.[13] Генерално гледано, каже он, наш систем смањује невоље које у њему постоје, што са социјализмом није случај.

Након тога Мил прелази на анализу тешкоћа социјалистичких пројекција и предлога за организацију економије и друштва. Упозорава да се предлози различитих школа доста разликују између себе, али да имају и неке заједничке карактеристике. По њему постоје два основна правца: еволуциони, корпорацијски социјализам Овена, Фуријеа и сличних мислилаца, који се залажу за организацију социјалистичких унија и асоцијација, те за њихово мултипликовање и ширење на целу земљу, као начин за увођење социјализма; с друге стране стоје припадници револуционарног покрета који траже револуцију, увођење централног планирања и укидање сваке приватне својине. За онај први Мил сматра да је интелигентнији и промишљенији, али овај други је људима пријемчивији јер нуди брза решења и запаљивији је.[14]

Саму идеју централног планирања Мил описује као „химеричну", и упозорава да напредак долази само од дуготрајног рада и инвестирања и да зависи од знатног акумулираног фиксног и покретног капитала.[15] Проблеми за социјализам и његову уравниловку долазиће од недостатка мотивације за менаџере — када неко добија једнако колико и други, нема мотива да ради више јер тиме не може да оствари побољшања за себе и своју породицу. Менаџери губе динамику, спремност да ризикују, да се развијају и жртвују за будуће добитке. Радници ту губе мотив да се већим радом уздигну у вишу класу. У централном планирању се арбитрарно одлучује о стварима о којима у капиталистичком систему спонтано одлучују заинтересоване и најбоље информисане стране. Мил затим упозорава да у систему уравниловке свако покушава да корупцијом и преваром избегне свој део посла. Све то води сталним сукобима, на пример, у образовању где имамо сукоб преференција, а да не постоје праведни механизми за њихово решавање. Као и на другим местима, Мил упозорава да комунистичке идеје воде директно гашењу индивидуалности, спонтаности мишљења и деловања, а тиме и стагнацији. Он се и са Харијет, која је била много ближа разним социјалистичким идејама, разилазио пре свега у погледу њене вере у могућност брзог побољшања људске природе и карактера путем образовања. Мил у то није веровао[16]

---

[13] *Ibid*, стр. 734, 735.

[14] О Миловим недоумицама и варијацијама у погледу одређења социјалиста и комуниста видети L e v i n (2003), нарочито први део чланка.

[15] *CW*, V, стр. 738.

[16] Мил није имао нарочито добро мишљење о стању нижих класа за које на једном месту тврди да су лажови по навици. Видети *CW*, XVIII, стр. 338.

и стога је тврдио како насилно гурање неприпремљене популације у комунистички експеримент може да значи само пропаст.[17]

Два најзначајнија предмета спора са социјалистима била су питање социјалне редистрибуције и проширења права гласа. Насупрот уобичајеним предрасудама да је Мил веровао у социјалну редистрибуцију као начину за побољшање положаја радничке класе, пажљиво читање његових ставова о том питању показује да то није тачно. Он, на пример, јесте био заступник прогресивног опорезивања наслеђа, али иза тога се није крила намера да се акумулирани капитал подели радницима и сиромашнима да га потроше, већ управо обрнуто, тежња да се умртвљени капитал стави у руке пре свега предузетне средње класе која би га ставила у тржишну динамику и омогућила његово додатно оплођавање. С друге стране, он јесте сматрао да у неким случајевима треба сачувати раднике и сиромашне од потпуне глади, и да држава у тим тренуцима, као током ирске глади из 1847, треба да интервенише како би директно спасила људе од умирања, али чак и тада он је пре свега захтевао да се неискоришћена земља подели ирским сељацима да би они својим радом произвели себи храну. Такође је сматрао да држава из буџета треба да обезбеђује средства за образовање оних најсиромашнијих, међутим, и та чињеница спада у ред доказа да је увек у питању таква државна интервенција која радницима и сиромашнима омогућује образовање и оспособљавање да сами зараде потребна средства, а никада се не ради о залагању за просту поделу новца. Штавише, Мил је директно био против сваке идеје о простој социјалној редистрибуцији, која је економски свакако катастрофална,[18] јер како је то и у првој књизи *Принципа* објашњено, управо радници и сиромашни бивају оштећени када се опорезује капитал богатих — тиме се троши акумулација која им дугорочно обезбеђује посао и зараде.[19] Штавише, проста подела новца или просто подизање надница радницима, које је слично учинцима филантропије, по Милу је погубна ако са тиме не иде образовање и уздизање радничке свести о потреби штедње и паметног улагања. Тиме се радници буквално кваре јер добијају средства која троше обично на пороке (пијанство) и дестимулише се њихова потреба да раде и да се доказују.

Други предмет спорења је питање универзалног права гласа. Већи део деветнаестог века протекао је у борби око проширења права гласа при чему су раднички покрети и социјалистички писци заступали максималистички програм безусловног проширења права гласа на све становнике (уз ограду код неких да се то не односи на жене), као пут ка јачању и чак превласти политичке снаге радника, као најбројније класе у држави. Мил се томе оштро супротстављао. Разлоге је изложио у *Представничкој влади*. У шестом поглављу Мил директно објашњава шта ће уследити као последица универзалног права гласа: радничка већина ће стећи доминантно место у парламенту и постоји велика опасност да та већина на власнике капитала пребаци неправедан део или укупни терет

[17] *CW*, V, стр. 746.
[18] Видети, кратак чланак „Власништво и опорезивање", у *CW*, V, стр. 700.
[19] *CW*, II стр. 88, 216.

пореза, па да се та свота бескрупулозно повећава и да се све троши на наводно побољшавање положаја радничке класе.[20] Проширење права гласа би с таквим, необразованим и манипулисању подложним радницима, водило класном законодавству, односно узурпацији државе од стране њихових представника који би високим порезима угрозили државу, јер би потрошили акумулирани капитал. С друге стране, Мил је имао и случај Француске где је резултат увођења универзалног права гласа био избор Наполеона III и враћање целе земље у стадијум деспотизма. То га је додатно учврстило у уверењу да не треба журити с проширењем права гласа, те да оно не сме ићи испред постигнутог нивоа образовања и преко броја људи који умеју да цене посед и рад. Очигледно је било да је велики број људи подложан демагогији и обећањима лаких решења, те посебно на континенту склон ауторитарним решењима. Отада јачају његова залагања за увођење либералних и чак конзервативних ограничења за чисту демократију која се најбоље виде управо у *Представничкој влади.*

Интересантно је да је његова стандардна аргументација против прераног проширења права гласа на раднике изложена у поглављу *Принципа*, названом „О вероватној будућности радничких класа", које се парадоксално наводи као доказ Миловог социјализма. Он јасно каже да будућност добробити радничке класе суштински зависи од менталне култиваације самих радника.[21] Примећујући да они полако али сигурно излазе из стања инфантилне зависности, Мил каже: „Иако би прерано освајање права гласа од стране најмање образованих пре могло да успори него да промовише њихов напредак, сигурно је да је он у великој мери стимулисан њиховим покушајима да га стекну".[22] Управо је велика ствар то што су они постали део јавности, што све више њих чита и прати штампу, што прате предавања, учествују у дискусијама и колективном одлучивању о стварима од општег значаја и што активност синдиката и њихових политичких представника води подизању њиховог духа и интересовања, као и упознавању с великом масом различитих идеја. Све то такође развија некадашњи осећај религијске послушности према вишим класама, мада није у супротности с поштовањем супериорности интелекта и знања оних који су стварно узнапредовали. Но свакако, закључак је да ће још много тога требати док се не дође до њихове стварне менталне спремности за потпуно проширење права гласа.

Када је Карл Полањи изрекао тезу да је средња класа у Енглеској радницима дала право гласа тек када их је интегрисала и навела да прихвате вредности капитализма, он је заправо објаснио Милов програм и саму суштину његовог односа према радничком питању. Мил је дакле, осим полемике са социјалистима у којој је бранио фундаменталне вредности капитализма и либералне демократије, водио полемику и с конзервативним патернализмом који је захтевао враћање на средњовековни однос узајамне заштите и послушности као модел индустријске органи-

---

[20] М и л, *Представничка влада* (1989), II, стр. 69.
[21] *CW*, III, стр. 763.
[22] *Ibid*, стр. 764.

зације, али и с теоријама раније генереације либерала и других представника средње класе који су попут Гизоа против радничких захтева примењивали силу, цензуру и позивање на универзалне капиталистичке вредности, што је све водило само остављању нараслих радничких маса ван система, а тако и заоштравању социјалних проблема и коначно револуцији каква се десила Француској 1848. Мил је видео проблем који је евидентно постајао и који је морао да се решава дугорочно, не антагонизацијом, већ изласком у сусрет радницима и мноштвом мера за њихову постепену људску еманципацију и интеграцију у систем капиталистичке либералне демократије.

Појаву радника као нове, масовне, силе у (не само енглеском) друштву и политици, Мил је сматрао за феномен раван фундаменталним тектонским поремећајима, за нешто што има размере огромних промена у току природе, након којих више ништа не може остати исто. И заиста, радници су за њега повремено представљали нешто попут набујалих река које прете поплавама, или нешто попут јата скакаваца који се могу сручити на култивисана и уређивана поља и за собом оставити пустош. Појава радника је донела феномен омасовљења друштва и политике, о чему Мил у *Цивилизацији* каже: „Учврстили смо, дакле, своје увјерење да природним растом цивилизације моћ прелази с индивидуа на масе, а тежина и значај индивидуе успоређене с масом тоне све дубље у безначајност. Промјена, која је у том смислу у току, и која се у великој мјери већ извршила, највећа је икада забиљежена у друштвеним пословима, најцјеловитија, најплоднија посљедицама и она коју је најмање могуће опозвати. Сватко тко проматра ту промјену, а не види да тако велика револуција обеснажује сва постојећа правила владања и политике те ставља изван снаге сву праксу и сва предвиђања заснована на ранијим искуствима, лишен је првих и основних принципа државничког умијећа овога доба.

Као што је M. De Tocqueville рекао: „Il faut une science politique nouvelle a un monde tout nouveau". Читав је лик друштва изокренут — сви природни елементи моћи дефинитивно су замјенили мјесто, па ипак има људи који говоре о обрани старих институција и дужности да се остане код британског устројства из 1688! А још је чудније да су то исти они људи који друге оптужују за превиђање разних околности и за наметање апстрактних теорија свим осталим слојевима друштва без икаквог разликовања".[23]

Мил затим упозорава да овај процес омасовљења друштва и успона нижих слојева који води победи демократије и власти проширеног јавног мњења, није нешто што зависи од нечије појединачне жеље, већ је резултат готово природне законитости у вези с напретком богатства, ширења читања и раста других погодности за људску комуникацију. Ако је тај процес очигледно неминован и долази као последица индустријске револуције, онда се по њему мора подсетити старог Харингтоновог закона изнетог у *Океанији*, да расподела политичке моћи мора одговарати

[23] М и л, *Цивилизација* (1989), I, стр. 8,9.

распореду снага у друштву, и да промена у овом другом сектору нужно мора да изнуди промене у првом, иначе долази до буне и револуције. Мил не помиње Харингтона али теза да „дистрибуција конституционалне моћи не може бити дуго времена јако различита од дистрибуције реалне моћи, а да не дође до буне" очигледно је његова.[24]

Овај део чланка, написан још 1836, он завршава изношењем свог будућег програма рада. Мил каже да рационална особа која следи изнето Харингтоново начело и жели да одржи мир у земљи, има само два избора: „Сматра ли да су (радничке масе) спремне, помоћи ће покрет за демократију, а уколико ће сматрати да и без њега довољно напредује, у сваком ће случају избјегавати да га спутава. Сматра ли насупрот тому да масе нису припремљене за потпуну контролу над владом — а уједно види да их без обзира на њихову припремљеност или неприпремљеност ништа неће дуго спречавати да такву контролу задобију — настојат ће учинити све у његовој моћи да придонесе припремљености на једној страни, тако да масе постану мудрије и боље, а на другој ће страни учинити све да пробуди дремајућу енергију имућних и образованих класа... како би се створила моћ што би дјеломично могла конкурирати пукој моћи маса, а истодобно најповољније утјецати на њих, за њихово властито добро".[25] У циљу стварне припреме демократије, прави пријатељи демократије би се морали сложити да би њен напредак за извесно време требало успорити како би се урадиле све припремне (едукативне, друштвене) радње за њено наступање.

У чланку „Стање друштва у Америци" Мил указује на једну за нас веома важну појаву. „Тешко да је било ко посматрао Сједињене Државе с било којом другом намером осим да нађе аргументе за и против народне владе. Америком се људи баве, као да није ништа друго него демократија: друштво које се од других људских друштава не разликује ни у једној другој суштинској тачци, осим по народном карактеру својих институција. Пријатељи и противници парламентарне реформе су мање више били у стању да припишу демократији било шта о чему су сањали или што су нашли у Сједињеним Државама".[26] Мил указује на оно што је заиста био главни проблем деветнаестог века у Европи и због чега су сви велики европски мислиоци скупљали сваку могућу информацију о Америци. Америка је била прва права демократија с пуним правом гласа (осим за робове и жене), и у њој су европски мислиоци наслућивали готово нужни правац у коме Европа мора да се развија — у њој су видели будућу Европу и покушавали да виде шта су предности и мане таквог уређења.

Проблем демократије је, наравно, директно повезан с проблемом проширења права гласа, као кључног питања европске политике деветнаестог века, а он долази од омасовљења политике услед појаве радника

---

[24] Исту тезу налазимо и у есеју о Колрицу где Мил каже да влада мора бити састављена од елемената који већ постоје у друштву, а дистрибуција моћи у Уставу не сме много да се разликује од њене дистрибуције у самом друштву. M i l l, *Coleridge* (1980), стр, 154.

[25] *Цивилизација*, *ibid*, стр. 9.

[26] *CW*, XVIII, стр. 97.

као социјалног и политичког фактора. На ове заборављене основе проблема Мил указује у поменутом тексту, а о томе сведочи и сам наслов: док се сви баве проблемом политичког уређења САД, Мил указује на стање друштва које условљава такво уређење и стоји му у основи. Важно је уочити да у Америци нема сиромашних, али нема ни претерано богатих, па нема ни порока који долазе од тих стања; нема званичне цркве, Америка има запад с огромним пространствима земље и незапоседнутим ресурсима, настала је од пуританаца, наднице су високе, али је и читалачка способност раширена, доминира провинцијска средња класа с врлинама које воде богаћењу... Све су то по Милу идеалне карактеристике за развој такве демократије, али је цена заостајање у интелектуалном и друштвеном животу, висока вулгарност и медиокритет што демократији не иде у прилог.[27]

Но и поред свега тога реч је очигледно о стабилном друштву у коме нема сиромашних и у коме су масе интегрисане у политику, што је Мил желео да види и у Британији. О разлозима за то писао је на више места. Опет говорећи о Америци он је упозорио да када су сиромашни толико сиромашни да тешко може да им буде горе, тешко се може очекивати да ће поштовати власничка права у којима сами не могу да суделују. Тек када је друштво тако организовано да они заиста имају могућности да раде и зарађују, и имају било какве изгледе да би могли да се уздижу на друштвеној лествици, поштовање и сигурност власничких права добијају на значају.[28]

У чланку „Скорашњи писци о реформи" из 1859, Мил такође упозорава на чињеницу да то што су класе које нису представљене у Парламенту и даље мирне и не показују изражено расположење за побуну, не значи да ће дуго такве и остати. Он се противи Остиновим идејама да се бирачка база не сме проширивати, и тражи да се спусти цензус како би се једном напреднијем и образованијем делу радничке класе омогућило да буде представљен у парламенту, чиме би се основа парламента учинила више народном. Осим доношења закона, ова институција по њему има и функцију великог савета и арене нације, где се сучељавају различита мишљења која деле јавност. Она то не може уистину постати све док најбројнији и најугроженији део нације остане ту без својих представника.[29] У *Представничкој влади*, са истом намером указује да су владајуће класе изабрале погрешну тактику према радницима као најбројнијој класи. Они, каже Мил, чак троше и превише средстава подижући радницима наднице и покушавајући да им се на тај начин додворе. Међутим, истовремено их остављају без икаквих представника у парламенту, што је за њихово достојанство и интерес далеко теже и погубније, јер не могу ни да учествују у расправама о питањима попут штрајкова која их се најдиректније тичу. Тиме им се онемогућава да се сопственим мишљењем, борбом и залагањем изборе за бољи положај.[30] Евидентно по-

---

[27] *Ibid*, стр. 107.
[28] *Ibid*, стр. 176.
[29] *CW*, XIX, стр. 348.
[30] *Представничка влада*, *ibid*, стр. 35, 6.

стоји сукоб класа по одређеним питањима и није ни добро ни праведно да се он не представи и не решава у парламенту, сматра Мил.

И у чланку о реорганизацији реформске партије и у *Аутобиографији* постоје слична места где Мил упозорава средњу класу да она мора да интегрише радничку класу и друштвено, и образовно, и политички и да створи услове за решавање практичних и економских проблема радника. Богати, каже он, греше што мисле да је добро да сиромашни остану у стању необразованости и заосталости, мислећи да се тиме решавају њихови проблеми, а они заправо постају већи, јер радници остају у стању антагонизма према целом систему који осећају као угњетачки, постају подложни утицају разних демагога и манипулатора, не цене заједничке вредности и спремни су на побуну и револуцију. Чак и економски гледано, интерес богатих је да радници буду што више оспособљени и образовани. У *Принципима*, Мил врло модерно указује да боље образован и задовољнији радник боље и продуктивније ради, те да је истовремено и бољи и спремнији грађанин.[31]

Мил је дакле, захтевао да се посебна пажња посвети образовању радника и њихове деце, као и њиховом оспособљавању да сами брину о себи, да зарађују, штеде и улажу своју уштеду у неки користан посао. Поред недовољног образовања, сматрао је да највећи проблеми за положај радника долазе од лоше законске регулативе, односно од закона који забрањују синдикално организовање и радничко партнерство, укључујући и предузетничке кооперације.

Као што је познато, закони против радничког организовања дуго су били на снази у Британији. Мил је врло рано изложио свој став против такве праксе, и кроз читав живот се залагао за промену таквих закона, пре свега у погледу синдикалног и кооперативног организовања. Још у чланцима из 1834, он упозорава да су страх и бес лондонске средње класе према радничким синдикатима потпуно погрешни и да произилазе из осећања да се ствара нека снага коју они не могу да контролишу. Ограничавање настојања радника да се организују Мил је видео као систематску тиранију а у радничким организацијама видео је велику цивилизацијску школу у којој најниже друштвене класе стичу знања, самосвест, способност организације, сарадње и солидарности. У чланку „Торнтон о раду", Мил с одобравањем наводи Торнтонову тезу да су синдикати израз нужног и реалног антагонизма између радника и капитала, и да су они нужна средства радника, те да је за јавни мир боље да и капиталисти и легислатива то схвате и признају.[32] Енглески синдикати су вршили и значајну функцију обједињавања, образовања и пацификације радни-

---

[31] *CW*, II, стр. 353. Занимљиво је указати и на чињеницу да је Мил бранио право радника на пабове и на разне забавне игре. Иако је алкохолизам заиста и по њему био велико зло у енглеском друштву, посебно раширено међу радницима, тражио је да се проблем не решава забранама већ укупним подизањем стања и нивоа свести радника. Док дотле не дође, трагично, а и опасно би по њему било забрањивати им једине облике забаве за које знају. Видети *CW*, VI, стр. 235.

[32] *CW*, V, стр. 668. Разлози јавног мира, сигурности и просперитета друштва су га нагонили да мисли у том правцу, а не веровање у социјализам синдикалног типа, како то мисли Лорд Робинс. Видети, *CW*, IV, стр. XV.

ка, не дозвољавајући да се екстремизам претерано развије — сетимо се Хјумових речи да је организована црква увек најбоље средство против верског фанатизма.

Коначно, погледајмо какви су заиста његови ставови у погледу радничких кооперација, који се наводе као докази о његовом социјализму. О овом проблему писао је у четвртој књизи *Принципа*, и у чланку „Захтеви рада". У поменутом чланку Мил тврди да је најважнија ствар која може да се уради у погледу побољшања положаја радника уклањање сваког ограничења, сваке вештачке препреке којом фискални и правни систем оспоравају могућност радника да сами допринесу свом напретку — мисли се пре свега на законе против радничких кооперација и на лоше законе о партнерству. Идеја о радничким кооперацијама представљала је начин да сами радници постану своји капиталисти, тако што би своје мале уштеде спојили у један знатан акционарски фонд довољан за покретање мануфактура у којима би сами и радили. Како Клејс тврди ова идеја му се нарочито допадала од четрдесетих година, када је услед опадања стопе профита у Британији бивало уништавано много малих трговаца и произвођача, а тржиште рада је и даље било претрпано. Кооперације су биле добро решење да мали предузетници, трговци и посебно радници удруже своје фондове у један знатан, и да с друге стране смање претерану конкуренцију између себе, и посебно конкуренцију на тржишту рада. О вредности таквих кооперација требало би да пресуди само тржиште — ако би се показале успешним услед својих предности, онда би могле да реше многе проблеме, а ако би се пак показале неуспешним, онда би се из њиховог неуспеха извукле значајне лекције, као на пример увиђање неизбежности посебне плате за супериоран менаџмент.[33]

У *Принципима* је овом проблему посветио огроман простор и много ентузијазма. Желео је да одбрани саму идеју кооперација која се појавила након француске револуције из 1848, која је по њему дала добре почетне резултате у тој земљи, али је на нож дочекана у Енглеској. У њој је видео многе, пре свега моралне, друштвене и вредносне предности, али је опет тржиште сматрао ултимативним тестом њихове корисности — урпкос свим овим другим предностима, ако те асоцијације не би могле да опстану на тржишту под једнаким условима с другима, онда немају смисла. Међу бројним предностима Мил помиње следеће: то је најбољи начин да се хармонизују права рада и права својине, јер би радници били истовремено и власници; то је по њему и начин да радници раде више јер би били више заинересовани за унапређење свог заједничког капитала; кооперације представљају начин да се смањи претерана конкуренција на тржишту рада; оне су и начин да се радници стимулишу да штеде и рађају мање деце јер ће имати изгледа да свој уштеђени новац уложе као капитал у такве пројекте; оне су такође школа солидарности, независности и сарадње између људи, па тиме представљају прогресивни корак у укупном развоју људске индивидуалности, предузетности али

[33] *CW*, IV, стр. 385.

и сарадње; оне су и школа радника за обављање заједничких послова и партиципацију у одлучивању, доношењу одлука, као и за генералну демократију...[34] Цела ова идеја је основа за једну моралну револуцију, јер се поништава јаз између капитала и рада, класе се приближавају једна другој у циљу заједничког напретка друштва, подиже се дигнитет рада и рађа се нови осећај сигурности и независности код радника. Мил је веровао да и преко самосталних радничких кооперација, и преко аранжмана где надница радника зависи од оствареног профита у фирми капиталисте, будућност води ка таквој врсти односа где би радници полако требали да се стимулишу да буду више заинтересовани за успех тиме што би партиципирали и зависили од укупног пословања предузећа.[35]

Мил је посветио велико поглавље анализи искустава из пословања кооперација у Француској. Између осталог, он примећује да брзо уче, јер су почели од уравниловке, али и врло брзо прешли на систем зарада који полази од минимума истог за све, али преко тога распоређује зараду по учинку на комад. Због тога читаво разматрање Мил закључује одбраном компетиције као неизбежне и подстицајне. У основи његова одбрана идеје радничких корпорација заснована је на принципима грађанског друштва и слободног предузетништва по којима свако има право да се повезује с ким хоће и да започиње било какав посао. У занимљивом сведочењу о уштедама средње и радничке класе Мил каже: „Према генералним принципима, не види се ниједан довољан разлог зашто се људима не би дозволило да свој капитал и рад упосле под било којим условима под којима се то њима свиђа, и уз услов да су околности тог аранжмана јавне, и да их не представљају лажно".[36] Иако је, дакле, велику наду за будућност полагао у такве аранжмане, Мил је увек на крају говорио да такве кооперације не смеју ничим бити фаворизоване, како би то социјалисти желели, већ да саме морају да докажу своју вредност у конкуренцији с другима.

И овај последњи закључак, као и претходна разматрања, чини ми се јасно показују да је Мила тешко подвести под етикете *колективиста* и *социјалиста*. Ову тезу ћу поткрепити с још неколико кратких примера и илустрација. Почнимо са проблемом филантропије. Идеја филантропије, по Милу има једнако штетне утицаје као и идеја социјалне редистрибуције богатства. У оба случаја се угроженима по њему на тај начин можда краткорочно помаже, али дугорочно одмаже. Генералну идеју филантропије Мил везује за конзервативистички патернализам, и против њега тврди да живимо у политичком добу, у добу када свако треба да тражи фер-плеј у општој утакмици, а не помоћ од другог. Оно што људима треба јесте праведност, а не милост.[37] У истом чланку он указује на погубне последице филантропије: више и средње класе би заиста могле да одвоје један део својих средстава како би помогле побољшању положаја садашње генерације радника, али само под условом да се тиме стварају

[34] *CW*, III, стр. 769 и даље.
[35] *Ibid*, стр. 792.
[36] *CW*, V, стр. 421.
[37] *CW*, IV, стр. 383.

услови и за бољи положај генерација радника који треба да дођу. То би значило да се тај новац уложи у подизање образовања и оспособљавање радника да сами издржавају своје породице. Ако би тај новац просто био подељен радницима без промене њихове свести, они би побољшане услове које им обезбеђује неко други, само искористили за повећање броја чланова своје породице. Филантропија дакле, само води повећању проблема прекомерне популације.[38]

У чланку о задужбинама Мил тврди да недискриминациона дистрибуција новца међу сиромашнима једне класе, на једном простору може да доведе до деморализације и пауперизације читавог окружења.[39] Кад год се троши оно што је незарађено резултат је корупција моралних и радних способности онога ко у тим „погодностима" ужива. Слично и у есеју о потчињености жена, указујући на чињеницу да жене знатно доприносе ширењу филантропских осећања у модерном друштву, Мил каже да су жене неспособне да виде и неспремне да признају „да постоје и такви облици доброчинства или филантропије чије су коначне последице рђаве. Велика и све већа маса непросвећеног и кратковидог доброчинства која бригу о животима људи узима из њихових руку, и избавља их из непријатних последица њихових сопствених поступака, подрива саме темеље њиховог самопоштовања и самосталности, који представљају битне предуслове како за лични просперитет, тако и за опште добро".[40] Закључак је једноставан: све што појединцу омогућује да троши више него што је стварно зарадио и да ужива у стандарду који превазилази његов достигнути ментални развој и способност за учење и напредак, као и све оно што га штити од компетиције и конкуренције других, спречавајући га да увиди своје стварно место и способности у односу на њих, увек човека чини све беспомоћнијим, неспособнијим и неспремнијим за труд, рад и усавршавање.

На истој линији је и Милово разматрање протекционизма. Као што се појединац вештачком заштитом од конкуренције других заправо чува од сагледавања стварне снаге и од мотивације за побољшање, исто се тако привреда једне државе протекционизмом штити од сазнавања својих реалних могућности, те од мотивације и принуде да се побољшава како би се изборила против снаге других. Нигде као на овом питању се не види колико је Мил фундаментално доследно бранио ставове и значај класичног економског либерализма, конкуренције, слободе, надметања и плурализма на тржишту као јединих начина за дугорочно напредовање економије.[41] У критици протекционизма остао је доследан током читавог свог живота. Присетимо се да је своју академску каријеру и започео на таласу критика протекционистичких закона о житу којима је енглеска аристократија штитила своју производњу жита од конкуренције

---

[38] *Ibid*, стр. 375.

[39] *CW*, V, стр. 619.

[40] Мил, Ц. С., и Мил, Х. Т. (1995). *Потчињеност жена*, стр. 133.

[41] За његову одбрану класичног економског либерализма погледати, на пример, *CW*, VI, стр. 130, а за ставове о протекционизму видети *CW*, III, стр. 848 и даље, као и *CW*, IV, стр. 250.

споља и тиме по Милу и осталим припадницима енглеске средње класе опорезивала све остале слојеве становништва, који су морали да плаћају скупљи хлеб како би одржавали високе приходе земљопоседника. Мил је тако учествовао у кампањи за обарање житних закона све до њиховог укидања. Истовремено, критику протекционизма уздигао је до принципа објашњавајући зашто је таква политика генерално погрешна и у другим областима. Могућност протекционизма дозвољавао је само у два случаја. Један од њих је питање националне безбедности, која је разумљиво изнад економске ефикасности и може оправдати да се услед сукоба са другим земљама уведе протекционизам за одређене робе и услуге. Мил је тако сматрао да је увођење навигационих закона, који су ограничавали могућност трговине са енглеским колонијама у средњој и јужној Америци, током сукоба са Холандијом било оправдано и имало смисла као начин заштите енглеске флоте и трговине; но када престану сукоби, по њему треба престати и са таквом политиком.[42] С друге стране, био је вољан да прихвати могућност коришћења протекционизма као средства за заштиту младе индустрије у некој земљи за извесно време. Међутим, услови су били да та земља заиста има потенцијале и ресурсе којима током извесног периода заштите може да се развије, уздигне и оспособи за такав ниво функционисања којим може постати конкурентна с индустријама других земаља на светском тржишту. Чим се до тога дође, треба почети с постепеним спуштањем царина које ће водити до њиховог коначног укидања — овај детаљ је Милу веома важан: и увођење и укидање царина мора да се одвија постепено како не би изазвало шокове на тржишту и како би омогућило и самим тржишним актерима да се полако прилагођавају на нове услове пословања. При свему томе, важно је да држава заиста има потенцијале за такав развој, јер ако то није случај онда је цела акција сама по себи штетна јер се грађани узалуд опорезују тиме што се терају да купују скупљу домаћу робу.

Занимљиво је уочити да је временом Мил још више пооштрио критеријуме за протекционизам и предложио следећу меру: будући да се показало да када се једном протекционизам уведе, онда његово укидање иде веома тешко зато што интересне групе и лобији користе све начине да продуже одржавање свог повлашћеног положаја, Мил је предложио да се уместо генералног подизања висине царина, протекционизам обавља принципом доделе повлашћених, временски ограничених привилегија за домаће произвођаче. На тај начин држава процењује резултате и одлучује да ли ће након тог периода имати разлоге да обнови меру или да је укине, и произвођачи нису у тако доброј психолошкој позицији да би могли да се буне.[43]

Постоји додуше и трећа могућност када је увођење царина оправдано, а то је као одбрамбена, узвратна мера, односно као одговор на протекционизам неке друге земље. Тиме се врши притисак на ону прву земљу да укине непотребне царине.[44]

---

[42] Видети *CW*, XIX, стр. 611.
[43] *CW*, III, стр. 926, 928.
[44] *Ibid*, стр. 856.

Последња ствар коју овде треба макар поменути јесте Милова теорија пореза. Овом проблему је Мил посветио чак пет поглавља пете књиге *Принципа*, а дотакао га се чак и у *Утилитаризму*. Реч је о веома сложеном, у основи техничком питању економије, које превазилази захтеве овог рада.[45] Међутим, важно је поменути да је генерална Милова политичка тенденција усмерена ка залагању за што ниже порезе као начин поспешивања развоја производње, промета и подизања укупног националног богатства, па тиме и општег стандарда. Мил додуше, тражи да се не опорезује она минимална основа потребна за живот, али за све преко тога води се либералним принципима опорезивања: критикује саму идеју прогресивног опорезивања и дозвољава је само кад су у питању наслеђе и земља, тражи укидање пореза на штедњу, критикује опорезивање инвестиција, тражи избегавање двоструког опорезивања (и инвестиране суме и прихода), и указује како порез на профит угрожава национално богатство Енглеске, јер се тиме капитал тера из земље, стимулишу се шпекулације и обесхрабрује се будуће акумулисање капитала, што све заједно води ка стационарном стању.[46]

И таква теорија пореза, као и све ово горе што смо изнели, уверљиво сведоче да се за Мила тешко може рећи да је социјалиста или колективиста како је уобичајено у либертаријанским круговима данас.

ЛИТЕРАТУРА

C l a e y s, G. (1987). Justice, independence, and industrial democracy: the development of John Stuart Mill's views on socialism, *The Journal of Politics*, vol 49.

D o m e, T. (1999). Bentham and J. S. Mill on tax reform, *Utilitas*, vol 11/3.

D o n n e r, W. (1991). *The Liberal Self: John Stuart Mill's Moral and Political Philosophy*, Cornel University Press.

D u n c a n, G. (1973). *Marx and Mill*, Cambridge University Press.

Ђ у р к о в и ћ, М. (2004). Мил и конзервативизам, *Социолошки преглед*, XXXVIII, но. 3, стр. 397—423, Београд.

E l l i s, M. A., Variations in the editions of J. S. Mill's Principles of Political Economy, http://www.ecn.bris.ac.uk/het/mill/.

Х а ј е к, Ф. А. (1997). Либерализам, у *Нова српска политичка мисао*, 1—2, 3—4, Београд.

H o b s b a w m, E. (1987). *Doba revolucija*, Zagreb: Školska knjiga.

Ј а к ш и ћ, М. — П е ј и ћ, Л. (1994). *Доктрине великих економиста*, Београд: Економски факултет.

L e v i n, M. (1999). On a contradiction in Mill's argument for liberty, *Politics*, 19/3.

L e v i n, M. (2003). John Stuart Mill: a liberal looks at utopian socialism in the years of revolution 1848—9, *Utopian Studies*, vol 14/2.

M i l l, J. S, (1963—1991). *Collected Works*, 33 volumes, uredio John M. Robinson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. Скраћено *CW*.

M i l l (1980). *On Bentham and Coleridge*, Cambridge University Press.

М и л, Џ, С. (1960). *Утилитаризам*, Београд: Култура.

М и л, Џ, С. (1998). *О слободи*, Београд: Плато.

---

[45] Подсећам на значајан чланак Домеа о овој проблематици. Dome (1999).

[46] *Ibid*, стр. 805—872.

M i l l, J. S. (1989). *Изабрани политички списи*, Загреб: Информатор, ФПН, у два тома.
М и л, Џ. С. и Т е ј л о р Мил, Х. (1995). *Расправе о једнакости полова*, Београд: Филип Вишњић.
M i s e s, von L. (1985). *Liberalism*, Cobden Press, San Francisco, III edition.
П о л а њ и, К. (2003). *Велика трансформација*, Београд: Филип Вишњић.
R o b b i n s, L. (1967). Introduction, y: Mill, J. S. *Collected Works*, vol 4.
S t a f f o r d, W. (1998). How can paradigmatic liberal call himself socialist? The case of John Stuart Mill, *Journal of Political Ideologies*, vol 3/3.

JOHN STUART MILL, LABOUR ISSUE AND THE PROBLEM OF SOCIALISM

by

Miša Đurković

Summary

The topic of this article is the analysis of Mill's attitude to socialism. The author starts from the contemporary libertarian dogma about Mill as the spoiler of liberalism who supposedly turned this ideology towards socialist trends. The detailed and taxonomic analysis based on Mill's *Principles of Political Economy* and *Chapters on Socialism* shows that this theory in not correct; that the opposite is true — Mill actually, as the first serious critic of socialism, set all the relevant arguments which the liberal theory would later use to challenge this rival ideology. The emphasis is placed on the problems of redistribution and extension of the right to vote, but the author also tackles the issues of corporations, protectionism and tax policy.

UDC 1 Heidegger M.
930.1
Оригиналан научни рад

Драган Проле

ПОВЕСНОСТ: ХАЈДЕГЕРОВО ОДБАЦИВАЊЕ СВЕТСКЕ ПОВЕСТИ

САЖЕТАК: Хајдегерова расправа о повесности базира се на одбацивању појма повести, односно Хегеловог појма светске повести. Оправдање те корекције пронађено је у неизбежној опозицији између сазнања повести и испитивања повесног битка чија властита структура лежи у егзистенцијално-временској могућности догађања. Претпоставке тог оправдавања гранају се у два смера. Први се односи на разграђњу онтолошке равноправности повести и времена која је исказана у становишту да тубитак није временит зато што је центриран у повести, него је повесан зато што је темељ његовог битка временит. Други смер оправдања има за циљ показивање апсурдности традиционалног повесног мишљења које је почивало на неприхватљивим модалитетима прожимања садашњости и прошлости из којих је будућност или искључена, или поприма стигму планирања, односно неаутентичне антиципације. Према Хајдегеру, разлике у традираним одређењима појма повести заправо су фиктивне и филозофски ирелевантне, јер свима њима у позадини стоји иста неаутентичност линеарног временског следа која игнорише временитост тубитка и тако блокира приступ тубитку прикладне артикулације повесног битка. Чланак тематизује унутрашње границе таквог становишта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Повесност, светска повест, филозофија повести, онтологија, темпоралност

1. КА ПРИСВАЈАЊУ ДИЛТАЈЕВЕ ПОВЕСНОСТИ

У односу на основне пројекатске идеје *Битка и времена* и њихово специфично извођење, пето поглавље под насловом *Временитост и повесност* представља својеврсни куриозитет. За разлику од осталих поглавља у којима се, више или мање директно, паралелно са развијањем егзистенцијалне аналитике тубитка, укључујући и пратеће теме што су биле неопходне у реализацији фундаменталне онтологије — проводила и замисао деструкције повести онтологије — у петом поглављу преовлађују сасвим другачији тонови. Изричит говор о деструкцији ни овде није изостао. Најављујући расправу о односу повесности тубитка и историјске

науке, Хајдегер је назначио да нацрт онтолошке генезе историјске науке из повесности тубитка служи као *припрема* разјашњавања задатка историјске деструкције повести филозофије. То значи да је и пето поглавље ипак стављено у функцију деструкције повести онтологије, што би се и могло очекивати, будући да деструкција као поступак који се непосредно тиче *повести*, своје конкретније уобличење очекује управо на основу Хајдегеровог властитог појма повесности и његовог односа према наслеђеним појмовима. Међутим, на страницама § 76, контуре тог проблема нису заоштреније назначене, нити је уследила његова изричита тематизација. Додуше, тај параграф износи доказивање да научност историје према својој онтолошкој структури корени у повесности тубитка и показивање извора и јединства Ничеове три врсте историје у истој тој структури, али је најављено разјашњење деструкције на темељу показивања односа повесности и историје у потпуности заобиђено. Уместо тога, пето поглавље доноси и изненађујући скромне, и за *Битак и време* потпуно нетипичне изјаве. Имајући у виду са колико амбициозности и смелости је конципиран читав пројекат *Битка и времена*, у којем су на експлицитан или индиректан начин жестокој критици подвргнути филозофи највишег ранга, попут Хегела и Хусерла, онда ставови изнесени у петом поглављу добијају на филозофској тежини. Разматрајући проблем *повесности* чија необична важност за проблемску структуру и композицију *Битка и времена* се показује самим тим, што се од њега очекује *конкретизација временитости*, Хајдегер, барем у декларативној равни, одустаје од стратешке самосвојности и инвентивности са којом је до тада вођено његово кључно дело. Значајан заокрет у дотадашњем ставу сигнализиран је скромним изјашњавањем да се „наредно разматрање задовољава са тим, да назначи онтолошко место проблема повесности. У основи наредне анализе ради се само о томе да заступа и делимично припреми присвајање *Дилтајевих* истраживања које данашњој генерацији тек предстоји.”[1] Једноставно речено, уместо очекиваног развијања и разјашњавања *деструкције*, Хајдегер нам у петом поглављу износи поступак који је далеко мање драстичан — *присвајање*. Уместо „борбе са прошлошћу” коју сигнализира деструкција, у присвајању се ради о њеном продуктивном преузимању при чему оно присвојено, упркос могућем контекстуализовању на другачијој појмовној и тематској позадини, у основи бива преобликовано, али суштински остаје недодирнуто критичким интервенцијама.

Са трансформацијом деструкције у присвајање ипак се не завршава и Хајдегеров панегирик Дилтајевој филозофији. Штавише, њему се придружује и гроф Јорк, а целокупан § 77 посвећен је анализама ставова, превасходно Јоркових, које је овај изнео у преписци са Дилтајем што је трајала двадесет година, а објављена је 1923. У делу које је наглашено штедљиво по питању цитата, попут *Битка и времена*, поменути параграф штрчи утолико, што су у њему наведени готово сви филозофски значајни ставови изнесени у поменутој преписци, барем што се тиче

[1] H e i d e g g e r, Martin (1993). *Sein und Zeit*, Tübingen, c. 377.

оних становишта што су изнесена од стране грофа Јорка. Резимирајући своје коментаре на крају § 77, Хајдегер поново скреће пажњу на подстицаје Дилтајевог дела, као и на Јоркове ставове из преписке, с тим што овај пут изричито указује да се њихов допринос своди само на уочавање проблема, али не и на његово решавање које је могуће само на тлу фундаментално-онтолошког питања: „Проблем разлике између онтичког и историјског може бити израђен само као истраживачки проблем, ако се *најпре осигурала нит водиља* путем фундаментално онтолошког разјашњавања питања о смислу битка. Тако постаје јасно, у којем смислу је припремна егзистенцијално-временска аналитика тубитка одлучила да негује дух грофа *Јорка*, да би служила *Дилтајевом* делу."[2]

Разлози за истицање Дилтајевог имена у погледу проблема повесности, као и за необичну концепцију петог поглавља најпре би могли бити потражени у текстовима што претходе *Битку и времену*. Истраживању које иде у том правцу не би могло да промакне да Дилтајево име фигурира међу оним филозофима које Хајдегер помиње у афирмативном смислу. *Пролегомена за повест појма времена* наводи да праве ефекте његове филозофије тек треба очекивати, јер ће наредне деценије протећи у знаку осветљавања њених основних мотива, или, прецизније речено, *једног* од њених мотива.

Међутим, подробнија анализа показује да је Хајдегеров однос према Дилтају амбивалентан од самог почетка. Основ те амбивалентности налази се у Хајдегеровом селективном читању Дилтаја. Његова филозофија неће бити посматрана као јединствена целина у којој се постепено уочавају и равноправно признају поједине упоришне тачке. Напротив, Хајдегер се у коментарима Дилтаја ослања на брижљиву дистинкцију између подстицајног елемента његове филозофије и свих других, које ће или критиковати, или прећутати. Афирмативни елеменат Дилтајевог мишљења пронађен је у тематској изградњи повесности. Констатацијом да афирмативно позивање на Дилтаја датира у 1919. када Хајдегер у предавању *Феноменологија и трансцендентална филозофија вредности* износи својеврсно признање његовој филозофији: „Дилтај је већ јасно видео значење појединачног и јединственог у повесном реалитету",[3] треба подсетити да је реч о години у којој започиње сучељавање са Хусерловом феноменологијом.

Повесност представља основни мотив са којим започиње критика и конституисање против-нацрта Хусерлове феноменологије, а притом се ради о истом мотиву који ће бити хваљен код Дилтаја и *присвојен* у *Битку и времену*. Актуелност Дилтајеве филозофије стога је нераскидиво везана са уочавањем слабости Хусерлове феноменологије. Из њиховог специфичног укрштања са задацима егзистенцијалне аналитике тубитка проистећи ће Хајдегерова властита концепција *повесности*.

Стога треба бити опрезан када је реч о ризику пренаглашавања Дилтајевог „утицаја" на Хајдегера. Штавише, поред чињенице да се ге-

---

[2] *Ibid*, s. 403—403.

[3] H e i d e g g e r, Martin (1987). *Phänomenologie und transzendentale Wertphilosophie*, у: *Zur Bestimmung der Philosophie* GA 56/57, Hrsg. B. Heimbüchel, c. 165.

неза *Битка и времена* одвијала уз наглашено неслагање са Дилтајевим радовима и појединачним проблемским питањима која су они постављали, предавање *Појам времена* износи оштру критику једног од упоришних момената његове филозофије, појма *Weltanschauung*. Тежиште Хајдегерових примедби било је упућено на неповесно фундирање појма који представља полазиште Дилтајевог историјско-филозофског става: „Будући да све прелази у повест морало би се, тако каже садашњица, поново доћи до натповесног. Није довољно то што се данашњи тубитак изгубио у савременој псеудоповести, него и последњи остатак своје временитости (тубитка) мора искористити да би се у потпуности одшуњао из времена, тубитка. А на том фантастичном путу ка натповесности треба да буде пронађен поглед на свет."[4]

Комплетнију слику о амбивалентности односа према Дилтају пружају Хајдегерова предавања из 1925, одржана у Каселу, а њихов наслов зачуђује утолико, што у њему поново фигурира критиковани појам погледа на свет: *Дилтајев истраживачки рад и савремена борба за историјски поглед на свет*. Та предавања расветљавају разлоге за тезу о онтолошкој недиференцираности Дилтајевог појма живота и Хајдегерову одлуку да му не дозволи приступ у властитој егзистенцијалној аналитици. Стављен у перспективу Хајдегеровог мишљења, *живот*, тиме што допушта биолошке, односно органске конотације садржи одвише онтички призвук, и стога не може бити подесан за артикулацију повесности. Одсуство његове онтолошке диференцираности, међутим, рефлектује се и на недиференцираност саме повесности. Из те сугестије могу се донети два закључка. Први се односи на заобилажење конкретних Дилатјевих одређења повесности и избор превасходно Јоркових ставова из преписке Дилтај—Јорк. Јоркове примедбе индиректно су послужиле као критичка аргументација што указује на неопходност продубљивања Дилтајевог становишта. С друге стране, основ за то продубљивање није могуће пронаћи код Дилтаја. Радикализација повесности стога са своје стваре пружа оправдање за фундаментално онтолошко питање — питање о смислу битка, што представља и тезу каселских предавања: „круцијално је осветлити битак повесног: повесност, не повест; битак, не бића; реалност, не реалне ствари. То није питање емпиријског историјског истраживања; чак ни са универзалном повешћу ми још немамо повесност. Дилтај је начинио продор у реалност која за њега у истинском смислу јесте смисао за повесност, за тубитак. Дилтај је успео у довођењу те реалности у предњи план. Он ју је одредио животно, слободно и повесно. Међутим, он није поставио питање о самој повесности, питање о смислу битка."[5]

Поред тога, недавно објављени шездесет и четврти том едиције *Gesamtausgabe* под насловом *Појам времена*, баца ново светло како на пето

---

[4] H e i d e g g e r, Martin (1995). *Der Begriff der Zeit*. Vortrag vor der Marburger Theologenschaft Juli 1924, Hrsg. Hartmut Tietjen, 2. Auflage, Tübingen, c. 25.

[5] H e i d e g g e r, M. (1992—93). Wilhelm Dilthey Forschungsarbeit und der gegenwärtige Kampf um eine historische Weltanschauung: 10 Vorträge y: *Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften VIII*, Göttingen c. 158.

поглавље *Битка и времена*, тако и на Дилтајево место у конципирању Хајдегеровог појма повесности. Реч је о расправи[6] чији настанак је повезан управо са објављивањем преписке Дилтај—Јорк, а њено објављивање у Ротакеровом *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* тада је спречило Хајдегерово одбијање уредникове молбе да чланак прилагоди, и да га скрати на обим мањи од четири табака. Упркос томе, комуникација са Ротакером садржи значајне назнаке, јер у њој Хајдегер објашњава директну везу властитог појма повесности, дотичног чланка и преписке Дилтај—Јорк: „Моју расправу сигурно ћете добити до краја октобра. Наслов: Појам времена (Запажање о преписци Дилтај—Јорк). Централно питање 'повесности' извео сам из преписке и покушавам да га учиним разумљивим путем тематског истраживања. Оно може имати само систематско-историјски карактер."[7]

2. ХЕГЕЛ У ПОЗАДИНИ ЈОРКОВЕ КРИТИКЕ ДИЛТАЈА

Верзија те расправе која је објављена у петом поглављу *Битка и времена* ипак је знатно скраћена. Додуше, не због тога што се Хајдегеров став у међувремену променио, него зато што су њен други *Изворни карактери битка тубитка* и трећи одсек *Тубитак и временитост*, рекомпоновани у први и други одсек *Битка и времена*. Пето поглавље другог одсека *Битка и времена — Временитост и повесност*, о којем је овде реч, добило је наслов управо према последњем, четвртом одсеку Хајдегерове расправе. Вредна је пажње још и чињеница да је почетак расправе насловљен *Дилтајево постављање питања и Јоркова темељна тенденција*, те да је реч о одсеку који је у донекле измењеном, односно проширеном наслову пренешен у § 77 *Битка и времена*. Важно је нагласити да су бројна позивања на места из преписке Дилтај—Јорк првобитно имала функцију увода за Хајдегерово излагање темељног становишта властите филозофије. На основу овога такође је видљива и врхунска улога појма повесности за проблематику *Битка* и времена, јер се основна позиција тог дела не би могла извести са полазиштем у неком периферном проблему. Дакле, једна од припремних верзија базирала се на извођењу темеља *присвојеног* појма повесности, док су у тексту коју доноси сам *Битак и време* коментари Дилтаја и Јорка позиционирани као завршна илустрација Хајдегерових анализа. Укратко, расправа *Појам времена* несумњиво доноси нове увиде и показује своје конститутивно место у погледу генезе *Битка и времена*, а тиме додатно чини интригантним питање због чега, када је реч о повесности, ни Дилтај ни Јорк нису интензивније спомињани у оквиру других текстова који такође претходе обја-

---

[6] Ту расправу не треба поистовећивати са истоименим предавањем које је Хајдегер држао исте 1924. премда су делови текста из ње унесени у сам текст предавања.

[7] Писмо од 21. IX 1924. цитирано према „Martin Heidegger und die Anfänge der Deutschen Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Eine Dokumentation, Hrsg. J. W. Storck/T. Kisiel" у: Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften VIII 1992—93, с. 207.

вљивању поменутог дела. Хајдегеров амбивалентан став према Дилтају сам по себи је интерпретацијски интересантан. Он се не може разјаснити путем увођења искључивих оцена јер не имплицира прелаз од безусловне афирмације ка потпуној негацији и далеко је од раног „посвећивања доминантно позитивне пажње",[8] која је доцније нестала, како сугерише де Мул. Атрактивности тог питања доприноси и чињеница да се у текстовима и предавањима након *Битка и времена*, Дилтајево име поново повлачи у сенку и да се уз њега поново везују само наглашено критичке и негативне формулације.[9] Та чињеница није промакла ни Пегелеру,[10] ни де Мулу, али у покушају да прелаз ка изразито негативној рецепцији Дилтаја објасне „вишим" онтолошким разлозима, они превиђају једнократну улогу Хајдегеровог *сусрета* са Дилтајем. Након пружања упоришта за критику Хусерла и конципирање појма *повесности*, Дилтајева филозофија није могла привући ништа друго, сем Хајдегерових критичких опаски. Међутим, оно што је знатно важније од тог питања односи се на Хајдегерову конкретну тематизацију самог појма *повесности*.

Појам времена већ на уводној страници износи кључ за разумевање тематског миљеа на којем ће се обликовати Хајдегерова повесност а његов средишњи значај ће у тексту *Битка и времена* бити само потврђен и додатно наглашен. Једноставно речено, расправа о повесности базира се на одбацивању појма повести, односно Хегеловог појма светске повести. За разлику од осталих поглавља, привидно одсуство деструкције при тематизовању повесности добија своје објашњење тек када се увиди да тематизација *повесности* сама по себи већ подразумева претходни учинак деструкције. Претпоставке тог учинка огледају се у пружању двоструког одговора. Први део тог одговора мора бити кадар да анулира филозофску релевантност и неопходност како традиције што је окупљена око појма универзалне повести, тако и Хегелов појам светске повести, док се његов други део односи на пружање тла за нови појам повести који ће бити ослобођен свих мањкавости које су уочене код претходних појмова. Када Хајдегер на почетку анализе преписке Дилтај—Јорк тврди да: „Треба *разумети повесност*, а не разматрати повест (светску повест). Повесност означава *битак* повесности онога, што јесте као повест" — *њему претходна деструкција повести, тј. светске повести, није ни била потребна јер је био уверен да су тај посао за њега већ обавили поменути филозо-*

---

[8] Jos de Mul (2004). The Tragedy of Finitude. Dilthey's Hermeneutics of Life, New Haven/London, translated by Tony Burrett, p. 306.

[9] Примера ради, у својим предавањима о немачком идеализму, Хајдегер енергично одбацује претпоставке филозофије живота, без којих није могуће замислити ни Дилтајев појам повести: „Овде при 'Ја јесам' филозофија се најмање може суздржавати од питања о битку. Истинска филозофска јаловост целокупне филозофије живота — нарочито Дилтајеве — има свој дубоки основ; у средишњој димензији она остаје у потпуности дилетантска и не досеже чак ни оштрину проблематике немачког идеализма ... Проблем измиче из руку и не поима се када се онтологија схвата у старом смислу и одатле закључује: оно што мислимо под 'животом' искључено је из све онтологије." H e i d e g g e r, M., *Der deutsche Idealismus* (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA 28, c. 108—109.

[10] P ö g g e l e r, Otto (1986—87). „Heideggers Begegnung mit Dilthey", у: *Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften IV*, c. 121.

фи. Тек под тим условом Хајдегер се одлучио да у свој рад унесе многобројне цитате из преписке.

Да би се стекла јасна оријентација у вези са дометима и границама Хајдегеровог *ослањања на преписку*, најпре је неопходно маркирати она места која проводе поменути двоструки задатак и анализирати у којој мери она то заиста успевају да учине. Не улазећи у подробно разматрање свих аспеката преписке који би могли бити интересантни, биће изабрана два парадигматична места која осликавају нагласак Јоркових интервенција, при чему није споредна ни чињеница, да Хајдегер не цитира ниједно од њих. Критички одбацујући претходна становишта у погледу појма повести Јорк аргументује: „Буркхарт анализира историјску епоху са ограниченог становишта, без будућносног видика, више као уметник него као филозоф. Ранке је у њој сазнао само игру сила, једну историјску феноменалност ... Тен је све вратио у шему сензуализма ... Други аитиолошки историографи од Хегела не постоје (сем поменутих људи). Овде се појављује ново ... претпоставка схватања је да је живот органон за разумевање повесне животности ... сазнање повести које се од властите животности окреће ка појавама прошлости ... само оно што је према снази савремено и може се показати у савремености припада подручју повести."[11] Специфичност наведених редова састоји се у адресатима њихове критике. Наиме, није реч о мислиоцима који су били меродавни у конституцији појма универзалне повести, па ни о самом Хегелу, већ о мислиоцима повести који су уследили *након* Хегела. Буркхартов, Тенов и Ранкеов појам повести одбачени су уз примедбу да после Хегела других мислилаца повести од формата ни нема. Из те спознаје, међутим, не проистиче ништа попут слогана „натраг Хегелу", него се Јорк позива на иновирани увид у повест који се заснива на тематизацији *живота као повести*, што заправо представља синоним за појам *повесности*. Оно што остаје и даље проблематично, односи се на конкретну филозофску артикулацију повесности. Када размишља у том правцу, Јорк је знатно мање директан, а његова недоумица показује се и у одабиру адекватне методе са којом се поуздано може приступити излагању повесности: „Трансцендентална метода делује соматизацијом онтичког, субјективирањем објективног. Она уздиже област објективног, али ипак не проширује царство духовног. Субјективно није духовно као што соматологија није пнеуматологија ... са карактером субјективности подручје духа ипак није дотакнуто."[12] Према Јорковом мишљењу, трансценденталан приступ повесности показује се као прекратак. Будући да су његове критичке рефлексије већ увиделе да и Дилтајеви радови једнако болују од недостатка генеричке разлике између онтичког и историјског, што указује на изричит дефицит конституције повесног и полагања рачуна о њеној диференцији у односу на разумевање неповесног, Јорк у преписци не даје прецизно објашњење каква филозофска артикулација задовољава новоустановљени проблем повесности.

---

[11] Briefwechsel zwischen Wilhelm Dilthey und dem Grafen Paul Yorck von Wartenburg 1877—1897, Halle 1923, с. 167—168.

[12] *Ibid*, с. 194.

Када је реч о кључном аспекту филозофског приступа повести, Јорк је више вештине демонстрирао у критиковању Дилтаја него у изналажењу властитих решења. Његово недовршено дело *Ст̄ав свест̄и и п̄овест̄* у односу на преписку не доноси ништа суштински ново. Повесност није довољно прецизно раздвојена од повести, а њено порекло означено је унутар нововековног „процеса сужавања и поунутривања сопства."[13] Јоркова филозофија повести у себи показује Дилтајеву тенденцију ка повезивању емпиријских сазнања и филозофских увида, али истовремено, у напору да оствари унутрашње јединство међусобно хетерогених сазнања што припадају унутрашњој повести самосвести, запада у неразговетни конгломерат филозофске историке, повести филозофије, психологије повести и природне повести[14] — који не пружа довољно инструкција за конкретно остваривање јединствене појмовне обраде.

Упркос упадљивој усхићености повесним потенцијалима које демонстрира *доживљај*, односно живот *qua* повесност, Јоркова разматрања из преписке ипак задржавају непорециви одјек Хегеловог појма повести. Он је препознатљив у три сегмента:

а) Јорк говори о духу, односно о духу повести (с. 133);

б) у потпуној сагласности са Хегеловим мишљењем не допушта раздвајање систематског од историјског приказа филозофије (с. 251);

в) и даље инсистира на *филозофији п̄овест̄и*: „Филозофија се не мора схватати као конструкција. Ја бих рекао: једино филозофија повести јесте повест као наука" (с. 223).

Суочена са захтевима које имплицира Хајдегерова замисао деструкције, преписка Дилтај—Јорк ипак не пружа задовољавајућа решења на оба постављена задатка. С обзиром на консеквентност раскида са наслеђеним појмовима повести, у њој су итекако присутни рецидиви Хегеловог поимања повести, док тематизација повесности још увек има магловити призвук спасоносног решења, с тим да пут до њега тек треба раскрчити. Пуштајући Јорка, да уместо њега осуди Дилтајеве мањкавости, Хајдегер није обратио довољно пажње *са чијег̄ ст̄ановишт̄а* Јорк проводи критику Дилтаја. Тиме је на мала врата увео и моменте који директно противречe и Дилтајевој и његовој замисли повесности, а у блиској су вези са Хегеловим појмом повести. Наиме, поента Јоркове критике усмерена је против *est̄et̄изације* повести у лику појединих повесних облика, типова и сл. Инсистирајући да се у повести ради о „карактеру, а не о облицима" (с. 193), Јорк се заправо обраћа Винделбанду, али индиректно замера и Дилтају на нефилозофском третману повести. За разлику од неповесне естетизације, он сматра да писање повести има оправдање једино као *филозофија п̄овест̄и*. Полагање рачуна о пореклу овог Јорковог аргумента, неминовно би застало код једног од његових учитеља у филозофији, хегеловца Браниса[15] чији *Нацрт̄ лог̄ике* је почивао управо на

---

[13] Paul Yorck von W a r t e n b u r g (1991). Bewußtseinsstellung und Geschichte. Ein Fragment, Hrsg. Iring Fetscher, Hamburg, с. 138.

[14] *Ibid*, с. 40.

[15] „У том суду важну улогу има његов учитељ Бранис чија претпоставка је била да писање повести постаје животно тек путем филозофије." S c h o l t z, Gunter (1996). Philo-

ставу који Јорк заступа против Дилтаја. Треба нагласити да овде Јоркова интервенција постаје противречна, јер инсистира на филозофији повести а истовремено не доводи у питање њено „превладавање" од стране Дилтаја.[16] Међутим, поред хегеловског аргумента да се естетизација повести може избећи само путем повесног „карактера" што практично води ка мисаоном разматрању повести које се проводи на темељу водећих повесних категорија — у преписци се налази још један моменат Јоркових анализа који обара претпоставке Хајдегерове *повесности*. Када Јорк тврди да без историје као критике није могућ ни живот, он тада не циља на повесност што се појединачно конституише у сваком тубитку. Напротив, критичка трансформација повесности мишљена је у интерсубјективном смислу, а њен позитивни учинак везан је за *општу разумљивост повести qua критике*, а не за постигнућа појединаца што су успели да достигну аутентичност властите егзистенције.

Упркос расцепу што зјапи између позадине Јоркових аргумената и интенција ка фундаментално-онтолошком *присвајању* Дилтајеве повесности, преписка је за Хајдегера ипак садржала довољно путоказа. За ствар његове позиције, одлучујућа је била управо свест о одсуству доминантног и меродавног појма повести. Зато је Јоркова „деструкција" крајње индиректна и више представља израз потребе за алтернативним појмом повести, него увереност у неопходност деструкције постојећих појмова. Када је реч о појму повесности, као одговору на несувисле и превазиђене појмове повести, Хајдегеру је такође добродошла управо његова недовршена обрада, јер је у њој видео своју улогу и прилику да се укључи у расправу.

3. ПРЕОКРЕТ У ПОЈМУ ПОВЕСТИ

Када је он затражио реч, од универзалне и светске повести као замисли јединствене повесне целине више ништа није преостало. Стављање у први план *повесности*, а науштрб *повести* представља повесни феномен *par exellence*. Према Ридловом мишљењу, у преокрету је кључну улогу имао неуспех револуција 1848—49: „Не добија појам повесности случајно чврсте контуре тек у епохи након 1848, када је грађанство, под утиском неуспешне револуције одустало од захтева ума које је подигла немачка класична филозофија, а тиме је било и политички резигнирано пред властитим захтевима за умно вођење друштва."[17] Основаност Ридловог суда делимично подупире и историјска појава Рудолфа Хајма,

---

sophiegeschichte und Geschichtsphilosophie: Braniß und Dilthey, y: *Dilthey und Yorck*. Philosophie und Geisteswissenschaften im Zeichen von Geschichtlichkeit und Historismus, Hrsg. J. Krakowski/G. Scholtz, Wroclaw, c. 193.

[16] У том смислу Јорк истиче да жељена филозофија повести: „не може бити схватана као раније, против чега сте се неопозиво и Ви изјаснили. Досадашње постављање питања било је погрешно, чак и немогуће, али оно није и једино. Стога више не може постојати истинско филозофирање, које не би било историјско." Briefwechsel, ibid, c. 251.

[17] R i e d e l, Manfred (1970). „Einführung" y: *Wilhelm Dilthey, Aufbau der Geschichtlichen Welt in dem Geisteswissenschaften*, Frankfurt am Main, c. 17.

либерала који је био директни учесник револуционарних превирања, а поврх тога, одлучни заговорник стварне *повесности* која се као резултат испоставља након раскида са илузијом Хегелове повести.

Повесни значај Хајмове амбициозне расправе *Хегел и његово доба* огледа се у обрату који је он провео у погледу значења појма повесности. Терминолошко порекло *Geschichtlichkeit* се, као и у случају неологизма *Geschicklichkeit*, везује за Хегелову филозофију, али ти термини код њега нису добили улогу систематских категорија, јер су повезивани са пуким историјским, случајним фактицитетом чија првенствена одлика је да у себи не садржи релевантно духовно језгро. Преврат повесности од наглашено негативног и филозофски незанимљивог феномена ка њеној безусловној афирмацији начинио је управо Хајм. Његов вехементни вето усмерен против метафизичко-идеалистичке позадине Хегеловог појма повести имао је за последицу прво афирмативно промовисање повесности, као суштински *животне повести* науштрб Хегеловог појма повести: „Биографија апсолута за науку садашњости преображава се у процес животне повести; делом недовољно чист, а делом илузорни *историзам Хегеловог система у њој се преводи у праву и стварну повесност*."[18] Не разматрајући детаљно политичке претпоставке Хајмовог става, довољно је скренути пажњу да његова мотивација за критику Хегела проистиче из непомирљиве дистанце наспрам идеје о уму повести, која је почивала на уверењу да повесни ум стварности само пружа легитимацију реакционарне мизерије што је уследила после 1848.

Да би изградила разговетну опозицију у односу на Хегела, Хајмова *стварна повесност* стога није имала другог избора, осим да у страну потисне средишње категорије филозофског поимања повести: ум, јединство повести и развој. Уместо њих, на сцену је ступила *унутрашњост конкретног, повесно одређеног човека* — повесност. Када се обрати пажња на основну замисао Хајмове *повесности*, онда је видљиво да Ридлова опаска да њено терминолошко порекло ваља потражити у политичкој резигнацији — не може умаћи замци произвољности. Апстрахујући од процене колико дуготрајне филозофске продукте резигнација самостално може произвести, за Хајмов појмовни преокрет треба рећи да превасходно представља израз критичког става, који, додуше има политичку мотивацију, али и ништа мање значајне филозофске последице. У основи, тај став настоји да сруши Хегелово разликовање филозофске истине и историјске истине, те да на тај начин отвори простор за ново приближавање филозофије историјској науци. Шта друго је Хајму преостало након одбацивања еминентно *филозофског* приступа повести, осим новог пакта са историјом? Интерес за склапање тог пакта код Хајма није експлицитно филозофски, као што није био ни мотив критике Хегела. Конкретне користи од приближавања емпиријској страни повесних дешавања Хајм је видео у сарадњи филозофије и емпиријских истраживања повести и ослобађања њених критичких капацитета у разбијању „за-

[18] H a y m, Rudolf (1857). Hegel und seine Zeit. *Vorlesungen über Entstehung und Entwicklung*, Wesen und Wert Hegel'schen Philosophie, Berlin, c. 466.

творног хоризонта повести" у име продора историографије са практичким мотивима.[19] Окрет ка повесности стога није могућ без уверења да особеност повести која се састоји у указивању на *функцију* одређене стварности и *практичку оријентацију* која из ње произлази — бива меродавније показана у емпиријском истраживању повести што је много ближе историји — него у филозофији. Када је Хабермас указивао да је избор концептуалног оквира филозофије повести инспирисан фундаменталним искуствима модерне епохе *напретком, кризом и самоослобођењем путем критике*, под овим последњим мислио је на искуство противречности између универзалних принципа оправдавања и партикуларности политичког насиља пред којим се опште идеје растварају као идеологије.[20] Тиме је Хабермас погодио директно у нерв Хајмовог мотива за увођење повесности.

То другим речима значи, да је ступање *повесности* на терминолошку сцену праћено великим очекивањима која су проистекла из *ревизије*, а не *негације* повесно-филозофског става, тако да није странпутно тврдити да се Хајмова повесност још увек креће у хоризонту истих оних претпоставки што су изнедриле модерну филозофију повести. Међутим, конкретно провођење Хајмових замисли оставиће иза себе тенденције које ће доцније водити у правцу енергичне *негације* филозофије повести. Ту се првенствено мисли на усвајање позитивизма[21] у име рушења „спиритуално-апстрактне" идеалистичке традиције која ће неминовно попримити примесе дистанце од упоришних тачака филозофског приступа повести. Сужавање повести на унутрашњу животност, о чијој процесуалности је говорио Јорк, носиће попут привеска две темељне мањкавости. Обе мањкавости односе се на перманентни дефицит филозофске основаности који ће, с једне стране, бити тражен у контексту, који је знатно шири од аутономног филозофског студирања повести, па ће повесност бити разматрана из перспективе догађања, а не развоја. За разлику од развоја, *догађање* је значајно формализован појам — он нема ни просторне и временске границе, што ће доћи до изражаја посебно у концепцијама повесности у фундаменталној онтологији (Хајдегер) и филозофији егзистенције (Јасперс), док се, с друге стране, поунутривање повести мора суочити и са тешкоћом одабира властитих појмовних корелата. Друга последица сужавања јединствене перспективе биће најнепосредније везана за проблеме у погледу успостављања терминологије што је кадра да одговори на захтеве повесног мишљења.

Безазлен ефекат не оставља ни сужавање повесног хоризонта на посебности које по правилу иритирају филозофско мишљење јер тиме

---

[19] *Ibid*, с. 453.

[20] H a b e r m a s, Jürgen, Eine Diskussionbemerkung (1972): Das Subjekt der Geschichte, у: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt am Main 1982, с. 533.

[21] Тражећи подршку у свом супротстављању Хегелу, Хајм је тријумфално навео Хумболтов пример: „према лепом чланку Вилхелма фон Хумболта о задатку историчара, идеални садржај повести ваља темељити у и на чињеницама... Хегелово *мишљење* није такво. Тај животни смисао за све људско у његовом систему постоји само још у форми апстрактног одбијања." H a y m, Rudolf, Hegel und seine Zeit, ibid, с. 449.

готово механички онемогућују продуктивне учинке општије усмерених захвата. Из тог разлога Пихт адресанте промоције повесности не налази у грађанству, већ у буђењу национализма чији рефлекс се препознаје нарочито у историјској науци,[22] тј. њеном одустајању од перспективе јединствене повести: „У 19. веку ... новоевропски национализам је готово потпуно разорио универзалност истраживачких програма и редуковао их је на крајње борниране перспективе."[23]

Да би се схватила радикалност Хајдегеровог корака, потребно је имати у виду да резолутно негирање универзалне повесне перспективе није падало на памет ни позитивно историјски оријентисаним опонентима Хегелове филозофије. Премда је Дројзен изричито заступао резултате емпиријског опажања, искушавања и истраживања, што укључују „објективну" верификацију сазнања повести, његов појам повести задржао је основно полазиште у *целовитом* временском следу насталог. У складу са тим, § 15 *Нацрта историке* гласи: „Повест је обичајни свет, разматран са становишта свог постајања и раста."[24] Износећи закључна размишљања на крају деветог тома своје *Светске повести*, Ранке само даје другачију формулацију метаемпиријског темеља своје историје „голих чињеница" у којој кључну реч заузима невидљиви свет божијих мисли: „Вечан је само дух чији бесконачан развој у судбинама људског рода приказује повест као наука."[25] Мајнеке у свом *Настанку историзма* слави духовну револуцију која је створила осећај *тоталитета* и ослободила повест из укочености у коју је претходно доспела захваљујући природном праву, прагматизму и интелектуализму просветитељства. Премда доводи до свести процес индивидуације људског живота, историзам нас према Мајнекеу учи: „да целокупан повесни живот разумемо као развој индивидуалног који је увек укључен у типичне процесе и закономерности."[26]

Светска повест се жилаво одржавала и код новокантоваца, који нису делили Хајмово опредељење за *стварну повесност*, премда су махом били либерално оријентисани. Хајдегеров ментор Рикерт је целину повести ситуирао унутар *филозофије повести* која је у свом основном значењу идентична са универзалном *или* „светском" повешћу, док у изведеном означава и науку о повесној спознаји, односно део логике у најши-

---

[22] Пихтову оцену индиректно поткрепљује и минуциозна студија Ренте-Финка која је показала да се неологизам *повесност* у енглеском и француском говорном подручју усвојио током седамдесетих и осамдесетих година деветнаестог века. Италијански и шпански превод повесности уследио је у двадесетом веку, при чему се значење на свим тим језицима везивало уз „фактицитет што је историјски доказив". Француска *historicité*, енглеска *historicity*, италијанска *storicità* и шпанска *historicidad* одражавају њено нефилозофско порекло и снажан печат историјске науке. Leonhard von R e n t h e - F i n k (1968). Geschichtlichkeit. Ihr terminologischer Ursprung bei Hegel, Haym, *Dilthey und Yorck*, Göttingen, c. 131.

[23] P i c h t, Georg (1993). Geschichte und Gegenwart. Vorlesungen zur Philosophie der Geschichte, Stuttgart, c. 20.

[24] D r o y s e n, Johann G. (1868). *Grundriss der Historik*, Leipzig, c. 11.

[25] R a n k e, Lepold von (1888). Weltgeschichte IX Theil. *Zeiten des Übergangs zur modernen Welt (XIV und XV Jh.)*, Hrsg. Alfred Dove/Georg Winter, Leipzig, c. 270.

[26] M e i n e c k e, Friedrich (1965). Die Entstehung des Historismus, Werke Band III, Hrsg. Carl Hinrichs, München, c. 581.

рем смислу речи.[27] Наторпова *Филозофска систематика* протествовала је против цепања јединства рационалног и историјског: „ништа рационално не сме бити посматрано другачије него у генези, дакле у историјској уређености.”[28] Винделбанд, који је заједно са Рикертом делио уверење да светска повест представља незаменљиви извор трансценденталних вредности, уочио је у својим предавањима из 1907. једну нову тенденцију. Њен корен састоји се у појави буђења индивудуе које се догађа управо у доба када се њено укључивање у заједнички живот проводи на начин, који је ранијим временима био незамислив. Консеквенце развијеног индивидуалитета према Винделбанду директно погађају и елементаран повесни смисао јер воде до његовог нивелирања и одбацивања. Раскид са целином повести тако добија оправдање у интензивирању „унутрашњег живота”: „За ону саможивост личности у изградњи унутрашњег живота и света духовних вредности ишчезава смисао и разумевање. Та генерација почиње да осећа као терет традицију, велику школску торбу модерног човечанства, који је веровала да ће лако моћи да одбаци у инсистирању на изворност свог властитог чина.”[29]

Осмеливши се на одбацивање јединствене *повести*, Хајдегер се представио као егземпларни представник те генерације. Провођење онтологизованог учења о *повесности* тубитка експлицитно је показало да поред себе не трпи и равноправан третман светске повести: „Када се питање о повесности врати у те ’изворе’ [временовања, прим. аут.] онда је тиме већ одлучено о *месту* проблема повести... Темељни феномен повести, који претходи и утемељује могућу тематизацију путем историје тиме је неопозиво потиснут у страну.”[30] Потискивање објективног склопа светске повести проведено је паралелно са истицањем новоубличеног појма света, који више не носи стриктан феноменолошки отисак „хоризонта свих хоризоната”, већ, будући да сачињава онтолошко одређење тубитка, указује на начин *повесног битка*.

Повесно посматрана, ревизија појма света представља директну везу са обратом ка унутрашњости који је начињен са појмом повесности и у себи носи одраз темељне инверзије у погледу усмерености појма образовања. Наиме, за разлику од Хегеловог појма образовања као потуђења и „изласка из себе у свет” у којем је једино могућ прави „долазак к себи”, Ничеов појам иницира „улазак у себе” из бесмисленог света. Образовање тако постаје израз дистанце из уплетености у заједнички свет, а образовани човек се препознаје по *конституисању смисленог космоса*[31] што није у поседу свих појединаца, већ представља његов властити свет.

---

[27] R i c k e r t, Heinrich (1907). Geschichtsphilosophie, у: *Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts*, Heidelberg, с. 324—325.

[28] N a t o r p, Paul (1958), Philosophische Systematik, aus dem Nachlass Hrsg. Hans Natorp, Hamburg, с. 321.

[29] W i n d e l b a n d, Wilhelm (1909). Die Philosophie im Deutschen Geistesleben des XIX. Jahrhunderts. Fünf Vorlesungen, Tübingen, с. 104. Процес *нивелирања* повести науштрб индивидуалних постигнућа Винделбанд износи на страницама 114—115.

[30] H e i d e g g e r, Martin, Sein und Zeit, с. 375.

[31] N i e t z s c h e, Friedrich (1962). Von Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, у: Werke Band I, Hrsg. Karl Schlechta, München, с. 235.

Та инверзија се код Хајдегера огледа у чињеници да и поред истицања свог *јединства* са светом, непоречиво преимућство у целокупној констелацији за себе задржава тубитак. Свет је увек свет *тубитка*, али не важи и обрнуто. О каквом јединству је реч, показује и Хајдегерова разградња која врхуни у изразу свет-повест (Welt-Geschichte) који више не гради појам аналоган светској повести, јер не реферише ни на субјективни генитив јединствене повести света, нити на објективни генитив светске повести. *Примарно повесан је тубитак*, а свет своју повесну димензију не дугује интерсубјективним творевинама које су у њему отелотворене, него „свет има начин повесног битка, зато што сачињава онтолошку одређеност тубитка."[32] Напокон, *појам светске повести сугерише да сам свет има властиту повест која ни у којем случају не би могла бити изведена из временитости тубитка.* Начелна независност светског времена од тубитка, укључујући и немогућност да оно буде изведено из временитости, представљају два разлога инхерентна Хајдегеровој позицији, због којих је светска повест морала бити редукована. Међутим, то нису и једини разлози. Готово фасцинантно је да највећи део Хајдегерових интерпретатора не увиђа смисао раздвајања Weltgeschichte у Welt-Geschichte и превиђа повесну позадину њене повезаности са Geschichtlichkeit. Разлоге за тврдоглаво инсистирање на недодирљивости егзистенцијала света, ваља потражити у опширним анализама егзистенцијала световности, околног света, битка-у-свету које су и наглашено критички настројене интерпретаторе навеле на одустајање од упитаности у егзистенцијал „светске повести". Међутим, за разлику од расправе о формалним претпоставкама за провођење аналитике тубитка где се ствара утисак да свет потврђује своје пуно право и важење у Хајдегеровом мишљењу, приликом тематизације света на плану повесности ствари стоје сасвим другачије. Превиђањем те разлике створена је конфузија што је у литератури широко распрострањена, а најчешће се испољава у безазлености говора о светској повести у фундаменталној онтологији, који је проблематичан утолико, што нивелира расцеп у појму повести који је начињен са Хајдегеровом повесношћу и зато што фингира континуитет расправе о светској повести, с том разликом што је она наводно сада тематизована из онтолошке или егзистенцијалне перспективе. Полазећи од тезе о *бачености*, погрешно је закључивати да је код Хајдегера „повест увек већ светска повест",[33] самим тим што је тубитак *бачен у свет*, јер се тиме сугерише априорно јединство повесности и светске повести, што је у потпуности супротно претпоставкама *Битка и времена*. Напротив, и свет и повест су једнако адресирани ка тубитку, о чему говоре и два одређења света-повести: „Једном он значи догађање света у свом суштинском, егзистентном јединству са тубитком. Али уколико је са фактички егзистентним светом откривено и унутарсветско биће, он мисли уједно и унутарсветско 'догађање' приручног и предручног."[34]

---

[32] H e i d e g g e r, Martin, Sein und Zeit, c. 381.

[33] S e u b e r t, Harald (2000). Zwischen erstem und anderem Anfang. Heideggers Auseinandersetzung mit Nietzsche und die Sache seines Denkens, Köln/Weimar/Wien, c. 58.

[34] H e i d e g g e r, Martin, Sein und Zeit, c. 389.

Филозофска легитимација свет-повести према Хајдегеровом властитом исказу проистиче из „конкретизације временитости" која са своје стране није нимало *феноменолошка*, како тврди расправа *Појам времена*,[35] будући да не води рачуна о описаним датостима. Важност те расправе за проблематизацију односа између временитости и повесности крије се у нечему другом — у демонстрацији истог оног поступка деструкције који је у *Битку и времену* био резервисан за временитост, али се консеквенце из њега овај пут провлаче ка *повесности*.[36] То значи да Хајдегерова деструкција иде у правцу наслеђа појма *битка* и да на темељу става о доминацији грчке онтологије показује патвореност и неодрживост излагања повести нашег властитог тубитка. Специфичност њене аргументације састоји се у тези да је за појам повесности меродавнији појам битка и начини његове „изложености", него сам појам повести, јер се он, са своје стране, самостално не може отргнути од неаутентичног односа према битку. Хајдегеру је на тај начин пружено поуздање што једним потезом одбацује целокупну традицију модерног мишљења повести.

Насупрот привидној ефикасности таквог поступка, ваља подсетити да је изузетно тешко уверљиво доказати везу између античког појма битка и модерног појма повести. Премда Хајдегер инсистира на примату садашњости као заједничком именитељу античког битка и модерне повести, она своју властиту изградњу захваљује управо отпору према фиксираности света у његовој садашњој присутности као и на раскиду са хипостазирањем садашњости. И изразито скептичан став према појму повести не би се усудио да порекне да је са њим сигнализиран продор у срж негацијског карактера људског света који се састоји у свести о човековој делатној изградњи и разградњи властите садашњице. Креирањем директне везе између повесности и битка, Хајдегер је заправо у широком луку заобишао све доприносе, али и проблеме који су везани уз традицију универзалне и светске повести. Са истицањем да је деструкција онтологије и логике критика садашњости, мета је само делимично погођена, будући да се филозофија повести итекако тиче онтолошких и логичких појмова, али је истовремено и промашена, јер је тиме Хајдегер назначио да га не интересује традиционални арсенал специфично повесних категорија, и индиректно наговестио да ће се у излагању повесности ослањати само на појмове онтолошко-егзистенцијалне провинијенције. Због тога ће у *Битку и времену* бити речи о заокруживању феномена који су *онтолошки нужно* мишљени у говору о повесности тубитка.

---

[35] „Онтологија тубитка мора се довести у могућност као феноменолошка деструкција..." H e i d e g g e r, Martin, Der Begrif der Zeit, GA 64, c. 102.

[36] Хуни спада у ретке интерпретаторе који су у поступку деструкције повести из временитости уочили проблематичну неслободу у онтолошкој примени феноменолошког мишљења. Одређујући свет-повест неутрално, као границу анализе тубитка, Хуни ипак наводи да деструкција повесности мора задржати своје властито важење и да не може бити сведена на *дезидерат* анализе временитости: „питање о смислу повесности јавило се са неопходношћу деструкције ... али она није дезидерат саме анализе временитости." H ü n i, Heinrich (1998). Welt-Geschichte als Grenze der Daseinsanalyse in 'Sein und Zeit', у: *Heidegger Studies*, Vol. 14, c. 132.

Такав наговештај добија и додатно поткрепљење у самој идеји „фундаменталне” или „универзалне”[37] онтологије. Међутим, универзалност онтологије и повесност тубитка није лако помирити. Посматрано у сасвим начелном смислу — било каква врста онтолошке универзалности неспојива је са конкретном Хајдегеровом визијом повесности. Имајући у виду да су будућносно усмерени набачаји тубитка вођени антиципативном одлучношћу, а да њоме уједно потврђује и билост коју тубитак осадашњује, стиче се утисак да се егзистенцијална повесност остварује упоредо са негацијом универзалности. Основ те негације крије се у пројекатској структури тубитка, која се конституише из ограничене перспективе његове повесности, а чим почне да се оријентише спрам универзалних мерила по аутоматизму пада натраг у неаутентичност, у „се”. Универзална онтологија на тај начин је изградила унутрашњег опонента који из основа пориче њене властите претпоставке. Стога остаје отворено питање да ли Хајдегерова замисао повесности поткопава идеју фундаменталне, па чак и сваке онтологије уопште — у драстичнијој мери него што онтолошка позадина експликације угрожава повесност? Готово је сигурно, да њихово међусобно укрштање иза себе не оставља хармонију и склад. Да је деструктивно конципирање повесности поред логике и онтологије у себи укључивало и филозофију повести, уочило би да ниједан мислилац повести није држао до онтолошког становишта, а да не говоримо о томе да је појам повести развијао из хоризонта питања о битку. Штавише, одуство појма битка из преписке Дилтај—Јорк тенденциозно указује на битак као *резидуум метафизике*, односно на непоправљиво партикуларну манифестацију животности која је њиме имплицирана. Хајдегерово *присвајање* Дилтајевих истраживања у том сегменту се показује као темељно преокретање њихових замисли, јер читаву расправу о повесности ситуира на проблему који је у присвојеном становишту маргинализован управо у интересу консеквентног филозофског мишљења повести.

4. ПОВЕСНОСТ КАО САМООСМИШЉАВАЊЕ

Овако, Хајдегеру није преостало ништа друго него да сам конституише одређења повесности која су прикладна тубитку. Притом ипак није пропустио да се пожали читаоцу на тескобу властите ситуације: „Оскудност расположивих ’категоријалних’ средстава и несигурност примарног онтолошког хоризонта постају утолико наметљивији, што више је проблем повести доведен до своје *изворне укорењености*.”[38] Верност *изворној укорењености* властитог повесног става што се састоји у апстиненцији од наслеђених категорија при промишљању повесног, Хајдегер ипак није до краја испоштовао. Оскудица одређења изворно егзистенцијалног порекла ипак ће донекле бити надокнађена са неколико „позајмица”, међу

[37] Heidegger, Martin, Die Grundprobleme der Phänomenologie, GA 24, c. 16.
[38] Heidegger, Martin, Sein und Zeit, c. 377.

којима најпре ваља истаћи појам који ће првобитно играти важну улогу управо код Дилтаја, а доцније ће заузети место носећег појма у Хусерловом и Наторповом поимању филозофије. Реч је о појму *самоосмишљавања* (Selbstbesinnung), чију одлучујућу улогу у дескрипцији духовног живота и континуираном фундирању повесног света Хајдегер бележи већ у предавању из 1919.[39] У преписци, Јорк је тај појам одредио као *примарно средство сазнања*, а Хајдегер то одређење међу многобројним цитатима ставља на високо друго место. Међутим, да би се схватио значај тог појма за конституцију егзистенцијала што сачињавају онтолошки оквир и тематску подршку *повесности* код Хајдегера, најпре је неопходно скицирати основне контуре које је самоосмишљавање првобитно имало.

Код Дилтаја самоосмишљавање има интегративну функцију. Оно у себи обједињује задатак изградње духовних наука са његовом систематском и историјском димензијом. Културалне манифестације и сваковрсне објективације људског рода без самоосмишљавања остале би само аморфна и беспојмовна стварност, а захваљујући њему постају уобличене у повесни свет објективног духа. Методски задатак који је поверен самоосмишљавању односи се на специфичност Дилтајеве замисли повезивања повести и филозофије чија водећа тенденција лежи у помирењу општости филозофских појмова са историјским посебностима и појединачностима уз услов да оне у тој општости не буду „укинуте".[40] Будући да се сазнање духовног света омогућује посредством повезаности *заједничке људске животности* и индивидуиране повесности, Дилтај је настојао да успостави прелаз од непоновљивости доживљаја до највиших повесних општости, али на начин који ће једнаку пажњу поклањати и појединачним аспекатима доживљајног склопа као и њиховој условљености у интерсубјективним склоповима. Изградња тог прелаза не може бити обављена на непосредан начин, јер захтева поступност генезе која се не своди на пуку интроспекцију. Разлика између *Selbstbetrachtung* и *Selbstbesinnung* односи се на разлику између једносмерности интроспекције која је удубљена у унутрашњост, и осмишљавајућег поступка који је сложенији и двоструко усмерен јер води рачуна и о фундирајућем статусу непосредног доживљајног склопа, али и о конституцији духовних аспеката повесног света што из тог склопа произилази. Имајући у виду да повесни свет није коначан хомогени континуум, и да није приступачан попут фиксираног реалитета, већ га најпре треба *изградити*, субјективност је код Дилтаја проткана са појавном разноликошћу света, али на дијахрони начин генезе повесности.

Самоосмишљавање је упућено на јединствени израз „свестране условљености човека, његове зависности од друштва што га окружује, његове *повесности*",[41] а самим тим односи се на сукцесивни процес конституисања целине повесног света. Тај процес се, дакако, одвија у сваком

---

[39] H e i d e g g e r, M., Phänomenologie und transzendentale Wertphilosophie, GA 56/57, *ibid*, c. 164.

[40] R e n t h e - F i n k, Leonhard von, Geschichtlichkeit, *ibid*, c. 68.

[41] D i l t h e y, Wilhelm (1957). Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens, Gesammelte Schriften V, Stuttgart, c. 302.

појединцу, а његово преношење у писану форму, *аутобиографија*, представља стварање својеврсне повесне текстуре *par exellence*, јер обједињује генезу личног, доживљајног одраза појединачних чињеница повесног света, али и генезу његове *заједничке повесности*: „Овде се приближавамо коренима свог повесног схватања. Аутобиографија је самоосмишљавање човека о свом животном току што је доведено до писаног израза. Такво самоосмишљавање обнавља се у било којем степену у сваком индивидууму. Оно је увек ту, само се испољава у увек новим облицима."[42]

Проблем филозофских потенцијала самоосмишљавања има једнак корен са проблемом животности, а он се односи управо на границе *индивидуалне рецепције* повесног света. Конкретизовани ход од индивидуалног ка општем код Дилтаја је представљен у контексту *универзалног историјског разумевања*, што као своју претпоставку има „аутобиографију, биографију, повест нација, културалних система, организација. Свака од тих повести има своје властито средиште..."[43] Заснивајући своје успињање ка универзалности у аутобиографији Дилтај маркира специфичан појам општости. На основу стартне позиције биографског карактера, он није могао да обезбеди општост у емфатичком смислу, тј. нешто више од суженог, перспективистичког, партикуларног гледишта *на општост*. Чак и када би се у наведеном току од индивидуалног ка општем радило о „концентричном, структурално хомологном низању",[44] тешко да би се неко могао сагласити са хармоничним преласком са једног „средишта" на друго, нити са могућношћу да се на пр. јединствена повест читаве нације прелама, па макар само у обрисима, у било чијој биографији. Другим речима, осмишљавање повесности упркос својим експлицитним намерама не може остварити степен општости који је уверљивији од општости уметничке представе.

Границе самоосмишљавајућег заснивања повесног света положене су већ у темељним категоријама на које су се ослањале. *Унутрашњост, животност, поглед на свет, целовити човек, повесност* могли су уобличити поједине повесне *типове* у смислу склопова заједничких обележја и функција, али не и филозофски меродавно поимање повести. Празнина између индивидуалне доживљајности и текућег историјског фактицитета с једне стране, и општости објективног духа са друге, није могла бити попуњена, барем не уз помоћ основних категоријалних одређења Дилтајевог повесног мишљења.

Хајдегеров појам самоосмишљавања тај проблем је решио елегантно заобилазећи легитимацију филозофске повести у општим структурама објективног духа и налазећи основ повесности у *појму времена* инхерентном специфичним захтевима[45] сазнања повести. Стога није случајно да

---

[42] D i l t h e y, Wilhelm (1957). Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften VII, Stuttgart, c. 200.

[43] *Ibid*, c. 271.

[44] R e n n, Joachim (1992—93), Dilthey und der Begriff der Geschichte. Hermeneutisch--phänomenologische Argumente gegen den Kollektivsingular y: *Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften VIII*, Göttingen, c. 308.

[45] „Повесност ... је ниво на којем филозоф сусреће епистемолошке захтеве историографије." R i c o e u r, Paul (2004). Memory, History, Forgetting, Chicago, transl. by K. Blamey/D. Pellauer, p. 369.

један од првих Хајдегерових чланака носи назив *Појам времена у повесној науци* (1916). Становиште демонстрирано у том раду парадигматично изражава ауторов угао посматрања. Вредна је пажње чињеница да постављени проблем начелно кореспондира са проблемом што је заокупљао и Хајма и Дилтаја, а тиче се сарадње филозофије и историјске науке. Хајдегеров допринос тој алијанси огледао се у филозофском пропитивању појма времена што одговара карактеру историјског разматрања: „какву структуру мора имати појам времена историјске науке да би као појам времена могао да ступи у функцију што одговара циљу те науке?"[46] Предложени одговор на историјски појам времена још увек нема набој потоње *временитости*,[47] али је за Хајдегерову повесност необично важна тематска позадина сачињена од укрштања појма времена и проблема историјске науке. Акценат тог укрштања се, међутим, постепено променио. И то у корист филозофије, будући да је Хајдегер постајао све одлучнији у уверењу да историјска наука заправо ни не може сазнати повесну стварност у њеној повесности, и то због тога, што „избегава филозофско осмишљавање".[48] Не само да се сазнање повесне стварности не може ослонити на историјску науку, него она, штавише, „услов властите могућности" треба да тражи управо у филозофској артикулацији времена.

Аргументативни апетити које је отворило ово откриће нису се зауставили само на прецизирању односа према историјској науци, већ су се проширили и на читаву традицију сазнања повести. Основне координате за сучељавање са њом Хајдегер је ставио у испитивање међусобног односа временских димензија што се показују као водећи оријентири у традицији поимања повести, долазећи до истих закључака као и у претходној деструкцији повести онтологије. Примат садашњости је управо онај заједнички именитељ који је у стању да повеже и хетерогена, па чак и међусобно супротстављена схватања повести: „када на пр. Ранке у свесној супротности према наводним Хегеловим повесним конструкцијама — верује да приказује прошло онакво какво је било, онда су за њега водеће одређене мере излагања — само другачије него Хегелове. Или се стављају мерила која су изричито црпена из садашњости, а прошло бива осавремењено. Оба начина историјског разматрања начелно се не разликују ... Ако су мерила и правци историјског разматрања црпени из свагдашње садашњости — било изричито, било неизричито — да ли је тиме већ учињено да су та мерила довољна да би се обухватило прошло?"[49]

Хајдегерово одговор на ово питање је, дакако, негативан. Поента примата садашњости у погледу тематизације повести подједнаком јаловошћу жигоше и историчарски императив приступа *прошлом као про-*

---

[46] H e i d e g g e r, Martin (1978). Der Zeitbegriff in den Geschichtswissenschaft, Frühe Schriften GA 1, c. 417.

[47] „У повести време има сасвим оригинално значење. Тек тамо где квалтативна другост прошлих времена продире у свест садашњости, пробуђен је историјски смисао." *ibid*, c. 427.

[48] H e i d e g g e r, Martin, *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*, GA 20, c. 14.

[49] H e i d e g g e r, Martin (1983). Grundfragen der Philosophie Ausgewählte „Probleme" der „Logik", Hrsg. F.-W. von Hermann, GA 45, c. 34—35.

шлом, чији репрезент је Ранке, као и филозофско спасавање прошлости из таме архаичности у смислу показивања њене меродавности у савремености, што представља срж Хегеловог повесног мишљења. Према Хајдегеру, у оба случаја се ради о ре-актуелизацији прошлости што је дубоко лажна. Камен темељац повесности у погледу конкретног провођења експлицитне дистанце у односу да мишљење повести, положен је управо у овој сажетој критици Хегела и Ранкеа. Историчарска верзија болује од изобличене лупе помоћу које настоји да „осадашњује" прошлост, јер она почива на погрешној рачуници *излаза, односно научно мотивисаног бега из садашњости.* „Рестаурација" и „есхатологија" представљају два исхода историзма што је укорењен у историјској науци.[50] Тиме Хајдегер указује да је у историјским анализама — „историзам" фактички на делу много пре него што је дошло до његове појмовне артикулације. Знаке навода, под које су стављени, рестаурација и есхатологија нису заслужили због разорних ефеката које производе у свету објективног духа, већ због својих лажних сазнајних претпоставки. С друге стране, Хегелово мишљење повести означено је као *актуализам*, који није ништа друго, него обрнута страна *историзма*, будући да га не карактерише бег из садашњости, него њено хипостазирање што се конкретизује промишљањем прошлости са садашњег становишта.

Унутрашњу подршку Хајдегеровом осмишљавању повесности у напору да избегне повесни примат садашњости пружиће учење које свој *modus vivendi* има управо у његовом оповргавању. Притом ће *темпоралност* бити додатно ојачана посредством оперативних учинака повесног осмишљавања. Истини за вољу, самоосмишљавање не фигурира у првом плану као ознака за Хајдегерову тематизацију повесности у *Битку и времену.* Међутим, „логика" осмишљавања као упуштања у смисао догађања,[51] видљива је већ у зачињању расправе о повесности у којој се најпре изводи пет варијација на тему одређења прошлости. Она је најпре омогућена посредством онтолошке корекције Дилтаја која почива у супституцији доживљајног склопа са онтолошки фундаменталнијом повесном структуром — *догађањем тубитка.* Оправдање те корекције Хајдегер проналази у неизбежној опозицији између сазнања повести и испитивања повесног битка које према властитој структури лежи у егзистенцијално-временској могућности догађања.

Претпоставке тог оправдавања гранају се у два смера. Први се односи на разградњу онтолошке равноправности повести и времена која је исказана у становишту да тубитак није временит зато што је центриран у повести, него је повесан зато што је темељ његовог битка временит. Други смер оправдања има за циљ показивање апсурдности традиционалног повесног мишљења које је почивало на первертираним модалитетима прожимања садашњости и прошлости из којих је будућност или

---

[50] H e i d e g g e r, Martin, Die Metaphysik des deutschen Idealismus (Schelling), GA 49, c. 10.

[51] „Не говоримо о повесном разматрању, већ о осмишљавању. О-смишљавање: упуштање у смисао догађања, повест. 'Смисао' овде мисли: *отворено подручје* циљева, мерила, нагона, пресудних могућности и моћи — све то *суштински* припада догађању." H e i d e g g e r, Martin, Grundfragen der Philosophie, GA 45, *ibid*, c. 35—36.

искључена, или поприма стигму планирања, односно неаутентичне антиципације. Продором у густо семантичко поље што обавија појам повести саморазумљиво га повезујући са значењима прошлости Хајдегер изводи следеће варијације: 1) прошло у емфатичком смислу речи, оно што је суштински неприступачно и што измиче сваком покушају увида; 2) прошло које се није изгубило у тами ишчезлих времена, већ је на овај, или онај начин присутно у садашњости; 3) прошло као конституенс постајања који се шири и на садашњост и на будућност; 4) прошло као укупно преношење културе, догађаја, духа; 5) прошло као делотворност предаје, традиције, без обзира да ли са изричитом свешћу о њеном „одржавању", или без ње.

5. МОГУЋНОСТИ ТУБИТКА CONTRA ОПШТЕ ВАЖЕЊЕ

Индикативно је да стављање фокуса на временске димензије значењима повести даје потпуно другачију визуру. Повест више није доминантно *промена*, већ *догађање*. Када се посматра из наглашено временског хоризонта догађања, за повест више није прворазредно да ли се у том догађању ради о догађању *ума*, да ли се у њему развијају институционалне форме неопходне за остваривање слободе, или је на делу њихово гушење. Оно што се из временске структурираности догађања испоставља као релевантно за појам повести јесте начин на који су међусобно умрежене поједине димензије времена. Увид у различита значења повести себе захваљује претходној формализацији тих значења у којој су она најпре испражњена од сваког садржаја.

Након што је из повести одстрањена свака веза са квалитативним и дисконтинуираним развојем, пронађена је нова нит водиља што целокупном нововековном мишљењу повести даје јединствени отисак. Временска линеарност догађања што корени у прошлости, али се посредством предаје исказује као и даље делатно, представља према Хајдегеровом сажимању различитих значења прошлости управо ону упоришну представу која је била заједнички посед свих мислилаца повести, без обзира на све разлике које су имплициране у њиховим одређењима повести.

Припремање терена за афирмацију *повесности* овде је достигло свој врхунац: *разлике у одређењима појма повести заправо су фиктивне и филозофски ирелевантне, јер свима њима у позадини стоји иста неаутентичност линеарног временског следа која игнорише временитост тубитка и тако блокира приступ тубитку прикладне артикулације повесног битка.* Нераскидива везаност садашњости и прошлости којом се одликује традиционално разумевање повести оставља погубне последице по повесност тубитка, јер девастира будућносну оријентацију његових пројеката. На тај начин је његов битак-у-свету из основа осакаћен. Настојећи да заснује повесну оријентацију властитог егзистирања у садашњости,[52] ту-

[52] Специфичну улогу историјске свести Либе је препознао у иреверзибилности повесног кретања која садашњост неминовно одваја од њеног порекла. Класицизми и ренесан-

битак подрива самог себе, будући да повесно порекло те садашњости према којем она сачињава нераскидиви континуитет прошлости — унапред лимитира и чини обезличеним *могућности* његовог властитог избора. Ослањајући се на садашњост, тубитак се суочава са медузом која безнадежно фиксира његово егзистирање, елиминишући све претпоставке његове аутентичности. Што је још важније, на тај начин је уједно и показано да је традиционална замисао човека као повесног бића у основи деловала контрапродуктивно. Уместо да афирмише повесност тубитка, она ју је онемогућавала. Неповесни корен повесног мишљења тубитку је унапред испоручивао могућности његовог егзистирања, чиме оне у ствари нису биле *његове властите* могућности, већ предајом нивелирани хоризонт *са-битка*, „Се". Такав корен спречавао је продуктивно иновирање традиције, препуштајући човеку само пасивно опонашање већ виђеног: „Слеп за могућности тубитак није у стању да понови билост, већ само задржава и потврђује преостало 'стварно' билог света-повести, преостатак и предручно обавештење о њему. Изгубљен у осадашњивању оног данас, он 'прошлост' разуме из 'садашњости'."[53]

Conditio moderna према Хајдегеру се не одликује пуким негирањем могућности аутентичног егзистирања, већ њиховом *неутрализацијом*. У првом плану модерног живљења није негирање непожељних облика егзистенције, већ је оно само дериват који проистиче из претходног обесмишљавања пожељних и уврежених могућности егзистенције. На тај начин Хајдегер индиректно упозорава на склоност грађанског света да анонимно преузима, тј. некритички усваја традицију, што је у супротности са идејом аутономије као кључном идејом истог тог света. Штавише, механизам идеје јединствене повести људског рода, упркос прокламованим еманципаторским намерама, заправо је деловао као агенс у нивелирању аутентичности тубитка и тиме је пре служио његовом поробљавању, него ослобађању. Штимунг ових теза погодио је у срж Хајдегеровог властитог доба, али једнако може да му захвали и вишедеценијска актуелност *Битка и времена*. Међутим, сасвим друго питање је да ли је Хајдегеров програм повесности заиста у стању да испуни Кантов апел на „излазак из самоскривљене незрелости" који индиректно и неизричито обећава.

Средиште отпора усмереног против нивелирања могућности егзистенције Хајдегер је позиционирао у свакидашњост тубитка, у сферу јавности у којој се он, хтео-не хтео, непрестано креће. Своју властиту индивидуацију тубитак не стиче паралелно са социјализацијом у свету свакидашњице. Она себе не треба да захвали постепеном израстању *из* со-

---

се који су разноврсно присутни у модерној повести представљају једну врсту компензације те иреверибилности и не противрече историчности модерне културалне свести, већ су по правилу доприностили њеном заоштравању. Процес „осадашњивања прошлости" који Хајдегер жестоко критикује, Либе препознаје као нужан јер представља основну функцију историјске свести: „Осадашњивање прошлости — то је функција историјске свести, а хитност испуњења те функције расте са размером хронолошке оронулости садашњице." L ü b b e, Hermann (1993). *Geschichtsphilosophie*. Verbliebene Funktionen, Erlangen/Jena, c. 20.

[53] H e i d e g g e r, Martin, Sein und Zeit, c. 391.

цијализације, већ према Хајдегеру индивидуација започиње тек у супротстављању социјализацији. Ипак, настојање тубитка да егзистира на аутентичан начин самим тим није олакшано, већ отежано, будући да Хајдегер не именује конкретне институције или облике заједнице наспрам којих би тубитак требао да заузме критичку дистанцу. Он неће, попут Кјеркегора, својим читаоцима имплицитно саветовати да не читају дневне новине, јер док је њих, „хришћанство није могуће". Облик заједнице која нивелира могућности није видљив, чиме Хајдегер прећутно наговештава да принципијелно може бити речи о *свим облицима заједнице*, од обданишта до пензионерског дома. Другим речима, тубитак не треба да искаже опрезност према појединим облицима заједнице, а да у другим буде опуштен и да не страхује од нивелирања, већ свог невидљивог противника треба да препозна у *просечности*, без обзира у којој форми се она манифестовала: „просечност је излагање тубитка у којем је овладала свакидашњица и онај наслеђени начин на који се мисли о тубитку и о људском животу, Се, традиција."[54] На тај начин, кључни опонент аутентичности формализован је до крајњих граница.

На први поглед, Хајдегерово изјашњавање не оставља никакве дилеме — тубитак треба да зазире од окошталих животних форми и од свих оних аспеката свакидашњице за које у битку са другима установи да наилазе на механичко климање главом и саморазумљиво прихватање иза којих не стоји никаква релевантност за могућности аутентичног егзистирања. За разлику од антиципативне одлучности која не теоретише и не доноси опште судове о начинима поступања у замишљеним, апстрактним ситуацијама, *просечност* је једино то у стању да учини. Резонирајућа неаутентичност просечности манифестује се њеном потпуном паралисаношћу у деликатним, несвакидашњим и нетипичним тренуцима када ваља конкретно деловати. Међутим, прави проблем настаје након покушаја разјашњавања шта та просечност конкретно значи. Као врста излагања тубитка, просечност јесте један од могућих начина разумевања, тачније саморазумевања тубитка. Поврх тога, не постоји начин да тубитак напросто заобиђе просечност, нити сретним случајем, нити властитом луцидношћу. Као темељна особеност јавности у којој тубитак неминовно борави, просечност постаје и темељно устројство самог тубитка. Услов могућности аутентичне егзистенције стога је упућен на суочавање са просечношћу. Хајдегер зато изричито тврди да чак ни одлучност не може бити у потпуности независна од света Се: „свакидашњица одређује тубитак и онда када он није изабрао Се као 'јунака'.[55]

Водеће устројство филозофске артикулације повесности Хајдегер неће установити у природној свести, или природном ставу, како су то чинили Хегел и Хусерл, већ уводи термин „просечног" разумевања које представља својеврсни негатив меродавног полазишта у задобијању одговора на кључна онтолошка питања. Разлика између просечности са

---

[54] H e i d e g g e r, Martin, Der Begriff der Zeit. Vortrag vor der Marburger Theologenschaft Juli 1924, *ibid*, c. 14.

[55] H e i d e g g e r, Martin, Sein und Zeit, c. 371.

једне стране, и природне свести и природног става са друге, јесте у томе, што је код Хегеловог и Хусерловог полазишта могуће до танчина положити рачуна о темељима на којима почива логика њиховог резоновања, као и о границама што из ње проистичу. Велико је питање да ли је исто то могуће учинити и када је реч о просечном разумевању. Хегелова и Хусерлова поента слична је у томе, да филозофско разумевање са собом не доноси никакав нов садржај, већ „само" суштински другачије разумевање од оног које је испостављено посредством природне свести и природног става. То онда значи да генеза појединих ликова духа, или феноменолошка дескрипција интенционалности не могу једноставно заобићи модалитете „просечне", природне свести, јер без перманентног сучељавања са том свешћу остају без властитог тла. Речју, пуким презиром рационалности инхерентне природној свести за филозофију је мало тога задобијено.

Да би уопште дошла до речи, филозофији није препоручљив пуки бег од резона природне свести. Она најпре мора да положи рачуна о њеној рационалности и да путем општости властитих увида себе легитимише као продубљеније, умније становиште. Та општост постаје филозофски легитимна онда, када се експлицитно оправда искорак у виду сазнајних постигнућа која на тлу природне свести једноставно нису могућа. Додуше, Хајдегер наводи одређене модалитете појавних форми просечног разумевања, али и даље остаје упитан смисао просека.

Наиме, одакле нама знање о просеку које није произвољно? Ако се просек одређује на основу заборава битка-ка-смрти, или осведочењем у јаловост најчешћег резоновања и понашања појединаца у заједници, како Хајдегер тој врсти разумевања може приписати статус „универзалног" просека, тј. како може бити сигуран да се исти просечан начин разумевања може установити и мимо специфичних структура јавности у којој је најпре констатована? Да ли Се исказује толику меру универзалности да продукује исту врсту просечности без обзира на немерљиве отклоне које постоје у најразличитије устројеним заједницама? Када се ова нит упитаности провуче кроз вертикалу повесног „догађања" људског рода, онда од Хајдегерове замисли просека тешко да било шта може преостати. Наочиглед приговора да се *аутентична повесност* заправо конституише посредством властитог позиционирања *с оне стране* аисторијски мишљеног просека — његова легитимност доспева у ћорсокак. Наиме, „вечно важење" просека што занемарује сваку епохалну и културалну диференцију прети успостављањем паралеле са неповесном структуром *аутентичности тубитка*, што је такође увек иста докле год буде и самог тубитка. Једнако као што просек не подлеже повесној трансформацији властите структуре, као незаобилазни конститутивни сегмент аутентичног егзистирања повесност и сама поприма трансценденталне црте чији карактер је суштински непромењљив.[56]

---

[56] На „неповесну повесност" која је сугерисана од стране захтева за формалним одређивањем егзистенцијалне структуре уверљиво је указао Гандер: „унутар трансценденталног става *Битка и времена* временитост, а са њом и повесност као конститутивна структура ... противно Хајдегеровој темељној програмској интенцији и сама управо није времени-

Не изјашњавајући се о повесној генези просека и о његовим различитим културалним варијететима, Хајдегер је аутентичност повесности извео на брисан простор и довео ју је пред суштински неповесног супарника чије контуре се врло тешко могу установити. Резултат тематизације просечности, упркос тешкоћама њене конкретизације, тубитку ипак не оставља сумњу у погледу односа према властитој свакидашњици — уколико жели аутентичност, своју егзистенцију мора позиционирати „с оне стране" традиције.

Као што није могуће задобити опште важење просека, тако се опште важење не може очекивати ни од аутентичног одговора на просечност. У овом сегменту Хајдегер не види ману, већ врлину повесности, а у њему се такође демонстрира и разлика у односу на Дилтајево самоосмишљавање. Као постигнуће духовних наука, опште важење је поткопано из истог разлога због којег за Хајдегера не долази у обзир Хегелова борба за признање — тубитак би њоме само продубио властиту неаутентичност и постао пуноправан члан анонимне Се заједнице. Због тога Дилтајеву тежњу да разборитост која целокупно човеково делање доводи до свести и уздиже је ка општем важењу и Јорков постулат опште разумљивости као нит водиљу истинске *критичке* повести, Хајдегер такође одбацује као апстракцију и начин промовисања Се, усмеравајући осмишљавање ка пунини „свагда мог" сопства: „оно није знање за све и не може бити опште. Оно јесте и остаје разумевање-себе-самог тубитка у временски испуњеној повесности".[57]

Управо у тврдњи да *примордијално* разумевање не може понудити опште *знање за све* отвара се читава проблематичност Хајдегерове позиције. Наиме, она почива на тези да свет јавности не нуди никакву рационалност и тубитак у погледу јавности нема *на шта да се ослони*. За разлику од света јавности, једини прави контакт са изворним излагањем и разумевањем остварује *аутентична егзистенција*, а оно што она разуме, неминовно остаје тајна за неаутентичне. Другачије речено, филозофија не помаже у остваривању аутентичне егзистенције, а још мање *учи* аутентичном разумевању. Због тога они који желе да се упусте у свет филозофије најпре некако морају постати аутентични. Преведено на проблем започињања у филозофији, Хајдегерово становиште води ка парадоксалном захтеву, јер да би појединац успоставио комуникацију са филозофијом, већ унапред мора бити филозоф. Уз сво уважавање повесног новума који је начињен са Хајдегеровим учењем о предразумевању, такав захтев није могуће испунити, а чак и када би било могуће, аутентични тубитак за филозофијом не би имао никакве потребе.

Тезу о неприступачности изворног сазнања за неаутентичне и њено наличје, које сугерише могућност једне врсте „приватне умности" као екслузивног поседа аутентичног тубитка — није могуће провести без

та и повесна." G a n d e r, Hans-Helmuth (2000). Sein-Zeit-Geschichte. Überlegungen im Anschluss an Heideggers *Beiträge zur Philosophie*, у: *Historie et Avenir*. Conceptions hégéliene et posthégélienne de l'historie, Red. I. Schüßler/A. Schild, Lausanne, p. 185.

[57] R i e d e l, Manfred (1988). Heidegger und der hermeneutische Weg zur praktischen Philosophie, у: *Für eine zweite Philosophie*. Vorträge und Abhandlungen, Frankfurt am Main, c. 247.

драстичних последица. Меродавност филозофског увида на тај начин се разрешује од Хегеловог инсистирања на саопштивости у смислу принципијелне могућности да свакоме буде учињен разумљивим. У разлици аутентичног и неаутентичног поново је оживљен аргумент да филозофску мањкавост не треба тражити у *ономе што је разумљено*, већ у оном *ко разумева*, с тим што је овај пут из дискусије изостављено питање о индивидуалним капацитетима за провођење интелектуалног зора, а укључено питање о *ко* тубитка. Не упуштајући се у евентуалне могућности Хајдегерове одбране од Хегелових приговора,[58] ваља нагласити да расцеп између јалове општости неаутентичног разумевања света јавности и појединачности аутентичног разумевања, саму *повесност* лишава сваке генезе. Штавише, генеза повесности не може бити ни накнадно успостављена, без обзира на интерпретативну генијалност са којом би то било учињено.

Тако нешто није могуће провести у дело ни са егзистенцијалима које нуди Хајдегерова расправа о повесности, али ни уз помоћ појединих егзистенцијала који би се њима могли придодати, као што је предложио Пол Рикер. Наиме, у покушају успостављања генезе повесности Рикер је сугерисао да би увођење егзистенцијала *рођења* значајно оснажило Хајдегерово становиште посредством пружања могућности иманентног развијања осталих егзистенцијала што карактеришу повесност: „овде фали димензија коју би могао испоставити појам рођења. На тој основи могао би се успоставити целокупан симболизам филијације и читав правни апарат што се односи на идеју генеалогије, путем којег се живо биће институционализује."[59] Посматрано са становишта *Бића и времена*, прихватање Рикерове корекције за собом би повукло како ревизију егзистенцијала који прате излагање повесности, тако и темељно реформулисање целокупног становишта фундаменталне онтологије. И поред тога, идеја унапређивања повесности на темељу нових егзистенцијала, попут предложеног *рађања*, наишла би на тврд орах. Он се огледа у самој филозофској стратегији *Бића и времена* којој је свака замисао генеалогије у потпуности страна.

---

[58] У рецентнијој литератури бележи се покушај суочавања Хајдегера са аргументима што потичу из Хегелове филозофије, а да при том његово име не бива споменуто. Својом критиком Хајдегера, Драјфус се исказује као типичан експонент пређутане хегеловске аргументације јер пориче могућност да може постојати интелигибилност виша од оне коју поседују јавне праксе и језик који их артикулише: „та виша интелигибилност некако мора бити базирана и мора израстати из просечне интелигибилности у којој је свако социјализован. Иако таква виша интелигибилност може бити приступачна само неколицини ... она принципијелно мора бити приступачна сваком." D r e y f u s, Hubert L. (2000). Could Anything Be More Intelligible Than Everyday Intelligibility? Reinterpreting Division I of *Being and Time* in the Light of Division II, у: *Appropriating Heidegger*, Ed. J. E. Faulconer/M. A. Wrathall, Cambridge, p. 157.

[59] R i c o e u r, Paul, Memory, History, Forgetting, ibid, p. 379.

GESCHICHTLICHKEIT: HEIDEGGERS ABWEISUNG DER WELTGESCHICHTE

Dragan Prole

Zusammenfassung

Heideggers Abhandlung über die Geschichtlichkeit beruht auf der Ablehnung des Begriffs der Geschichte, beziehungsweise Hegels Begriffs der Weltgeschichte. Die Rechtfertigung dieser Korrektur wurde in unverzichtbarer Opposition zwischen der Erkentnnis der Geschichte und der Befragung des geschichtlichen Seins gefunden, wessen eigene Struktur in der egsistentiell-zeitlichen Möglichkeit des Geschehens liegt.

Die Voraussetzungen dieser Rechtfertigung verlegen sich auf zwei Richtungen.

Die erste bezieht sich auf die Destruktion der ontologischen Gleichberechtigung der Geschichte und Zeit, die im Standpunkt ausgesagt wurde, dass das Dasein nicht zeitlich sei, weil es in der Geschichte zentriert wurde, sondern es sei geschichtlich, weil der Grund seines Seins zeitlich ist. Die zweite Richtung der Rechtfertigung hat als Ziel die Absurdität des traditionellen Nachdenkens über die Geschichte zu zeigen, das auf den unakzeptablen Modalitäten der Ineinandersetzung der Gegenwart und der Vergangenheit beruhte, aus denen die Zukunft ausgeschlossen bleibt, oder nimmt das Stigma des Planens an, beziehungweise der unauthentischen Antitipation.

Nach Heideggers Meinung sind die Differenzen zwischen der geerbten Bestimmungen der Geschichte tatsächlich fiktiv und philosophisch irrelevant, da in ihrem Hintergrund dieselbe Uneigentlichkeit der linearen Zeitfolge liegt, welche die Zeitlichkeit des Daseins ignoriert, und auf diese Art und Weise den Zugang zum Deisen angemessene Artikulation des geschichtlichen Seins blockiert. Der Aufsatz thematisiert die innere Grenzen solchen Standpunkt.

UDC 339.9
Оригиналан научни рад

Крстан Малешевић

О (ПОСТ)МОДЕРНОЈ ЕКОНОМИЈИ И (НЕ)СЛОБОДИ

Крајњи циљеви активности разумних бића никада нису економски.

Ф. А. Хајек

The ultimate goal orientations of rational beings are never economic.

F. A. Hayek

САЖЕТАК: У средишту масовне и радикалне, противречне и неизвесне ововремене трансформације света, без сумње се налази (пост)модерна економија. У садејству с (пост)модерним технологијама, она чини језгро доминантног глобалног друштвеног процеса, најчешће означаваног као глобализација. Кључне карактеристике и, посебно, већ акумулисане последице овог процеса, пред научну и теоријску мисао свом силином намећу и она есенцијална питања и дилеме, које су, у крајњој линији, везане с утицајем глобализације на квалитет и смисао људског живота. Ово се подједнако односи и на појединце и на најразличитије друштвене групе и људске заједнице, односно на читаво човечанство.

Примарно вођен овом потребом, аутор у овом прилогу покушава да проблематизује однос глобалне, корпоративне економије, као инструменталне вредности, и људске слободе, као циљне, односно врховне вредности по себи (*summum bonum*), која даје смисао и достојанство људском животу. Наиме, ако економија (у овом или оном облику) испуњава највећи део људске практичне делатности, онда је извесно да она понајвише може да утиче и на фундаменталне вредности људског живота, међу којима је слобода (и индивидуална и општа, и унутрашња и спољашња), бесумње, прва и основна. Разуме се, како да је подстиче, исто тако, или, још и више, и да је спутава. У овом раду се настоји да се укаже (бар овлаш) на неке узроке, карактеристике и последице глобалних економских процеса, који, чини се, колико год то можда изгледало парадоксално, много више доприносе сужавању, него ширењу простора људске слободе, или, у најбољем случају, увећавању „хедонизма неслободе". Да ли је и овде у питању „вишак знања", а „мањак мудрости", што тако снажно обележава наше време, или, пак, нешто друго?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: (пост)модерна економија, слобода, глобализација, друштвене неједнакости, алтерглобализам

ПРИСТУП

Чини се да за промишљање односа економије и слободе у овом времену не постоји посебно интересовање, било да је реч о филозофији и друштвеној теорији уопште или о појединачним наукама. А добро је знано да у неким ранијим временима то није било тако. Довољно је подсетити се само неких од корифеја либералне мисли, попут Монтескјеа, Адама Смита, Џона Стјуарта Мила, Алексиса де Токвила, Фридриха Хајека и толиких других.

Зашто је то тако, наравно, није лако одговорити. Могло би се, ипак, претпоставити да је то, бар делом, последица и чињенице што се и теоријска мисао, попут друштвене праксе, увелико функционализовала и фрагментизовала. *И њу је, наиме, запљуснула данас доминирајућа филозофија позитивизма и прагматизма. И она је све више и све непосредније у служби капитала и утилитарних вредности, у служби јачања и концентрације сваковрсне моћи у рукама све малобројнијих националних и глобалних елита.* Ова мисао је тако, посредно или непосредно, значајним својим делом у функцији апсолутизације и институционализације индивидуалног и групног егоизма и бескрупулозне похлепе, све масовнијег конзумерства и забрињавајуће раширеног конформизма. Самим тим, она (свесно или не) на одређени начин учествује у креирању таквих односа и друштвеног ситема у глобалним размерама, којима је иманентно драстично увећавање друштвених неједнакости, а тиме и (бар делимично условљени) агресивност, милитаризам, насиље и бројни други видови социјалне патологије у глобалним размерима.

И научни и друштвени извори (па и они које објављују органи Уједињених нација — на пример, Извештај OUN о развоју људског друштва — или органи неких других међународних организација, попут UNESCO-а или ILO-а) упућују на забрињавајуће податке и још непожељније тенденције. Из тих извора се може лако закључити (чешће посредно) да *око четири петине човечанства нема готово никакав утицај на актуелне глобалне економске и друштвене процесе, иако, управо оно, углавном трпи негативне последице ових процеса.* Евидентно је, такође, да чак око четвртине човечанства живи с мање од једног долара дневно, а још толико тек с два долара дневно. Уместо да се смањује, број гладних се последњих година перманентно увећава, односно расте брже од опште стопе наталитета. Данас их је око 850 милиона у свету. Број оних који умиру пре навршене четрдесете године живота у овом времену је чак преко 500 милиона. Више од 90 милиона деце (од 8—15 година) у неразвијенијем делу света активно раде, по правилу, у изузетно тешким условима, изложени бездушном искоришћавању, уз најчешће бедне наднице. Њих око 60% никада не заврши ни основну школу! Дугови неразвијених земаља и земаља у развоју вртоглаво се увећавају последњих деценија. С друге

стране, ови и многи други извори указују на енормно и убрзано богаћење малобројних земаља, великих корпорација, појединих друштвених група и појединаца. Данас, на пример, 258 најбогатијих људи на Планети поседује веће богатство него половина човечанства, а само прва тројица од њих чак више од 50 држава, у којима живи око 600 милиона становника. Само 84 најбогатија појединца на свету поседују веће богатство него што износи бруто национални производ Кине, у којој живи преко 1,2 милијарде људи! *Јаз у развијености се, дакле, драматично увећава. Кумулативно исказан однос најбогатијих и најсиромашнијих земаља данас износи чак 1 према 74, а само коју деценију пре овај однос је био1 према 30. Тачније, почетком двадесетог века он је био 1 према 11, а половином века 1 према 35! Овај јаз је све већи, како између, тако и унутар појединих држава, па и оних најбогатијих.*

С обзиром на то да је све ово праћено и убрзаним порастом личне, друштвене и свеопште несигурности, као и сваковрсним и све већим ризицима, неки аутори су најновије глобалне процесе и тенденције означили као „конзервативну револуцију" (Б у р д и ј е, 1999:27), или као „нови облик тоталитарне моћи" (Ч о м с к и, 1998:15), односно као морално и духовно упропашћену цивилизацију! Макар нам ове квалификације могле деловати и као нереалне, односно као прерадикалне, неоспорно је да неке од кључних карактеристика глобализације (а њених тенденција поготово) у најмању руку не представљају плодно тло за учвршћивање и ширење људских слобода у њиховим најразличитијим облицима. Да ли је онда умни Макс Вебер био у праву када је, готово пре једног века, изнео претпоставку о све већем губитку људске слободе у будућности?

И поред, дакле, све драстичнијих последица актуелних глобалних процеса, мало се ко пита (или, прецизније речено, то чине тек ретки) шта се то дешава „испод првог слоја" друштвене стварности, испод оног видљивог, све израженијег повезивања данашњег света, све бурнијег развоја науке и технологије, те све бржег раста глобалног богатства? Изван овог позитивистичког видокруга, нужно, међутим, остају епохална питања квалитета и смисла људског живота, а онда, наравно, и питање људске слободе, као фундаменталног питања и друштвене теорије и друштвене праксе, односно суштинског питања личне и општедруштвене судбине. Како онда уопште трагати за одговорима на круцијална питања, као што је и оно које се односи на то да ли, како и колико наличје данас доминантних светских процеса и тенденција доприносе сужавању простора људске слободе и доводе до „оргомног разарања смисла" (Б о д р и ј а р, 1991:23).

Макар се на феноменолошкој равни и просечној свести то и не манифестовало као посебно озбиљан проблем (с обзиром на мноштво других свакодневних брига), проблем одсуства или битно суженог простора (и личне и опште) слободе управо представља синтетички израз кључних обележја и противречности доминантних глобалних процеса овога времена. При том посебно имам у виду (пост)модерну економију, која се налази у средишту масовне и радикалне, противречне и неизвесне ововремене трансформације света. У садејству с (пост)модерним техно-

логијама (а посебно оним информатичким), она чини језгро оног процеса који се најчешће означава као глобализација. *Реално је зато претпоставити да* својим карактером управо *(пост)модерна економија пресудно утиче на заоштравање проблема људске слободе*, схваћене у најширем смислу. Наиме, колико год повезује људе, државе и народе и на најразличитије начине обогаћује овај свет, својим све ружнијим наличјем, односно већ драматично акумулисаним негативним последицама, глобална економија неспорно носи велики део одговорности за све изражење нежељене последице. Прецизније рачено, ту *одговорност понајвише сносе они центри глобалне моћи, који креирају карактер, принципе, правила и ток, а тиме и последице глобалне економије данас.*

Управо се зато пред научну и теоријску мисао свом силином намећу и она есенцијална питања и дилеме, која су у крајњој линији, везана за утицај глобализације на суштинске вредности људског живота. Ово се подједнако односи и на појединце и на најразличитије друштвене групе и људске заједнице, односно на човечанство као такво.

*Примарно вођен овом потребом, у овом прилогу покушавам проблематизовати однос глобалне, корпоративне економије, као инструменталне вредности и људске слободе, као циљне, односно врховне вредности (*summum bonum*), која даје смисао и достојанство људском животу.* Наиме, ако економија (у овом или оном облику) испуњава највећи део људске практичне делатности, онда је извесно да она понајвише може да утиче и на фундаменталне вредности људског живота, међу којима је слобода, бесумње, прва и основна. И то на личном, на општем плану.Како у смислу да их подстиче, исто тако, или, још и више, и да их спутава. Управо у овом тексту настојим да бар овлаш укажем на доминантна обележја глобалних економских процеса, који, чини се, (колико год то можда изгледало парадоксално) много више доприносе сужавању него ширењу простора људске слободе, или, у најбољем случају, увећању „хедонизма неслободе", (односно „уживању" у неслободи, најчешће оличеној у „потрошачкој манији" у богатијим друштвима). Да ли је и овде у питању „вишак знања" а „мањак мудрости", што тако снажно иначе обележава наше време, или, пак, нешто друго?

Овде се, више на феноменолошкој равни и у крајње синтетичком облику, указује на природу и карактер, односно на узроке, последице и глобалне тенденције у односу (пост)модерне економије и (не)слободе. Под синтагмом „(пост)модерна економија" овде ћу условно подразумевати глобализацију (по облику), односно економију знања (по садржају), те глобални капитализам (обзиром на доминантни друштвени однос). А о суштинским обележјима слободе биће више речи у следећем одељку.

ТЕОРИЈА О (НЕ)СЛОБОДИ

Мишљу много хваљеног, али и оспораваног радикалног либералног мислиоца, нобеловца Фридриха Хајека (из његовог дела *Пут у ропство*), коју сам узео као мото овога текста (а која економску активност смешта у шири друштвени и животни смисаони контекст), покушавам себи и

другима поставити питање о односу економије, као инструменталне вредности, то јест као средства и оних, такозваних, циљних животних вредности, односно вредности по себи. А прва и основна вредност из ове друге групе је, наравно, слобода, која уз право на живот и право на имовину, чини корпус примарних природних, друштвених и личних права, које су потенцирали либерални мислиоци од најстаријих времена. Постављајући ово кардинално питање о односу економије и слободе не чиним ништа ново. Многи либерални мислиоци су га на овај или онај начин одавно поставили и на њега дали најразноврсније одговоре. Имајући и то у виду, овде покушавам да промислим неке димензије овог односа у нашем, (пост)модерном времену, наравно, без претензија на коначне одговоре. При томе, наравно, нећу моћи улазити у детаљнију анализу различитих облика и видова слободе (какви су, на пример, унутрашња и спољашња, лична, посебна и општа, процедурална и супстанцијална, национална, политичка, економска и социјална, стваралачка, научна, верска, грађанска, морална и сл.).

Иако слобода, дакле, има (без)бројне видове, нивое и садржаје, па и своја противречја и парадоксе, неспорно је да она у својој суштини, и у крајњој инстанци, чини „бит човека" (Кант), односно „супстанцију духа" (Хегел). Она је за Канта једини принцип свих моралних закона, а за Хегела основно мерило истинског напретка људске историје, односно „напредовања у свести о слободи" (Х е г е л, 1966:24) *Као најизворнији начин човекова битка, слобода представља прву претпоставку не само сваког аутентичног стваралаштва, већ и сваког аутентичног живота као таквог.* Није, зато, нимало случајно да она представља средиште највећих филозофских и етичких система у историји. Слобода је у њима поимана и као трансцендентална идеја и као аутономија људске воље. Али, и као аутономија људске воље, она, наравно, ни у ком случају, није пука самовоља, односно није детерминисана нагонима, нагонским жељама и прохтевима. Она је просто самодетерминација, односно слободна воља, која саму себе ставља под властити морални закон.У том смислу треба схватити и Кантову мисао да је човек биће које „не може деловати другачије него под идејом слободе". (К а н т, 1993:22) Кант, дакле, слободу изводи из ума, као и свој чувени категорички императив, који изражава ставом да човек треба тако да делује да би максима његове воље уједно могла важити и као принцип опште воље. Проистиче да је слободна воља „обуздана" умом, односно да су слободна воља и морални закон једно те исто. Иначе би „необуздана" слобода могла значити (и често је значила) и слободу разарања и слободу потчињавања других. Ако слобода није кодификована, она, по Карлу Поперу, може да укине саму себе. „Неограничена слобода значи да је јак човек слободан да тлачи онога ко је слаб и да му одузме његову слободу", упозорава Попер. (П о п е р, 1993:349) Логично је онда да слобода иде заједно с одговорношћу и самоконтролом. Кант зато изричито позива човека да покаже храброст служења сопственим разумом.

Још важније је да слобода не може бити поклоњена, ни ти унапред потпуно загарантована. Она је, готово увек, само изборена могућност

(*liberum arbitrium*), могућност да се бира, да се делује у складу с највишим принципима ума. Човек је, зато, у крајњој линији, онолико слободан, колико је самосвестан. Слобода се мора стално задобијати „у процесу бесконачног посредовања људских хтења и знања". (Х е г е л, 1966: 24) Она је, зато, неминовно повезана с неизвесностима, па и сваковрсним ризицима. Било да је у питању унутрашња или спољашна, слобода је увек први услов аутономног деловања, било да је реч о појединцу, било о друштвеној групи или заједници. Све казано о слободи уопште, односи се и на правну и политичку слободу, односно на такозвану спољашњу слободу. А када је о њој реч, онда се у филозофији морала посебно потенцира став да се други (појединци, групе или заједнице) не би смели на било који начин инструментализовати, то јест, да се у свакој прилици мора поштовати право другог на сопствену слободу. *Наша слобода може ићи само дотле док не угрожава слободу другог и других. Најбоља гаранција за то (уз културу и морал) је, наравно, закон*. Кант, на пример, на једном месту изричито каже да је човек слободан ако не мора да слуша ниједну особу осим закона. „Ако си смештен на начин да си неизбежно поред другог, требало би напустити природно стање и ступити са свима осталима у правно стање, то јест, у стање дистрибутивне правде", каже он. (К а н т, 1993:41) У међународним односима, Кант потенцира „аутономију држава", али и „идеју светске републику", у вези с „идејом вечног мира".

На оваквим филозофским основама, у последња два столећа развијала се и либерална политичка и економска мисао. Зато није нимало случајно што су, на пример, погледи оснивача модерне етике — Емануела Канта — и утемељивача политичке економије — Адама Смита — у много чему слична, као и многих других потоњих либералних мислилаца. Тако код Адама Смита налазимо, паралелно са залагањем за ширење простора опште, личне и предузетне слободе, и инсистирање на моралу, самоконтроли, солидарности и саосећању, што се посебно може видети у његовој *Теорији моралних осећања* из 1759. године. Иако се он, као и сви либерали, залаже за веће слободе, поготово појединца, односно за шири простор личних, економских, верских, политичких и других слобода, као примарне претпоставке увећавања „богатства народа" и јавне корисности уопште, Адам Смит не искључује ни улогу државе у бризи за остваривање „срећне заједнице", као врхунског добра. Он је види првенствено у областима где тржиште, само по себи, не може бити гарант успеха, каква је, на пример, област безбедности, инфраструктуре, образовања и заштите немоћних. У овом контексту Смит инсистира на томе да се сва деца морају образовати и тако предупредити њихово могуће ментално сакаћење, посебно као могућа последица индустријског начина рада. Он је, као и Давид Рикардо, чак одобравао и монополе у случају велике јавне корисности. Наравно, и рани либерали су разликовали компетентне и „поштене" државе од корумпираних и неефикасних држава. Ову дистинкцију су правили у односу на оно што је основна сврха сваке власти — срећу оних који живе под њеном јурисдикцијом.

Посебна вредност њиховог учења је јасно уочавање и наглашено истицање потребе за добрим законима и добрим институцијама, као гаранцији

слободе за све, али и заштите минимума слободе и достојанства оних друштвених група које то нису у стању саме обезбедити. Њихова блискост моралним врлинама се огледала и у потенцирању друштвене праведности, солидарности и хармоничног развоја друштва. Ово, не само да не противречи примарним вредностима по себи, какве су слобода, достојанство и демократија, већ представља кључно мерило њихове веродостојности. Иако потреба за сигурношћу у начелу противречи потреби за слободом — како то недавно поново истиче и Лешек Колаковски — и новије искуство упућује на то да су, ипак, неке форме, макар и минималне, гаранције слободе (посебно „спољашње") нужне као противтежа све израженијој концентрацији сваковрсне моћи у савременом свету. Карл Попер би рекао да „слобода сваког појединца мора бити законом заштићена, да нико не би био у милости других". (П о п е р, 1993:349) Али, чини се да је то врло тешко ефикасно обезбедити, посебно на међународном плану.

Но, после векова и миленијума живота у неслободи не може се, посебно не од стране већине, лако и брзо борити за слободу и прихватити слободу, с подразумевајућом одговорношћу. Либерални мислиоци су били свесни и ове чињенице. Токвил је, на пример, писао да ништа није лепше од умећа бити слободан, али, исто тако, да ништа није толико мучно као приучавање слободи. Монтескје је много раније, такође, писао да је добро створити демократију за народ, али да је одгајање народа за демократију још значајније. Знајући то, и Хајек ће написати да је слобода „наше најдрагоценије наслеђе", које очигледно није било лако изборити. Он пише да је цена слободе врло висока, било да је реч о борби за њено стицање, било о борби за њено очување. „Потпуна сигурност је неодвојива од ограничавања слободе", пише Хајек. И зато има много оних који би радо жртвовали своју слободу у замену за сигурност. *Најновија искуства*, на жалост, врло уверљиво *потврђују Хајеков став да је тежња за сигурношћу јача него љубав према слободи.* Иако радикални либерал, Хајек, међутим, није потпуно против сваког облика сигурности. Он, на пример, каже да се неки видови сигурности морају обезбедити, али ван тржишта и да они не смеју да угрожавају здраву конкуренцију на тржишту. Иако Хајек с разлогом истиче да ће „судбина наше цивилизације на концу зависити од тога како решимо економске проблеме с којима се тада сусретнемо" (Х а ј е к, 1997:299), он, ипак, потенцира став да је економија и да су економске слободе биле и остале у основи и у функцији ширења других видова слободе. По њему чак економски мотиви и не постоје, „већ само економски фактори, који условљавају наше стремљење ка другим циљевима". (Х а ј е к, 1997:137).

Али, ако је економска слобода услов и претпоставка других видова слободе, онда важи и обрнуто, то јест, да је одсуство економске слободе уверљив индикатор одсуства и других видова слободе, мада тај однос није увек однос просте детерминације. Овај однос, наиме, с једне стране, усложњава и чињеница да су постојали и да постоје, не баш ретки случајеви да су бар релативне економске слободе биле допуштене и у очигледно недемократским друштвима, а с друге стране, да и развијене

економске слободе не морају увек да доносе благостање свима, па чак ни већини. Другачије казано, *економске слободе су нужан, али не и довољан услов других видова слободе, односно слободе уопште.* За то су, очигледно, нужне још неке претпоставке, које би пружале довољну заштиту и од наметнутог колективизма (у било којем облику) и од екстремног индивидуализма, и од свемоћи државе и од других отуђених сила изнад човека. А и савремено искуство показује да су овакве силе могуће и под „невидљивом руком" тржишта, да се оне могу перманентно увећавати и репродуковати и тако водити економском, и друштвеном потчињавању већине људи. И једна и друга крајност објективно умањују простор слободе за већину људи. У првом случају појединац је само пуко средство „виших циљева" државе, друштва или нације, а у другом појединац све више губи смисао и потребу за другим, а тиме и за оним вредностима, које уистину чине људско биће аутентичним друштвеним бићем. Зато су нужни ефикасни „корективи" овим крајностима и то и на националном и на међународном плану. *Ти „корективи" би били најближи ономе што се данас све чешће назива социјалном тржишном привредом, односно социјално одрживим развојем, у оквиру чега би ваљало трагати за синтезом морала и политике, односно културе и економије.*

Чини се, коначно, да нам је потребна и једна нова теоријска парадигма, примерена постмодерном добу и његовој економији, обележеној све већом интелектуализацијом рада, диверзификацијом облика својине, флексибилнијом организацијом рада, али и стално увећавајућим социјалним и другим аспирацијама. Парадигма, којом би било могуће уверљивије објашњавати и ефикасније превладавати нове парадоксе слободе. Кључно је, при том, свакако, оно што се односи на чињеницу да је *свет све отворенији, међузависнији и богатији*, а да је *у њему, истовремено, све веће сиромаштво, беда и глад*, да је *материјално и духовно потчињено све више људи, што*, наравно, *спутава и унутрашњу и спољашну слободу у свим њеним видовима.* Толико и тако економски и политички зависних држава, често и на типично неоколонијални начин од стране светских центара моћи, свакако, не могу бити стабилан основ слободе и демократије. То се, онда логично, транспонује и на сиромашне и често неуке грађане, који олако пристају на унутрашње тоталитарне и ауторитарне системе. Зависан од државе у задовољавању и минималних потреба, он није у позицији да логиком одбране својих интереса намеће потребу за демократијом и слободом у сопственом друштву, а о међународним релацијама да се и не говори.

На каква сазнања упућују кључна обележја доминантних глобалних процеса (глобализације) и када је реч о односу економије и слободе.

О СТВАРНОСТИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Као доминантан процес (пост)модерног света, глобализација спада у врло комплексне, вишеслојне и дуготрајуће процесе, односно у тзв. тоталне друштвене феномене. А то значи да је она, колико последица бројних и разноврсних узрока, толико и узрок (без)бројних што непо-

средних, што дугорочних последица. И то, како на локалном, тако и на глобалном плану, како у хоризонталној, тако и у вертикалној друштвеној структури, како у политичком, економском и технолошком, тако и у социјалном, културном, духовном и сваком другом смислу.

Тако богата значењима и противречним потенцијалима, глобализација, наравно, „производи" и противречне последице. Она има, не само два лица бога Јануса, већ и готово стотину лица богиње Шиви. Зато, зависно од тога шта им „доноси", различити људи (народи, државе, друштва, региони, класе, слојеви) глобализацију доживљавају на различите начине и према њој имају мање или више различит однос — у великом распону од некритичке глорификације до неразумног потпуног одбацивања било какве глобализације.

Нема сумње да је свет у знаку глобализације све отворенији и међусобно све зависнији. Данас се све више, наравно, не случајно, говори о светском тржишту, светској информативној мрежи, светском систему, светској култури, па и светском друштву. Људи, роба, услуге, капитал, информације и идеје циркулишу светом, уз све мање ограничења. То неумитно и убрзано доводи до темељних промена природе људског рада, карактера друштвених односа, образаца културе, односно начина живота појединаца, друштвених група и људских заједница у његовим најразличитијим аспектима. Поред глобалне интернет мреже (која омогућава до сада невиђену „компресију" времена и простора), ово се можда понајбоље огледа у убрзаном ширењу либералне демократије на Планети. *Наиме, само за последње три деценије број демократских држава се повећао са 39 на 117, што Џон Кин означава као „ренесансу демократије".*

Драматично убрзан развој науке и технологије, а посебно информационих технологија и средстава комуникације, без сумње је прва претпоставка те све веће друштвене интеграције и друштвене интеракције на глобалном плану. Колико год утиче на фактичко мењање света, ова претпоставка, такође, утиче на радикалне промене перцепције тога света од стране појединаца, друштвених група и најширих људских заједница. *Људи постају отворенији према другима и свеснији своје повезаности са њима, па и свој (само)идентитет све више везују за шире културне обрасце.*

Паралелно с овако наглашеним процесом акултурације (међусобног прожимања култура и цивилизација) и планетарног ширења универзалних вредности (посебно оних техно-економских и социо-политичких), увећава се и опште богатство света у његовим најразноврснијим видовима. Тако је само током 2004. године светско економско богатство повећано за око 5%. Све интензивнија интеграција светске привреде представља, не само неразлучив део све веће и свеопште међузависности данашњег света, већ и његов кључни узрок, његов основни мотив и његову највидљивију последицу. *Како је знање у њеној основи, то се овај тип (пост)модерне економије све чешће и с разлогом означава као економија знања.* Глобализација економије се подједнако огледа у мамутским транснационалним корпорацијама, у глобалној интеграцији финансијских тржишта, у до сада невиђеном увећавању обима међународне трговине,

односно у сваковрсној глобализацији токова робе, услуга и капитала. Транснационалне корпорације покривају око две трећине светске трговине и представљају кључне актере ширења нових технологија. Неке од њих својим годишњим приходом надилазе бруто друштвени производ многих држава.

Па ипак, чини се да је глобализација, бар до сада, према већини манифестовала више своје ружно лице, односно своје наличје. Као друштвени процес, утемељен на филозофији и теорији неолиберализма, глобализација очигледно преферира интересе једних на уштрб интереса других друштвених група, људских заједница, држава и региона. *Ово се посебно огледа на плану увећавања социјалних неједнакости, као и на плану угрожавања посебних културних идентитета.* Мноштво индикатора, наиме, упућује на закључак да се паралелно с јачањем процеса глобализације, па и укупног богатства човечанства перманентно шири и увећава сиромаштво, беда, сваковрсна неравноправност и друштвена неједнакост у светским размерама. (М а л е ш е в и ћ, 2001:152) Иако знатно израженије између држава и региона, друштвене неједнакости се увећавају и унутар појединачних друштава, па и оних најбогатијих. Још драматичније претње су се надвиле над малим (мањим) језицима и културама у свету. И једна и друга врста оваквих последица могу да представљају (и често заиста и представљају) плодно тло за разноврсне друштвене конфликте, па и за оне најоштријег типа, какви су ратови и тероризам. (Само у 2004. години у свету су вођена 42 оружана сукоба, а војни издаци су били изнад 1000 милијарди долара.)

Овде ћу се нешто више задржати на првој групи негативних последица глобализације, односно на *евидентном увећавању грубе социјалне поларизације у свету, по принципу да богати постају све богатији, а сиромашни све сиромашнији, и то не само у релативном смислу.* Уз податке које сам у прилог овој тези већ навео раније у тексту, овде ћу додати тек још по нешто у истом циљу. Најдрастичнији податак у овом контексту је, свакако, онај који се односи на глад. Наиме, за непуне три последње деценије број гладних у свету се удвостручио — са око 400 милиона повећао се на око 850 милиона — и поред наводне одлучности међународне заједнице да се оних 400 милиона гладних за кратко време преполови! Ово се не може ничим правдати, поготово не спорим растом пољопривредне производње, јер подаци говоре управо супротно. Али, ни демографским променама. Сиромаштво се, наиме, увећава брже од пораста броја становника. Од 1980—1990. године ГДП у свету је растао по стопи од 3,2%, а стопа раста становништва је била 1,7%, док је у наредној деценији (од 1990—1999) ГДП растао по стопи од 2,5%, а становништво се увећавало по стопи од 1%.

Зато ће пре бити да се одговор (или, бар део одговора) на питање о узроцима увећавања сиромаштва у свету налази у чињеници све веће концентрације све већег богатства у све мање руку. Неки подаци говоре *да свега 15% становника Планете располаже с око 85% светског богатства, односно да* (по неким блажим критеријима) *готово 80% човечанства располаже тек с око 20% богатства света.* Из Програма Уједиње-

них нација за развој дознајемо да се богатство Планете за последњих пет деценија увећало за око шест пута, а да је у исто време сиромаштво увећано чак у стотину земаља света. Томе у прилог говори и податак да данас готово половина светске популације живи са око један или два долара дневно, или чак мање од тога. Уместо да се смањује, овај број се и у релативном и у апсолутном смислу, нажалост, перманентно увећава. Према подацима Светске банке (World Development Report 2000/2001, Attacking Poverty) са по једним доларом дневно живи око 72% грађана Замбије, 72% грађана Малија, 70% грађана Нигерије, 60% грађана Буркине Фасо, 44% грађана Индије, 40% грађана Хондураса, а са по два долара дневно знатно више грађана у овим и многим другим земљама света.

Овако раширено сиромаштво по правилу прате и изражене економске и друштвене неједнакости. Док је сиромаштво најизраженије у Африци, дотле су друштвене неједнакости највеће у Латинској Америци, иако није много мање ни у другим деловима света, рачунајући ту и неке најразвијеније државе. Мерено Ђинијевим (*Gini*) коефицијентом, земље с највећим економским неједнакостима су Бразил (0,60), Гватемала (0,59), Парагвај (0,59), Чиле (0,56), Јужна Африка (0,59), Зимбабве (0,57). С друге стране, најмање неједнакости су евидентиране у скандинавским земљама, те у Аустрији и Јапану. Али, *друштвене неједнакости су све веће и у најразвијеним земљама*. Тако, из књиге Петера Глоца о „дигиталном капитализму" дознајемо да свега 0,5% америчких грађана поседује око 56% непокретне имовине и око 37% финансијске активе. А из књиге швајцарског социолога Жана Циглара *Нови владари света и њихови следбеници* дознајемо, пак, да само 3% становника Швајцарске располаже чак с 97% националног богатства, као и то да, на пример, у Бразилу само 2% становника има у власништву 50% обрадивих земљишних површина, или, да у САД-у чак 47 милиона људи нема здравствено осигурање.

О погоршању положаја неразвијених и земаља у развоју уверљиво говоре подаци о спором процесу њихове интеграције у глобалну економију, као и о драматично брзом нарастању дугова ових земаља. Према подацима Светске банке, од 93 земље у развоју само се за њих 23 може рећи да су потпуније интегрисане у светску привреду. Иако глобална трговина доживљава праву експлозију, само мали број држава профитира у овом процесу. (Додуше, и неколицина земаља у развоју, попут неких источноазијских земаља.) Зато се нужно намеће питање о смислу, карактеру, принципима и правилима слободне трговине (или, тзв. слободне трговине), ако њиховом применом огромна већина земаља пролази лоше. Зашто, на пример, пољопривредни производи неразвијених земаља углавном немају или имају врло отежан приступ великим тржиштима развијених земаља, док обрнуто не важи. Стање с дуговима је још неповољније. Дугови, посебно онај део везан с каматама на кредите, толико оптерећују ове земље да неке од њих просто баца у очај. Ову врсту дуга аргентински нобеловац Адолфо Перес Есквивел назива „неморалним дугом", јер он, по њему, представља најочигледнији облик преливања капитала

од неразвијених ка богатим државама. Тим пре, што није редак случај да већина грађана од ових кредита није имала и нема никакве користи. Управо је колапс аргентинске економије 2001. године најбољи (готово парадигматичан) пример у том смислу. Аргентина дугује више од 100 милијарди долара, а Латинска Америка преко 700 милијарди (док је седамдесетих година тај дуг износио тек 60 милијарди долара). Положај ових земаља је додатно отежала и чињеница да поодавно утврђена обавеза развијених земаља да издвајају 1% свог бруто националног производа за подстицање развоја неразвијених и земаља у развоју је у времену глобализације готово напуштена. Она је у најбољем случају сведена на 0,25% националног бруто производа, па и ту обавезу већина развијених не извршава, са изузетком скандинавских земаља.

Када се све ово има у виду, онда вероватно не зачуђује ни податак о изразитој *неуједначености дужине животног века* на Планети. Наиме, док је просечна дужина овог века у једном, развијеном, делу света досегла, па и прешла 80 година, дотле она у неким другим, наравно, неразвијеним, деловима света не прелази ни 40 година! То је, истовремено, најуверљивији синтетички израз свеукупне (не)развијености одређеног подручја, али и драстичан израз друштвене неравноправности.

Могло би се, дакле, закључити, верујем без већег ризика, да благодети глобализације (у пуном смислу њеног значења) ужива тек мањина на овој Планети, док је оној већини, још увек, претежно окренута њена ружна страна, њено наличје. *Да ли је то нужност дијалектике историје и живота или, пак, нечији свесни избор, праћен и гарантован аргументима моћи?*

Противречна обележја и исто такве последице глобализације манифестују се још драстичније у друштвима у транзицији, какво је и наше друштво. Наиме, и сам процес демократске транзиције је врло комплексан, дугорочан и противречан, и то без обзира о којем типу транзиције је реч. (Теорија разликује неких пет основних типова.) Уз то, овај процес се одвија, по правилу, у мање развијеним или чак веома неразвијеним земљама. То је и пресудан разлог постојања бројних препрека у остваривању иначе неумитне транзиције у постсоцијалистичким друштвима. Онда је разумљиво што су и резултати ове радикалне трансформације у већини ових друштава веома скромни, било да је реч о идејно-политичкој, техно-економској, социо-културној или духовној сфери.

Другачије казано, реч је о историјској, епохалној трансформацији тоталитарних и ауторитарних држава и друштава у квалитетно другачија, демократска и грађанска друштва, о трансформацији колективистичких, затворених, егалитарних друштава, у отворена друштва конкуренције, ризика, индивидуалне одговорности и неизвесности. *Ова друштва или бар нека од њих, у основи су претполитичка, предграђанска друштва, чија кључна обележја углавном некореспондирају с карактеристикама и вредностима демократског друштва.* (М а л е ш е в и ћ, 2001:156) Готово без икакве либералне традиције, ова друштва су махом обележена монистичком (политичком) културом, одсуством владавине права, непостојањем цивилног друштва, наглашеним монокултурним колективистичким иденти-

тетом, неосетљивошћу на разлике, ниским демократским аспирацијама, раширеном корупцијом и сл. Као таква, ова друштва представљају европску (полу)периферију у пуном смислу те речи. Није зато ни чудно што је у њима у овом прелазном периоду тако изражена груба социјална поларизација, што су тако масовно раширени сиромаштво и беда, на једној страни и енормно богатство танког слоја становништва (не ретко стечено, најблаже речено, под сумњивим околностима) на другој страни, што је друштвени живот праћен тако раширеним насиљем (често и организованим), криминалом и корупцијом. О њиховом сиромаштву можда понајбоље говори податак да ће чак и новопримљеним чланицама Европске уније (10), са изузетком Кипра и Словеније, бити потребно између 20 и 50 година да досегну тек 75% данашњег просечног БДП старих 15 чланица Уније!

Све речено о друштвима у транзицији односи се још и више и на наше друштво. Неки извори (па и они из Уједињених нација и Светске банке) говоре да *код нас око 20% грађана живи са мање од једног долара дневно, а чак њих око 70% са два или мање од два долара дневно. Према овом индикатору спадамо међу најсиромашније земље у Европи!* Недопустиво кашњење, односно вишегодишње симулирање или неосмишљено и стихијско остваривање процеса транзиције кључни је разлог што су на друштвену површину махом „испливале" њене негативне последице, као што је случај и с последицама глобализације у односу на ово (и оваква) друштва. То се најпре односи на драстичну социјалну поларизацију, на изразиту неравноправност у подношењу транзиционих трошкова између социјалних група, на убрзано увећавање броја незапослених, на смањење или чак губитак многих социјалних права, на увећавање социјалних конфликата, односно на раширеност друштвене аномије. *А све то је потхрањивало и потхрањује иначе наглашену склоност овог (и оваквих) друштава ка структурисању око колективних и колективистичких, односно предмодерних, недемократских вредности.* А доминација оваквих вредности недвосмислено упућује на закључак да овде и надаље доминира поданик, уместо слободног грађанина, односно поданичка уместо аутентичне грађанске свести. Разумљиво је да оваква обележја, поготово у условима „структурно дефектног система" (М а ц а р, 2002:203) не могу бити плодотворна за радикалне демократске реформе, већ само „захвалан материјал за политичку манипулацију". (М а ц а р, 2002:203) На срећу, последњих неколико година ствари се и у овом погледу мењају на боље, али, нажалост, врло споро и уз приметну недовољну одлучност кључних актера. Иако је, истина, реч о процесима дугог трајања, време у којем живимо не трпи ни најмање оклевање.

Наравно да противречне, а поготово оне негативне, последице глобализације свом силином намећу, не само сумње, дилеме и питања о природи, карактеру и смислу овог типа глобализације, већ изазивају и све шире незадовољство, па и различите облике отпора. На то, поред осталог, упућује и све масовнији антиглобалистички и још више алтерглобалистички покрет, који широм света настоје да артикулишу ово незадовољство.

О ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ И (НЕ)СЛОБОДИ

Не може се, наравно, спорити чињеница да процес глобализације може да доприноси увећавању људске слободе и да то уистину и чини на најразличитије начине. (Пост)модерни живот је постао неупоредиво динамичнији и транспарентнији у односу и на неко недавно време. Људи, роба, услуге, капитал и идеје све слободније циркулишу нашом Планетом. Најразличитије културе света се мешају и прожимају. Филозофија отвореног живота с незаустављивим јачањем „новог индивидуализма" (Гиденс) дефинитивно односи победу. Убрзаном „згушњавању" времена и простора као да нема краја.

Па ипак, мноштво индикатора указује на потребу да се запитамо шта се дешава испод „првог слоја стварности"? Да ли је можда оно највидљивије споредно? Да ли је у питању привид постмодерне? Да ли је углачано лице глобализације тек мањи део целине и суштине овог доминантног светског процеса?

Када се на трагу ових и оваквих питања критички, целовито и из хуманистичке перспективе промисли, онда се слика стварности глобализације покаже у нимало ружичастом светлу. Иако, истина, ретки, ипак је било и има мислилаца од доказаног интелектуалног дигнитета и моралног интегритета, који су управо на овај начин промишљали и промишљају смисао глобализације. Мада својим сазнањима ови аутори озбиљно упозоравају на забрињавајуће наличје глобализације, они који држе полуге моћи у својим рукама још не показују добру вољу да било шта битније мењају у постојећем систему међународних односа.

А суштина ових односа је таква да они објективно воде ка безобзирној инструментализацији читавих народа, држава, региона, па и континената, односно ка спутавању слободе већег дела човечанства. То се испољава на најразличитије начине, како у области економских и политичких односа, тако и у социо-културној и духовној сфери. *Било да је у питању доминација над ретким природним ресурсима, било монопол у одређивању цена роба, услуга и капитала, било диктирање услова међународне трговине, било агресивно наметање једног типа система вредности другима и на мноштво других начина, моћни непосредно диктирају или индиректно битно ограничавају слободу оних других, који чине већину човечанства.* И не само то, већ не ретко угрожавају и елементарне услове њихове биолошке егзистенције. А за ту егзистенцију, односно за елементарне потребе је, по мишљењу неких, (истина радикалних теоретичара, попут Боба Блека) довољно само 5% од укупног фонда рада на Планети, док је остатак од 95% тог фонда у функцији профита.

Надам се да се из онога што је до сада речено (макар и нужно фрагментарно) о карактеру и ефектима актуелног модела глобализације (посебно о неким њеним последицама и доминантним тенденцијама) у најмању руку *може закључити да са постојећим принципима, стандардима и нормама, односно институцијама, организацијама и асоцијацијама на којима она почива, нешто дубоко није у реду.* Било би, наиме, логично да овај, иначе најснажнији глобални процес нашег доба увећава материјал-

на и духовна богатства, ако не свих, онда бар највећег дела човечанства, да универзализује оно што је највредније у овоме свету, односно да битно шири просторе људске слободе у њеним најразноврснијим видовима. Мада су хиперглобалисти у својој глорификацији глобализације и њених последица склони тврдњи да се управо то и догађа у светским размерама, то, дакако, противречи многим и теоријским и логичким и искуственим аргументима. Неспорно је, наиме, да слобода не може бити поклоњена. Њу нико никоме не може и неће поклонити, а најмање богати сиромашнима. *Без аутентичне потребе за слободом, без истрајне борбе за слободу, без стварних претпоставки за успех те борбе слободе просто нема, ни је икада било, ни ће је икада бити. Слобода, дакле није дата, већ је тек задата!*

О томе на особен начин говоре и неке од већ поменутих последица глобализације, посебно оне које се односе на увећавање економских и друштвених неједнакости у свету. Оне недвосмислено потврђују став да владајући тип глобализације примарно представља средство нове прерасподеле сваковрсне друштвене моћи, наравно у корист оних који већ поседују друштвену моћ. Реч је првенствено о транснационалним корпорацијама, али и о најмоћнијим државама, те неким међународним институцијама, организацијама и асоцијацијама. Готово неограничену и стално увећавајућу моћ поседује неколико глобалних олигопола, који држе под контролом светска тржишта и индиректно утврђују правила међународних односа, пресудно утичу на наднационалне институције, управљају природним и људским ресурсима, која, у правилу, необуздано (зло)употребљавају. У томе им помажу и водеће светске финансијске институције, какве су Међународни монетарни фонд и Светска банка, као и Светска трговинска организација. И нобеловац Џозеф Стиглиц, потенцирајући моралну димензију глобализације, односно корпоративну одговорност (позивајући се, при том, и на Кантов категорички императив) истиче како је *савест корпорација далеко иза профита.* Он подсећа да су у Другом светском рату немачке корпорације стварале профит и преко ропског рада заточеника у концентрационим логорима, а швајцарске банке радо прихватале злато отето од јеврејских жртава нацистичког терора. Наравно, многе од корпорација не беже ни данас да праве профит с „бруталним последицама" (Стиглиц), не само бездушно искоришћавајући непоновљиве природне ресурсе, већ и сарађујући с диктаторима и тоталитарним режимима, герилским покретима, па и с терористима. Довољно се подсетити како су неке корпорације (па и уз помоћ ММФ и СБ) деценијама одржавале на власти у Заиру председника Мобутуа и, при том, заједно пљачкали ову земљу и њене сиромашне грађане, уваљујући их у све веће дугове. Још уверљивији примери ове врсте односе се на улогу неких компанија у вишедеценијском очувању апартхејда у Јужној Африци или њихова сарадња с талибанима у Авганистану, односно режимом Садама Хусеина. У овај корпус аморалног деловања неких од корпорација могле би се слободно сврстати и недавни корпорацијски скандали америчког „Енрона" и италијанског „Пармелата" у којима су десетине хиљада радника и акционара, због несаве-

сног рада и малверзација њиховог менаџмента, остали не само без посла и акција, већ и без здравственог и пензионог осигурања у што су улагали цели живот. Због свега овога Џозеф Стиглиц се залаже за заоштравање правних норми (и на националном и на међународном нивоу) које се односе на пословање, како би се ефикасније спречавале овакве појаве у будућности. Истовремено, он се залаже, не само за опраштање неких дугова земљама у развоју, већ и за то да корпорације врате профите остварене на прљав начин и то с каматама!

Са оваквим захтевима за јачање савести оних који креирају међународне економске и друштвене односе неће се, наравно, далеко одмаћи уколико то остану усамљени вапаји, јер на другој страни постоји читав систем моћног и дуго ствараног „институционалног егоизма" (Г и д е н с, 1998:21). Дакако, овде се не мисли само на индивидуални, већ и на (или, чак примарно) групни, корпоративни, државни и регионални егоизам, који је добро заштићен и свим средствима, па и, у крајњој линији, оним војним, загарантован. *Овај егоизам је и најодговорнији за експанзију друштвених неједнакости* (као и за опасно растуће еколошке проблеме, о чему овде, нажалост, немам могућности шире говорити). Некадашње форме отвореног колонијализма замењене су прикривеним, али ништа мање претећим, формама неоколонијализма у различитим видовима.

Када је на једном од сусрета, у оквиру Светског економског форума у Давосу, директор немачке Централне банке изјавио да се од сада сви налазимо под контролом финансијског тржишта, био је награђен френетичним аплаузом присутних, који управо држе под контролом и то тржиште. А видели смо да се под тим „кишобраном" тоталне контроле драстично увећава јаз у развијености, као и сиромаштво, беда и глад, праћени све већим ризицима. А управо за проблем глади, директор FAO-а (више него позван човек да о њему суди) искрено каже да она није последица заостале економије, односно недостатка хране, него последица „одсуства политичке воље" да се она превлада!

Добар пример у том смислу су и услови тзв. слободне трговине, које диктирају моћни. Нема сумње да је реч о једностраном решењу, јер, ма колико деловало равноправно, извесно је да *примена истих принципа на битно различиту основу нужно води само увећавању постојећих разлика!* У пракси се управо то и догађа. На основу принципа „слободне трговине" лавовски део профита извлаче најмоћније светске корпорације. Када се томе дода и чињеница да се на различите начине отежава или чак спречава приступ производа неразвијених земаља и земаља у развоју на тржишта развијених земаља, онда овај проблем постаје још израженији.

Слично се дешава и с кредитима, посебно с каматама на кредите, које дају финансијске институције, организације и асоцијације. Неспорна је, наиме, чињеница да се и на овај начин одвија до сада невиђена концентрација богатства у све мање руку, на једној страни и ендемско ширење сиромаштва код великог дела светске популације, на другој страни. Постојећа правила међународних економских односа, која промовише ММФ, СБ, СТО и друге моћне организације (и државе, које

пресудно утичу на рад ових организација), а на која већина формалних чланица нема никакав стварни утицај, директно угрожавају елементарна права и слободе стотина милиона људи, егзистенцијална права многих запослених, разарају локалне економије, културе и заједнице, а често и опасно угрожавају животну околину. Она, на тај начин, како то изричито тврди Ралф Дарендорф, *непоправљиво оштећују тековине и достигнућа грађанског друштва*. Чак је и милијардер Џорџ Сорош нашао за потребно да упозори да је *социјална улога капитала постала у тој мери девијантна да данас представља већу опасност за отворено друштво него што је то представљала једна тоталитарна идеологија*.

И многи други аутори упозоравају на ову врсту проблема и опасности пред којом се налази данашњи свет. Неки чак говоре и о репресивној фази глобализације (израженој и у стварању војних савеза и у релативно учесталом интервенционизму), па и о својеврсној светској ауторитарној држави. Дакле, није мало индикатора који упозоравају и на везу између неолиберализма и милитаризма. Поредећи овај процес с неким ранијим тоталитарним формама моћи, Ноам Чомски га назива *TINA*, што представља енглеску скраћеницу од реченице „There is no alternative", то јесте „Алтернатива не постоји!" Са становишта оних који имају моћ, постојећи односи су у реду, јер управо они омогућавају „бесмртним гигантима", који владају у потпуној тишини и дискрецији, све веће профите у све краћем времену, А њих ништа друго, у правилу, и не занима! *Профит је светиња, а интерес обезбеђене већине небитан! Циљ је што већи профит данас, макар и по цену угрожавања биолошких претпоставки живота будућих генерација!*

Оваква владајућа форма глобализације увелико слаби, па чак и разара вредности слободе, једнакости и солидарности, и то, како у међународним релацијама, тако и унутар појединачних држава (слабећи њихову моћ), које су традиционално гарантовале ове вредности. Наиме, с једне стране, због преношења дела суверенитета држава на међународне организације, а с друге стране, због свеопште приватизације, велики део функција државе такође је постао власништво разних олигарха, како то, на пример, тврди радикални антиглобалиста Жан Циглер. Моћ је, по њему, у приватним рукама или у приватизованим институцијама, при чему он мисли и на водеће светске финансијске институције.

Према мишљењу врло релевантних мислилаца, данас, дакле, доминантан модел глобализације не пружа много наде за оптимизам. Напротив, он *испуњава (пост)модерни живот многим видовима неравноправности, неслободе и неизвесности. Уместо да отвара, он, не ретко, спутава веру и наду у бољу будућност. Он је без алтернативе, односно наводну алтернативу своди на дилему „либерализам или дивљаштво"!* Он изазива „опште и трајно стање несигурности, чији је циљ да примора раднике на потчињеност, на прихватање експлоатације". (Б у р д и ј е, 1999:95) То Бурдијеа наводи да глобализацију можда мало и преоштро изједначи с „дивљим раним капитализмом" и с „конзервативном револуцијом". (Б у р д и ј е, 1999:96). Она, по њему, свесно сучељава раднике и грађане с већ оствареним значајним демократским и социјалним тековинама (посебно

оличеним у држави благостања /*welfare state*/), с онима из мање развијених или неразвијених делова света.Тако она обезбеђује послушност и потчињеност свих, уз релативно све мању накнаду и све слабију заштиту, а у неразвијеним деловима света и срамотно ниску најамнину и за најтеже облике рада. Иако се радо идентификује као револуција и при том се позива на прогрес, разум и науку, неолиберализам, по Бурдијеу, у смислу суштине друштвених односа, поимање и практично вредновање рада и његових резултата враћа на најстарије методе индустријализма. Зато је овде, по њему, заправо реч о рестаурацији, о „планетарном колонијализму". Закон тржишта означава у суштини закон јачега у којем је једино правило максимализација профита „без кочница и шминке", уз коришћење „савремених облика доминације, као што су менаџмент, технике манипулације, испитивање тржишта, маркетинг, рекламе". (Б у р д и ј е, 1999:112) Све то, по њему, води у „претварање економских тенденција у судбину" (Б у р д и ј е, 1999:112), а у Европи угрожава оно што је освојено током вишевековних социјалних, интелектуалних и политичких борби за достојанство живота и рада. Те европске социјалне тековине не само да не би требало уништавати, већ напротив требало би их ширити по целом свету, изричит је Бурдије.

У оштре критичаре корпоративне глобализације, свакако, спада и Канађанка Наоми Клајн, која је већ стекла завидну репутацију унутар анти-, односно алтерглобалистичког покрета. Ова ауторка стоји на становишту да је државни социјализам ускраћивао људима слободу у име наметнутог колективизма, али да то чини и неолиберализам у име индивидуалног и групног егоизма. Иза обе идеологије најчешће остаје пустош и осећање немоћи код већине. У оба случаја људска права грађана и радника далеко су иза права бирократа и власника капитала. У трагању за одговорима на питање, како да људи стварно контролишу услове сопствене егзистенције, односно како да уистину управљају сопственим животима, Н. Клајн не одбацује ни тзв. директну акцију, односно преузимање предузећа непосредно од стране радника. Управо се то десило са око 200 предузећа у Аргентини, после краха аргентинске привреде пре неколико година, када су се велике компаније просто повукле, о чему је Клајнова у више наврата писала, као и снимила један филм. Она је једна и од најдинамичнијих личности у оквиру стално растућег Светског социјалног форума (WSF), који је настао као нека врста пандана Светском економском форуму (WEF) из Давоса. Као отворена, децентрализована и нехијерархизована асоцијација (која је започела своје окупљање и деловање у бразилском граду Порто Алегреу, а последњих година је започела с праксом мењања свог седишта) Социјални форум представља покрет грађанског друштва, који се бори против неолиберског модела глобализације и доминације капитала. *Насупрот Економском форуму, који оличава највеће добитнике у процесу концентрације економске и политичке моћи у свету и који брани постојећи карактер глобалних односа, Социјални форум, који наступа у име губитника у овом процесу, стоји на становишту да је „другачији свет могућ" и за њега се бори на различите начине!*

До сада речено о односу економије и слободе односи се на тзв. спољашњу (не)слободу, то јесте на спољње чиниоце — првенствено економске и политичке — који доприносе увећавању или смањивању простора људске слободе. Овде сам настојао да више осветлим оне факторе који у условима глобализације објективно спутавају, односно битно смањују овај простор. Међутим, поред ових вањских, неоспорно је да постоје и чиниоци који увећавају или смањују тзв. унутрашњу слободу, односно доживљај (не)слободе на личном плану. И овде се чини да већина тих фактора „вуче" ка смањивању (ограничавању, па и поништавању) овог вида људске слободе, или, пак, увећава осећај уживања у неслободи („хедонизам неслободе"), посебно израженог у својеврсној потрошачкој манији. При том посебно мислим на стално увећавајућу брзину живљења („кул" је *живети што брже!*), на преферирање квантитета у свему и свачему (престижно је *имати што више!*), на све већ у фрагментарност људског рада, па и живота, на губитак слике целине и посебно дубљег животног смисла.

Макро друштвени односи и владајући системи друштвених вредности просто намећу овакав начин живота, а (пост)модерне технологије то омогућавају. *То*, међутим, *тешко може да кореспондира с квалитетом и смислом људског живота и пуноћом људске слободе!* Овакав начин живота неминовно увећава сваковрсни егоизам, различите видове алијенације, површност у људским односима, а тиме и унификацију људских потреба и једнодимензионалност људске свести. А таква свест, у правилу, не осећа потребу ни за каквом алтернативом у животу!

Иако су неке димензије личне слободе, бесумње, силно увећане, што је, наравно, од непроцењиве вредности, ипак се, у контексту о којем је овде реч, неодољиво намеће питање колико данас људи живе аутентично (и као појединци и као припадници различитих друштвених гупа), што би, свакако, требало бити примарно мерило људске слободе? Ако се има у виду све оно што је речено о границама спољње и унутрашње слободе, *може се претпоставити да већина људи, ипак, више живи „како мора" (како им други директно или индиректно одређују услове егзистенције), него како би желели!* И то независно од чињенице да ли за другачији, аутентичнији живот просто не постоје материјални и духовни услови или, пак, људи једноставно за тим не осећају потребу. Ако је ово донекле разумљиво, када је реч о сиромашнијем делу света, онда је мање разумљиво за онај његов богатији део, где се „хедонизмом неслободе" привидно надомешта одсуство садржајнијег, испуњенијег и смисленијег живота. У оваквим околностима је могућа чак и „демократија без слободе", како је то поодавно уочио Јирген Хабермас, имајући у виду доминацију процедуралне на уштрб супстанцијалне димензије демократије и, још више, манипулативну моћ модерних информационих технологија.

Само је по себи разумљиво да је највећи део поменутих ограничења људске слободе још више изражен у државама које су у фази демократске транзиције, па тиме и у нашој држави. Уз оно што је о (не)приликама у овим земљама већ казано, додаћу још само неколико, по мени, значајних карактеристика ових друштава, са становишта предмета овога ра-

да. Прва се тиче ноторне чињенице, али и тешко савладиве противречности. Реч је, с једне стране, *о изразито нерационалним, неконкурентним, у основи предмодерним структурама привреде и економије у целини, али истовремено о друштвима чији грађани имају релативно високе социјалне аспирације (наслеђене из доба социјализма)*, с друге стране. Када се овоме дода и неоспорно кључно обележје система вредности и културе уопште, које се односи на „инклинирање колективизму, егалитаризму и заједничким вредностима" (П е ј о в и ћ, 2004:14), онда се процес транзиције у овим земљама представља у још драматичнијем светлу. Све то не кореспондира с вредностима које подразумева ново друштво, друштво конкуренције, ризика и неизвесности. У овом светлу су разумљиви и социјални ломови, који се дешавају у овим друштвима, посебно у онима где се у процес транзиције кренуло више стихијски и методом покушаја и погрешака, него осмишљеном стратегијом.

Када се све ово прати на примеру Србије, онда се уочавају још неке специфичности, које веома отежавају и успоравају процес транзиције. Добро су, наиме, познате околности у којима се одвијала трансформација нашег друштва — у условима рата за *YU* наслеђе и санкција међународне заједнице. То је, уз мноштво унутрашњих разлога, битно успорило процес транзиције и учинило га уистину драматичним. Али, и независно од ових околности, наше друштво спада у изразито сложена друштва у сваком погледу.

КА ШИРЕЊУ ПРОСТОРА СЛОБОДЕ

Изложене карактеристике и нарочито негативне последице актуелног типа глобализације недвосмислено упућују *на закључак да (пост)модерна економија и слобода (схваћена у најширем смислу) не стоје баш у позитивној корелацији*. То посебно уверљиво потврђују неспорне чињенице о увећавању сиромаштва у свету и убрзаном ширењу јаза између богатог и сиромашног дела света, као и све снажнији процес културне унификације. Истина, као наглашено противречан процес, глобализација „производи" и противречне последице, или потенцијално поседује такве могућности. *Интегришући свет у досада невиђеном облику, она, свакако, повећава шансе за трајнији глобални мир, али и могућности за нове локалне ратове због профита. Она доприноси силном увећавању укупног богатства света, али и бесрамном ширењу сиромаштва и беде. Она чини свет отворенијим, али и центра одлучивања моћнијим него што су то икада били. Она јача процес акултурације, али и процес културне унификације и грубог наметања једног система вредности свима. Она, додуше, пружа и шансу за глобалну афирмацију виталних локалних култура, а time и претпоставки за превладавање уврежених стереотипа и предрасуда. Она подстиче јачање индивидуализма и личне одговорности, али и апсолутизацију личног и групног егоизма и утилитарне површности у људском животу, понајвише израженој у „хедонизму неслободе"!*

Да ли глобализацију, због тога, треба потпуно одбацити, као што то заговарају експоненти ултралевице и ултрадеснице, и наводни излаз тражити у неким историјски давно превладаним облицима живота? Наравно да то није могуће и није потребно чинити, јер је реч о незаобилазном процесу нашег времена, омогућеног најновијом фазом научно-технолошке револуције. Али, то не значи да се њен карактер не мора и не може мењати. Напротив!. *Њено неолиберално утемељење, односно њено примарно служење крупном капиталу, мора и може бити мењано!* На ту потребу изричито упозорава и Џозеф Стиглиц тврдњом да стојимо пред алтернативом да се помиримо с глобалном неправдом и тиранијом неолиберал-ног капиталиозма или да се заједно с њим и с активностима глобалног друштвеног покрета, укључимо у борбу за правду, демократију и слободу!

У тој борби за хуманији карактер глобализације нужне су радикалне промене у начину организације и рада кључних друштвених, политичких, економских и финансијских институција међународне заједнице, али и стварање нових. У постојећим центрима одлучивања о судбини света безусловно би се морало наћи места за све делове и све државе света, уз гаранцију пуне равноправности у одлучивању, али и уз примену принципа позитивне дискриминације према мање развијеним и неразвијеним земљама у свим битним одлукама. То би, уз евентуално неке нове међународне институције (за социјални развој, за заштиту људских права и слобода, за одрживи развој, за заштиту људске околине, за одржив демографски развој и сл.) свакако могло донети више мудрости у планирању и управљању дугорочним глобалним развојем, а то значи и више праведности, солидарности и слободе. *Само више мудрости (а не пуког инструментализованог „вишка знања" у функцији капитала) може увећати бригу за целину људског рода (па и за ону обесправљену већину), за његов морални и духовни опоравак, за потребе и будућих, а не само живућих генерација, односно за судбину наше Планете и живота на њој.*

Али, и под најповољнијом претпоставком за овакав „заокрет" биће потребно много енергије и дуго времена. Промене, наравно, не могу да дођу саме од себе. Но, и најдужи пут почиње првим кораком! Неки знакови говоре да постоји воља да се крене у том правцу, било да је реч о онима обесправљенима, које је на то „натерала мука", или, пак, о оним ретким мислиоцима који су до такве спознаје дошли рационалним путем. Треба се надати, дакле, да ће колумбијски Индијанци, бразилски сељаци без земље, аргентински радници без посла, француски произвођачи сира, активисти *Greenpeace*-а и многи други, заједно с истакнутим протагонистима критичке мисли, временом, не само јачати и ширити отпор неолиберал-ном моделу глобализације, већ и афирмисати стратегију алтерглобализма у свету и утицати на стварно мењање карактера данашњег типа глобализације. А и (пост)модерна технологија, као и (пост)модерна економија, колико могу да служе (и стварно примарно служе) крупном капиталу, могу, такође, да служе (и већ служе) и овом неинституционализованом покрету. *Економија уопште, па и постмодерна економија (као и технологија) има смисла само онда, ако и колико је у слу-*

жби сваковрсног обогаћивања смисла живота људи и њихових заједница, односно ако увећава индивидуалну и општу, унутрашњу и спољашњу слободу у многоструким видовима њеног манифестовања.

На том путу је, такође, потребно истрајније развијати и целовитију теорију овог преусмеравања глобалних друштвених процеса. А ова теорија би морала понудити целовитије и критичкије поимање постојећег стања, али и конкретнију алтернативу томе стању, с јаснијим интегралним, али и диференцираним вредностима, нормама, институцијама, субјектима и средствима, односно с јасно дефинисаним претпоставкама плуралних путева тих промена. *Уз друштвени покрет, теорија би требала представљати снажан ослонац профилисања новог типа и новог садржаја глобализације, која ће уистину бити глобализација за све!* Такав тип глобалних односа треба да олакша да људи не живе само у економији, већ да живе у пуном смислу и у друштву! Нови тип глобализације би требао да води ка смањењу и уклањању свих видова материјалне и духовне поробљености човека, било да она долази од света, односно од других, било од самога себе, то јесте да доприноси превладавању спољњих и унутрашњих препрека људској слободи. Како за свет у целини, ово се, такође, односи и на друштва која су у процесу демократске транзиције, па, разумљиво, и наше друштво. Светска искуства, као и она стечена у земљама које су одмакле у транзицији, могу бити од користи и у дефинисању активне стратегије укључивања у глобалне економске и друштвене процесе.

То су и претпоставке за препознавање и прихватање највиших универзалних (етичких и осталих) вредности, за виши квалитет живота и за његов дубљи смисао, односно за слободан, аутентичан индивидуални и друштвени живот људи.

Упркос свему, другачији и бољи свет је, не само нужан, већ и могућ!

ЛИТЕРАТУРА

A b r a m s, D. and H o o g, M. A. (1991). *Social Identity Theory*, Springer Verlag, New York.

B a u m a n, Z. (1988). Is there a Sociology of Postmodernism? *Theory Culture and Society*, Vol. 5, No. 2—3.

B e c k, U. (1997). *Risk Society*, Sage Publications, London.

B o d r i j a r, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: Svetovi.

B u r d i j e, P. (1999). *Signalna svetla — prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

D r u c k e r, P. F. (1993). *Post-Capitalist Society*, Harper Business, New York.

Č o m s k i, N. (1998). *Svetski poredak — stari i novi*, Beograd: SKC.

E r i k s e n, T. H. (2003). *Tiranija trenutka*, Biblioteka XX vek, Beograd.

F u k u j a m a, F. (1997). *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica: CID.

G i d e n s, A. (2000). Globalizacija — shvaćena ozbiljno, prilog u listu *Republika* broj 246, od 1—15. 10. 2000.

G i d e n s, A. (1998). *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.

G e l n e r, E. (1983). *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford.

G o r z, A. (2004). Der neue Reichtum, *Die Presse*, Wien, Samstag, 14. August 2004, str. 2.
Group of authors, (1997). *Comparative Measures of Freedom 1995—1996*, Freedom House, Washington, USA, January 1997.
Група аутора, (2003). *Глобализација — миѿ или сѿварносѿ*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
H a n t i n g t o n, S. (1998). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, Podgorica: CID.
H a y e k, F. A. (1997). *Put u ropstvo*, Novi Sad: Global book.
H e g e l, G. V. F. (1983). *Istorija filozofije*, Beograd: BIGZ.
H e l d, D. (1990). *Modeli demokracije*, Zagreb: Školska knjiga.
K a n g r g a, M. (1966). *Etika i sloboda*, Zagreb: Naprijed.
K a n t, I. (1993). *Metafizika morala*, Sremski Karlovci: IK Stojanović.
L i n z, H., S t e p a n, A. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
M a d ž a r, Lj. (2002). Ko koga eksploatiše?, Zbornik radova *Srpska strana rata" I, II* (drugo izdanje), Beograd: Samizdat, Free B 92.
M a d ž a r, Lj. (2004). Odgovornost, krivica i sudbina u izlasku Srbije iz političke autokratije, *Republika*, broj 344—345, od 1—30. 11. 2004.
M a l e š e v i ć, K. (2001). O protivrečnim obeležjima procesa globalizacije i demokratske tranzicije, Zborniku radova *Globalizacija i tranzicija*, Beograd: Institut društvenih nauka — Centar za ekonomska istraživanja.
M a l e š e v i ć, K. (2004). *Čovek protiv sebe — Ogledi iz socijalne ekologije*, Beograd: Ekonomski fakultet.
M i l e r, K. (2003). *Modernizovanje Istočne Evrope — teorijski problemi i političke nedoumice*, časopis *Reč* 72.18 & Beograd: Fabrika knjiga.
P e č u j l i ć, M. (2002). *Globalizacija — dva lika sveta*, Beograd: Gutenbergova galaksija.
P e j o v i ć, S. (2004). Diferencijacija rezultata institucionalnih promena u Centralnoj i Istočnoj Evropi: uloga kulture, *Ekonomski anali* 163/2004, Beograd: Ekonomski fakultet.
P e r o v i ć, M. (2001). *Etika*, Novi Sad: INED Co & Grafomedia.
P o p e r, K. (1993). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd: BIGZ.
S e n, A. (1997). *On Economic Inequality*, Clarendon Press, Oxford.
S m i t h, A. (1976). *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford
S t i g l i c, X. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM-X.
S t r a w s o n, F. P. (1997). *Entity and Identity and other Essays*, Clarendon Press, Oxford.
T u g e n d h a t, E. (2003). *Predavanja o etici*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
V e r g a r a, F. (2004). Filozofske osnove liberalizma, prilog u listu *Republika* od 1—30. 11. 2004. Beograd.
V o l t e r, F-M. A. (2002), *Kandid*, Beograd: Narodna knjiga.
World Bank (2002). *World Development Report 2000/2001, Attacking Poverty*, Oxford University Press.
Z a k a r i j a, F. (2004). *Budućnost slobode*, Beograd: Dangraf.

ON (POST)MODERN ECONOMY AND (NON)FREEDOM

by

Krstan Malešević

Summary

The (post)modern economy finds itself undoubtedly in the center of a large scale, deeply contradictory and uncertain current transformation of the world. Together with the (post)modern technologies, it composes the dominant core of the globalizing processes, often referred to as globalization. The key features and especially the accumulated consequences of these processes pose a challenge for scientific and theoretical thought in the form of essential questions and dilemmas which are in the last instance tied to the impact of globalization on the quality and meaning of human life. This problem relates as much to individuals as it does to different social groups and human communities, that is to the entire humanity as such.

This paper attempts to problematise these contradictory relationships between global, corporative economy as an instrumental value and the human liberty as a substantive that is the highest value in itself (*summum bonum*), which gives meaning and dignity to human life. Therefore, if economy in one form or another covers most of human practical activity, then it is certain that it can have a decisive impact on the most fundamental value of human life, that is the value of freedom (individual, general; internal and external). Of course, the spectrum of economy can act either way — as an encouragement or, as often happens, as a deterrent to expansion of human freedom. This paper aims to briefly indicate some causes, characteristics and consequences of global economic processes which, as it seems paradoxically, contribute more to narrowing than to widening room for human liberty, or they simply generate proliferation of „hedonism of non-freedom". Is this another case of „surplus of knowledge" and „deficit of wisdom" that so strongly characterizes our time or something else?

UDC 347.44(091)
Оригиналан научни рад

Магдолна Сич

ПРАВИЧНА ЦЕНА (*PRETIUM IUSTUM*) И ЊЕНА ПРИМЕНА ТОКОМ ИСТОРИЈЕ

„...поштен човек има склоност да себи додељује мање него што му припада"

Арист. *Ником. етн.* 5, 9, 9 (1136. б)

САЖЕТАК: Проблем еквиваленције вредности код двостраних уговора присутан је од античких времена. Данас у процесу европске интеграције и глобалног тржишта овај проблем добија нове димензије у виду заштите слабије уговорне стране, пре свега потрошача.

У овом раду ћемо, с аспекта приватног права пратити схватања о правичној цени, као и начине остваривања овог принципа током историје. Поћи ћемо од Аристотеловог схватања и правила римског права, да би преко концепције прихваћене у средњем веку стигли до модерних кодификација и решења савременог права.

Желимо да укажемо на првенствени значај принципа савесности и поштења (*bona fides*) при регулисању овог питања, као и на настанак правила прекомерног оштећења (*laesio enormis*), и оправданост, односно неоправданост његовог прихватања и задржавања до данашњих дана. Да ли ће правило *laesio enormis*, које је у виду оштећења преко половине настало ради регулисања једног конкретног случаја, надживети процес хармонизације и глобализације нашег времена, или ће бити замењен новим концептима заштите слабије уговорне стране? У решавању ове дилеме, не сме се занемарити римско право. Према Цимерману „Само проучавањем континуитета и трансформације римског права у току историје *ius commune*-а, као и путем критичког одређивања нашег места у ритму развоја можемо остварити значајан напредак."[1]

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *iustum pretium, laesio enormis*, *bona fides*, римско право, *ius commune*, правична цена, заштита потрошача, *unfair contract clauses*

---

[1] Zimmermann, R. (1996). *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, New York, стр. 270.

1. АРИСТОТЕЛОВА „ПРАВЕДНОСТ" У ПОСЛОВНИМ ОДНОСИМА — НИЈЕДНА СТРАНКА НЕ СМЕ ДА СЕ БОГАТИ НА РАЧУН ДРУГЕ

Проблем еквиваленције вредности у пословним односима разматра већ Аристотел у IV веку старе ере. По његовом схватању у пословном промету странке морају бити једнаке, а та једнакост се односи и на ствари, тј. на узајамна давања. Директно не улази у питање шта одређује новчану вредност ствари (да ли су то материјални трошкови, уложен рад или закони тржишта). Битан критеријум јесте, да се нико не богати на штету другог, а правично је „средина између добитка и губитка, а та средина састоји у томе да се после има исто колико се имало и пре."

Цитирајући Аристотела, *Никомахова етика*[2], 5, 4, 3 (1132 а): „Међутим, праведно које се јавља у пословним односима значи, додуше, неку једнакост, а неправедно повреду једнакости...Овде закон пази само на разлику у причињеној штети, а лица посматра као једнака — важно је само да се утврди да један неправду трпи а други је наноси, да је један оштетио, а други на штети... 4. Зато судија настоји да такву неправедност која се огрешује о једнакост изједначи... 8. Судија поново успоставља једнакост као кад би од већег дела дужи пресечене на једнаке делове одузео онолико за колико је тај део већи од половине и додао га мањем делу. Али ако се једна целина дели између двојице, онда се за сваког од њих каже да је добио свој део ако је добио тачно половину... 9. Једнако је, пак, по аритметичкој пропорцији, средина између превеликог и премалог... 13. (1132 б) Изрази добитак и губитак (штета) потичу из добровољне размене добара. Добитком се назива прираштај добру које неко поседује. Претрпети губитак значи имати мање него што се пре тога имало. До тога долази приликом куповине и продаје и уопште у свим пословним односима које закон дозвољава... 14. У свим оним случајевима где нико није добио ни мање ни више него тачно колико заслужује, каже се да је свако добио своје и да нико није ни на добитку ни на штети. Праведно у пословним односима који почивају на слободној вољи јесте, према томе, средина између добитка и губитка, а та средина састоји у томе да се после има исто колико се имало и пре."

Према Мењхарду,[3] Аристотел при одређивању правичне цене не полази од тржишне цене, него од фиксне, да једна ствар увек има исту цену не узимајући у обзир променљиве околности и тржишна кретања.

Међутим, већ и Аристотел, узима у обзир субјективни однос сауговарача приликом уговарања цене. Сматра неправдом ако се једна странка противно својој вољи искоришћава, оштети, што доводи до богаћења друге, при томе улази и у питања недостатка расуђивања („човек који не влада собом"), заблуде и преваре, али не сматра неправдом ако је неко свесно и вољно пристао на мању цену.

---

[2] Аристотел (2003). *Никомахова етика*, у преводу, Р. Шалабалић, Нови Сад.

[3] Menyhárd, A. (2004). *A jóerkölcsbe ütköző szerződések* (Неморални уговори), Будимпешта, стр. 60.

Арист. Никомах. ет. 5, 9, 7 (1136 б): „Али ако неко своју сопственост да другоме онако како Хомер каже да је Глауко дао своју опрему Диомеду: ’Злато за туч — и вредност од волова сто према девет’ (Илијада, 6, 236) онда он тиме не доживљава никакву неправду. Од њега је зависило да ли ће да даје; подношење неправде, међутим, не зависи од њега, него мора да постоји неко ко неправду врши.” — тј. користи превару или принуду.

Према Аристотелу, судија би требало да води рачуна, не само о слову закона и уговора него и о околностима конкретног случаја, а посебно о превари и принуди.

Арист. *Реторика*,[4] 1, 15, 4 (1375а 4): „Очигледно је да, уколико писани закон противуречи нашем случају, треба прибегавати општем закону који је сагласнији с правичношћу и правдом, с образложењем да судска формула, — 5, *судити по својем најбољем разумевању* значи да се не ваља искључиво придржавати писаних закона...”

Арист. *Рет.* 1, 15, 24—25 (1376б): „Најдаље, указивати да је улога судије да дели правду и, доследно томе, да није његово да гледа слово уговора, већ оно што је праведније, — 25, а праведно се не може измерити ни преваром ни принудом (јер се темељи на природи) док се, супротно томе, уговори могу заснивати на превари и принуди.”

Аристотелова формула „*судити по својем најбољем разумевању*”, како ћемо видети даље, у формули римског претора наћи ће се у виду обавезе судије да води рачуна о принципу савесности и поштења (*bona fides*), тј. о околностима супротним савесним и поштеним пословним односима, а пре свега, о превари и принуди.[5]

2. КОНТИНУИТЕТ ГРЧКОГ ФИЛОЗОФСКОГ КОНЦЕПТА И ЊЕГОВА ПРАКТИЧНА РАЗРАДА У РИМСКОМ ПРЕТКЛАСИЧНОМ И КЛАСИЧНОМ ПРАВУ

Читајући радове грчких филозофа долазимо до закључка, да су њихове мисли дубоке и исправне, али и поред посебног труда да их докажу примерима (на пример, колико кревета вреди једна кућа /Арист. Никомах. ет. 5, 5, 15/), њихове мисли су сувише апстрактне и одвојене од конкретних случајева свакодневног живота.

Преткласични римски правници тзв. *veteres*, као и претори сусретали су се с проблемом решавања конкретних случајева у свакодневној пракси. Перегински претор, који је решавао спорове између римских грађана и перегрина, као и перегрина који су припадали различитим народима (његова претура је уведена 242. године с. е.), имајући већу сло-

---

[4] А р и с т о т е л, (1989). *Реторика*, у преводу Марка Вишића, Загреб.

[5] Детаљније: С и ч, М. (1996). Савесност и поштење у раној антици — Корени римског принципа *bona fides*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 1—3, стр. 185—199. као и, *Улога принципа bona fides у регулисању купопродаје у античком Риму*, посебно издање; Реконструкција правног система Југославије на основама слободе, демократије, тржишта и социјалне правде, Нови Сад 1998, стр. 79—91.

боду одлучивања, могао да уважи сваку околност конкретног случаја која би могла да утиче на праведну пресуду. Опште је прихваћено мишљење, да он није био везан строгим правилима старог *ius civilea*, и могао је да користи и добра решења перегринског права. Сматра се, да је у овом периоду (период републике) дошло и до утицаја грчке филозофије на римско право, чак и непосредним контактима римских правника са грчким филозофима.[6] Перегрински претор је спорове решавао пре свега полазећи од принципа да се странке у пословним односима морају понашати савесно и поштено (*bona fides*), а странка која је поступила противно том принципу треба да буде на неки начин кажњена. Стога је у формулу тужби за заштиту нових односа (*negotia bona fidei*) унео клаузулу: „*quidquid dare facere oportet ex fide bona*" (све што је обавезан да даје или учини на основу савесних и поштених односа) и тиме обавезао судију да по службеној дужности води рачуна о посебним околностима случаја, а пре свега о превари и принуди. Ову клаузулу је временом преузео у своју формулу и градски претор. Да ли су се претори при томе руководили схватањем грчких филозофа, или старим римским концептом поштења (*fides*),[7] не може се са сигурношћу утврдити, јер је било природно схватање свих народа, да се обећања и уговори морају поштовати.[8] Оно што је битно, да су у погледу схватања и санкционисања проблема правичне цене пратили концепцију — да у случају послова закључених под утицајем преваре и принуде оштећена страна може да добије заштиту. Такву заштиту је уживао и оштећени послом *stricti iuris*, путем *exceptio* и *actio de dolo malo, i metus causa*, или повраћајем у пређашње стање (*restitutio in integrum ob dolum vel metum*). У току републике, када је оживела размена у Риму, повраћај у пређашње стање могло је да захтева и лице млађе од двадесет и пет година (*minor — lex Laetoria*, око 200. године старе ере) ако је због недовољног искуства закључио за себе неповољан уговор, без доказивања преваре и принуде, а курулски едили су посебно водили рачуна о физичким манама робова и стоке. У периоду републике, поред тога, присутне су већ и посебне мере контроле цена. Ливије спомиње едиле који су већ 299. године старе ере енергично спречили подизање цене жита намењеног подели сиромашним грађанима (*cura annonae*).[9] О настојању едила да административним путем спрече подизање цене сведоче и други извори, на основу којих Јакаб долази до закључка, да овакве мере нису могле бити ретке ни у периоду републике.[10]

Према томе, мада већ постоје и јавно-правне мере контроле цена, основно мерило које одређује правичну цену у овом периоду, јесте, захтев за савесним и поштеним односима у пословању.

---

[6] Pólay, E. (1988). *A római jogászok gondolkodásmódja* (Начин размишљања римских правника), Будимпешта, стр. 44—47 и стр. 104—110.

[7] Видети, Földi, A. (2001). *A jóhiszeműség és tisztesség elve* (Принцип савесности и поштења), Будимпешта, стр. 9—12.

[8] Хорват, М. (1939). *Bona fides у развоју римског обвезног права*, Загреб, стр. 53.

[9] Liv. 10, 11, 9; 10, 9, 10—4.

[10] Детаљније: Jakab, É. (1993). *Stipulationes aediliciae*, Сегедин, стр. 39 и 41.

Класични правници су пратили исту концепцију, али су се сукобљавали са новим проблемима понуде и тражње развијенијег тржишта, као и са посебним потребама обогаћених слојева друштва за скупоценим егзотичним стварима.

Правична цена у овом периоду добија тржишне димензије. Према Пауловим текстовима (D. 35, 2, 63 pr. и 9, 2, 33) правичном се сматра тржишна цена: „*quanti omnibus valeret*" (онолико колико вреди за сваког).[11]

D. 35, 2, 63. pr.: „Цена ствари се одређује не на основу наклоности, нити корисности за појединца, него уопштено..."[12]

Цена, поред тога, није статична већ може бити различита имајући у виду место и време продаје.

D. 35, 2, 63, 2: „Неки опет, цену одређују у зависности од места и времена: јер дакако, не процењују на исту толику (цену) уље у Риму и у Хиспанији, нити дуготрајну неродност исто толико, колико лоше плодове, стим што у овом случају виша цена ипак се не одређује по временском тренутку нити по ономе што се ретко догађа."[13]

Сходно Аристотелу, и Помпоније поставља идеал правичне цене (D. 50, 17, 206 — III. век): „У складу је с природним правом да нико не треба да се обогати на штети и неправди (учињеној) другоме (*Iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiorem.*)", Исти је смисао и опште познатог Улпијановог принципа: „свакоме доделити оно што му припада" (*suum cuique tribuere*). Ипак, мада се израз *pretium iustum* среће и у текстовима класичних правника, сматра се, да је то у највећем броју случајева додато од стране постклaсичних правника.[14] Класични правници су еквиваленцију вредности само изузетно захтевали изричито, на пример, у случају разрешавања сувласничких односа (D. 10, 3, 10 par. 2: „*In communi dividundo iudicio iusto pretio rem aestimare debebit...*"). Поред тога, присутни су и примери јавноправне забране таквих удружења чији је циљ подизање цене жита (картел жита).[15]

Класични правници су трговину и трговце посматрали реалистички. Сходно томе, њихов став био је, да у границама савесних и поштених односа, странке могу слободно да одреде цену.То је био одраз либералистичког духа римског права овог периода.[16] Овај либерализам класичног

---

[11] W i e a c k e r, F. (1995). *A History of Private Law in Europe (with particular reference to Germany)*, translated by T. Weir, Oksford, стр. 234.

[12] „*Pretia rerum non ex affectu nec utilitate singulorum, sed communiter funguntur...*"

[13] „*Nonullam tamen pretio varietatem loca temporaque adferunt: nec enim tantidem Romae et in Hispania oleum aestimabitur nec continuis sterilitatibus tantidem, quanti secundis fructibus, dum hic quoque non ex momentis temporum nec ex ea quae raro accidat caritae pretia constituantur.*"

[14] A r a n g i o — R u i z, V. (1978). *La compravendita in diritto romano*, vol. 1. Напуљ, стр. 142.

[15] У л п и ј а н, *De officio proconsularis*, D. 48, 12, 2, позива се на закон „*lex Iulia de annona*" који је издат за време Цезара или Августа. Детаљније: H a m z a, G. (1985). *Jogösszehasonlitás és antikvitás* (Упоредно право и антика), Будимпешта, стр. 124—128.

[16] Видети, S c h u l z, F. (1951). *Classical Roman Law*, Оксфорд, поново штампан, 1992, стр. 528. као и M o n i e r, R. *Manuel élémentaire de droit romain*, Том. 1 и 2, Париз, 1947—1954, поново штампан, 1977, Том. 2, стр. 139.

права се често тумачи у смислу да у овом периоду није постављен захтев за *pretium iustum*. Притом, полази се најчешће, од каснијег правила Јустинијановог кодекса о оштећењу преко половине, као и од класичних правила о аутономији воље уговорних страна, као на пример: D. 18, 1, 71 (*Papir.*): „Коју ће меру користити и по којој цени ће трговци купити вино, то је у власти уговорних страна."

Учесницима у робном промету било је дозвољено да према својој умешности, искористе погодности тржишта. Такво правило садржи Паулов текст из Дигеста[17]: D. 19, 2, 22, 3: „Исто онако како је по природи ствари дозвољено код купопродаје вреднију (ствар) купити за мањи износ или продати мање вредну за већу цену и тако један другог 'преварити' (*circumscribere*), то исто правило вреди и код уговора о закупу."[18]

Овај либерализам ипак није био неограничен. Према Цимерману, био је подређен строгим моралним схватањима ауторитативног патерфамилијаса, који је био свестан да поред својих интереса има обавезу да води рачуна и о слабијим, сиромашнијим припадницима своје заједнице. Имајући у виду ове услове, странкама је остављена слобода да у сваком конкретном случају сами процене и уговоре цену.[19] С обзиром на то, да се на строга морална схватања *bonus pater familiasa* није могло више рачунати од времена када се трговина проширила на област Медитерана (друга половина периода републике), као што смо видели, претор је морални принцип савесности и поштења санкционисањем претворио и у правни принцип. Према томе, слободи уговарања цене биле су постављене не само моралне, него и правне границе.

Имајући у виду ове околности, реч „преварити" (*circumscribere*), према тумачењу Хорвата, не значи праву превару (*dolus malus*), јер би то било супротно природи купопродајног уговора заснованог на принципу савесности и поштења (*negotia bona fidei*).[20] Означава само такве поступке уговорних страна који улазе у оквир савесних и поштених односа (*bona fides*) одређених према објективним мерилима по којима се равнало схватање промета тзв. *dolus bonus*.[21] Према томе, и поред оваквог становишта класичног права, правила о манама воље (заблуди,[22] превари и

---

[17] Такође Улпијанов текст (D. 4, 4, 16, 4) који се позива на Помпонијево мишљење, као и Хермогенијанов (D. 19, 2, 23).

[18] Превод Р о м а ц, А. (1973). *Извори римског права*, Загреб.

[19] Z i m m e r m a n n, R. (1996). *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, New York, стр. 256.

[20] Х о р в а т, М. (1961). *Прекомјерно оштећење*, Рад ЈАЗУ, Загреб, књ. 322, стр. 225 и *Circumscriptio i bon fides код купње*, Prawo VIII, ser. A. Nr. 34, Варшава—Вроцлав (1961), стр. 31—36. Такође, C a r c a t e r r a, A. (1970). *Dolus bonus/ dolus malus*. Esegesi di D. 4, 3, 1, 2—3, стр. 143.

[21] O u r l i a c, P.— M a l a f o s s e, J. De (1957). *Droit romain et Ancien droit, Les Obligations*, Париз, стр. 121.

[22] У л п и ј а н, Д. 18, 1, 9, pr. „*In venditionibus et emptionibus consensum debere intercedere palam est: ceterum sive in ipsa emptione dissentient sive in pretio sive in quo alio, emptio imperfecta est...*" (Јасно је, да приликом продаје и куповине треба поступити сагласношћу воља: стога ако постоји несагласност о самој куповини о цени или о нечем другом, куповина није перфектна...) Према А. Руицу, *error in substantia* доводи до ништавости купопродаје. Видети, R u i z, V. A. (1978). *La compravendita in diritto romano*, том. I, стр. 107. и даље.

принуди) примењивана су и даље на уговор о куповини и продаји.[23] Заштиту је уживало такође и лице млађе од двадесет и пет година (*minor*) ако је уговор био за њега неповољан због знатне несразмере између вредности ствари и цене, мада се није радило о превари, и могао је захтевати повраћај у пређашње стање (*restitutio in integrum ob aetatem*).[24] Право на повраћај у пређашње стање под одређеним условима имала је и жена.[25] У случају старијих од двадесет и пет година (*maiores*) реституција се могла применити у недостатку дозволе претора или управника провинције *rei publicae causa* или *ex alia iusta causa*.[26]

Како одредити границу између дозвољене и недозвољене преваре? Мада постоји и општи стандард преваре (*dolus malus*),[27] она ипак зависи и од околности конкретног случаја. Поред тога, треба имати у виду, да се превара у трговачким односима процењује с правног, а не чисто с моралног аспекта. Сматра се, да је морал строжи од права (Паул, D. 50, 17, 144): „*Non omne quod licet honestum est*" (Све што је дозвољено није и часно). Случај, да су трговци који су превозили жито из Александрије за изгладнели Родос искористили околност да су стигли први и продавали су жито скупље, и при том нису обавестили становнике да ће убрзо стићи и остали бродови са житом,[28] филозоф би оценио као неморално поступање и недозвољену превару.[29] Правник дозвољава да се искористе погодности тржишта, јер је сналажљивост и вештина део пословног живота. У овом случају, с правног аспекта, не би се могло говорити о преварној махинацији. *Circumscriptio* (памет и брзина) је у складу са природом трговине (*natura contractus*).[30] Граница дозвољене преваре, била би злонамерно навођење друге стране на закључивање за њега неповољног уговора и прикривање физичких мана ствари.[31]

---

[23] K a s e r, M. (1971). *RPR*. I, Минхен, стр. 243—246.

[24] D. 4, 4, 9, pr.; D. 4, 4, 49; C. J. 2, 20, 5 (293); 2, 32, 1 (241); 2, 36, 1 (231). R u i z, A., *La compravendita*, том. I, стр. 107 и 144; Х о р в а т, М., *Прекомјерно оштећење*, стр. 227. Реституцији, међутим, није било места ако је уговор закључен уз сагласност куратора. Старатељство над овим лицима (*cura minorum*) било је уведено почев од времена Марка Аурелија да би појачао пословни кредибилитет *minor*-а (F ö l d i, A. — H a m z a, G. (1996). *A római jog története és institúciói* /Историја и институције римског права/, Будимпешта, стр. 224.

[25] D. 4, 4, 9, 1; C. Th. 2, 16, 3 (414. Запад).

[26] D. 4, 6, 1, 1; C. J. 2, 53, 3 (285); 5, 74. Детаљније: S i r k s, A. J. B. (1985). *La laesio enormis en droit romain et Byzantin*, The Legal History Review, Антверпен, LIII, стр. 300—301.

[27] Свесно довођење или одржавање друге странке у заблуди, да би она закључила за себе неповољан уговор. D. 4, 3, 1, 2: „Према Сервијевој дефиницији *dolus malus* је изигравање у сврху да се неко превари, када се једно симулира, а друго ради."; D. 4, 3, 37: „Оно што продавац говори да би истицао (рекламирао) ствар, треба узети као да није речено, нити он за то може гарантовати (одговарати). Али ако је он то говорио у намери да превари купца, треба сматрати да ни ту нема места за тужбу (из купопродаје) у вези с оним што је он истицао или гарантовао, али да се ту може употребити *actio doli* (због преваре).

[28] Видети детаљније: Ц и м е р м а н, *нав. дело*, стр. 257—258.

[29] C i c e r o, *De officiis*, 3, XXIII-57.

[30] G e n z m e r, E. (1937). *Die antiken grundlagen der Lehre vom gerechten Preis und der laesio enormis*, Deutsche Landesreferate zum II. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung im Haag, стр. 36.

[31] W a c k e, A. (1977). *Circumscribere, gerechter Preis und die Arten der List*, 94 ZSS, стр. 202.

3. ПОСТКЛАСИЧНИ ПЕРИОД — ПРИВИДНО ЗАДРЖАВАЊЕ КЛАСИЧНОГ КОНЦЕПТА НА ЗАПАДУ И УТИЦАЈ ЗАКОНОДАВСТВА НА РЕГУЛИСАЊЕ ЦЕНА НА ИСТОКУ

Либерализам привреде класичног периода, услед економске кризе која се манифестовала свом жестином у III веку н. е., све више је ограничаван интервенцијама државе у привредни живот. Ове интервенције су утицале и на могућност слободе уговарања цене. Издат је познати Диоклецијанов едикт о максимирању цена[32] основних производа и услуга (301. године), који је за прекорачење у њему прописане цене предвидео смртну казну. Овај едикт и поред тешке санкције био је неефикасан.[33] Касније су покушали максимирати цену само неопходних прехрамбених артикала хлеба[34] и рибе.[35] Крајем V века цар Зенон[36] забрањује сваку врсту картела (удружења и споразуме о томе да одређене артикле не пусте у промет испод одређене цене) и монопола (продаја одређених артикала концентрисана у рукама једног лица). Хамза ове мере карактерише као битно ограничење аутономије воље странака у погледу уговарања цене уопште, а не само у случају купопродајног уговора.[37]

Која цена се сматра правичном у овом периоду?

Према одредбама посткласичног периода, одређивање правичне цене зависи од тога да ли је у конкретном случају заступљен тзв. општи интерес Царства (*utilitas publica*), или се ради о обичном уговору приватних лица. У случају продаје у којој је присутан интерес Царства, поставља се захтев за *pretium iustum* и она се одређује као (C. J. 4, 44, 16 из 392): „процена квалитета и количине прихода ствари (*aestimatio rei qualitatis et redituum quantitatis*)"; Одредбе о уговорима приватних лица (C. J. 7, 72, 10, 3 /532/ и C. J. 5, 37, 28, 5 /531/) цену одређују либералније, у општим границама утицаја на вољу купца „*dolum vel aliquam machinationem vel circumscriptionem facere*", као „висину...коју ствар стварно уз највећу умешност (продавца) може достићи (*quantitatem… quam re vera cum omni studio (venditor) potuerit invenire*)". Ово либералније одређивање правичне цене је ипак строже од класичног схватања, јер не дозвољава не само *dolus malus*, него ни *circumscriptio* или било какву махинацију. Диоклецијан је забранио и трговачку шпекулацију, да се откупљена јефтинија роба превози у друге провинције где би се продавала по вишим ценама.[38]

---

[32] Сматра се, да су већ едикти курулских едила садржали одређена правила о максимирању цена, видети, J a k a b, É. (1991). *Aediles curules*, AUSz, 401.

[33] Видети: К а р а ј о в и ћ, Е. (1997). Примена Диоклецијановог Едикта о ценама, *Правни живот*, тематски број, Право и стварност, Београд, Том. 2, бр. 10, стр. 517—527.

[34] *Конституција Аркадија и Хонорија о цени остијског хлеба из 398. године*, C. Th. 14, 19, 1.

[35] *Конституција Хонорија и Теодосија о цени рибе из 413. године*, C. Th. 14, 20, 1.

[36] C. J. 4, 59, 2 iz 483. tit.: „*De monopoliis et de conventu negotiatorum illicito vel artificium ergolaborumque nec non balneatorum prohibitis illicitisque pactionibus.*" (О монополима и недопуштеним споразумима трговаца или лукавству, искоришћавању и о забрањеним и недопуштеним споразумима надзорника купатила.)

[37] Детаљније: H a m z a, G. *Jogösszehasonlitás és antikvitás*, стр. 129—133.

[38] Увод Едикта (*Praef.* 35—40; 42—43).

У овом периоду, посебно, после дефинитивне поделе Царства на Источно и Западно (395. године), долази до нејединства у правном систему Истока и Запада.[39] Мада је политички циљ Теодосијевог кодекса (438/39. год.) био, да успостави законско јединство Царства,[40] одредбе Теодосијевог кодекса, које су настале под утицајем различитих друштвено-економских, политичких и културних прилика Истока и Запада, нису имале јединствену примену. То није успео да оствари ни Јустинијан својом кодификацијом (529—534).[41] Разлике се могу констатовати и у погледу регулисања питања правичне цене. Аутори који оштећење преко половине сматрају Јустинијановим правилом, сматрају, да је класична концепција задржана како на Истоку тако и на Западу све до друге половине V века,[42] да би, по мишљењу Сиркса, радом коментатора из предјустинијанског периода на Истоку било додато спорним Диоклецијановим конституцијама објашњење: „да се сматра мањом ценом, ако није исплаћена ни половина праве цене". Поред тога, на Западу нема трага ни антимонополским и антикартелским мерама, а недостају и правила о максимирању цена.

а) Привидна слобода уговарања цена на Западу

Од одредби који на неки начин одређују цену ниједна није преузета у *Lex Romana Visigothorum* (Алариков Бревијар) из 506. године.[43]

Мада су привредне тешкоће биле на Западу јаче изражене, него у Источном делу царства, овим одредбама нема трага. Објашњење се највероватније налази у њиховој неефикасности у пракси примене и у превладавању натуралне привреде и купопродаје из руке у руку. На западу царска власт је и иначе била ослабљена под притиском моћника (*potentiores*), који су спречавали издавање закона супротних њиховим интересима. Поставља се чак и питање, да ли је и сам Диоклецијанов Едикт о максимирању цена из 305. године, без обзира на Диоклецијанову намеру

---

[39] Ове разлике се могу констатовати чак и нешто раније, од 364. године, видети, D o m i n i c i s, M. A. De (1954). *Il problema dei rapporti burocratico-legislativi tra „Occidente ed Oriente" nel Basso Impero romano alla luce delle inscriptiones e subscriptiones delle costituzioni imperiali*, Rend. Ist. Lomb. Di scienze e lettere, LXXXVII, Pavia, стр. 329—475.; као и С и ч, М. (1994). *Исток и Запад у римском посткласичном законодавству*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 97, стр. 49—63.

[40] О томе: С и ч, М. (1989). Разлог доношења Теодосијевог кодекса, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 1—3, стр. 183—194.

[41] Видети о томе: С и ч, М. (2001). Legislative Measures for saving the unity of the Late Roman Empire, *Revista de Stiinte Juridice* (*La Revue des Sciences Juridiques*), Craiova Nr. 22, стр. 176—186.

[42] S i r k s, A. J. B. (1985). La laesio enormis en droit romain et Byzantin, *The Legal History Review*, Антверпен, LIII, стр. 298; Х о р в а т, М., *Прекомјерно оштећење*, стр. 223—264.

[43] Овај зборник, поред тога што представља извор права Визиготске краљевине, истовремено је и извор посткласичног римског тзв. вулгарног права, јер је састављен коришћењем римских извора права примењиваних на Западу у посткласичном периоду. Видети о томе, С и ч, М. (1984). Lex Romana Visigothorum, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 1—3, стр. 151—169.

изражену у уводу Едикта: „Зато са задовољством, објављујем да цене приложене у овом едикту важе за целокупну територију нашег Царства.”, био примењен и у Западном делу у време када је још постојало законско јединство.[44] Диоклецијан је настојао да овим едиктом заустави галопирајућу инфлацију. Било је забрањено да се уводе више цене од максималних, али није било забрањено да у местима у којима је понуда велика да цене буду ниже од одређених. Ова мера је била мера јавноправног карактера у циљу стабилизације тржишта у интересу царства (*utilitas publica*). Представљала је спољашње границе слободе уговарања цене, међутим, у оквирима максималних цена требало је и даље да владају општа правила, као и закони понуде и потражње. За оног ко би прекршио Едикт била је предвиђена смртна казна, али сами такви уговори нису проглашавани ништавним.[45] Могућност раскида уговора због ниже плаћене цене, тзв. оштећења преко половине је већ мера која улази у унутрашњу регулативу уговора и има супротан разлог и циљ од Едикта и Диоклецијановог настојања максимирања цена. Овај аргумент супротних циљева мера, је аргумент који има своју тежину у прилог тезе да правило оштећења преко половине није Диклецијаново.[46]

Док о томе, да се неко жалио због тога што је платио вишу цену од вредности ствари, немамо трага у Бревијару, проблем продаје ствари за нижу цену, био је веома актуелан.[47] У овим случајевима било је прихваћено правило, да није могућ раскид уговора ако би продавац остварио нижу цену од вредности ствари. Најранијег датума је Константинова конституција из 319. године: LRV. C. Th. 3, 1, 1 /= C. Th. 3, 1, 1/: „Ваљаност продаје и куповине се не може рушити ако није учињена ни превара ни принуда. Нити се може једино због жаљења ниже цене, уговор сачињен без икаквог нехата, путем спора пореметити.”[48]

Уговор може да буде нападнут само ако је купац поступио преварно или је користио силу да би продавца навео на закључење за њега неповољног уговора. Термин „нехат” (*culpa*) у вулгарном праву може да се тумачи као недозвољена радња — деликт, а не у смислу степена кривице, као непажња.[49]

---

[44] О различитим мишљењима и аргументима видети: К а р а ј о в и ћ, Е., *нав. дело*, стр. 518—520.

[45] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 261.

[46] Овај аргумент наводи Де Бонт, B o n d t, W. De (1979). Lesion in the Roman Law of Contracts, *Juridical Review*, стр. 50, 52, 55.

[47] У Бревијар, међутим, није унета позната Диоклецијанова конституција о оштећењу преко половине. Ова чињеница се наводи као један од аргумената тезе, да правило, које је касније од стране глосатора названо *laesio enormis*, није Диоклецијаново, него је дело Јустинијанових компилатора (Х о р в а т, М., *нав. дело*, стр. 239.) По нашем мишљењу овај аргумент није оправдан, јер су састављачи Бревијара користили само она правила која су била прихваћена у пракси Запада, остале или нису одговарале овдашњим приликама или интересима моћних велепоседника који су на Западу имали знатан утицај и на царско законодавство. Поред тога, у Бревијар нису унете ни друге Диоклецијанове одредбе о регулисању цене.

[48] Интерпретација одредбе има исти смисао.

[49] У том смислу налазимо овај термин у Гајевим Епитомама (E. G. 2, 9: „*omnes obligationes aut ex contractu nascuntur aut ex culpa*” /све облигације настају или из уговора или

Следећа конституција издата од стране Грацијана, Валентинијана и Теодосија 383. године, разматра случај продаје ствари за нижу цену услед продавчеве заблуде: LRV. C. Th. 3, 1, 4 /= C. Th. 3, 1, 4/: „Ако је пунолетно лице, које је доказано подобно за управљање својом фамилијом, продало земљиште које је истина далеко смештена, иако је цело земљиште из било којег разлога продато за мању цену, није дозвољено тражити надопуну до пуне вредности због мање цене. Нити је допуштено позивати се на смрт глађу, ако величина места ономе буде непозната, ко је обавезан да зна величину, вредност и корист породичних ствари."

Ова одредба, поред продавчеве заблуде, дозвољава нам да помислимо и на друге разлоге продаје за нижу цену, на пример, на *culpa in contrahendo*, или на економски притисак искоришћен од стране купца. Њена интерпретација је у томе много јаснија, а поред тога проширује примену правила и на продају других ствари. Инт.: „Које год лице, већ подобних година да може управљати својом кућом, ако је продао вилу, кућу или било што му драго, за договорену цену и потом се противити жели што је примио нижу цену од оне коју је ствар вредела, јер каже, величина продатог земљишта му није била позната, с обзиром на то да је далеко смештена, због овога продаја се не може опозвати: јер је у подобним годинама могао знати шта је продао и коју цену продата ствар може достићи."

Претпоставља се, да је продавац сам крив што је био у заблуди (*culpa in contrahendo*). То могу бити само богати људи, а не и сиромашни ситни поседници који сами обрађују своју земљу. Бревијар не даје могућност раскида уговора због овакве заблуде. Услед галопирајуће инфлације времена из којег ове конституције потичу, раскиди уговора због ниже цене, тржиште би чинили још нестабилнијом.

Трећа одредба Бревијара која потиче из 396. године је најуопштеније формулисана: LRV. C. Th. 3, 1, 7 /=C. Th. 3, 1, 7/: „Не би требало једном настали уговор о куповини и продаји између законитих лица, побијати због ниже плаћене цене."

Ова одредба алудира на могућност раскида уговора једино у случају ако су уговор закључила нелегитимисана лица, као што је случај лица млађег од двадесет и пет година. Интерпретација одредбе (настала касније, највероватније у другој половини V века) не предвиђа могућност раскида уговора ни у овом случају и формулисана је још уопштеније. Инт.: „Пошто су се било која два лица споразумела о цени било које ствари (купопродаја) се не може опозвати, иако је ствар купљена колико му драго јефтиније од вредности."

Интерпретација не говори више о нелегитимисаним лицима (на пример, *minor* или куријал), јер су за такве уговоре предвиђене посебне формалности (додатна дозвола судије или курије).[50] Ако би уговор на-

---

из деликта/). Видети о томе, K a s e r, RPR, II, стр. 254; L e v y, E. (1956). *Weströmisches Vulgarrecht, Das Obligationenrecht*, Вајмар, стр. 99—101.

[50] С и ч, М. (1985). *Уговор о куповини и продаји према одредбама зборника Lex Romana Visigothorum*, Нови Сад, магистарски рад, стр. 108, 118, 148 и даље.

стао без ових формалности, довело би до ништавости посла и не би се уопште поставило питање ниже плаћене цене.

Ово правило прихваћено је и у *Codex Euricianus*, 294: „Нико не може ваљаност продаје рушити, због тога, што каже, да је ствар продата за нижу цену..."[51] Исто правило прихватају и каснији варварски зборници: Баварски закон (16, 9), као и у *Lex Romana Curiensis* (3, 1, 1, 4, 7).

Имајући у виду прилике у којима су ове одредбе настале, а пре свега велики степен инфлације, не би могли да кажемо да су цареви желели фаворизовати принцип слободе уговарања на уштрб правичне цене. Они су једноставно реаговали на конкретне проблеме: честе захтеве продаваца за раскидом уговора, која је иначе била и извршена (купопродаја из руке у руку вулгарног права) услед раста цене на тржишту. У околностима галопирајуће инфлације могао би свако ко је разменио ствар за новац тражити раскид уговора због ниже цене већ сутрадан.

Посебан проблем позног царства представљали су послови издејствовани силом од стране моћних лица.

LRV. C. Th. 3, 1, 9 (= C. Th. 3, 1, 9): „Продаје, поклоне, трансакције, силом изнуђене од стране моћника (*potentiores*), наређујемо поништити."

Инт. „Знајте сви, ако је нешто под притиском моћника или даровано или продавано, може бити опозвано."

Према томе, ако би нижа цена била уговорена под притиском моћних лица, купац би могао да тражи раскид уговора. С обзиром на то, да сиромашни грађани слободном изјавом воље не би поклонили нити продавали овим лицима последњу парцелу земље, нити друге своје ствари за нижу цену, прихватљиво је мишљење Орлиак-Малафоса, да је у пракси принуда и превара била претпостављена ако су уговор закључиле стране различитог друштвеног положаја.[52]

Ако би се радило о интересима државе, правична цена се и изричито захтевала.[53] Према одредби из 391. године (LRV. C. Th. 10. 9, 1 /= C. Th. 10, 17, 3/) и њене интерпретације, цена мора да одговара вредности ствари.

Int.: „Ако је неко притиснут превеликим јавним дугом /на пример, дугованим порезом (M. C.)/, тако да се од овог дуга не може другачије ослободити, само продајом својих добара, у оваквим случајевима дуговања, неопходно је применити такве форме извршења, које онемогућују да се у овој ствари пренагли, да се не би ствар отуђила за мању цену од оне коју вреди, нити под овим условима да од стране купца буде учињена превара (што би довело до тога), да дужнику пропадне својина, а фиск би мање добио."

---

[51] Такође *Lex Visigothorum*, V, 4, 7.

[52] Ourliac-Malafosse, *нав. дело*, стр. 122. Ово тзв. субјективно схватање о прекомерном оштећењу прихваћено је у Француском грађанском законику и преовладава и у савременој француској теорији. Видети, Константиновић, М. (1954). Оштећење преко половине и зеленашки уговори, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, 2, стр. 215; Перовић, С. (1973). *Облигационо право*, књ. 1, Београд, стр. 409. нот. 967.

[53] Такође, Sirks, *нав. дело*, стр. 297.

Посебна форма продаје дужникове имовине (која је прецизирана у одредби као продаја „под копљем” на јавном месту) требало би да спречи могућност преваре или принуде, околности које омогућују раскид уговора због ниже плаћене цене. Ова форма истовремено гарантује да цена одговара вредности ствари. Раскид уговора не само што није потребан, већ није ни могућ у овом случају. Сазнајемо такође, да је реч о продаји због економске нужде (сиромаштва). У циљу заштите општих, државних интереса прописана је посебна форма, као и у другим случајевима када су заступљени и државни интереси, на пример, у случају продаје имовине куријала и других службеника, као и лица с недовољним животним искуством. У осталим случајевима уговор може бити раскинут ако је закључен под утицајем преваре или принуде. Примена силе може да се сматра чак претпостављеном ако је уговор закључен с *potentiores*.

б) Утицај законодавства на уговарање цена на Истоку

Поред осталих, горе споменутих мера, у Јустинијановом кодексу налазимо две спорне одредбе Диоклецијана и Максимијана из 285. и 291. године о оштећењу преко половине.[54]

Први је рескрипт који решава један конкретан случај приватног лица, Аурелија Лупа.

C. J. 4, 44, 2, Цареви Диоклецијан и Максимијан Августи Аурелију Лупу: „Ако си ти или твој отац ствар веће вредности за нижу цену продао, човечно је, да ти, или враћањем цене купцу на основу одлуке судије добијеш натраг продато земљиште, или, ако тако купац изабере, примиш разлику до правичне цене (*iusto pretio*), цена се сматра малом онда када није исплаћена ни половина праве вредности (*dimidia pars veri pretii*).”[55]

Није невероватно, да је у овом случају, имајући у виду да продавац није добио ни половину вредности продате земље, сам Диоклецијан одступио од општег правила и дозволио раскид уговора и без посебног доказивања преваре или принуде. Међутим, према мишљењу Сиркса, без последње реченице (за коју сматра да су додали Јустинијанови компилатори) ова одредба не одступа од класичног правила, јер је реч само о једном од случајева у којима је дозвољена примена *restitutio in integrum*,

---

[54] Проблематику: да ли је ово правило настало за време Диоклецијана или тек Јустинијана на овом месту нећемо разматрати. Питање аутентичности текста поставио је још 1770. год. Chr. Thomasius, *Dissertationes academiae III*, Halae Magdeburgicae 1770, 43—78: dissertatio LXXIII. Детаљније о овој проблематици и литератури видети: Sirks, A. J. B. *нав. дело* (*La laesio enormis*), стр. 291—307; као и Cardilli, R. (2004). *Alcune osservazioni su leges epiclassiche e interpretatio: a margine di Impp. Diocl. Et Maxim. C. 4, 44, 2 e C. 4, 44, 8.* у, Tanulmányok Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára, Сегедин, стр. 115—145.

[55] „*Rem maioris pretii si tu vel pater tuus minoris pretii distraxit, humanum est, ut vel pretium te restituente emptoribus fundum venditum recipias auctoritate intercedente iudicis, vel si emptor elegerit, quod deest iusto pretio recipies, minus autem pretium esse videtur, si nec dimidia pars veri pretii soluta sit.*”

с тим што су у овом случају изостали из царског одговора, на постављено питање приватног лица, посебни разлози дозволе реституције.[56]

Према Сирксу, ова одредба мада је уопштено формулисана и не указује на разлог реституције и стога има супротан смисао од осталих одредаба које само због ниже цене не дозвољавају реституцију, смештена је под наслов „*De rescindenda venditione*" у Јустинијановом кодексу, јер уводи новину: да уместо раскида уговора и повраћаја у пређашње стање, купац може доплатом да одржи уговор на снази.[57] Ванредна реституција би у овом случају настала општом применом правила, да је раскид уговора могућ у случају уговора *bona fidei* ако је настала велика (*damnum grande*) или прекомерна (*enorme*) штета.[58] Како, међутим, одредити границе прекомерне штете (*damnum grande*)? Према одредби Јустинијановог кодекса (C. J. 4, 44, 6) из 293. године ако би купац понудио двоструку цену, не би могао на основу тога захтевати раскид уговора. Према Сирксу, ово мерило може бити основ одређивања реалне или правичне цене.[59] Према Гензмеру, који се позива на одредбу Јустинијана (C. J. 7, 47, 1) из 531. године, основ може да буде висина накнаде *quod interest*, која не може да пређе двоструку највишу вредност ствари.[60]

Друга спорна одредба Јустинијановог кодекса из 293. године, резимира сва могућа решења поводом проблема дозволе раскида уговора због неправичне цене. Одредба као да је састављена коришћењем више одредаба без посебне прераде. Да ли су ову неспретну конструкцију фабриковали Јустинијанови компилатори или правник који је формулисао Диоклецијанову конституцију, на овом месту нећемо истраживати.

C. J. 4, 44, 8 коју Цареви Диоклецијан и Максимијан упућују Аурелију Еводији, почиње општим правилом дозволе реституције у случају преваре или принуде: „Ако је твој син, на основу твоје сагласности продао твоју земљу, треба да докажеш купчеву превару (*dolus*) насталу лукавством или из подмуклости или претњу смрћу или обелоданити наношење штете мучењем тела, да продаја не би била ваљана." Одредба се наставља правилом класичног и посткласичног права: да раскид није могућ само због ниже плаћене цене, тим што се сматра да је додавање придева мало (*paulo*) јустинијанова интерполација: „Међутим, само то, да се позиваш на **мало** мању продајну цену земље, недовољно (слабо) је за раскид куповине..." Завршна реченица жели да усагласи овај општи концепт са горе наведеним спорним правилом Диоклецијана и Максимијана и додаје, да је раскид изузетно могућ, ако није плаћена ни половина вредности ствари, уз купчеву могућност да одржи уговор на снази, ако доплати до њене пуне вредности: „изузев ако је дата мања од половине правичне цене, коју је (ствар) имала у време продаје, избором куп-

---

[56] S i r k s, A. J. B., *La laesio enormis*, стр. 299—303.

[57] S i r k s, A. J. B., *La laesio enormis*, стр. 302.

[58] S i r k s, A. J. B., *La laesio enormis*, стр. 303. Примери раскида уговора због прекомерне штете: C. J. 2, 20, 5 (290); 2, 28, 1 (290); *Ulpianus*, D. 4, 4, 9 pr.; D. 4, 4, 49.

[59] S i r k s, A. J. B., *La laesio enormis*, стр. 303.

[60] G e n z m e r, E., *нав. дело*, стр. 59.

ца да ће да испуни, уговор ипак може да се сачува. (*nisi minus dimidia iusti pretii, quod fuerat tempore venditionis, datum est, electione iam emptori praestita servanda.*)"[61] Овај додатак, може да се схвати само у контексту претходне одредбе (C. J. 4, 44, 2).

Од тачног одређивања времена битније је питање: зашто је ово правило о оштећењу половине настало?

По мишљењу Андрича, правило је настало под утицајем хришћанске етике, али да чести захтеви за раскидом уговора не би угрозили промет, одређена је граница у половини реалне цене.[62] Истог је мишљења и Гензмер, и додаје да је ова пракса могла бити прихваћена од стране *audientia episcopalis*.[63] Према Сирксу, позивање на хришћанску етику није неопходно, с обзиром на то, да је правило о оштећењу преко половине у обе одредбе додато на крају. Сматра, да је највероватније реч о коментарима, интерпретацији правника из предјустинијанског периода, који су желели да поставе границу између правичне и неправичне цене.[64] Према Хорвату, овим правилом Јустинијан је желео да заштити ситне поседнике од *potentiores*.[65] Поред утицаја идеје хришћанске етике и хуманизма, Царство је и на Истоку имало посебан интерес, да не дође до осиромашења и пропадања ситних поседника, јер је овде био раширен посебан вид патроцинијарних односа тзв. *patrocinium vicorum*, тј. читава села су се стављала под заштиту велепоседника.[66] Када би се радило само о хуманости, ово правило би требало да буде опште, требало би да се односи на све ствари, да се прошири и на остале уговоре и да у једнакој мери штити обе стране, а не само продавца.

Правило оштећења преко половине највероватније је и на Истоку ретко примењивано. Аутори који су изучавали византијске изворе, сматрају, да је реституција по овом основу била дозвољена само изузетно, и то, само на основу одлуке магистрата.[67]

Ове две одредбе не би биле толико значајне, а можда ни толико разматране у романистици, да нису у средњем веку послужиле као основ решавања питања правичне цене /тзв. објективна теорија/.

---

[61] По неспретној и конфузној конструкцији ова одредба је веома слична одредби Јустинијановог институција (2, 1, 41) о стицању својине, која такође настоји да резимира правила која су настала у разним периодима римске историје. Према мишљењу Кардилија, ова одредба је *interpretatio autentica* дотадашњег развоја решења питања правичне цене, детаљније о тумачењу ових спорних конституција видети: C a r d i l l i, R., *нав. дело*, стр. 115—144.

[62] A n d r i c h, L. (1919). *Sul'origine delle lesione enorme nella compera e vendita*, Riv. ital. scien. giur, стр. 31—34.

[63] G e n z m e r, E., *нав. дело*, стр. 55.

[64] S i r k s, A. J. B., *La laesio enormis*, стр. 304.

[65] Х о р в а т, М., *Прекомјерно оштећење*, стр. 223 и даље.

[66] Р о м а ц, А. (1966). Касноримски патроциниј, *Зборник радова из правне историје посвећен Алберту Вајсу*, Београд, стр. 91—102.

[67] Z a c h a r i a e v o n L i n g e n t h a l, E. (1883). *Zur Lehre von laesio enormis*, ZSS, 4, стр. 49—60. видети такође: B. 19, 10, 78 (77); 19, 10, 72; 10, 36, 6; *scholion* уз B. 13, 2, 2.

4. ТЕОРИЈСКЕ И ПРАКТИЧНЕ ДИЛЕМЕ ПОВОДОМ ПРИМЕНЕ ПРИНЦИПА *LAESIO ENORMIS* У ТОКУ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Сам назив *laesio enormis* потиче од глосатора.[68] Није спорно, да је ово правило изворно настало ради решавања једног конкретног случаја, нити да је заштиту пружало само продавцу земље. У току средњег века, надопуњено моралном садржином, било је прихваћено у канонском праву,[69] а преко канонског права постало је део и живог средњевековног права. Није више било спорно, да ли цена треба да буде правична,[70] међутим, око тога, како одредити правичну цену и када дати заштиту оштећеној страни, изазвало је многе дискусије како у доктрини тако и у пракси.

а) Гроције: У природи уговора влада једнакост („*in contractibus natura aequalitatem imperat*”)

Свети Тома Аквински, хришћански мислилац отвореног духа XIII века, који је поред Платона био окренут и Аристотеловом учењу,[71] полазећи од Аристотеловог схватања, да ниједна странка не сме да се богати на рачун друге:[72] формулисао је правило, супротно римском класичном правилу: „*carius vendere aut vilius emere rem quam valeat, est secundum se injustum et illicitum*” (Скупље продати и јефтиније купити ствар од оног што вреди, је само по себи, неправедно и недозвољено.)[73] Хуго Гроције, оснивач школе природног права, такође вођен не само хришћанском етиком, већ и античким принципима природног права формулисаним и од стране римских правника, инспирисан је истом идејом. Гроције захтева једнакост давања: „*in contractibus natura aequalitatem imperat, et ita quidem, ut ex inaequalitate jura oriatur minus habenti*” (по природи контрактима влада једнакост, и то баш тако, да се из неједнакости рађа право за оног ко има мање).[74] Ову једнакост налази у Пауловим текстовима (D. 35, 2, 63 pr. и 9, 2, 33) „*quanti omnibus valeret*”, тј. тржишна цена.[75]

Према Декрету Грегорија IX: „Ако је продавац продајом преварен преко половине правичне цене, продавац, да би одржао продају може

---

[68] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 259.

[69] О развоју овог правила у канонском праву видети: D ö m ö t ö r, L. (1998). *Észrevételek a felén túli sérelem kánonjogi fejlődésének kérdéséhez* (Запажања уз питање развоја оштећења преко половине у канонском праву), у, *Jogi tanulmányok* (уредник A. Harmati), Будимпешта, стр. 69—81.

[70] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 266.

[71] A k v i n s k i, Toma, *Izabrano djelo* (изабрао, приредио и предговор написао, T. Vereš), Zagreb, стр. 19 и даље.

[72] А р и с т о т е л (2003). *Никомахова етика* /у преводу Р. Шалабалић/ Нови Сад, V, IV, 3 (1132 a) и даље.

[73] St. Thomas A q u i n a s, *Summa Theologiae*, *Secunda secundae, Quaest*. LXXVII, чл. 1.

[74] G r o t i u s, H., *De iure belli ac pacis*, Lib. II, Cap. XII, 8.

[75] W i e a c k e r, F., *A History of Private Law in Europe (with particular reference to Germany)*, translated by T. Weir, Оксфорд, 1995, стр. 234. Детаљније, G r o t i u s, Hugo (1999), *A háború és béke jogáról*, Будимпешта, стр. 349.

ипак захтевати, или да се врати ствар, или да се доплати до правичне цене, и ако од тога другачије захтева, биће побеђен."[76]

По ком критеријуму мерити правичну цену? И поред размимоилажења у схватањима, доктрина је стајала на исправном становишту.[77] Еквиваленција вредности није схватана у смислу да свака ствар има своју унутрашњу, суштинску и непромењиву вредност, нити је правична цена везивана за трошкове производње ствари.[78] Она је била одређена тржишном вредношћу под такмичарским условима: „правична цена било које ствари се не одређује нечијом наклоношћу, или трошком, него се мери општом проценом људи: тако да ствар вреди толико, колико без преваре и неправде заједнички могу људи (одредити) познавајући његово стање... Не занемарујемо... цена ствари, коју игде поседујемо, друга је у другим местима, и скоро се свака мења годинама".[79] Различитост цене коју диктирају тржишна кретања, према томе, јесте прихватљива, изузев ако би она била уговорена искоришћавањем немарности, лакомислености, неискуства или друге сличне околности друге уговорне стране. Поред тога, правична цена може да одговара тржишној само онда, ако нема јавноправних мера утврђивања цене, или ако није диктирана од стране учесника у привреди који имају монополски положај, нити је резултат картела. То констатује већ Гроције, који има веома савремена схватања о тржишним односима. Гроције, међутим, и монополе сматра дозвољеним ако су њихове цене подређене тржишним законитостима. Удруживања у циљу подизања цене, спречавање снабдевања тржишта, или повлачења робе с тржишта да би касније било могуће остварити вишу цену, пак, сматра штетним и противправним.[80]

б) Које је прихватљиво мерило *laesio enormis* и коме дати заштиту?

У току средњег века правило *laesio enormis* био је предмет жестоких дискусија. На пример, глосатори су поводом C. 4. 44, 2 */De rescindenda venditione/* расправљали о томе, како да се ово правило примени и на

---

[76] *Corpus Juris Canonici, Decretales Gregorii* IX., Lib. III, Tit, XVII, Cap. III.: „*Tenet venditio, licet venditor sit deceptus ultra dimidiam iusti pretii; potest tamen venditor agere, ut restituatur res vel iustum pretium suppleatur, et si alterum praecise petit, succumbit.*"

[77] M e n y h á r d, A. (2004). *A jóerkölcsbe ütköző szerződések* (Неморални уговори), Будимпешта, стр. 56—62.

[78] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 265 и нот. 190 и 191.

[79] Covvaruvias a Leyva, *Variae resolutions*, vol. II, Lib. II. Cap. III, 4.: „*iustum cuiusque rei pretium non ex cuiuslibet affectione, aut sumptu constat, sed ex communi hominum aestimatione perpenditur: itaque tantum valet res, quantum absque fraude et iniuria communiter potest homini scienti eius conditionem... Non ignoramus ... pretia rerum, quae usquam posuimus, alia in aliis locis esse, et omnibus pene annis mutari.*" О разликама у цени, по месту и времену водили су рачуна већ и Гај (D. 13, 4, 3) и Паул (D. 35, 2, 63, 2). Мењхард наводи и оне околности које су у средњем веку узимали у обзир ако би се радило о стварима чија вредност се не може утврдити по општем критеријуму прометне (употребне) вредности, видети, M e n y h á r d, A., *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*, стр. 60—61.

[80] G r o t i u s, H. (1999). *A háború és béke jogáról*, Будимпешта, стр. 351.

купца? (*Quanto emtor enormiter laesus dicatur?*). Постојала је разлика у мишљењима. Азо је сматрао, да ако је правична цена 10, купац ће бити оштећен преко половине ако је платио 16, јер је 6 више од половине 10. Свој став је аргументовао, да Закон не каже да треба да буде оштећен *in duplum*, тј. да је платио више од 20. Међутим, Плацентин, Алберик, Мартин и други доктори били су супротног мишљења. Рекли су, да купац не може тражити заштиту ни ако је платио двоструку цену, јер продавац ће бити оштећен преко половине ако је примио 4, тј. он је оштећен преко дуплог што је требало да прими. Слично ако посматрамо купца који је купио ствар која вреди 10 за 16, такав купац није оштећен *in duplum*, чак ни онда ако би платио 20. Према томе, требало је да плати више од 20, а то потврђују и обичаји.[81]

Сматра се, да и поред ових дилема глосатора, захтев за правичном ценом постао је општи већ у току XIII—XIV века.[82] Бартол је примену правила *laesio enormis* проширио и на покретне ствари, није га ограничио само на купопродају, а право на раскид уговора обезбедио је и за купца. Према Вишкију, он је у толикој мери проширио овај римски институт да је створио ново правно правило.[83]

Почев од XVI века било је владајуће мишљење да правило оштећења преко половине треба применити и на купца.[84] Међутим, примена овог „чисто геометријског метода" (по називу глосатора и коментатора) странке ставља у неправичан положај.[85] Сматрало се прихватљивијим, ако купац стиче право на раскид уговора, ако је платио више од пуне и

---

[81] H a n e l, G., *Dissensiones dominorum, sive Controversiae veterum iuris romani interpretum qui Glossatores vocantur*, Лејпциг, 1834, поново штампан 1964. (Hugolinus, par. 253), стр. 426—427: *„Dissentiunt in C. De Rescind. Vend. (C. 4, 44.) L. 1. et L. 2., ubi dicitur, quod potest rescindere venditionem, si deceptus sit, etsi minus pretium habeat. „Minus autem pretium esse videtur, si nec dimidia pars veri pretii soluta sit". Unde dominus Azo dicit, quod idem sit in emtore, ut si quis rem, quae X valebat, emeret pro XVI, quod emtor, si voluerit, potest rescindere venditionem, quia deceptus est ultra dimidiam iusti pretii; et hoc ita probat: verum et iustum pretium erat X et deceptus est in VI, ergo ultra dimidiam iusti pretii, id est, ultra dimidiam X; nec Lex dicit, quod debeat esse deceptus in duplum, sed tantum in dimidiam iusti pretii, ut C. De Rescind. Vend. (C. 4, 44.) L. 2. et L. Si voluntate tua (8). Sed Pla. (Placentinus), Al. (Albericus) et M. (Martinus) et Alii Sapientes dicunt contrarium et dicunt, quod non potest agere, nisi sit deceptus in duplum, et hoc ita probatur. Lex dicit, quod tunc potest rescindere venditionem, si non habet dimidiam iusti pretii. Hoc ita intelligi, si sit deceptus in duplum. Nam deceptus est in duplum, quia ipse venditor debuisset accepisse X et non accepit nisi quatuor. Unde deceptus est ultra duplum, quod debuisset accepisse. Per similitudinem et iste emtor, qui emit rem, quae valebat X, pro XVI, non est deceptus in duplum, nisi XX dedisset; unde non ei subvenitur et ita per consuetudinem adprobatur et ita probo sententiam Alb. (Alberici) et Aliorum.*"

[82] P ó k e c z, A. - K o v á cs, A *laesio enormis* és továbbélése a modern polgári törvénykönyvekben (*Laesio enormis* и његова даља судбина у модерним грађанским законицима), *Jogtudományi közlöny*, 5/2000, стр. 177—185. Упор, Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 262. Видети, G l ü c k, C. F. Von (1868). *Ausf. Erl. Der Pandecten*, vol. XVII, Erlangen, стр. 27—120.

[83] V i s k y, K. (1983). *Spuren der Wirtshaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*, Бон—Будимпешта, стр. 62.

[84] Z i m m e r m a n n, R. *The Law of Obligations*, стр. 263.

[85] Према примеру Цимермана (*нав. дело*, стр. 263) ако се узме, да је права вредност ствари 100, простом применом овог правила продавац ће моћи да тражи раскид ако је оштећен са више од 50, а купац само ако је платио двоструко вишу цену и оштећен је са више од 100.

половине праве цене. Ни ово решење није било без мана, стога су се дискусије наставиле.[86] Уместо мерила — половина праве вредности — за раскид уговора у пракси су узимали друга мерила, на пример, две трећине за област Виртемберга (Landrecht из 1555. и 1610. године), пет дванаестина у Француском грађанском законику (чл. 1674), а канонско право је садржало посебну одредбу за тзв. *laesio enormissima* за оштећење које прелази много више од половине правичне цене („*longe dimidium justi pretii excedat*").[87]

Поставило се и питање, ако купац изабере да задржи уговор на снази, да ли треба да доплати до пуне вредности, или само до половине праве цене, јер се ради о оштећењу преко половине, као и: зашто се ова могућност уопште даје страни која има повољан положај а не оштећеној, а било је и примера, да се уговор у случају оштећења преко половине (ако је купац платио више од двоструке праве цене), уз претпостављену заблуду, сматра испочетка неваљаним.[88] Пуфендорф је правило оштећења преко половине сматрао потпуно незадовољавајућим. Сматрао је, да ако је реч о ствари велике вредности, тада и мало одступање од праве вредности може да чини велику штету, док то неће бити случај, ако је велико одступање од вредности у случају јефтине ствари.[89]

Писци *ius communea* прилагођавајући своје схватање о правичној цени позитивистичком становишту, ипак су и даље примењивали C. 4, 44, 2, тј. да цена треба да одступа од правичне са више од половине ради избегавања масе спорова, или су прилагодили ову меру на тај начин да је уговорена цена правична ако је била утврђена негде између највише и најниже цене продате ствари.[90] У теорији је и даље било размимоилажења: с једне стране је и даље владала идеја да правична цена не може тачно да се одреди, а са друге, захтевало се, да се цена одреди јавноправном мером.[91]

5. КОДИФИКАЦИЈЕ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА И СУДБИНА ПРАВИЛА *LAESIO ENORMIS*

Могућности појединаца да постижу еквиваленцију вредности у конкретном уговору, као и поновно прихватање принципа аутономије воље, довело је ово правило *ius communea* у питање. На рачун овог крутог правила изречене су многе критике, чак до мере да је подобан само да буде предмет исмејавања и сатира.[92] У току XIX века судови су имали веома

---

[86] Имајући у виду *ius commune*, видети: Glück, C. F. Von, *нав. дело*, стр. 79. и 105. Thomasius, Christian, *De aequitate cerebrina legis secundae C. De resc. Vend. 2, par. 13*. формулисао је више од тридесет питања поводом примене правила *laesio enormis*.

[87] Подаци су узети из, Zimmermann, R., *The Law of Obligations*, стр. 264.

[88] *Preussisches Allgemeines Landrecht*, par. 59, I, 11; par, 75, I, 4.

[89] Pufendorf, *De iure naturae et gentium*, Lib. V, Cap. III, par. 9.

[90] Lauterbach, *Collegium theoretico-practicum*, Lib. XVIII, Tit. I, 53 и даље. Према, Zimmermann, R., *The Law of Obligations*, стр. 267.

[91] Zimmermann, R., *The Law of Obligations*, стр. 267. и нот. 200.

[92] Zimmermann, R., *The Law of Obligations*, стр. 267. и нот. 201 и 202.

разноврстан приступ проблему прекомерног оштећења, од потпуног одбијања, до уважавања и непажње приликом закључивања уговора (*culpa in contrahendo*).[93] Пандектистика је посматрала ово правило као аномалију, као одступање од принципа уговорног права.[94] Приликом израде немачког грађанског законика заузет је став да Законик прати модел заснован на тржишној привреди и правило *laesio enormis*, с обзиром на то да ограничава слободу уговарања не треба преузети. Према његовом параграфу 138 II. очигледна несразмера у цени није сама по себи довољна за раскид уговора. Захтевало се, да је до тога дошло искоришћавањем тачно набројаних слабости оштећене стране: искоришћавање невоља, сиромаштва, беде, неискуства, недостатак способности расуђивања, знатно ослабљене воље. Законик, према томе, прекомерно оштећење прихвата само као посебан облик зеленашког уговора. У судској пракси, међутим, овај либерални концепт је ослабљен, с једне стране, широким тумачењем слабости оштећене стране ако је несразмера очигледна и ако је уговор у великој мери непоштен и неправедан, а с друге стране, применом општег принципа, да су трансакције које су супротне добрим обичајима ништавне. То је довело у судској пракси до поновне примене објективног критеријума очигледне несразмере. Мењхард сматра, да је доктрина, као и пракса првенствено служила циљу — користећи за то данашњи термин — заштите потрошача.[95] У Француској и Аустрији правило *laesio enormis* још увек живи свој пензионерски живот. У Француској Потијер, пре израде *Code civil*-а разрадио је доктрину о *laesio enormis* и предложио примену овог правила на сваки теретни уговор.[96] Позивајући се на принципе аутономије воље и слободе уговарања, његов предлог је био сужен на изузетну примену у случају продаје непокретности,[97] и касније проширен и на уговоре о деоби, као и у корист малолетника. Судска пракса, међутим, прихвата неважност уговора у случају очигледне несразмере чинидби и без постојања основа ако је цена „неозбиљна", тим што примену овог правила не проширује на покретне ствари.[98] У Аустрији био је ослабљен путем, од стране праксе прихваћене, стандардизоване клаузуле о одрицању. Примена ове клаузуле је 1979. године забрањена.[99] Најзад, има примера и о формалном укидању овог правила, као што је то у случају холандског права.[100]

---

[93] M e n y h á r d, A. (2004). *A jóerkölcsbe ütköző szerződések* (Неморални уговори), Будимпешта, стр. 66—67.

[94] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 268, нот. 204.

[95] M e n y h á r d, A., *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*, стр. 67.

[96] Z w e i g e r t, K., *Verbotene Geschafte — eine rechtsvergleichende Skizze*. In. R. A u b i n — E. von C a e m m e r e r: F. S. R i e s e (aus Anlass seines siebzigsten Geburstages), Karlsruhe, 1964, Verlag C. F. Müller, стр. 213—224, 222.

[97] Cod Civile, чл. 1674. стим да прекомерним оштећењем у случају продавца сматра оштећење преко 7/12, а у случају купца 1/10. Овај члан је унет на захтев Наполеона (N i c h o l a s, B. (1992). *The French Law of Contract*, 2. изд. Оксфорд, стр. 139.

[98] M e n y h á r d, A. (2004). *A jóerkölcsbe ütköző szerződések* (Неморални уговори), Будимпешта, стр. 63.

[99] АОГЗ, чл. 934. оштећење преко половине настаје онда „Ако ...једна страна није примила од друге ни половину онога, што је истој дала према обичајној вредности...". чл. 935. овом правилу додаје и субјективни критеријум: „Овом правном средству нема места...

У савременој теорији, појам прекомерног оштећења одређује се на два начина: субјективно и објективно. Према субјективном схватању, прекомерно оштећење је резултат мање воље, заблуде, или преваре. Овој групи припадају решења прихваћена у аустријском и француском грађанском законику. Према објективном схватању, довољно је доказати одређену несразмеру узајамних престација (која може различито да се предвиђа) да би оштећена страна имала право на заштиту. Овој групи припада српски грађански законик,[101] и савремени мађарски грађански законик.[102] Трећа група грађанских законика полази од схватања да се забраном зеленашких уговора еквиваленција вредности штити у довољној мери и да су правила о прекомерном оштећењу сувишна.[103]

Наш Закон о облигационим односима[104] начело еквиваленције вредности код двостраних уговора уврштава у основна начела (чл. 15), као начело које, поред интереса странака, треба да обезбеди да се акти размене одвијају по законима тржишта у општем интересу. У циљу остваривања и заштите овог начела Закон предвиђа више правних средстава: одговорност за материјалне и правне недостатке ствари, правила о прекомерном оштећењу и забрани зеленашког уговора и правила о раскиду или измени уговора због промењених околности.[105] У погледу правила о прекомерном оштећењу прихвата субјективни појам и ради остваривања заштите предвиђа кумулативну потребу доказивања како очигледне несразмере тако и постојања заблуде (чл. 139). С обзиром на то, да се у следећем члану (чл. 140) регулише заштита у случају зеленашких уговора, поставља се питање, да ли је одредба о прекомерном оштећењу уопште потребна, или се може обухватити зеленашким уговорима. У нашој

ако је пристао на цену несразмерну, премда му је права цена била позната...” Поред тога зеленашки уговори се сматрају „нарочито ништавним”. Чл. 879. новелираног Законика у тач. 4. ст. 2. у зеленашке уговоре убраја: „ако неко искоришћава лакоумност, тежак положај, слабоумност, неискуство или узбуђење другога тиме, што за чинидбу себи или трећем уговара или узима такву противчинидбу, чија имовинска вредност стоји у упадљивом несразмеру са вредношћу чинидбе.” Детаљније, В и з н е р, Б. (1969). *Грађанско право у теорији и пракси*, 2. изд. књига 3, Ријека, стр. 583—596.

[100] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 268; S. 25 General Law Amendment Act. 32/1952.

[101] Измењен члан 559 (5. мај 1864) Глава 17: „О уговорима уопште”.

„Ако при теретним уговорима једна страна није примила ни пола обичне вредности онога, што је другој страни дала, онда оштећена страна има права захтевати да се уговор раскине и у пређашње стање поврати. Но друга страна има права држати уговор, ако оштећеном допуни онолико, колико до обичне цене преостаје. Вредност се узима она, која је била у времену кад је уговор закључен.” Чл. 560. Ово средство нема места онда, кад се ко нарочито тога одрекао, или му се ствар особито омилела, па је прекообичну цену за њу дао; или ако се по уговарајућим лицима судити даје, да је ствар у пола поклоњена; или ако је ствар путем судским продана.” Такође у случају уговора на срећу (чл. 790); поравнања (чл. 859); после застарелости од 3 године (937). За одређена добра је и закон прописао цену (стр. 282 — коментар Марковића).

[102] Ptk. чл. 201, пар. 2. с додатком чл. 202 о зеленашким уговорима.

[103] Немачки грађански законик (пар. 138), Швајцарски законик о облигацијама (чл. 21), Италијански грађански законик (чл. 1448).

[104] Закон о облигационим односима, Четврто измењено и допуњено издање (приредио, Р. Ђуровић), Београд 2003.

[105] Видети детаљније: П е р о в и ћ, С. (2004). Начело еквивалентности и двострани уговори, *Правни живот*, бр. 5—6, Београд, 2004, стр. 7—39.

теорији се оба правила сматрају потребним, јер међу овим правилима постоји суштинска разлика. У случају прекомерног оштећења, ради се о мани воље и реч је само о релативној ништавости, док зеленашки уговор због злонамерног понашања зеленаша, намере за експлоатацијом друге стране, спада у ред посебно санкционисаних забрањених уговора.[106] У новије време сматра се, а тако прихвата и судска пракса, да очигледна несразмера, као елемент појма зеленашког уговора, може да се испољи не само у повреди начела једнаке вредности, него и као повреда начела савесности и поштења и добрих обичаја, уношењем у уговор казнених одредби, уговорне казне, права откупа, привидних уговора, *lex commissoria* и слично.[107]

6. ПРАВИЛА ТЗВ. ЕВРОПСКОГ ПРАВА

UNIDROIT Принципи међународних трговачких уговора (*Principles of International Commercial Contracts*) у члану 3.10 комбинују примену објективних и субјективних елемената. Дозвољавају раскид уговора у случају, ако уговор, да његов део, у време закључења, неправедно даје једној страни прекомерне погодности. Томе се додаје и субјективни критеријум, да је до тога дошло услед зависног положаја, економских пометњи, или хитних потреба, итд. Поред тога, узима се у обзир и сама природа и циљ посла (чл. 3, 10 (1)/ Ова последња тачка омогућава раскид уговора уз постојање само објективног критеријума, имајући у виду, да могу постојати и такве ситуације када прекомерне погодности не могу да се припишу искоришћавању неповољне уговорне позиције друге стране.[108]

Принципи Европског уговорног права Ландо комисије (*Principles of European Contract Law*, 1995—2002), у глави 4. чл. 109. под насловом „Прекомерна корист или непоштена погодност" прихватају субјективну теорију, и омогућују оштећеној страни да захтева заштиту, ако је у време закључења уговора био у односу зависности, посебног поверења с другом страном, или је био у економској нужди, или журби, био је неопрезан, неупућен, неискусан, или није имао пословног искуства, под условом, да је за то друга страна знала или је требало да зна — и у зависности од околности и циља уговора — претераном непоштеношћу прибавио себи погодност или претерану корист.

Суд на захтев оштећене стране, ако је то могуће, може да модификује уговор тако да одговара оној садржини коју би странке постигле, поштујући принцип савесности и поштења.

Према тумачењу Мењхарда, у овој одредби више се води рачуна о искоришћавању слабије позиције друге стране, него о несразмери чи-

---

[106] Видети, Салма, J. (2001). *Облиґационо право*, Нови Сад, стр. 333—335; Константиновић, М., *нав. дело* (*Оштећење преко половине*), стр. 213.

[107] Перовић, С., *Начело еквивалентности и двострани уговори*, стр. 24—27.

[108] Menyhárd, A. (2003). Excessive Benefit and Unfair Advantage in Contracts, *Зборник радова Правноґ факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 1—2, стр. 310.

нидби. Сличан је концепцији зеленашких уговора, али док се немачки судови усредсређују на објективне елементе, европски принципи воде рачуна о субјективном елементу, о свести и намери друге стране да искористи слабости оштећене стране.[109] Овим решењем, у суштини, препушта се судовима, да у зависности од околности случаја, процене, да ли је неопходно или није, дати заштиту оној страни која сматра да су њени интереси повређени.

Међутим, у случају ако би цену одредила једна уговорна страна (6. 105), или треће лице (6. 106), и она би била „претерано неразумна", цену треба кориговати до разумне цене. У овом случају о субјективним моментима се не води рачуна.[110]

У европску регулативу на неки начин уноси новину Директива Савета ЕЕЗ бр. 93/13, од 5. априла 1993. године, о непоштеним условима (клаузулама) уговора закључених с потрошачима. Директива је издата у циљу да се искључе непоштени услови из уговора закључених између оних који обављају стручну, пословну делатност и потрошача. Односи се на уговоре чији услови нису одређени обавезујућим законима или одлукама, нити су посебно уговорени (уз сагласност потрошача). По Директиви, услов који није посебно уговорен, може да се сматра непоштеним условом уговора, ако на штету потрошача, супротно захтеву савесних и поштених односа, производи знатну неједнакост у правима и обавезама уговорних страна. Такав услов не обавезује потрошача.[111]

Придружени чланови Европске уније имају обавезу да своје право „приближе" праву Заједнице, стварајући правне норме које су компатибилне са правом Заједнице. За државе чланице, међутим, примењују се строжа правила и санкције. Преузимање Директива подлеже контроли и санкцији Европског суда правде.

У Мађарској, у току хармонизације права и преузимања ове Директиве, појавило се мноштво проблема, па указујемо само на неке: Какав је однос непоштених услова уговора са општим захтевом за савесним и поштеним односима у уговорном праву)[112] Да ли примену ове заштите ограничити само на потрошачке уговоре, или прихватити уопштено?[113]

---

[109] M e n y h á r d, A., *Excessive Benefit*, стр. 311.

[110] Чл. 6. 105 (ex 2. 102) под насловом „Одређивање цене од стране једне уговорне стране": Уколико цену или било који други услов уговора једнострано одређује једна страна, и ово одређивање је превише неразумно, то — без обзира на било који овоме супротан услов — треба заменити разумном ценом или условом." Исто правило се примењује на случај ако је одређивање цене препуштено трећем лицу (чл. 6. 106).

[111] *Council Directive* 93/13 EEC of 5. April 1993 *on unfair terms in consumer contracts*, Текст је преузет из, J. Verebics, *Az európai magáwog fejlődésének főbb irányai*, A jogegységesités útjai és újabb állomásai (Главни правци развоја европског приватног права, Путеви и нови правци обједињавања права), Будимпешта, 2004, стр. 225. Детаљније тумачење Директиве видети, B e n a c c h i o, G. (2001). *Diritto privato della Comunitá Europea, Fonti, modelli, regole*, 2. изд. Падова, стр. 300—311.

[112] О овом проблему видети, M e n y h á r d, A., A jóerkölcsbe ütköző szerződések, стр. 257—264.

[113] V é k á s, L. (2001). *Az új polgári törvénykönyv elméleti előkérdései* (Претходна теоретска питања уз нови грађански законик), Будимпешта, стр. 86—103. Мађарски грађански законик, с обзиром на то да је директиву преузео уношењем правила у сам текст зако-

И не на последњем месту, како ускладити ово правило с осталим правилима која регулишу питање еквиваленције вредности у двостраним уговорима. Сама директива у том смислу указује само на то, да се њена правила не примењују: „на услов који се односи на главни предмет уговора, нити се услов којим се одређује однос чинидбе и противчинидбе може да се сматра непоштеним, (додајући), уколико су ове клаузуле формулисане јасно и разумљиво".[114]

Поставља се мноштво питања везаних за тумачење текста Директиве, а прави проблеми се појављују у пракси.[115] Да ли ће ова пракса имати повратни утицај на законско регулисање питања еквиваленције вредности и на теоретску измену већ прихваћене концепције, питање је, на које се засад не може одговорити.

Неки наговештај значајнијег утицаја Директиве на опште контрактно право, на конзервативно чувана традиционална приватноправна правила националних држава, могу да нам пруже Ландо принципи. Основни принципи европског уговорног права, поред већ наведених чланова (4. 109; 6. 105; 6. 106), садрже и чл. 4. 110 (ex 6. 110) који носи наслов: „Непоштени услови о којима није постигнут посебан споразум", у којем преузимају правило Директиве Савета ЕЕЗ бр. 93/13 у потпуности, с тим што се не ограничавају више на тзв. потрошачке уговоре.

Мада је било и ранијих покушаја, заштита потрошача се јавила у виду посебног покрета, праћеног правном регулативом од средине XX века. Сматра се, да овај преокрет од слободе уговарања до одговорности друштва за заштиту слабијих, може да се посматра као враћање на етичке основе раног *ius communea*.[116] Сходно томе, у новије време може да се говори о ренесанси правила *laesio enormis*.[117] Оживљавање старог правила је део поновног значаја еквиваленције у размени и заштите потрошача као социјално и економски слабије стране. Међутим, уместо круте примене правила оштећења преко половине Цимерман, је на становишту, да судији треба дати одређени степен флексибилности, могућност да узме у обзир специфичне објективне и субјективне околности случаја.[118]

Поставља се и питање, да ли треба постепено модификовати уговорно право у целини појединачним изменама ради заштите социјално

ника, не прави у довољној мери разлику између потрошачких и оних непотрошачких уговора.

[114] V é k á s, L. *Az új polgári törvénykönyv elméleti előkérdései*, стр. 95—96.

[115] K i r á l y, M., *Az Európai Közösségek irányelveinek hatása a szerződési jogra a fogyasztóvédelem területén* (Утицај директива Европске заједнице на уговорно право у погледу заштите потрошача), *Magyar Jog*, (2000). XLVII, стр. 331; као и, V é k á s, L. (1985). *Kritikai értékelés a Ptk. 201. par. gyakorlatáról* (Критичка оцена о примени параграфа 201. Грађанског законика), *Magyar Jog*, XXXII, стр. 787.

[116] W i e a c k e r, F. (1974). *Das Socialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft*, Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung, стр. 23.

[117] Критичку анализу видети, Th. Mayler Maly, (1983). *Renaissance der laesio enormis*, (Zweiete) Festschrift für Karl Larenz, стр. 395 и даље.

[118] Z i m m e r m a n n, R., *The Law of Obligations*, стр. 270.

и економски слабије стране, или усагласити све реформе и поставити нов концепт заштите потрошача.[119]

7. ЗАКЉУЧАК

У овом раду, без детаљнијих теоретских разматрања, дали смо само основни развој схватања о правичној цени, као и приказ разних начина њеног остваривања у току историје до данашњих дана.

Основни проблем јесте, како обезбедити принцип једнакости уговорних страна, чија је позиција, услед различитих околности, веома често неједнака. Захтев једнакости у пословним односима, како у погледу посматрања странака, тако и њихових узајамних обавеза (еквиваленције) поставио је већ Аристотел. У пракси су овај принцип разрадили претори, као и преткласични и класични римски правници. Мада су већ, почев од периода републике постојале и одређене јавноправне мере ограничавања цене из социјалних разлога, основни став у преткласичном и класичном периоду, био је, да је цена правична, ако се не ради о некој мани воље уговорних страна: превари, принуди, заблуди, или недовољном искуству у случају лица млађег од двадесет и пет година и жене. Водило се рачуна првенствено о поштовању принципа савесности и поштења (*bona fides*) у пословним односима. Ово схватање у савременој теорији назива се субјективним схватањем о правичној цени. Диктиран посебном потребом спречавања осиромашења ситних поседника, у посткласичном периоду (за време Диоклецијана или Јустинијана), продавцу земље, који на име цене није примио ни половину вредности земље, даје се заштита и без узимања у обзир и потребе доказивања мане воље. Мада о томе постоје само две одредбе у Јустинијановом кодексу, ово правило, под називом *laesio enormis* (у савременој теорији објективно схватање о правичној цени), првенствено преко канонског права, уз многе дискусије средњевековне доктрине и размимоилажења у пракси, *ius commune* је прихватило као општи принцип. У кодификацијама грађанског права прихваћено је, пре свега субјективно схватање. Негде у смислу зеленашких уговора (на пример, немачки BGB), другде у комбинацији с прекомерним оштећењем (на пример, Code civil, ABGB, наш Закон о облигационим односима), а изузетно, прекомерно оштећење се прихвата и у објективном смислу (на пример, бивши СГЗ и Мађарски Ptk, као и Code civil у тачно одређеним случајевима).

Данас је присутна тенденција ширег тумачења принципа савесности и поштења у пракси решавања питања еквиваленције вредности. У циљу заштите потрошача Директива Савета ЕЕЗ бр. 93/13 уводи једно ново објективно мерило: забрану једностраног уношења непоштених услова (клаузула) у уговоре (*unfair contract clauses /terms/*): ако на штету потро-

---

[119] О томе: L a n d o, O. (1978). Unfair Contract Clauses and a European Uniform Commercial Code, у: C a p p e l l e t t i, Mauro (1978). *New Perspectivest for a Common Law of Europe*, стр. 267. и даље.

шача, супротно захтеву савесних и поштених односа производи знатну неједнакост у правима и обавезама уговорних страна — такав услов не обавезује потрошача. Постоји тенденција да се ово правило прошири на сваки уговор тј. и на оне који не спадају у тзв. потрошачке уговоре.

Уопштено посматрајући основни проблем кроз историју био је а и данас је, како обезбедити поштовање принципа *bona fides* при уговарању цене. При томе, поставља се питање, које субјективне околности странака би требало узети у обзир, као и када може да се претпостави утицај неповољних околности на вољу слабије уговорне стране да буде принуђен да прихвати за њега неповољну цену или услов уговора. Данас, у време поновне потребе заштите слабије уговорне стране, која се јавља пре свега као потреба заштите потрошача, говори се о оживљавању правила прекомерног оштећења (*laesio enormis*), то се, међутим, не може схватити у изворном, круто математичком смислу, већ у смислу питања: када би требало ослободити оштећену страну да доказује постојање неке субјективне околности. Ландо принципи у погледу тога дају основне смернице, али истовремено дају судији одлучујућу улогу. Захтевају Цицероновог „*magnus iudex*"-а који је способан и спреман да узме у обзир сваку околност конкретног случаја да би пресудио праведно и правично (*boni et aequi*).

Дубљим уласком у процес хармонизације права с правом Европске уније, биће неопходна теоретска разрада и евентуално модификовање наших постојећих правила о овом проблему. Задатак није једноставан, јер поред принципа једнакости и еквиваленције у пословним односима, треба водити рачуна и о другим принципима уговорног права као што су слобода уговарања и обавезујућа снага уговора (*pacta sunt servanda*).

IUSTUM PRETIUM AND ITS APPLICATION THROUGOUT HISTORY

by

Magdolna Sič

Summary

„… the honest man has a tendency to
give himself less than it belongs to him…"

Arist. Nicom. Et. 5, 9, 9 (1136b)

In this paper, without going into detailed theoretical considerations, we gave only the main development of thoughts about *iustum pretium*, as well as the outline of different methods of its realization through history, until today.

The main problem is how to ensure the principle of equality between the contracting parties whose position is often unequal due to their different circumstances.

The demand for equality of contracting parties in business relations and their mutual obligations (equivalence) was laid down by Aristotle in the early IV century B. C.

Later the praetors have developed these principles, and they got their own further elaboration by pre-classical and classical roman jurists. Despite the fact that from the period of the Republic there already existed some sort of price control, mainly because of social reasons, the main rule was — that the price is just, if there is no lack of will one of the contractual parts: *dolus, metus, error*, or lack of experience in case of a person younger than twenty-five (*minor*), or women. They have considered in the first place the principle of *bona fides* in business relations. In modern theory, this concept is known as the subjective theory of the just price. In the post-classical period, due to special needs of poor small land-owners (in the period of Diocletian or Justinian) the seller of the land, who did not get even a half price of the value of a land sold, ewoyed protection even without its consideration and proving the lack of the will. Although there are only two provisions in Justinian's code about it, this rule, which was called *laesio enormis* in the Middle Ages (and founded the so-called, objective theory of just price), thanks to canon law mainly, with a lot of discussion in the Middle-Ages in theory and different solutions in practice, *ius commune* is accepted as a general rule. Modern codifications accepted in the first place the subjective theory about the just price. Somewhere in the sense of usury contracts (like in German BGB), or in combination with *laesio enormis* (for example, Code civil, ABGB, our Law of obligations), but only exceptionally, *laesio enormis* is accepted also in the objective sense (like in former Serbian Civil Code, and Hungarian Ptk.). We can say that today there is a tendency of wider interpretation of the *bona fides* in practice when solving the question of equality of values, all with the aim of weaker party protection, usually the consumer. Council Directive 93/13 EEC protects the consumer with a new, objective rule: the prohibition of one-sided unfair contract clauses: if the clause harms the consumer, neglects the *bona fides* requirements and if it results in considerable inequality in the rights and obligations of the contracting parties. A clause like that does not oblige the consumer. There is a tendency to apply this rule to all contracts, which means also on non-consumer contracts.

UDC 340:17
Прегледни научни рад

Ева Максимовић

ПРАВНА ЕТИКА У ЛЕГИСЛАЦИОНОМ ПРОЦЕСУ

САЖЕТАК: Узајамна повезаност права и морала јавља се на три нивоа правног поретка (законодавство, примена права и интерпретација права), будући да право и морал имају заједничко порекло и заједнички циљ свака законодавна одлука представља истовремено и политичку одлуку а тиме и реализацију циљева друштвене политике. Аргументи за доношење законодавних одлука имају увек етички подтекст, иако се сам појам морала временом мењао. Етички аргументи могу бити *sensu stricte* и етички релевантни, што уочавају бројни теоретичари. О томе се више година води теоретски дискурс између социолога, филозофа морала и, пре свега, правних теоретичара. У том дискурсу морални аргументи надвладавају све остале разлоге, иако принципи разликовања правних и моралних норми су, мање или више усаглашени. Контроверзно је и питање да ли, и у ком степену, је могуће и допустиво доношење моралних закона по аналогији са класичним законодавством. Говори се о „моралном законодавству" које одражава специфичност односа између права и морала у законодавном процесу. Општи је закључак да се рационални законодавац мора у легислационом процесу руководити принципима права као моралног минимума.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Право, морал, легислациони процес, законодавне одлуке, законодавни аргументи, етички аргументи, рационални законодавац, морални минимум у праву.

Право и морал имају заједничко порекло и заједнички циљ: проистекли су из друштва и њему служе уз константан развитак под утицајем друштвених промена. Као што је рекао Ф. Тарановски „... и право и морал теже једном истом циљу, смерају да одрже егзистирање друштва и да помогну друштвеном развитку према праведним начелима. Због тога, право и морал имају у извесној мери заједничку садржину (...) начелна питања о друштву подлежу подједнако и правном, и моралном регулисању."[1]

Ипак, чини се, у остваривању тог циља у законодавном процесу право и морал дејствују донекле различитим путевима.

[1] Тарановски, Фјодор (1923). *Енциклопедија права*, Београд, стр. 117—118.

Узајамна повезаност права и морала јавља се на три нивоа правног поретка, односно на нивоу законодавства, на нивоу примене права и на нивоу интерпретације права и правне доктрине.[2]

Ова су разматрања посвећена питањима повезаности права и морала која се јављају у легислационом процесу, уз опаску да су она фокусирана на проблематику законског права.

Имајући у виду чињеницу да је свака законодавна одлука истовремено и *sui generis* политичка одлука, а законодавство представља један од основних начина реализације друштвене политике, ток мишљења својствен друштвеној политици је истовремено карактеристичан за процес стварања права. Рационалан законодавни процес претпоставља рационално образлагање предлога и пројеката нових правних аката као и рационално правдање већ донетих и обавезујућих закона. Стога, разлози који образлажу или пак мотивишу доношење законодавне одлуке представљају у исти мах *ratio* и аргументе за образлагање позитивног права (које представља резултат законодавних одлука).[3]

Аргументи коришћени у етичком или правничком дискурсу за правдање или образлагање законодавних одлука не могу да буду поистовећени са стварним мотивима тих одлука или пак факторима, који условљавају законодавни процес и утичу на његов исход на социополитичкој равни.[4] Таква би идентификација са логичког аспекта била погрешна, пошто чиниоци који стварно утичу на ток и резултат легислационог процеса могу, или током тог процеса, или у правничким расправама, бити претворени у аргументе за подршку или пак оспоравање законодавне одлуке.

У законодавном процесу могуће је разликовати три врсте одлука, наиме: одлуке које иницирају законодавни процес, коначних одлука законодавног органа (које се састоје у доношењу новог закона или дерогацији раније постојећег), као и коначних негативних одлука оличених у одбацивању, од стране законодавног органа, пројеката нових правних регулација. Свака коначна позитивна законодавна одлука представља битну садржајну промену у датом правном систему.[5]

Због тога, ради лакше илустрације, могуће је разликовати две врсте аргумената (*ratio*) који се јављају у процесу доношења законодавних одлука, односно разликовање позитивних и негативних аргумената. Позитивни јесу аргументи који говоре у прилог промена важећег права и доношења нових правних решења и који, истовремено, врше улогу стимулативних мотива за ток законодавног процеса, као и фактора који прејудицирају резултат тог процеса.[6]

Негативни пак аргументи јесу ти, који оспоравају предлоге законодавних одлука и смерају ка њиховом одбацивању или максималном

---

[2] Z i e m b i n s k i, Zygmunt (1975). *Moralnosć jako czynnik ksztaltujacy stosowanie prawa*, u: *Etyka*, br. 5, Poznanj, стр. 91.

[5] *Ibidem*, стр. 93.

[4] *Ibidem*, стр. 94—95.

[5] O s s o w s k a, Maria (1986). *Zarys socjologii moralnosci*, Варшава, стр. 35—36.

[6] *Ibidem*, стр. 111.

ограничавању промена предлаганих у важећем праву. Позитивни аргументи представљају *prima facie* аргументе, али могу се претворити у коначне разлоге и да испуне услове неопходне за иницијацију законодавног процеса.

Међу *ratio* законодавним одлукама (како позитивним, тако и негативним) могуће је разликовање трију врста аргумената:

1) аргументи који немају етички карактер, етички неутрални аргументи;

2) етички аргументи *sensu stricte* (морални принципи, норме или оцене);

3) етички релевантни аргументи („потенцијално етички аргументи", *in spe* етички аргументи).[7]

Разликовање аргумената етичке природе и аргумената који то нису зависи од концепције моралности прихваћене у датој етичкој теорији.

Разликовање аргумената етичких *sensu stricte* и етички релевантних аргумената представља поделу која налази оправдање само у консеквенцијалистичким етичким теоријама, док са становишта деонтолошке етике нема готово никаквог смисла. Наиме, у светлу консеквенцијалистичких етичких система сви аргументи који говоре за или пак противу законодавне одлуке могу да се сматрају морално релевантним аргументима.[8]

Етички аргументи *sensu stricte* могу се јављати у процесу образлагања или правдања законодавне одлуке и то или као прости, појединачни морални судови, или као саставни делови синдрома етичких аргумената *sensu stricte*, етички релевантних аргумената као и аргумената који немају изражено етичко својство. Морални аргументи, разлози у стриктном значењу, као и морално релевантни аргументи могу да траже ослонац у етичкој аргументацији како деонтолошке, тако и консеквенцијалистичке природе.[9]

Етички, као и етички релевантни аргументи могу представљати са правне тачке гледишта, релевантне или пак ирелевантне аргументе. У законодавном процесу правно релевантни аргументи јесу вредности и принципи нераскидиво везани за појам права или они који јесу повезани са датим правним поретком. Право, као морални минимум, дефинише основне стандарде људских понашања, стога принципи и врлине које заговара перфекционистичка етика у законодавном процесу немају карактер правно релевантних моралних аргумената.[10]

У циљу доказивања хеуристичке вредности горе наведених појмовних дистинкција можемо размотрити неколико примера образлагања новог легислационог акта или правдања важећег права помоћу етичких и етички релевантних аргумената (врло битних са аспекта права).

1) Морални принцип доброг Самарићанина представља, *prima facie*, добар разлог за евентуално доношење закона, који би предвиђао правну

---

[7] Z l e m b i n s k i, Zygmunt, *Op. cit.*, стр. 93—94.

[8] O s s o w s k a, Maria (1966). *Podstawy nauk o moralnosci*, Варшава, стр. 36—38.

[9] *Ibidem*, стр. 63 и сл.

[10] Ф у л е р, Л. Лон (1999). *Моралност права*, Подгорица, стр. 206 и сл.

обавезу пружања помоћи човеку који се налази у смртној опасности, за свакога ко може да ту помоћ пружа без излагања себе (или себи блиских особа) животној опасности или опасности по здравље или друга важна лична добра. Тај једноставан позитиван етички аргумент, који образлаже доношење законодавне одлуке те врсте, почива на деонтолошким премисама.

2) Ретрибутивна теорија кажњавања може, такође, да представља једноставан морални аргумент деонтолошке природе, правдајући образлаже доношење позитивне легислационе одлуке, која уводи или јача пенализацију одређеног понашања, која се састоји у повреди битних моралних принципа. Сходно ретрибутивној теорији, злочинац мора бити кажњен, и то без обзира на последице које може да изазове примена казне, јер је повредио моралну заповест.

3) У античким и средњовековним друштвима, морална заповест забране одузимања туђег живота („не убијај") била је довољан разлог за доношење и трајање важења тих закона који су предвиђали сурове санкције због убиства. Морална забрана убијања другог човека није довољан аргумент за сличну правну регулативу или њено евентуално правдање. Данас се убиство кажњава не само зато што представља кршење моралне заповести и заслужује адекватан реванш, већ превасходно зато, што оно представља друштвено опасно понашање које угрожава појам минималног друштвеног реда, неопходног за друштвену егзистенцију. Та би се опасност могла ближе одредити и верификовати помоћу следећег мисаоног експеримента: може се покушати да се хипотетички предвиде последице укидања правне забране убиства у некој савременој држави. Релативно се лако може претпоставити, на основу бројних емпиријских података, да у друштву, у коме би убијање људи било потпуно некажњиво (или пак потпуно легално), људи би вршили спонтане акте одмазде (по принципу „око за око"), или организовали индивидуалну или колективну самопомоћ. Растући талас неконтролисаног насиља сигурно би уништио, и то за кратко време, основе друштвеног поретка, неопходног за опстанак друштва. Слично дејство би, вероватно, изазвала депенализација или легализација неких других понашања, која савремено кривично право дефинише као кривична дела (крађа, разбојништво, сексуални деликти).[11]

Опасност по постојећи правни и политички поредак, као и опстанак самог друштва, увек су представљали основни стварни фактор који је утицао на легислационе одлуке, нарочито у области кривичног права као и тог права, које утиче на његов садржај. Али, у савременом рационалном законодавству, тај је чинилац постао позитиван аргумент и оправдање кривичног законодавства. Услед протока времена и извесних промена у моралном кодексу, појам „кривично дело" је доживео извесну „деморализацију" јер у његовој бити није као некада повреда моралних начела, већ друштвена опасност. Стога, основни *ratio* пенализације убиства човека (или других понашања која се сматрају, у смислу позитивног

[11] O s s o w s k a, Maria (1966). *Podstawy nauk o moralnosci*, Варшава, стр. 113—119.

права, кривичним делима) представља комплексни аргумент, састављен од етички релевантног разлога (предвиђање последица евентуалне депенализације убиства) и *sensu stricte* етичког разлога (морална заповест).[12]

У деонтолошком етичком дискурсу морални аргументи надвладавају све остале разлоге. У консеквенцијалистичком етичком схватању морални аргументи у строгом значењу те речи могу бити надвладани од стране етички релевантних аргумената. Аргументација, која говори противу доношења права, чији би пројекат почивао на стриктно етичким разлозима, ослања се на претпоставци настанка негативних нуспојава као последица његове примене. Уколико те непланиране последице имају негативну аксиолошку конотацију са аспекта датог правног поретка, онда рационални законодавац мора да их уврсти у друштвене губитке позитивне или негативне легислационе одлуке.[13]

Ти се губици билансирају са очекиваном и предвиђеном добити какву ће дати законодавна одлука, тако да та *quasi* економска рачуница (биланс губитака и добити) може да нађе пуну примену приликом доношења законодавних одлука, у којима се врши биланс морално релевантних аргумената (позитивни и негативни разлози). С друге стране, економска рачуница није од велике користи у процесу стварања права, у коме су ангажовани аутентични морални принципи, начела и вредности. Ипак, и у таквим случајевима, рационални законодавац мора да узима у обзир предвидљиве споредне (ненамераване) последице законодавне одлуке и да њих поврга конфронтацији са позитивним аргументима који образлажу пројекат нове правне регулације.[14]

То је услов *sine qua non* не само рационалног законодавства, већ и консеквенцијалистичке етике.

Негативни аргументи који надвладавају позитивне *ratio* законодавне одлуке, јесу процедурални принципи, својствени датом правном поретку. То су, по Лону Фулеру, морално релевантни принципи унутрашње моралности права.[15]

Ти принципи сужавају предметни обим правне регулативе а позитивни разлози законодавне одлуке могу бити довољни за доношење те одлуке, уколико испуњавају захтеве унутрашње моралности права. Морално релевантни принципи својствени датом правном систему, могу такође да обезбеђују образложење (као *sui generis* позитивни аргументи) за позитивну законодавну одлуку која се односи на институционалну гаранцију функционисања правне државе.[16]

Контроверзе, како у филозофији права тако и правној етици (која, по многима представља њен дериват, иако су могуће и друге интерпретације), изазива питање: да ли, и у ком степену, је могуће и допустиво (правно и морално) доношење моралних закона по аналогији са класичним законодавством, путем законодавних одлука (тзв. морално законо-

---

[12] Ф у л е р, Л. Лон, *op. cit.*, стр. 226—235.
[13] O s s o w s k a, Maria, Podstawy…, стр. 138—139.
[14] Г у р в и ч, Жорж (1997). *Социологија права*, Подгорица, стр. 271—273.
[15] Ф у л е р, Л. Лон, *Op. cit.*, стр. 153—158.
[16] Х а р т, Херберт Л. А. (1994). *Појам права*, Подгорица—Цетиње, стр. 206 и сл.

давство). Представљена теорија моралне аргументације легислационих одлука ствара методолошку основу за одговор на то питање. Наиме, једно од парадигматичких својстава моралности састоји се у томе да морални принципи и норме нису „октроисани", не могу да буду конституисани, мењане или укидане путем институционалних одлука.[17]

У том смислу моралност, с обзиром на њену суштину, никако не може да постане подручје легислационих активности. Али, када се говори о моралном законодавству, најчешће се има у виду нешто друго, наиме:

1) Донети, у легислационом процесу, правни акти односе се на морално релевантну материју;

2) Садржај правних норми се подудара са садржајем моралних принципа;

3) Установљени правни прописи налазе образложење или оправдање у моралним принципима (правне норме које су морално исправне).[18]

Заправо, то последње значење „моралног законодавства" има велики значај за специфичности односа до којих долази између права и морала у законодавном процесу.

У многим областима законодавства јавну моралност пружа политичким организацијама и легислационим телима важне аргументе за вршење или невршење измена у постојећем правном систему. Али, чак и у случају када веома важан морални проблем постаје предмет законодавне регулације, морални разлози никада нису једини и довољни за доношење законодавне одлуке.

Такође, у процесу доношења законодавне одлуке која се односи на питања од велике моралне важности, битну улогу играју други (ванморални) аргументи (економски, политички етц.). Као мотиви за одлучивање они врше утицај како на ток, тако и на резултат тог процеса, а у процесу легислационог одлучивања моралне и ванморалне вредности представљају, у већини случајева, супарничке разлоге законодавних одлука.[19]

Чак и најплеменитији и најубедљивији (са аспекта етике) морални разлози који би оправдавали пројекат законодавног решења, никада нису довољни за коначну легислациону одлуку јер доношење, укидање или промена правног прописа који би били проузроковани једино моралним разлозима, које се *prima facie* признају као довољни за доношење коначне законодавне одлуке, представљали би, у суштини, дубоко неморално законодавно решење. То би, наиме, била повреда фулеровског начела унутрашње моралности права као и етички релевантних принципа рационалног законодавства.[20]

Рационални законодавац мора у својим активностима да уважава различитост правних и друштвених норми: док право прописује права и обавезе, морал зна само за обавезе; стога се у теорији често говори о

---

[17] *Ibidem*, стр. 206—209.
[18] Z i e m b i n s k i, Zygmunt, *Op. cit.*, стр. 94.
[19] Ф у л е р, Лон Л., *Op. cit.*, стр. 184—186.
[20] *Ibidem*, стр. 168—170.

императивно-атрибутивном својству права и императивном карактеру морала. Ипак, несумњиво је да између права и морала у легислационом процесу постоји нераскидива веза која се испољава у чињеници да право позајмљује од морала критеријуме за одређивање права и обавеза, док морал, са своје стране, ослањајући се на право, доприноси њиховом поштовању.[21]

Званична, официјелна моралност се може, мање или више, разликовати од фактичке моралности, моралности друштва. Али, рационалан законодавац треба да тежи остварењу друштвене моралности јер се на тај начин право приближава правди као моралном минимуму.[22]

ЛИТЕРАТУРА

Ф у л е р, Лон. Л. (1999). *Моралност права*, Подгорица.
Г у р в и ч, Жорж (1997). *Социологија права*, Подгорица.
Х а р т, Херберт Л. (1994). *Појам права*, Подгорица — Цетиње.
П е т р а ж и ц к и, Лав Ј. (1999). *Теорија права и морала*, Подгорица.
O s s o w s k a, Maria (1986). *Zarys socjologii moralnosci*, Warszava.
Maria O s s o w s k a (1966). *Podstawy nauk o moralnosci*, Warszava.
Т а р а н о в с к и, Фјодор (1923). *Енциклопедија права*, Београд, стр. 117—118.
Z i e m b i n s k i, Zygmunt (1975). *Moralnosć jako czynnik ksztaltujacy stosowanie prawa* u: *Etyka*, бр. 5, стр. 91—95.

LEGAL ETHIC IN A LEGISLATIVE PROCESS

by

Eva Maksimović

Summary

Mutual relatedness of law and morality appears at three levels of legal order (legislature, application of law and interpretation of law); since law and morality have a common origin and common goal, every legislative decision at the same time represents a political decision, and thus the realization of the goals of social policy. Arguments for making legislative decisions always have an ethical pretext, although the very notion of morality changed in time. Ethical arguments could be *sensu stricte* also ethically relevant, which was noticed by numerous theoreticians. For several years, there has been a theoretical discourse about that issue among sociologists, philosophers of morality and, above all, legal theoreticians. In that discourse, moral arguments surpass all other reasons, although the principles of differentiation of legal and moral norms are more or less agreed upon. Another controversial issue is if, and to which degree, it is possible and permissible to pass moral laws analogically to classical legislature. People also talk about „moral legislature" which reflects the specificity of the relation between law and morality in the legislative process. It is a general conclusion that the rational legislator in the legislating process has to start from the principles of law as a moral minimum.

---

[21] П е т р а ж и ц к и, Лав И. (1999). *Teorija prava i morala*, Подгорица, стр. 199—200.
[22] Ф у л е р, Лон Л., *Op. cit.*, стр. 184—185.

UDC 323.1(=163.41)„18/19”
Прегледни научни рад

Саша Марковић

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА У 19. ВЕКУ И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

САЖЕТАК: Намера рада је приказ актуелног односа према одређењу националног идентитета у свету и земљама чланицама Европске уније, а након тога и у складу с афирмацијом актуелности. Приказан је однос према генези националног идентитета код Срба од почетка 19. века па до 20-их година 20. века. Концепцијски рад се базира на расветљавању улоге образовања и културе у националној идентификацији и на појави југословенске идеје и односу према њој у назначеном периоду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: национални идентитет, образовање, култура.

АКТУЕЛНОСТ НАЦИОНАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ ДАНАС

После пада берлинског зида и урушавања комунистичке идеологије и социјализма као друштвено-економског поретка деведесетих година прошлог века, изазов наметања унификованог светског идентитета, који се отворио доминантним државама света био је исувише примамљив да би се избегао. Сласт победе умањила је самокритичност, а визију претпоставила реалности. Историја сведочи да се то не дешава први пут — напротив.

Овакав духовни миље, у најмоћнијој сили Сједињеним Америчким Државама отворио је пут неолиберализму односно учењу Френсиса Фукојаме о „крају историје”. То је заправо била претенциозна идеолошка конструкција која је требало да овековечи и мундијализује грађанско друштво америчког типа. Свет је јединствен, економски глобалан, интереси се прожимају, потребе за традиционалним друштвеним односима оптерећене сукобима интереса, који су се најчешће ратом решавали, више не постоје. О тој и таквој глобализацији писао је и други велики идеолог модерног неолиберализма и родоначелник економике слободног тржишта Милтон Фридман. „Исто онако као што свако јутро, када се будим, знам да се неизбежно рађа сунце, тако и глобализација представља нужно догађање које није ствар воље, нити је ствар људског избо-

ра”. Требало је ово да буде есхатолошка победа над „безубим и безначајним национализмом” који је нестајао пред тријумфалним продором демократије. При свему овом дешавало се то да је демократичност изгубила свој идентитет избора и слободне воље. Претворила се у слушкињу униформног модела са простора западне хемисфере. Иако је и као таква несумњиво имала своје суштинске вредности, њена препознатљивост и вредност постали су маргинални квалитет с обзиром на то да се наметала у форми „јединог и нужног добра”. Сукоби који су потресали простор некадашњег Совјетског Савеза и некадашње Југославије уклапали су се у понуђену концепцију неолибералног глобализма као „недовољни степен историјског развитка народа на тим не много срећним просторима”.

Међутим, терористички напад 11. септембра 2001. године био је отрежњење. Свега нешто мало више од једне деценије трајала је илузија неолибералне школе. Фукојама 2004. године објављује књигу *Изградња државе — управљање и светски поредак у 21. веку* у којој врши коперникански преокрет, враћа се традиционалном учењу да је јака држава са здравом нацијом основни услов напретка.

Показало се да је национално питање и даље веома актуелно. Заправо „трајност и отвореност националног питања има дубљи колективни психолошки извор и смисао. Сваки човек јесте посебна индивидуалност, различита од свих других индивидуалности, јесте свет за себе и свако жели да сачува бар део те сопствене индивидуалности. Али човек је истовремено и индивидуалност која се само у групи, у колективитету, у чврстој заједници може остварити и афирмисати.”[1] У исто време и Фридман признаје да није био у праву када је величао економски модел приватизације и саветовао бивше социјалистичке државе да све треба приватизовати. „Показало се да је владавина закона вероватно елементарнија од приватизације.”

Савремена историографија али и идеолошке концепције Европске уније нису у потпуности подржавале неолибералне тонове који су допирали с друге стране Атлантика. Иако је тенденција у одређеној мери инструментализованог али истовремено и аргументованог приступа основним друштвеним кретањима европске историје присутна, амбиције европских историчара и идеолога имају респективно реалистичнији приступ у одређењу према проучавању прошлости и њеном утицају на савремене догађаје. Упечатљив пример овог концепта је волуминиозни интердисциплинарни пројекат „Изградња Европе” под руководством угледног историчара Жак ле Гофа. Део овог пројекта је и рад немачког историчара Хагена Шулцеа чије је дело *Држава и нација у европској историји* објављено и код нас.[2] Шулце инсистира на временској димензији разумевања проблематике као и на компаративном приступу појмовима државе и нације. Проучавањем европске историје долази се до података који го-

---

[1] П о п о в , Ч. (1997). Портрет и разговор, *Настава историје*, Часопис Савеза историчара Југославије, број 6, година III, Нови Сад, стр, 75.

[2] У оквиру библиотеке „Европа” под уредништвом Слободана Самарџића, у преводу Слободанке Ковачевић, издавачка кућа „Филип Вишњић”.

воре о аутохтоности и различитости развоја држава и нација. Ова различитост евидентна је у историјским епохама и географским локалитетима, као и у моделима развитка државе и нације од народа до народа Европе. Кроз занимљив начин представљања историје Европе заснован на анализи развоја идеје државе и нације, Шулце нам говори да су нације и националне државе још увек жива културна и духовна бића и „израз оне разноврсности без које би Европа изгубила своју суштину", односно да „европско уређење може бити трајно само ако води рачуна о нацијама, њиховим дугим историјама, њиховим језицима и њиховим државама. Поред тога ту су и региони и покрајине проистекли из других традиција и који су постали завичаји, посебно блиски људским срцима. Ту су и општине, у којима се одиграва видљиви свакодневни живот и где се доносе лако схватљиве одлуке. Све ће то бити могућно заједно склопити уколико се будућа Европа буде устројила у духу супсидијарности: једна релативно лабава државна творевина с више политичких етажа, у којој би се свакој вишој етажи смело делегирати само оно што се није могло решити на нижој".[3] Ова историја обједињује више модела одређења нације. Сијеесово: „Народ чини націју. Нација даје државни устав. Нација је извор суверенитета."[4] Историјски се конкретизовало кроз процес формирања националних држава. Развојни пут ове идеје ишао је ка додатном одређењу јер је она постала „гарант за демократију и парламентаризам". Неке државе су, током свог националног одређења, прихватиле тзв. културни модел нације који се темељи на заједничком језику и свести о заједничкој припадности.

Без обзира на значајан политички, и пре свега, економски успех европских интеграционих процеса национална држава није сувишна[5] „јер њени политички и правни механизми почев од уставноправних организација до управних организација, нису нашли своју замену. Засада је само национални државни оквир у стању да буде заштитни омотач демократским и либералним институцијама". Из свега овог произилази да, иако је тенденција стварања наднационалности битна карактеристика Европе после Другог светског рата, било каква апсолутизација наднационалног како на политичко-економском тако и на културно-језичком плану заправо представља још један инструментализовани идеолошки приступ недовољно утемељен и историјски контраверзан.

Ово становиште, има и своје опоненте који не сматрају оправданим ревитализацију нације. Јирген Хабермас је један од водећих европских мислилаца који се залаже за редефинисање односа државе и појединца,

---

[3] Ш у л ц е , Х., стр. 224.

[4] Ш у л ц е , Х., стр. 113.

[5] „Ипак, како нам то Шулце показује, ма колико интеграције биле убрзане и интензивиране, још увек је рано говорити о потпуном одумирању идеје о националној држави. Многе од функција националне државе као и идеја нације још увек остају трајна одредница у домену функционисања друштвеног живота једнако као и у сфери обликовања идентитета друштвених заједница." С т а н к о в и ћ, Дејан, Вук, Ш у л ц е, Хаген (2004). Држава и нација у европској историји, *Нова српска политичка мисао*, http://www.nspr.org.yu/Prikazi/sulce strana1.htm*2.

а мултикултурализам је подесан модел за то редефинисање. Он указује да је ово „доба дезинтеграције класичног облика нације-државе”[6] и да је „само у кратком периоду демократска нација-држава исковала тесну везу између ’етноса’ и ’демоса’, а да грађанство никад није било концептуално повезано с националним идентитетом.”[7]

У сваком случају комплексност проблема правца будућег одређења Европске уније, пре свега, захтева свеобухватни договор водећих односно моторних држава Европе. Усаглашавање њихових ставова могао би да буде предлог могућег модела. „Инсистираћу на чињеници да у Паризу још увек постоји јасна тенденција сагледавања проблема националности у Централној и Источној Европи у терминима индивидуалних демократских права унутар једне државе јакобинског типа који превазилази етничке поделе, док Немци и даље размишљају у терминима колективних права мањина. Од 1919. Француска је у име, пре свега, отпора немачком пробоју у Источну Европу, затим у име стабилности, подржала релативно значајне мултиетничке државе (као Чехословачку и Југославију), док је Немачка пре подржала поновно спајање региона на етничкој основи. Ово су две различите концепције које имају своје корене у 19. веку: француска концепција почива на грађанству, према традицији Жан-Жак Русоа и Ренана, немачка на народности, према романтичкој традицији. Морамо констатовати да је с распадом Југославије и Чехословачке немачка концепција изгледа тренутно превагнула.”[8]

Имајући у виду да је поменути пројекат Жака ле Гофа окупио и немачке и француске интелектуалце, склон сам мишљењу да је договор процес који се остварује с намером да одговори на сваки потенцијални изазов, а да ће наизглед непомирљивост грађанске и етничке концепције бити превазиђена одлучним предлогом који је заснован на истраживачком одређењу историје европских народа и дефинисан мултинационалним и мултикултурним приступом у изградњи европског идентитета.

---

[6] Дивљак, С. (2002). *Нација, култура и грађанство*. Београд: Службени лист, стр. 36.

[7] Ближе о томе Habermas Jürgen: On the Relation between the Nation, the Rule of Law, and Democracy; http://www.habermasonline.org/; Хабермас Јирген (2002). *Постнационална констелација*, Београд: Откровење.

[8] Суту, Жорж-Анри (2001). *Неизвестан савез. Историја европске заједнице*, Београд: Клио, стр. 364—365, „У Сутуовом приступу писању историје лако је приметити двоструку склоност: најпре даровитост за минуциозну анализу — смисао за тешко уочљиве, али значајне нијансе појединих проблема — а затим и способност уопштавања која је, по картезијанском обрасцу јасна и заокружена. Отуда, упркос великом броју саопштених чињеница и упоредном праћењу различитих процеса, Сутуове анализе завређују додатни напор читаоца јер нуде, у скоро сваком одељку, нова тумачења процеса и догађаја које је тешко уопштавати на стандардан начин. Премда на први поглед написана најпре за стручну публику и студентску популацију, монографија *Несигуран савез* својим утемељеним анализама и поузданим тумачењима нуди мноштво одговора на питања о нашој садашњости, откривајући многе меандре савремене историје Европе који су до сада незаслужено измицали пажњи наше јавности.” — Батаковић, Душан, Суту Жорж-Анри — поуздани тумач савремене европске историје, *Неизвестан савез*, стр. 390—391.

ИСКУСТВА СРПСКОГ НАРОДА

Управо ово становиште, без обзира на горка искуства из протеклог периода, захтева истраживање, реактивирање и преиспитивање опредељења националног идентитета и постизања широког друштвеног консензуса у вези с њим.

Одређење нашег националног идентитета јесте континуитет идеје која се јавила у вези с почетком Првог српског устанка, односно крајем 18. и почетком 19. века. Покушаји да говоримо о себи самима, нису били чести не зато што није било потребе за њим већ зато што су се подразумевали и били наводно толико очигледни, а и када су се појављивали били су врло често инструментализовани одређеном интересном политиком.

У вези с правилним односом према националном идентитету, од његове генезе па до средине 20. века, треба се одредити у односу на два битна чиниоца; то су:

1. улога културе и образовања у националној идентификацији и
2. југословенска идеја и однос према њој.

УЛОГА КУЛТУРЕ И ОБРАЗОВАЊА У НАЦИОНАЛНОЈ ИДЕНТИФИКАЦИЈИ

Образовање појединца односно нације у време тзв. националног романтизма, током 19. и с почетка 20. века било је подређено ослободилачким прегнућима. Били су врло ретки гласови о потреби упоредног рада и на ослобођењу територија и на просвећењу становништва, односно на формирању националног идентитета снагом рационалног, а не емотивног.

Национална идеја код Срба формира се као тзв. лингвистички тип нације, односно као идеја да је нација заједница језика при чему је језик „најуниверзалније друштвено оруђе чинилац обједињавања и повезивања припадника неког друштва".[10] На тај начин одређена и омеђена српска нација у намери да се отргне од турске владавине вапила је за просветитељском делатношћу. Прва констатација духовне заосталости нашег народа и њеног превазилажења путем просвећења потиче од Јована Рајића,[11] а потом и Доситеја Обрадовића, односно од Срба који су живе-

---

[9] „С друге стране, на Балкану не постоји исти мотив националног препорода. Он је у српском случају почео с истом идејом, као у Француској и средњој Европи, да је нација заједница језика. Тај лингвистички тип нације је присутан у филозофији Доситеја Обрадовића, Јохана Кристофа Бартенштајна (1761) и свих српских рационалистичких писаца из времена првог српског националног програма *Gravamina et postulata* на Темишварском сабору 1790. године. Најдоследније је образложена у књизи Стефана Новаковића о 'српској или расцијанској нацији" из 1791. Он је поред тога исти текст штампао и на латинском језику", Е к м е ч и ћ, Милорад, Европски оквири и карактер Српске револуције 1804—1815, у: *Европа и Српска револуција 1804—1815*, Нови Сад: Платонеум, стр. 59.

[10] И в и ћ, П. (1971). *Српски народ и његов језик*, Београд, стр. 90.

[11] „Рајићева теоријска парадигма би се могла дефинисати као источна варијанта просветитељства укрштена са западним рационализмом, што се да разумети ако се зна да

ли у Хабзбуршкој монархији.[12] На простору монархије, међу Србима је почео да се ствара грађански слој који је свој идентитет профилисао интензивирањем образовања.[13] Ово је био значајан историјски тренутак јер се појавио одређен слој у српском народу који је свој утицај заснивао на културном и образовном раду и који је искуствено, иако малобројан, посведочио у ком правцу треба национални рад да се креће.

По Доситеју, наш народ био је духовно заостао. Тој заосталости могао се учинити крај само путем просвете, што ће ећи путем школе која би ширила знања стечена разумом.[14] Он је национални проблем поставио као културни проблем истичући просвећивање као предуслов народног препорода. „Просвећење код Срба се развијало у широком западноевропском и руском духовном контексту. Оно је представљало сложени културни систем заснован на достигнућу српског духовног развитка и укључивало је темељне принципе просвећености западних мислилаца и идеје руске рационалистичке литературе."[15] Противник његовог лаици-

---

је Рајић главно образовање стекао у Кијеву где је тада преовладавао дух западне схоластике... Од немерљиве је не само научне, него и политичке вредности по одржање националне свести и вере у том времену притисака Беча, то што је Рајић историју свог и, не само по тадашњем потчињеном положају, њему сродних народа 'из тми забвенија изјатаја' и велика је штета што дело није било штампано већ тада када је завршено (1768. године). Нема сумње да би оно, такво какво је недовршено и несавршено било, ипак изазвало у 60-тим и наредним годинама 18. века национални политички полет код Срба у Угарској, који би, без обзира на размере, извесно дао њиховој историји нешто другачији смер. Народ који нема, тачније који не зна своју историју, од других се не сматра политичким народом... Онако учен, Рајић је напросто морао бити велики поклоник науке. Ниједан па ни политички прогрес у друштву није, по њему, могућ без науке... Он је у своју тезу чврсто узидао елементе култа науке и образовања", Симеуновић, Драган (2002), Политичка мисао Јована Рајића, *Зборник радова са научног скупа Јован Рајић, историчар, песник и црквени великодостојник*, САНУ, Огранак у Новом Саду, Нови Сад, стр. 149—154.

[12] „Своју индивидуалност и посебност у Хабзбуршкој монархији Срби су истакли и у култури, уметности и књижевности. Они су још у другој половини 18. века, пре Мађара и других народа у Аустрији, започели с покретом за увођење народног језика у јавним и службеним комуникацијама (у 'својим' магистратима, општинским већима, на Народно-црквеним саборима). Иако је црквенословенски језик остао службени у црквеној употреби и богословској књижевности, народни језик је, поступно, превладавао у јавним манифестацијама пошто је тзв. славеносерпски језик — језик интелектуалаца и писаца — у односу на црквенословенски, садржао све битне одлике народног говора. Доситеј Обрадовић и његови следбеници учинили су у том погледу пресудан прелом. Терезијанске и јозефинистичке реформе — намераване ка унификацији, посредно и германизацији друштвеног и културног живота бројних и међусобно различитих народности у Монархији — у ствари су допринеле јачој индивидуализацији Срба и у црквено-верском, и у национално-политичком и у културно-просветном погледу", Стојанчевић, Владимир (1998), Српски народ у својој новијој историји, крај 18. и почетак 20. века, Нови Сад: Прометеј, *Православна реч*, стр. 56—57.

[13] „Из познате *Библиографије српске књиге 18. века* др Георгија Михаиловића може се, осим издавачко-библиографског садржаја књиге видети и каква је била духовна оријентација читалачке публике у жељи за образовањем и интелектуалним потребама нашег грађанства, али и ширих културних слојева српског друштва које је, после пуног једног века од Велике сеобе под патријархом Чарнојевићем, прешло дуги пут своје еволуције у дебалканизацији српске културе ка прихватању образаца и примера савремене европске културе (са пуно обзира за позитивне тековине националне културе из прошлости и историјску традицију)", Стојанчевић, Владимир, *Српски...*, стр. 59.

[14] Јовановић, С. (2005). *Културни образац*, Београд: Стубови културе, стр. 7.

[15] *Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в.* (2003). Москва: Российская Академия Наук, Институт славяноведения, Наука, стр. 146.

зираног морализма који је нудио трезвеност и рационалност била је црква.[16]

Улога Српске православне цркве као конзерватора традиционалних вредности и чувара исходишта и за здрави патриотски осећај и за потребу духовног уздизања нације није требало да буде, а чини се није била ни предмет критике. „Православни су дакле у целини упорни, непомирљиви представници тежње за самосталним националним и културним животом и православна вера је етикета, која те тежње најбоље обележава."[17]

Догодило се то да је у време почетка националне револуције, уместо одмереног односа рационалног и романтичарског заноса доминирао овај други прожет религиозним ирационализмом и пуноћом одушевљења.[18] За оба приступа духовни и слободарски светионик прошлости била је средњевековна српска држава лозе Немањића. Међутим, она није сагледана у реалном контексту постојања и критичком промишљању већ као источник слободарске традиције и праведне жртве али и грешности. Мит који се рађао на овај начин, а који је пренебегавао чињенице из прошлости и често губио додир са стварношћу имао је много већу претензију од тек подстицајне енергије у борби за ослобођење.[19] Неписмено и необразовано становништво Србије требало је описмењавати и образовати; у противном оно је некритичној виртуалној стварности, уљуљканој самодовољношћу нудило изобиље плодног тла.[20]

На путу одређења националног идентитета, у наредним временима, незаобилазно је име Вука Караџића. Његова вишеслојна истраживања

---

[16] „Српски просветитељи, као темељне вредности проширивања просветитељства изразили су, пре свега, критички однос према постојећој Српској православној цркви. Они су захтевали ограничење њене улоге у религиозној сфери, развитак световног образовања, прелазак литературе на народни језик и општу демократизацију и хуманизацију културе", *Славянские народы...*, стр. 148

[17] Ц в и ј и ћ, Ј. (1908). *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, http://www.rastko.org.yu/antropologija/cvijic/govori-clanci/jcvijic-aneksija.html* Toc536118996.

[18] Идеја да се „национална стремљења српског народа изведу из учења православне цркве" постојала је и у периоду од 1860. године до 1878. године, а њен почетак везује се за „Србима послание из Москве" које је 1860. године написао Алексеј С. Хомјаков истакнути словенофил. „Први и основни словенофилски савет Србима тиче се очувања њиховог 'јединства у вери' ", тј. јединства у православљу које је „истинито познавање Бога и Спаситеља нашег, чисто од сваке јереси и лажи, којима су помрачени западни народи".

[19] „Самосвојно обичајно право Срба, као дубокој историјској и културној баштини средњевековне српске државе и државности, жива народна свест иако снажно притиснута туђинском турском управом и туђинским упливима, постојање друштвено-економских облика самоуправе коју је мање или више толерисала турска управа, као и укупна филозофија живота Срба имали су, у идејној сфери друштвеног живота српског народа, чврство утемељена основна начела и животну праксу које је, са своје стране, Француска револуција избацила као своја универзална и револуционарна начела 1789. године и првих година учвршћења и изградње новог режима. Са много сличности али и са извесним разликама, и Француска 1789. и Српска 1804. имале су додирних тачака, и — генерално — тежиле су истим историјским и хуманитарним циљевима прогреса и нове демократске, грађанске цивилизације", С т о ј а н ч е в и ћ, Владимир, *Српски...*, стр. 135.

[20] „Специфичност Србије је што је она на прелазу из 19. века у 20. век имала најмлађе становништво у Европи; чак 53,75% грађана имало је мање од 19 година, а број неписмених је износио 79,7%", Т р г о в ч е в и ћ, Љ. (2003). *Планирана елита*. Београд: Историјски институт, стр. 229.

даље су развијала потребу за критичким и рационалним сагледавањем стварности.[21] У својим истраживањима прошлости био је доследан реалистичком приступу и био под утицајем немачког романтизма.[22] То је условило да је Вук прихватио схатање нације као духовне породице. По њему су Срби имали национални карактер заснован на народним умотворинама, обичајима и веровањима. То је водило ка идеји о Србима као једном херојском народу чије је јунаштво оплемењено правдољубивошћу.

Вукове народне песме, косовски мит и Његошева религиозна философија о васељенској борби између Добра и Зла дали су почетни подстрек размишљању о нашем националном карактеру. Проблематична констатација је била што је овај тзв. књижевни национализам био и остао најтрајнији подстрек размишљањима о националном карактеру. „С култом књижевног национализма ишао је и политички. Омладина тих времена, имајући пред очима пољску борбу за ослобођење и талијанску и немачку борбу за народно уједињење, желела је и тражила да се све народне снаге усредсреде и код нас само у том правцу... Само, код тих младих људи, као код сваке омладине уопште, није било увек довољно стрпљења и разумевања за релативности. Наши су људи, понесени одушевљењем, тврдо веровали да је наш противник, тада као такав сматран скоро претежно Турчин, тежак болесник и да борба с њим неће имати изузетних напора. Наша се снага прецењивала. Главни песници тог борбеног нараштаја палили су свет. Ђура Јакшић кликтаће још седамдесетих година:

Шта ће нам овај мир
Овај блатомир?
Зар није боље борба, и крв, и нож,
И крвав онај пир?
На оружје!
Србин је јунак, јунак је гром,
Смрскаће теме душманину свом.”[23]

---

[21] У овом смислу карактеристично је Вуково дело *Ковчежић* (1834). „Дело је вишезначно, документовано и садржајно и што је посебно важно — износи погледе и схватања (а критички је добро подржано) о суштини српске народне стварности, сагледано како из етнографско-етнолошког, друштвено-историјског тако и културолошког угла. У овом делу Вук је положио основ за научно разазнавање комплекса српске стварности и српског националног питања у контексту савремених историјских околности.” Стојанчевић, В., *Српски народ...*, стр. 166.

[22] „Даничићев учитељ Вук Караџић прихватио је социјалне и политичке идеје Августа Лудвига Шлецера, професора протестантског Универзитета у Гетингену, чију је популарну историју света Даничић припремио за штампу и издао на српском у време којим се бавио”; Ђорђевић, Живота (1990). Вук о власти, *Глас CCCLX* Српске Академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 7, Београд, 125—150.

[23] „То узбуђено доба пуно крви и усплахирености, са напетим очекивањем нових важних догађаја у Европи и на Балкану, живо је утицало на узбудљиве духове наше омладине. Тад се у њој створио као идеал тип ’правог Србина’ или Србенде, како се онда говорило, човека који би био сав ’напојен националним духом’. Његов циљ имало је бити уједињење Српства и обнова великог Душановог царства. Тад се код нас о Душану највише певало и говорило и кнезу Михаилу највише што се могло пожелети било је то, да поста-

Иако су образовање подстицали као најбитнију делатност која треба народ да изведе из заосталости, чини се да су речи и Вука и Његоша остајале у датом тренутку могућности привилегија малобројнијих.[24] Шаљући, 1845. године, црногорске младиће у средње школе у Србији, Његош је писао Гарашанину: „Колико ми је год могуће било, толико сам се трудио, па и сад непрестано трудим се како бих мало по мало распространио међу овим народом образованије и на тај конац завео сам засад мале, а по времену настојаћу основати и више школе, јер сам увјерен да су оне најпоузданије средство којим један народ до образованија и просвештенија сљедовательно до праве среће доћи може..."[25] У намери да буде „чесни и благородни Јевропејац" Његош је, у самој суштини свог дела, намеравао да народ изведе из заосталости путем образовања али и да ослободи свој народ вишевековног ропства. „То је оно што су Његошу признавали и његови противници. И тако се кроз све његове говоре и поступке провлачи увек иста нит, увек жеља за 'просвјећеним свијетом', за просветом, ма и у најмањој Црној Гори, а поред тога, као сенка које не може да се ослободи, иде упоредо потреба за барутом и топовима."[26]

Национална еманципација била и једна од најбитнијих вредности за које су се залагали и либерали у Србији. Либерализам као учење по први пут је захватио и Србе у Кнежевини Србији и Србе у Хабзбуршкој монархији. Ово учење имало је значајног утицаја на формулисање специфичног националног идентитета и изузетно важно је било то што се оно појавило у време националне борбе за ослобођење. „Либерали су сматрали да је без грађанских слобода немогућа национална еманципација, односно да су борба за национално и политичко ослобођење међусобно условљене."[27] Ова констатација сведочи о непосредном утицају

не раван Душану. Прави Србин имао је да носи, бар у парадама, народно одело; да негује култ народне песме и народних обичаја; да воли све што је српско. Требало је одбацивати оно што је туђинско; нарочито је било доста повике на 'трули запад'. У том одушевљавању за све што је српско отишло се у претеривање. Срби су оглашавани за први народ; чак су неке занесене будале певале и о српском небу и о Србину богу на њему. Један је песник чак имао овакве стихове:

Кад ме види нек уздане
ћерка туђина:
„Боже, Боже, што ја нисам
Дична Српкиња!"

Тај романтичарски занос уносили су у народ претежно Срби из Војводине. Главни и најбољи песници нашег романтизма, људи од великог талента, Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић, били су Војвођани"; Ћ о р о в и ћ , В., http: //www.rastko.org.yu/rastkobl/istorija/corovic/istorija/7 -13.html.

[24] „У односу на број становника, Србија је тридесетих година 19. века имала 0,37% ученика на сто становника, да би почетком века њихов удео у укупном становништву био 4,55%. Т р г о в ч е в и ћ , Љ., *Планирана елита...* стр. 22.

[25] А н д р и ћ, Иво (1996). *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Подгорица: Октоих, стр. 51—52.

[26] А н д р и ћ, Иво, стр. 63.

[27] Б е ш л и н, Бранко (2005). *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, стр. 892.

тадашњег савременог немачког и италијанског национал-либерализма чија је суштина идеализам у доследности идеји о еманципацији народа путем парламентаризма и грађанских слобода.[28] Парламентаризам и слободе оличене у демократском друштву нису могле да буду накалемљене на народно искуство и архаичну власт која је имала обрасце вредности у источним деспотијама, управо супротно, захтевале су одговорност спровођења и зрелу и образовану личност.[29] У том контексту српски народ је губио додир са својим елитним интелектуалним представницима, стварао се процеп који је претио да угрози идеју просвећења и осведочи идеју вођења популације од стране одабраних који имају претензију да одреде опште добро. Идеализам, неозбиљност и неодговорност[30] али и присутни каријеризам[31] код интелигенције маргинализовао је и пасивизовао учешће народа. Доследност овом ставу представља и доктрина напредњака који, надовезујући се на класични либерализам и захтевајући оданост слободарским принципима, ствара однос подозривости и неповерења у народ. Њим се манипулише а, како је писао Милан Пирећанац истакнути првак Напредњачке странке „главно је обезбедити превагу ума над сировим бројем."[32]

Политичко одређење националног питања, у тадашњој Србији, егзистирало је како кроз умерено-демократску опцију напредњака-либерала тако и кроз конкретно национално ослободилачку опцију која је била ближа ширем слоју становништва. С обзиром на то да је после револуција 1848. године у Европи јачала идеја за најширим демократским преображајем друштва и да се проширило бирачко право, политички живот

---

[28] „Српски либерали су, наравно, веровали, да њихов народ поседује велике стваралачке моћи али да су дуго биле спутане. Зато су превише очекивали од увођења парламентаризма и грађанских установа. Мислили су да ће то дати подстрека убрзаном развоју српског народа и омогућити му да, преко ноћи, превазиђе привредну и културну заосталост и прикључи се породици развијених европских нација", Б е ш л и н, Бранко, *Европски утицаји*...

[29] „И најновија теоријска разматрања, и људско искуство, доказују да представнички систем унапређује људско друштво, док апсолутизам кочи његов развој. Тиме су оспорене теорије да сваки народ треба да има друштвене установе које највише одговарају његовим особинама и традицији. „Разум је разлог над разлозима; аргумент над аргументима; он је старији и од обичаја и од особина народних... Истина у астрономији истина је у свим земљама. Истина у математици и у механици истина је и за Французе и за Србе... па како овде, тако је иста истина и за политичке и друштвене односе", Ј о в а н о в и ћ С., П и р о ћ а н а ц М. (1990). *Политичке и правне расправе*, Сабрана дела, 2, Београд, стр. 311.

[30] „Ти наши интелектуалци били су иначе, као васпитаници више немачких него француских школа, носиоци идеје народног уједињења. Они су израђивали тип Србина, управо Србенде, као слободара, који има да се сав жртвује за величину и победу српске ствари. Њихов патриотизам био је искрен, али више вербалан. Трошио се на беседама и у здравицама. Наш романтизам патио је видно од тога, што је неговао култ речи него култ дела и што је, као у поезији, заливао родољубље алкохолом." Ђ о р о в и ћ, В., http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7-13.html.

[31] „Ваш човек из народа, сељак, неискварен утицајем професионалних политичара, није подмитљив. 'Интелигенција' вам то јесте, и то од најситнијег чиновника са или без дипломе, до министра. 'Интилигенција' Србије скоро ништа није учинила за своју земљу и једина јој је брига била да своје драгоцене чланове склони на сигурно", Р а ј с Арчибалд (1928). *Срби у свом огледалу*, http://www.rastko.org.yu/istorija/I/arajs-pocujte.html.

[32] Б е ш л и н, Б., *Европски*..., стр. 857.

странака није више опстајао у кругу најутицајнијих слојева, већ се ширио. Наметнула се потреба прилагођавања програма странака најширим слојевима становништва. Популизам је постао императив доласка на власт. Најуспешнији у томе били су радикали. „Неписмено и заостало становништво може да води само странка која је чврсто организована и чији су чланови до краја посвећени политичком раду и спремни на сваку жртву... И програмом и разгранатом мрежом одбора радикали су успели да придобију сељаштво... Сељачки трибуни умели су да опште с народом, а с друге стране свака одлука главног одбора је мрежом месних одбора брзо прослеђивана до чланова. Тако је сељаштво у Србији коначно страначки мобилисано."[33] Прилагођавање страначке реторике комуникацији с најширим слојевима становништва условило је појаву некритичке и неаргументоване приче комбиноване с питком и лаганом реториком при чему је једноставност решавала и најсложеније државничке проблеме. Демагогија је постала сврсисходна потреба борбе за власт.[34]

Политичка сцена је била сведена на два приступа односа према државним потребама земље. На један који је одговорност предвођења земље препустио уском кругу образованих људи и на други демагошко-популистички приступ који је релативизирао стварност. И за један и други приступ, Европа је била расадник идеја и утицаја, и за један и други приступ најшире бирачко тело, односно сељаштво у Србији је било манипулативно средство владавине. „Исте крајности представљали су, с једне стране, 'реални политичари', који ради власти жртвују сва начела, а, с друге стране, политички идеалисти, који критикују све да не би морали примити одговорност ни за шта, и који се о свом чистунству, односно о својој популарности старају више него о државним интересима."[35] Јавно мњење оличено у постојању критичког става и насталог од великог броја формираних, зрелих и образованих личности, није постојало, шта више било је излишно.[36] Менталитет удвориштва, навика потчињавања и служења као и спонатана готовост покоравању сили били су присутни сведоци колико су дубок траг моралног клонућа оставили векови деспотовске власти којој је био подложан српски народ.

Стојан Новаковић, наш истакнути јавни радник, увидевши „проблем занемаривања и заостајања културног и просветног рада у одређе-

---

[33] Перовић Л., *Српски социјалисти 19. века*, Београд: Рад, Вулетић, Витомир, Пера Тодоровић и Русија, *Зборник Матице српске за славистику*, 1997, Бешлин, Б., *Европски...*, стр. 865.

[34] „Појава радикализма избацила је напредњаке из колосека. Деспотизам гомиле изгледао им је сада много опаснији него деспотизам владаоца, они су се ставили у службу краља који је, по њиховом мишљењу, остао једини бранилац државне идеје насупрот сељачкој демагогији Радикалне странке. У краљевој служби Напредна странка, која никада није исповедала демократска начела, али је имала врло много доктринарског либерализма, изгубила је постепено сав свој либерализам, и постала је најзад дворско-конзервативна странка"; Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, стр. 314.

[35] Јовановић, С., *Културни образац...*, стр. 68.

[36] „Одсуство независног јавног мишљења и политичке културе чинило је да се страначко надметање изметнуло у дивље партизанство..."; Стефановски, Мирјана (1995). Нацрт устава Стојана Новаковића из 1896, у: *Стојан Новаковић, личност и дело, поводом 150-годишњице рођења (1842—1992)*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, стр. 93.

њу националног,[37] у свом чланку-забелешки *Непознаша нишка књиґа* из 1890. је писао: „Обнова националног живота у нашем народу је почела са српском књигом прошлог века и ослобођењем Србије овог века. Поред све снаге коју је народ у оба ова посла показао, просветна и књижевна снага није била на висини задатка. Ослобођење Србије требало је да буде знамење за просветно и књижевно кристалисање племена српских. А српска књига и просвета мучиле су се и жртвовале очевидно без снаге да потребну светлост проспу по пути којим је ваљало да се креће национална мисао српска."[38]

Као министар просвете, а у намери да „просвета и књижевна снага" буду на висини задатка, Новаковић је био најзаслужнији за покретање таласа реформи у просвети 80-их година деветнаестог века. Као најзначајније дело овог реформског деловања био је Закон о обавезном похађању основне школе у трајању од четири, односно шест година за оне који с њом завршавају школовање.[39] Намера је законодавца била да се искорени још увек распрострањена неписменост. Новаковић је сматарао да је ово адекватан начин да се српски народ избори и с митологизацијом своје прошлости тако што ће неговати критички став и рационалну одмереност. Овакав приступ је обезбедио да народна историјска традиција не представља бреме објективног приступа савремености већ чувара „најдрагоценије грађе, грађе за упознавање духовне физиономије народног јавног мишљења, грађе за изучавање психолошких особина, и интелектуалне висине јавног мишљења, којом се дубина или плиткоћа народног суда објашњава."[40]

„Новаковићева политичка филозофија развила се под утицајем двојства европског модернизма и домаћег традиционализма коме су били изложени интелектуалци његове генерације. Продор Европе и модерних утицаја изазавао је отпор старих друштвених схватања, слично физичком одбацивању пресађеног страног тела. Сукоб је изазвао страх од но-

---

[37] О образовању су у Србији тога времена, млади школовани људи, најчешће окупљени око Уједињене омладине српске, писали веома много. Писали су, између осталих и Алимпије Васиљевић, Владимир Јовановић, Светозар Марковић и др. Међутим, иако су омладински часописи били пуни чланака у којима се говори о бедним школама, неуредним и сиромашним учитељима они су рефлектовали став пун горчине и идеализовану моћ образовања без снаге да се прагматично операционализује сврсисходнији систем образовања у Србији.

[38] Новаковић, Стојан (1890). Непозната нишка књига, *Коло* — лист за забаву и књижевност, бр. 39, Београд, 1. мај 1890, http://www.rastko.org.yu/istorija/sterzic-regionalizam-c.html.

[39] „Од важности је и однос елита, најпре оних владајућих, према образовању и питање њихове заинтересованости да се њихови сународници школују... При посматрању односа државе према образовању важна је и законска регулатива општег права на образовање, што је један од показатеља модерности дате средине. Овај показатељ неке од земаља југоисточне Европе ставља скоро у исту раван с развијеним државама, јер је, на пример, у исто време када је у Француској донет Закон о општем основном образовању (1879—1881) такав закон донет и у Великој Британији (1880), а скоро истовремено и у Србији", Трговчевић Љубинка (2003). *Планирана елиша*, Београд: Историјски институт, стр. 227.

[40] Ћирковић, Сима (1995). С. Новаковић у развоју српске критичке историографије, у: *Сшојан Новаковић, личносш и дело, поводом 150-годишњице рођења (1842—1992)*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, стр. 170.

вине и оклевање у њеном прихватању. Новаковић је веровао у предност уставности, законитости и демократије, али се бојао ниског степена образовања и политичког неискуства његових сународника као предуслова за њихову примену. Демократија подразумева владавину већине. У његовој земљи већину је чинио сиромаштвом радикализован, историјом измучен, неписмени сељак који је у политику унео страст пробуђене народне масе. Новаковић је начелно заступао реформе у западњачком духу, али је у њиховој намери одбијао да се повинује радикалској сељачкој већини. ... Новаковић је био дубоко одан својој земљи. Главним циљем свога живота сматрао је задатак да зближи и сложи раздвојене делове српског народа. То је мислио постићи ако не друкчије онда стварањем јединствене националне културе... Његов национализам био је уједно и емоционалан и рационалан. Новаковић је произилазио из Омладине и живео у добу када се годишњица боја на Косову обележавала сваке године свечаним парастосом у Саборној цркви у Београду... Истовремено, Новаковић је доживео пораз у рату с Турцима 1876. који га је нагнао да преиспита тада популаран мит по коме је један Србин био у стању да порази педесет Турака. Метод критичке историографије који је прихватио као научник, ограничавао је и хладио узрујаност његових осећања уграђујући их у разумне границе."[41]

Његово учешће у политичком животу уз истовремено бављење научноистраживачким радом сведочило је о потребној дихотомији научништва и политике јер је крајем 19. века малом народу као што је српски, ангажованост ионако малог броја научника била преко потребна ради укључивања у савремени свет и ради превазилажења несигурности тренутних историјских прилика.[42]

На овај начин трасираном путу следећи је Јован Цвијић. Он у својој расправи *О нашем националном раду*[43] из 1906. године, живо и из данашње перспективе препознатљиво, образлаже рад на формирању националног мишљења. По њему, то је најпре посао интелектуалне елите народа при чему „они треба да раде на националним питањима тако да се потпуно изгуби личност и лична таштина, нарочито спољне сујете и тежње за положајима."

---

[41] Ђ о р ђ е в и ћ, Димитрије, *Портрети из новије српске историје*, http://www.serbianunity.net/culture/library/Portreti/naucnici_u_politici/stojan.html.

[42] „Стојан Новаковић је прихватио и следио основне политичке вредности свога времена, наиме народ и нацију (тиме и националну државу); знање је разумевао као благородно културно добро којим се народ укључује у цивилизацију новог доба и оспособљава за будућност; прошлост је сматрао негдашњим невеселим, па и лошим светом, који треба сазнавати а не узимати као нешто што би смело одређивати савремене тежње: био је уверен да је добра повезаност негдашњег и данашњег једино она остварена посредством сазнавања прошлог: науци је давао највишу вредност, као тежњи за истинитим, служењу истини, а и подразумевао да је она међународна појава, опште добро савремености, очевидно и будућности. Припадао је новим историјским временима и сматрао нужним да им се буде учесник. Био је убеђен да се прошлост мора превазићи ради будућности", М и т р о в и ћ, А. (1995). Научност и служење народу, у: *Стојан Новаковић, личност и дело, поводом 150-годишњице рођења (1842—1992)*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, стр. 197.

[43] http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-1/1998/10/article-3.html.

На тај начин ће се формирати „патриотизам као најбоље и најпоносније осећање” које проистиче из следећих констатација:

— стално се морају национални интереси стављати изнад групе и појединца ма ко они били;

— право национално осећање не сме да буде прецењивање своје вредности и својих права, а потцењивање особина и права других народа, односно треба се чувати шовинистичке надувености која одговара демагогији у политичком животу;

— национални рад мора бити оснажен ширењем напредних идеја при чему Универзитет мора постати центар који непрестано промишља национално питање. Јер је за свако право и акцију Србије, Свет потребно придобити уверљивим доказима, а не подвалама и шовинистичким фразама и најзад

— Европу треба прихватити као расадник напретка с којом Србија треба што више да комуницира како би „у целом нашем народу почео да негује дух праве слободе, тежње за социјалном правдом и верском толеранцијом.”

Дело Јована Цвијића представља значајнији покушај обухватног националног програма заснованог на истраживању. Народна традиција, као идеалистичка тежња за истином, тежња за правдом и способност пожртвовања која не познаје границе нудила је добар основ одређења идентитета.[44] Међутим, Цвијић је био и свестан да одређењу националног идентитета претходе бројна научна систематска испитивања, проучавао је као географ јужнословенске крајеве при чему је, између осталог, издвојио и доминантни динарски психолошки тип код Срба. Популистичко прихватање, тих година, претворило је динарски тип у национални идеал и при томе га видно упростило. И како каже Слободан Јовановић: „Истицао се највише његов динамизам, његова плаховитост и јунаштво, његова необуздана смелост која не пита шта јесте, а шта није могуће.” Та „динарска психоза” је по Јовановићу и Цвијићу довела до оживљавања херојског карактера код Срба,[45] а које је заносно испољено током балканских ратова и Првог светског рата, али који је губио додир са стварношћу и који је врло често својим идеализмом формирао повр-

---

[44] „Српска народна традиција највише цени три личности своје прошлости: Св. Саву, Цара Лазара и Милоша Обилића... Они су представници најбољих народних тежњи и оних особина које народ највише цени. Они су духовна и морална страна српског народног живота и његова правна основа. Те особине на првом месту могу обележити као дубока и чиста етика, тежња за истином, за духовним и ’небесним царством’, и за правдом, за потпуном ’божјом правдом’, и велика способност пожртвовања, без граница, до уништења своје личности”, Ц в и ј и ћ, Јован (1989). О основама јужнословенске цивилизације, у: *Говори и чланци*, Београд: САНУ, стр. 201.

[45] „Те су се врлине виделе, можда у највећој мери, у току Великога Рата. Ја сам за време Великог Рата познао српске официре и војнике који су тражили да им се само каже на који начин могу најкорисније погинути, јер су желели положити свој живот за истину и правду; изгледали би као сумануги ономе ко не познаје ту народну особину за пожртвовањем — наслеђе дугог низа генерација.” Ц в и ј и ћ, Јован (1989). О основама јужнословенске цивилизације, у: *Говори и чланци*, Београд: САНУ, стр. 201.

шне полуинтелектуалце, а занемаривао значај културне обнове у најширем смислу те речи.

Култура, као осведочење свестраности,[46] појављује се као основни постулат развоја народног идентитета. „Ово схватање народности као културног јединства одговара тежњама модерне демократије, да се народна маса уздигне до што вишег културног нивоа. Култура се не сматра као повластица виших редова, и држи се да је боља култура екстензивна него интенсивна. Боље је да већи број, ма у слабијој мери, учествује у културном животу, него да у њему учествује истина мањи број, али у јачој мери. Није главно да се у културном развитку иде што брже и што даље, него је главно да се иде напред у великим масама, па ма и спорије. Култура није циљ него средство; она се претвара у циљ, кад се народна маса жртвује једном културном развитку у коме остаје да ужива само одабрана мањина... Иначе, национално јединство стоји без сумње у вези с културним јединством.”[47]

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕЈА И ОДНОС ПРЕМА ЊОЈ

Комплексност проблема односа према југословенској идеји обиљем материјала и грађе захтева студиозно истраживање и биће предмет саопштења које ће се, својом садржином и смислом излагања, надовезати на овај рад. У овом контексту оквирно ћемо се одредити према овој проблематици.

Идеја о повезивању јужнословенских народа појавила се још у првој половини 19. века и била је израз промена које је са собом донела либерална револуционарна епоха. У српском народу та идеја је сазревала постепено и то најпре у крајевима који су били ван Србије. Како су се идеје националног ослобођења у једном револуционарном заносу почеле остваривати, могућност српско-хрватског повезивања тражила је свој модус постојања. Он је настао у Аустро-угарској монархији и био је резултат прагматичне политике отпора мађарском и аустријском империјализму. „Може се рећи да идеја политичке солидарности није у њих била последица неког појачаног осећања етничког јединства него су они, напротив, тим јаче наглашавали то јединство што су их политичке прилике већма упућивале на сложни рад.”[48] Идеја етничког јединства била је заправо један од модалитета који се сврсисходно користио као неопходно средство ослобођења од Аустро-угарске монархије.

---

[46] „Културни човек није једностран. Он негује и своју интелектуалност, и своју осећајност и своју моралност. Сагласност коју тежи одржати између тих разноврсних елемената огледа се у целом његовом начину живота, у целој његовој личности... Кад је реч о култури једног народа, морају се узети у обзир све гране његовог духовног живота: не само његова наука него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве”, Јовановић С., *Културни образац*..., стр. 42.

[47] Јовановић, Слободан (1936). *Држава, I*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, стр. 200—201.

[48] Јовановић, С., *Културни*..., стр. 22.

Први светски рат је ову идеју, код Срба још 1914. Нишком декларацијом, искристалисао као политички најцелисходнију, а код јужнословенских народа у монархији тај коначни прелом се десио тек 1918. године. Међутим, у одређеном слоју интелигенције, пре свега српске, ова идеја је имала своје присталице — тзв. Југословене — који су дубоко веровали у њену будућност.[49] У заносу њиховог идеализма и свесном прећутном сагласношћу национално свесних Срба и Хрвата формирана је Краљевина СХС. Ипак након завршетка рата идеализам Југословена суочио се са структуром и традицијом врло сложене друштвене стварности. Сматрајући да и тај проблем може да се реши заносом идеализма, уверени у своју историјску мисију Југословени су постајали све неосетљивији за тешкоће и неприступачнији за промене. Мултиконфесионалност, постепено је то постајало видљиво, није могла да се уклопи у идеју југословенског национализма. „Постоји дакле јасно изражена тежња да цео југословенски комплекс од Трста до Солуна чини једну националну целину и развија културу на националној основи."[50]

Југословени, верујући у свој идеализам иако су упозоравани на његове негативне последице од многих интелектуалаца,[51] довели су до тога да народ у њиховом наступу препозна надменост, искључивост и демагошку испразност. Основни парадокс који је распршио ову илузију било је то што заправо Југословене не чине Срби, који нису заборавили да су Срби и Хрвати, који нису заборавили да су Хрвати и који и поред тога, на основу рационално донетог суда, желе заједнички суживот.[52]

---

[49] „Тип самосталне јужнословенске цивилизације може се створити на основу најоригиналнијих и најплоднијих особина. Треба утврдити највеће врлине једног народа, не његове лоше особине, којих, као што је познато, има у сваком народу. Немамо времена да се о њима бавимо, мада би се требало на њих обазрети, јесу често сметња развитку праве цивилизације... Имамо дакле да утврдимо оне психичке особине Срба, Хрвата и Словенаца које су се до сада манифестовале и показале као најоригиналније и најплодније. То би се могло извести из њиховог понашања у току историјских времена и из правца и начина културног развијања у тим епохама; затим, код њих нарочито, проучавањем данашње живе етнографије; и напослетку, на основу правца и духа развијања јужних Словена у току 19. века", Ц в и ј и ћ, Ј., О основама јужнословенске цивилизације..., стр. 200.

[50] Ц в и ј и ћ, Ј. (1908). *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, http://www.rastko.org.yu/antropologija/cvijic/govori-clanci/jcvijic-aneksija.html*-Toc536118996.

[51] „Моје је тврдо уверење да би у нашој заједничкој држави много лакше било споразума, кад не би стајали на трулом земљишту да смо један народ. Да смо казали ми смо три врло блиска народа, али сваки има разлике, које су му свете... Били ми три блиска народа, били један народ са великим разликама, заједничку државу можемо склопити и у једном и у другом случају... Само запамтите, ако погрешимо у основи, мора изаћи из тога велико зло", Т о м и ћ, Ј. *Грађа за нови радикални програм*, Нови Сад, стр. 13; „Југославизам је идеологија без свог идеолога; идеал који је као што смо видели, поникао из интриге, утопија која је потисла и онемогућила идеју; закон који је брањен безакоњем. Југославизам ће у нашој историји бити синоним диктатура, за које је од првог тренутка био везан", Д у ч и ћ, Јован, *Југословенска идеологија, истина о „југославизму"*, http://www.rastko.org.yu/istorija/jducic-jugoslovenstvo.html.

[52] „Али осим старих навика и збуњености неких политичких људи, јавна је тајна да није завршен рад на стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину. Не смемо се у том погледу обмањивати. Даље нам предстоји знатан рад на развијању заједничке државне свести, која треба да продре у најшире народне слојеве. Морају сваки Србин, Хрват и Словенац бити свесни да не могу имати политичке сигурности ни самосталног и правог материјалног и духовног развитка без јединствене државе. А ради ње се

Клерикално-католичко југословенство које је подстицала званична политика Аустро-Угарске, у новонасталој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца с израженим централистичким државним уређењем, трансформисало се у клеро-католичко национално одређење с јасно видљивом аспирацијом очувања националних посебности и супростављања унификованој идеологији званичног југословенства и другим нацијама унутар постојеће државе. У Хрватској је ова идеја, током двадесетих и тридесетих година 20. века постепено еволуирала од страначког политичког памфлета до свенародног покрета на челу с Влатком Мачеком.[53]

На крају истичемо да је национална идентификација током 19. и почетком 20. века имала своје изворе у свим друштвеним идејама које су се у том периоду јављале — било да је реч о просветитељству, о либералним идејама слободе личности и нације, о романтичарском подвижништву ослобођења, о позитивизму, о рационалистичком приступу националној свести, о културолошком, језичком и верском јединству. Као и у многим другим земљама појединци су били креатори националног одређења, а њихове идеје, или у целости или у одабраној мери, биле су покретач и основа свих догађаја који су одредили политичку историју Србије оног времена. Међутим, национални идентитет као једно специфично одређење које има смила у историјском контексту, није било предмет озбиљног истраживачког рада. Опасност инстурментализације ове врсте истраживања је стално присутна, али истовремено то је управо и разлог бављења овом проблематиком јер озбиљно расветљавање, а које почива на мноштву друштвених идеја учиниће да сврсисходност било које врсте буде претешко бреме које треба склонити.

NATIONAL IDENTITY OF THE SERBS IN THE 19th CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

by

Saša Marković

Summary

An attempt to establish a specific form of global uniformity by the dominant world powers, even if it is to a certain degree flexible and economically acceptable, proved to be imprudent and controversial. Autochthonous development of specific nati-

---

морају непрекидно ослобађати регионалних и сепаратистичких навика и предрасуда, које су се развиле током историјске прошлости. Само ће тако они у истину постати грађани једне велике државе која ће имати све услове за најразноврснији развитак, чије се крајне тачке не могу сада ни догледати", Ц в и ј и ћ, Ј., О програму југословенске демократске лиге, *Говори и чланци*, ... стр. 121.

[53] „Нови хрватски лидер Влатко Мачек, крајем тридесетих година је отворено прокламова вољу његове нације: 'Ако се Срби окрену на леву страну, ми ћемо хтети да се окренемо на десну. Ако они иду десно, ми ћемо ићи лево", Б а т а к о в и ћ, Душан, *The National Integration Of The Serbs And Croats: A Comparative Analysis*, http://www.rastko.org.yu/istorija/batakovic/batakovic-national-eng.html.

ons in all its traditional, religious and historical entirety is inaccessible and very sensitive to the form of the dominant ideological concept. Even if multiculturalism, multinationalism and multiconfessionalism belong to civilizational heritage, it turned out that their declarative respect and haughty globalization was a risky experiment. European Union, supporting the project „Structuring of Europe", intends to prove its multinational (as well as any other multi determination) in the authentic interdisciplinary research work in the study of the past of each European nation. The idea of this project is based on the creative integrative link of the national identity of European nations and European super-national identity which stems from the mosaic of their existence. Attitude to the formation of national identity among the Serbs should be based on the research about the determination of national identity from the beginning of the formation of the Serbian state till today. During the 19th century and till the 1920s, I believe that one should — when determining the national identity among the Serbs — focus on the research about the role of education and culture in the national identification and on the attitude to the Yugoslav idea. The complexity of the problem also includes the specific interrelations between the idea of national identity and the standpoint of The Serbian Orthodox Church, as well as the enthusiasm of romanticism, liberal ideas, party programmes, dominant elite and intelligentsia, contemporary ideological influences and so on.

UDC 323.1(=163.41)(497.5)„1991/1995”
341.485(=163.41)(497.5)„1991/1995”
Прегледни научни рад

Јован Илић

СРБИ У ХРВАТСКОЈ ПРЕ И ПОСЛЕ РАСПАДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

САЖЕТАК: У западном делу Балканског полуострва Срби се први пут спомињу 822. године. Насељавали су пределе источно од реке Цетине, планине Пљешевице и међуречја Уне и Купе. То значи да су знатни делови садашње Републике Хрватске од досељавања Словена на Балканско полуострво били насељени Србима. Главни предели претежно насељени Србима су северозападна Далмација, већи део Лике и Кордуна, Банија, западна Славонија и мањи предели у источној Славонији, западном Срему и Барањи.

Друштвено-политичке прилике за живот Срба у Хрватској махом су биле неповољне. Изузетно неповољне прилике биле су за време Другог светског рата у Независној Држави Хрватској, када су хрватске усташе спроводиле обимни, систематски, свеобухватни и бестијални геноцид, односно етноцид над Србима.

Други геноцид, односно етноцид над Србима у Хрватској извршен је у грађанском етничко-верском рату 1991—1995. године, посебно 1995. године. Тада се у Хрватској нагло разбуктао националистичко-шовинистички, антисрпски покрет и рат. Тамошњи Срби били су присиљени да се бране, те су 19. децембра 1991. године прогласили Републику Српску Крајину. Међутим, хрватске оружане снаге биле су војно јаче. Срби су били поражени и кажњени тоталним уништењем њихове имовине и масовним прогоном. У том суровом грађанско-етничком рату из Хрватске је протерано око 276.000 Срба. Убијено их је неколико хиљада. Уништено је око 40.000 српских кућа и спаљено 380 српских села. Спаљено је или оштећено на стотине српско-православних верских објеката. Вредност уништене и опљачкане српске имовине у Хрватској процењена је на око 30 милијарди евра.

У последњих неколико година из Србије у родни крај, према званичним хрватским подацима вратило око 60.000 избеглих Срба, претежно старијих људи или оних који се враћају да продају имовину и поново напусте Хрватску. У иностранство их се иселило око 40.000. Међутим, Срби повратници и даље живе у врло тешким животним условима, дискриминисани у свим сегментима живота, пре свега у погледу запошљавања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Хрвати, Република Хрватска, Република Српска Крајина, Срби избеглице и прогнаници.

УВОД

Република Хрватска налази се већим делом на Балканском полуострву (предели јужно од реке Саве) и мањим делом у Панонској низији (предели северно од Саве). Држава се граничи са Словенијом, Мађарском, Србијом, Црном Гором и Босном и Херцеговином. На југозападу и југу државе је Јадранско море. Површина Републике Хрватске је 56.554 км^2. Има 4.437.460 становника (2001. година) и просечну густину од 78 стан./км^2. Историјски посматрано, Република Хрватска се састоји од Хрватске, Далмације и Славоније, којој су придодати Истра, Дубровник и Барања.

ПОРЕКЛО, БРОЈ И ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗМЕШТАЈ СРБА

У западном делу Балканског полуострва Срби се први пут помињу 822. године.[1] Насељавали су пределе источно од реке Цетине, планине Пљешевице и међуречја Уне и Купе.[2] То значи да су знатни делови садашње Републике Хрватске од почетка, тј. од досељавања Словена на Балканско полуострво били насељени Србима, односно да је то био српски етнички простор.

Турским продором на Балканско полуострво дошло је до померања Срба и Хрвата према северу, северозападу, западу и југозападу. Збила су се вишевековна војевања на јужнословенским просторима између Турске, на једној страни, и Аустрије, Угарске и Венеције, на другој страни. Та ратовања имала су за последицу велика пустошења тих предела и стварања војнокрајинског система дуж турске границе на Балкану и јужној Панонији.

Да би војнограничарски појас био што безбеднији у односу на Турску и економски што животворнији, аустријске, угарске и млетачке власти подстицале су економским и духовно-политичким погодностима и повластицама досељавање хришћана с југоистока у опустеле или скоро опустеле крајеве северозападне Далмације, Лике, Горског Котара, Кордуна, Баније и Славоније. Међу њима је било Хрвата, али највише Срба. На тај начин Срби су постали већинско становништво у граничном појасу према Босни, од Равних Котара до Саве, и у западној Славонији, од Пакре и Илове до Папука и Билогоре.

Када се, наиме, погледају и анализирају адекватне етничке карте и историјски и статистички подаци, који се односе на период пре Првог светског рата, на период између два светска рата и на период после Другог светског рата, уочава се да Срби на територији Хрватске живе на континуираном простору, почев од ближе околине Задра, Биограда и

---

[1] Ћ и р к о в и ћ, Сима (1981). Образовање српске државе, у: *Историја српског народа*, Прва књига. Београд: СКЗ, стр. 147.

[2] Ј а н к о в и ћ, Ђорђе (1993). *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*. Едиција „Етнички простор Срба”, Књига I, Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 26.

Шибеника, преко Равних Котара, Буковице, Книнске Крајине, већег дела Лике, Кордуна и Баније до Саве у Поуњу. То је најпространије подручје у Хрватској насељено Србима.

У овом простору било је 1991. године 11 општина у којима су Срби имали апсолутну већину (општине: Бенковац, Обровац, Книн, Грачац, Доњи Лапац, Кореница, Војнић, Вргинмост, Двор, Глина и Костајница) и седам општина у којима су чинили знатан удео, односно 25—50% од укупног броја становника (општине: Госпић, Огулин, Оточац, Врбовско, Слуњ, Карловац и Петриња). По попису становништва из 1981. године било је у северној Далмацији 101, у Лици и Горском Котару 224 и на Кордуну и Банији 283 српска насеља (Срби 50% и више).[3]

Друга област у Хрватској с већом концентрацијом Срба налази се у западној Славонији, Мославини и Билогори. Компактна, етнички доминантна српска територија налази се око Окучана и Пакраца, на обронцима Псуња и Папука. Срби су у овом подручју 1981. и 1991. године имали релативну већину у општини Пакрац, а 1981. године и у општини Дарувар. Имали су 1991. године знатан удео у општинама Грубишно Поље и Подравска Слатина. У овом простору било је 1981. године 281 српско насеље. Нажалост, знатан број тих насеља уништила је хрватска војска у антисрпском рату 1991—1995. године. У поменутом рату опустошен је велики број српских насеља и у осталим деловима Хрватске.

Трећа област у Хрватској, у којој је знатна концентрација Срба, запрема источну Славонију, Барању и западни Срем. Овде су 1991. године, у општинама Бели Манастир и Вуковар, Срби имали знатан удео у националној структури становништва. На том простору било је 1981. године 71 српско насеље, и то највише у општинама Осијек, Вуковар и Винковци.

У Хрватској, посматрано просторно, живи и четврта група Срба. Реч је о Србима који живе ван назначених подручја, односно о Србима који живе ван српског етничког простора. У питању су Срби који су се миграционим процесима населили у веће хрватске градове. Они су највише подложни асимилацији, односно католичењу и кроатизацији и врло су застрашени и етно-политички обесправљени. Сада у Европи, а можда и у свету, нема народа који је у трагичнијем правно-политичком, односно егзистенцијалном положају од Срба настањених на територији Хрватске. Заправо, слични су им по егзистенцијалној несигурности Срби Косова и Метохије. Срби у Хрватској су формално-правно (законски) равноправни с Хрватима. Међутим, у свакодневном животу, у пракси, егзистенцијалне разлике међу њима су велике, и то на штету Срба.

У Хрватској је, дакле, 1981. и 1991. године било 11 општина у којима су Срби имали апсолутну већину и 13 општина у којима су они имали знатан удео. Површина прве групе општина је 6.977 км^2, што износи 12,3% површине Хрватске. Површина друге групе општина је 10.123 км^2

---

[3] И л и ћ, Јован (1993). *Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске*. Едиција „Етнички простор Срба", Књига 3. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 116.

Табела 1. — Број и територијални (регионални) размештај Срба (без Југословена) у Хрватској у периоду 1948—1991. године

Територија	1948.		1953.		1971.		1981.		1991.		Индекс
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	1991/1948. 1948=100
Северозападна Далмација	83503	15,4	87095	14,8	93255	14,9	83173	15,6	92213	15,9	110,4
Лика и Горски Котар	81420	15,0	81600	13,9	70168	11,2	54435	10,3	55114	9,5	67,7
Банија и Кордун	134731	24,8	142664	24,2	131076	20,9	110184	20,7	117058	20,1	86,9
Славонија, Барања и Западни Срем	199929	36,7	212098	36,0	227803	36,3	180339	33,9	197209	33,9	98,6
Остали делови Хрватске	44212	8,1	65299	11,1	104487	16,7	103373	19,5	120069	20,6	271,6
Број Срба, укупно	543795	100,0	588756	100,0	626789	100,0	531502	100,0	581663	100,0	107,0

Извор: Илић, Јован (1993). *Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске*. Едиција „Етнички простор Срба", Књига 3. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 122.

или 17,9% површине Хрватске. Укупна површина обе групе општина је 17.100 км², односно 30,2% површине Хрватске. Цела површина тих општина, међутим, не припада српском етничком простору, пошто на њиховој територији постоје и насеља с хрватском апсолутном већином.

У табели 1 дати су, за период 1948—1991. године, подаци о укупном броју Срба у Хрватској и њихов регионални размештај у тој држави. Реч је, у ствари, о подацима добијеним одговарајућим пописима становништва у бившој СФР Југославији, односно у Републици Хрватској. Број Срба у Хрватској повећан је од 543.795 (1948. године) на 581.663 (1991. године, индекс повећања 107). Бројчано их је било највише 1971. године — 626.789 или 14,2% од укупног броја становника Хрватске (укупан број становника Хрватске 4.426.221), а најмање 1981. године — 531.502 или 11,6% од укупног броја становника Хрватске (укупан број становника Хрватске је 4.601.489).

Те 1981. године многи Срби у Хрватској изјаснили су се као Југословени, неки из страха, а неки из жеље да на тај начин допринесу опстанку заједничке државе Југославије. Табеларни подаци показују да је највише Срба било у Славонији, Барањи и западном Срему, а најмање у Лици и Горском Котару. У тим брдско-планинским пределима остваривало се највеће смањење броја Срба у Хрватској.

Табела 2. — Површина, укупан број и густина становништва, број и процентуални удео Срба у Републици Хрватској, у жупанијама с 5.000 и више Срба и граду Загребу. Попис становништва 31. III 2001. године*

Жупанија	Површина км²	Број становника	Густина стан/км²	Срби	
				Број	%
1. Вуковарско-сријемска	2.448	204.768	84	31.644	15,45
2. Осјечко-барањска	4.149	330.506	80	28.866	8,73
3. Сисачко-мославичка	4.448	185.387	42	21.617	11,66
4. Град Загреб	640	779.145	1.217	18.811	2,41
5. Карловачка	3.622	141.787	39	15.651	11,04
6. Приморско-горанска	3.590	305.505	85	15.005	4,91
7. Шибенско-книнска	2.994	112.891	38	10.229	9,06
8. Бјеловарско-билогорска	2.638	133.084	50	9.421	7,08
9. Истарска	2.813	206.344	73	6.613	3,20
10. Вировитичко-подравска	2.021	93.389	46	6.612	7.08
11. Личко-сењска	5.350	53.677	10	6.193	11,54
12. Задарска	3.643	162.045	44	5.716	3,53
13. Пожешко-славонска	1.821	85.831	47	5.616	6,54
14. Сплитско-далматинска	4.524	463.676	102	5.520	1,19
15. Бродско-посавска	2.027	176.765	87	5.347	3,02
Свега	46.728	3.343.480	74	192.861	5,61
Република Хрватска укупно	56.554	4.437.460	78	201.631	4,54

* Редослед жупанија урађен је према броју Срба.
Извор: *Пойис сшановнишшва, кућансшава и сшанова 31. ожујка 2001.* (2003). Статистичко извјешће 1166. Република Хрватска, Државни завод за статистику. Загреб.

У Републици Хрватској 1991. године било је 6697 насеља. У 1071 насељу било је 50% и више Срба. Од тога (1071) Срба је било:

— у 164 насеља 50—74%
— у 775 насеља 79—99%
— у 132 насеља 100%

У 168 насеља било је 500 и више Срба (Табела 3).

Табела 3. — Насеља у Хрватској у којима је било више од 500 Срба (без Југословена) према попису из 1991.

Општина	Насеље	укупно	Срби	у %
Бели Манастир	Бели Манастир	10146	3770	37.1575
Бели Манастир	Биље	3571	572	16.01792
Бели Манастир	Болман	741	586	79.08232
Бели Манастир	Дарда	6751	2289	33.90609
Бели Манастир	Јагодњак	1951	1439	73.75705
Бели Манастир	Каранац	1466	551	37.58527
Бели Манастир	Кнежеви Виногради	2127	674	31.68782
Бели Манастир	Угљеш	653	582	89.12711
Бенковац	Бенковац	3776	2780	73.62288
Бенковац	Бенковачко Село	630	620	98.4127
Бенковац	Бјелина	652	578	88.65031
Бенковац	Бргуд	611	607	99.34534
Бенковац	Буковић	904	895	99.00442
Бенковац	Доње Биљане	1051	1020	97.05043
Бенковац	Доњи Карин	514	504	98.05447
Бенковац	Доњи Кашић	765	757	98.95425
Бенковац	Горње Биљане	1056	1033	97.82197
Бенковац	Ислам Грчки	1139	991	87.00615
Бенковац	Кула Атлагић	913	855	93.64732
Бенковац	Раштевић	1230	570	46.34146
Бенковац	Запужане	547	532	97.25777
Бјеловар	Бјеловар	26926	2590	9.618956
Црес-Лошињ	Мали Лошињ	6566	557	8.483095
Дарувар	Батињани	547	503	91.95612
Дарувар	Дарувар	9748	3083	31.627
Ђаково	Ђаково	20317	732	3.602894
Доњи Лапац	Доњи Лапац	1791	1742	97.2641
Доњи Лапац	Доњи Срб	1098	1059	96.44809
Доњи Михољац	Доњи Михољац	6935	510	7.354001
Дрниш	Дрниш	4653	1021	21.94283
Дубровник	Дубровник	49728	4342	8.731499
Дуга Реса	Дуга Реса	7513	567	7.546919
Двор	Двор	2351	1993	84.77244
Двор	Матијевићи	844	800	94.78673
Двор	Рујевац	586	541	92.32082
Гарешница	Гарешница	4308	503	11.67595
Глина	Глина	6933	4831	69.68123
Глина	Мајске Пољане	602	576	95.68106
Глина	Велики Градац	708	683	96.46893
Госпић	Госпић	9025	3243	35.93352
Госпић	Лички Осик	2885	1570	54.41941

Госпић	Медак	563	531	94.31616
Грачац	Грачац	4101	3906	95.24506
Град Загреб	Сесвете	35337	1123	3.177972
Град Загреб	Велика Горица	31614	1893	5.987853
Град Загреб	Загреб	706770	44384	6.279836
Град Загреб	Запрешић	15678	679	4.33091
Грубишно Поље	Грубишно Поље	3501	1294	36.96087
Карловац	Горњи Сјеничак	681	644	94.56681
Карловац	Карловац	59999	14529	24.2154
Карловац	Сјеничак Ласињски	677	632	93.35303
Книн	Биовичино Село	948	944	99.57806
Книн	Бискупија	953	906	95.06821
Книн	Цетина	853	793	92.966
Книн	Цивљане	819	790	96.4591
Книн	Ђеверске	836	817	97.72727
Книн	Ервеник	1570	1526	97.19745
Книн	Голубић	424	1389	97.54213
Книн	Ивошевци	977	956	97.85056
Книн	Кистање	2021	1980	97.9713
Книн	Книн	12331	9867	80.01784
Книн	Ковачић	1185	1025	86.49789
Книн	Мокро Поље	803	801	99.75093
Книн	Орлић	848	844	99.5283
Книн	Отон	699	692	98.99857
Книн	Пађене	561	553	98.57398
Книн	Плавно	1720	1708	99.30233
Книн	Полача	1586	1577	99.43253
Книн	Рамљане	569	559	98.24253
Книн	Смрдеље	530	524	98.86792
Книн	Стрмица	1334	1298	97.30135
Книн	Уздоље	767	766	99.86962
Книн	Врбник	1332	1309	98.27327
Книн	Жагровић	1393	1373	98.56425
Копривница	Копривница	24238	879	3.626537
Костајница	Дубица	2062	794	38.5063
Костајница	Костајница	3480	1889	54.28161
Костајница	Живаја	726	660	90.90909
Кутина	Кутина	14992	1639	10.9325
Нашице	Будимци	880	735	83.52273
Нашице	Нашице	8235	734	8.913175
Нова Градишка	Бодеграји	562	516	91.81495
Нова Градишка	Машић	649	503	77.50385
Нова Градишка	Нова Градишка	14044	2263	16.11364
Нова Градишка	Окучани	2267	1642	72.43052
Новска	Новска	8053	1765	21.9173
Новска	Рајић	1424	805	56.5309
Обровац	Билишане	857	848	98.94982
Обровац	Горњи Карин	876	851	97.14612
Обровац	Мушковци	543	537	98.89503
Обровац	Надвода	750	742	98.93333
Обровац	Обровац	1660	1253	75.48193
Огулин	Огулин	10857	1499	13.80676
Огулин	Плашки	2271	2074	91.32541
Ораховица	Ораховица	4314	771	17.87204

Осијек	Бијело Брдо	2400	1941	80.875
Осијек	Чепин	8745	1050	12.00686
Осијек	Даљ	5515	2882	52.25748
Осијек	Допсин	647	517	79.90726
Осијек	Осијек	104761	15985	15.25854
Осијек	Сарваш	1839	711	38.66232
Осијек	Силаш	680	616	90.58824
Осијек	Тења	7663	4177	54.50868
Оточац	Дољани	548	538	98.17518
Оточац	Горње Врховине	544	521	95.77206
Оточац	Оточац	5404	1259	23.29756
Оточац	Врховине	873	742	84.99427
Оточац	Залужница	518	500	96.5251
Пакрац	Кукуњевац	1082	832	76.89464
Пакрац	Кусоње	1101	891	80.92643
Пакрац	Липик	3725	1499	40.24161
Пакрац	Пакрац	8197	3514	42.86934
Пакрац	Шеовица	588	553	94.04762
Петриња	Лушчани	670	648	96.71642
Петриња	Мошченица	2831	911	32.17944
Петриња	Петриња	18706	8445	45.14594
Подравска Слатина	Подравска Слатина	11416	4270	37.40364
Подравска Слатина	Вођин	1569	1009	64.30848
Пореч	Пореч	7585	503	6.63151
Пула	Пула	62378	5682	9.108981
Ријека	Маринићи	2741	504	18.38745
Ријека	Ријека	167964	18891	11.24705
Ровињ	Ровињ	12910	698	5.406662
Шибеник	Братишковци	582	572	98.28179
Шибеник	Брибир	549	517	94.17122
Шибеник	Чиста Мала	596	560	93.95973
Шибеник	Шибеник	41012	3889	9.48259
Сињ	Отишић	1006	996	99.00596
Сисак	Шаш	735	601	81.76871
Сисак	Сисак	45792	10829	23.64824
Сисак	Суња	2113	536	25.36678
Славонска Пожега	Славонска Пожега	21046	3130	14.87218
Славонски Брод	Славонски Брод	55683	4685	8.413699
Слуњ	Слуњ	2026	582	28.72655
Сплит	Сплит	189388	8492	4.483917
Титова Кореница	Језерце	1004	629	62.6494
Титова Кореница	Титова Кореница	1716	1519	88.51981
Титова Кореница	Удбина	1162	934	80.37866
Вараждин	Вараждин	41846	980	2.34192
Винковци	Габош	746	654	87.66756
Винковци	Маркушица	1371	1260	91.90372
Винковци	Мирковци	3233	2375	73.46118
Винковци	Оролик	864	593	68.63426
Винковци	Острово	884	753	85.181
Винковци	Шидски Бановци	653	636	97.39663
Винковци	Сријемске Лазе	924	871	94.26407
Винковци	Винковци	35347	3763	10.64588
Вировитица	Вировитица	16167	1902	11.76471
Војнић	Купљенско	518	506	97.6834

Војнић	Војишница	636	618	97.16981
Војнић	Војнић	1204	1056	87.70764
Вргинмост	Блатуша	558	547	98.02867
Вргинмост	Пјешчаница	661	651	98.48714
Вргинмост	Славско Поље	752	698	92.81915
Вргинмост	Топуско	1587	1014	63.89414
Вргинмост	Вргинмост	1570	1403	89.36306
Вуковар	Бобота	1881	1769	94.04572
Вуковар	Борово	6442	5146	79.88202
Вуковар	Бршадин	1887	1465	77.63646
Вуковар	Негославци	1682	1594	94.76813
Вуковар	Пачетин	851	753	88.48414
Вуковар	Товарник	3001	670	22.32589
Вуковар	Трпиња	2171	1953	89.95854
Вуковар	Вера	561	514	91.6221
Вуковар	Вуковар	44639	14425	32.31479
Задар	Смоковић	1029	989	96.11273
Задар	Задар	76343	10958	14.35364
Задар	Земуник Горњи	1310	815	62.21374

Извор: Попис становништва. Подаци по општинама и насељима, књига 1, Савезни завод за статистику, Београд 1993.

По попису становништва, који је у Републици Хрватској обављен 31. марта 2001. године, пописано је 201.631 лице српске националности или свега 4,5% од укупног броја становника (табела 2). Тада је највише Срба било у županijama: Вуковарско-сријемској (31.644 или 15,45% од укупног броја становника županije) и Осјечко-барањској (28.866 или 8,73% од укупног броја становника županije). Укупно је у Хрватској било 15 županija, укључујући и град Загреб, у којима је појединачно било више од 5.000 Срба. Гледано по градовима и општинама највише је 2001. године Срба било у Загребу (18.811), те у садашњим општинама Вуковар (10.412), Ријека (8.946), Осијек (8.767), Трпиња (5.774) и Карловац (5.076). Интересантни су и врло су илустративни и ови подаци: на територији садашње општине Книн било је 1991. године 19.679, а 2001. године 3.164 лица српске националности или 6,2 пута мање. Одговарајући износи за општину Бенковац су 16.583, 730 и 22,7; Обровац 6.981, 435 и 16,0; Госпић 7.969, 625 и 12,8; Грачац 10.805, 1.523 и 7,1; Петрињу 15.878, 2.809 и 5,7; Пакрац 7.826, 1.514 и 5,2; Глину 13.975, 2.829 и 4,9; итд.[4]

Упоређивањем пописних података о броју Срба у Хрватској за 1991. и 2001. годину уочава се велико смањење њиховог броја и процентуалног удела. Бројчано смањење је 380.032 или 2,9 пута (од 581.663 1991. године на 201.631 2001. године) а смањење процентуалног удела је 2,7 пута (од 12,2% 1991. године на 4,54% 2001. године). Узроци овом великом смањењу броја и удела Срба у Хрватској су бројни и сложени. О њима ће бити говора у тексту који следи.

[4] Документациони фонд. Библиотека Републичког завода за статистику, Београд 2005.

ИЗГОН СРБА ИЗ ХРВАТСКЕ

Друштвено-политички амбијент за Србе у Хрватској није био стално исти, али је махом био неповољан. На Србе се повољније гледало када је заједно с њима требало савладати веће тешкоће везане за аустријску или мађарску политику према Хрватској (на пример, 1848, 1867, 1903). Леп пример хрватско-српске сарадње остварен је у Хрватско-српској коалицији (1905—1918). Партизански покрет у Хрватској (1941—1945) признао је Србима правно-политичку равноправност с Хрватима. Наиме, у Декларацији о основним правима народа и грађана Хрватске, усвојеној 9. маја 1944. године у Топуском на III заседању ЗАВНОХ-а назначено је: „хрватски и српски народ у Хрватској потпуно су равноправни". Та одредба наведене Декларације била је саставни део свих устава НР Хрватске и СР Хрватске, од 1947. до 1990. године.[5]

За Србе у Хрватској, међутим, много су дуже трајале неповољне од повољних прилика. Заправо, неповољне прилике различитог садржаја и интензитета стално су постојале. Србима у Хрватској било је изузетно тешко за време Другог светског рата, када су хрватске усташе у Независној Држави Хрватској, заједно са својим нацистичко-фашистичким савезницима, спроводиле обимни, систематски, свеобухватни и бестијални геноцид, односно етноцид над српским народом. Тада су побијене стотине хиљада Срба. Остварено је паклено троструко „ППП" (поклати, покатоличити, протерати Србе).

Други геноцид, односно етноцид над Србима у Хрватској извршен је у грађанском етничко-верском рату 1991—1995. године, посебно 1995. године. У Хрватској је, наиме, националистичко-шовинистички покрет био јаче изражен крајем 60-их година XX века („маспок"). Нагло се разбуктао крајем 80-их и почетком 90-их година XX века. Имао је наглашено антисрпске карактеристике, што је посебно дошло до изражаја у пролеће 1990. године, за време предизборне кампање. За време те кампање према Србима се почео примењивати убитачни метод узнемиравања. Метод се састојао у свакодневном шиканирању, као што је некултурно и агресивно понашање на улици, узнемиравање деце, неизазване туче, пушкарање око кућа, уништавање имовине, силовање и безразложно убиство, итд. То је био битан разлог за побуну и бежанију Срба у Хрватској.

Ево неколико података из новије историје Хрватске који су важни за тамошњи српски народ:

— 6. маја 1990. године на изборима у Хрватској победила је Хрватска демократска заједница (ХДЗ). За време предизборне кампање (и раније) веома су наглашавани самохрватство, свехрватско и србофобија;

— 25. јула 1990. године у Србу (Лика) одржан је Сабор Срба, на коме је основано Српско национално вијеће, усвојена је Декларација о су-

---

[5] И л и ћ, Јован (1996). Географски и геополитички положај Републике Српске Крајине, у: *Република Српска Крајина*. Београд: Српско културно друштво „Сава Мркаљ", Топуско, и СКД „Зора", Книн, стр. 34.

вереној аутономији Срба у Хрватској и донета је Одлука о спровођењу плебисцита Срба у Хрватској, заказаног за 19. август исте године;

— 17. августа 1990. године Министарство унутрашњих послова Хрватске послало је специјалну јединицу у Бенковац да онемогући спровођење плебисцита. Срби су одговорили отпором и подизањем барикада. Тиме је почео рат за Крајину;

— 12. децембра 1990. у Загребу је Хрватски сабор усвојио нови устав којим се Република Хрватска проглашава националном државом хрватског народа. Срби су из статуса конститутивног народа преведени у статус националне мањине;

— 25. јуна 1991. проглашена је независност Хрватске и Словеније, чиме је фактички нестала СФР Југославија. Истога дана у Борову Селу одржана је велика Народна скупштина Срба из Славоније, Барање и Западног Срема, на којој је конституисана Аутономна Област Славонија, Барања и Западни Срем;

— 19. децембра 1991. (Свети Никола) у Белом Манастиру је Уставотворна скупштина крајинских Срба усвојила Устав и прогласила Републику Српску Крајину (РСК). Книн је постао њен главни град. РСК су територијално чиниле северозападна Далмација, већи део Лике и Кордуна, Банија, мањи део западне Славоније (508 км^2), те источна Славонија, Западни Срем и Барања. Имала је површину у износу од 17.028 км^2 и око 434.000 становника (јун 1993. године).[6]

— 1. маја 1995. хрватска војска и полиција напале су и убрзо заузеле западнославонски део РСК. То је била акција „Бљесак". Том приликом убијена су 283 српска војника и цивила и појавило се 15.000 избеглица;

— 4. августа 1995. („Црни петак") почела је и убрзо завршена акција хрватске војске и полиције на главни, западни део РСК (северозападна Далмација, Лика, Кордун, Банија), звана „Олуја". Тада је фактички нестала РСК. Велики број Срба изгнан је из Хрватске. Обављено је највеће етничко чишћење у Европи после Другог светског рата, на које тзв. међународна заједница (Уједињене нације, Европска унија и др.) није реаговала. Готово у целини је остварена дугочекана жеља великог броја Хрвата — Хрватска без Срба. За време „Олује" убијена су 1.942 лица српске националности. По подацима Документационо-информационог центра „Веритас" из Београда, у периоду 1990—1999. године, убијено је и нестало 6.808 Срба из Хрватске. Регионални распоред страдалих Срба је следећи: северозападна Далмација 1.637, Лика 1.155, Кордун 477, Банија 1.217, западна Славонија 1.095, источна Славонија, Барања и западни Срем 899, остали делови Хрватске 91, страдали Срби из Хрватске у Босни и Херцеговини 237.[7] Интересантна је чињеница да су војне сна-

---

[6] *Република Српска Крајина* (карта и одговарајући текст). Специјално издање бр. 11. Београд: Војска.

[7] Документационо-информациони центар „Веритас", са седиштем у Београду, има најпотпунију документацију о страдању Срба у Хрватској од 1990. године до данас. „Веритас" је објавио више публикација о назначеној проблематици, међу којима су најважније:

ге НАТО, као и војни естаблишмент САД, свесрдно помагали антисрпске снаге у грађанском рату у Хрватској и Босни и Херцеговини.[8] Требало је сломити српски отпор да би се њихов (западни) глобализам што безболније ширио и господарио што већим простором. Срби су за њих били непоуздан и неповољан сарадник и савезник.

Дакле, у рату 1991—1995. године Срби у Хрватској највише су страдали за време акција „Бљесак" и „Олуја". Међутим, и пре тих акција било је више напада хрватске војске и полиције на РСК, којом приликом су убијени и нестали многи Срби. Почело је 31. марта 1991. године на Плитвицама. Потом следе Борово Село, Задар, Сиск, Пакрачка Пољана, Марино Село, Госпић, итд. Године 1992. и 1993. хрватска војска и полиција извршиле су четири већа напада на РСК, и то: Миљевачки

---

1) *Српска Западна Славонија. Изгон I, мај 1995.* и 2) *Српска Крајина. Изгон II, август 1995.* Књиге су објављене на Цетињу 1998. године. Ево још неколико извора: Водинелић, Владимир (1991). Државни тероризам великохрватске власти. Зборник *Југославија које више нема*, Удружење правника Србије, Београд; Цацић, Петар (1991). *Срби у Хрватској на удару „расне револуције" у XIX и XX веку.* Београд; Старчевић, Вељко и Петковић, Никола (1991). *Хрватска '91. Насиљем и злочином против права.* Београд; Група аутора (1992). *Чињенице о западној Славонији.* Пакрац, *Република Српска Крајина. Коријени државности и настанак.* Музеј града Книна и Архив Крајине-Книн. Книн; Миљковић, Ема (1993). *Република Хрватска — етнички хомогена држава по сваку цену. Етничко чишћење Срба у западној Славонији.* Едиција „Етнички простор Срба", Књига трећа, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд; Крстановић, Жарко (1995). *Геноцидом против Срба (1992—1994)*, Београд; Паспаљ, Миле (1996). *Албум из Крајине.* „Јавност", Сарајево; Радуловић, Срђан (1996). *Судбина Крајине*, Београд; Бобетко, Јанко (1996). *Све моје битке*, Загреб; Штрбац, Саво (1999). *Злочин над Србима на простору Хрватске у периоду 1990—1999.* Београд; Зборник радова: *Срби избеглице, прогнаници и расељена лица крајем XX века.* Универзитет у Београду — Центар стратешке студије, Београд 2000; Врцељ, Марко (2002). *Рат за Српску Крајину 1991—1995.* Београд; Ковачевић, Драго (2003). *Крајина у договореном рату*, Београд: Српски демократски форум; Диклић, Момчило (2004). *Српско питање у Хрватској 1941—1950.* Удружење Срба из Хрватске и Српско културно друштво „Зора". Книн—Београд; Група аутора (2004). *Избеглице жртве етничког инжињеринга.* Београд: Хелсиншки одбор за људска права; Штрбац, Саво (2005). *Хроника прогнаних Крајишника.* Београд; Зборник радова (2005). *Грађански рат у Хрватској.* Београд: Удружење Срба из Хрватске и СКД „Зора"; *Злочин над српским народом.* Новине Српске радикалне странке „Велика Србија" бр. 2161 (јул 2005), Земун (Београд); Зборник радова (2005). *Геноцид у XX веку на просторима југословенских земаља.* Београд: Музеј жртава геноцида, Крагујевац—Београд, и Институт за новију историју Србије. И у *Војноисторијском гласнику* 1—2/1994, чији је издавач Војноисторијски институт из Београда, има више чланака о проблематици Срба у Хрватској.

[8] Снаге НАТО уништиле су 4. августа 1995. године у Републици Српској Крајини радаре на Пљешевици и ракетне системе у околини Книна. У исто време бомбардовали су српску избегличку колону у западној Босни. Пре тога (21. новембра 1994) бомбардовали су српске положаје у околини Удбине. Наредно бомбардовање тога војног савеза било је од 24. марта до 9. јуна 1999. године (78 дана) у СР Југославији, нарочито у Србији Обављена су и три бомбардовања Републике Српске (БиХ), и то: 10—11. априла 1994. године бомбардовани су војни положаји у околини Горажда, 5. августа 1994. године војни положаји у околини Сарајева и од 30. августа до 15. септембра 1995. године бомбардовано је више разноврсних локација у Републици Српској. Гледано у целини, извршена су огромна разарања и загађивања животне средине. Било је пуно и људских жртава. Дакле, НАТО је од свог оснивања 1949. године шест пута употребио војну силу и то увек против Срба. Извор: Marković, Brana (1996). Yugoslav Crisis and the World. Chronology of Events January 1990—December 1993. Institute of International Politics and Economies. Belgrade, Београд: Информативна служба Министарства спољних послова Србије и Црне Горе.

плато и Перуђко језеро код Дрниша (јун 1992), Равни котари код Бенковца (јануар 1993) и Медачки џеп код Госпића (септембар 1993). И у овим акцијама било је пуно српских жртава. Било је, разуме се, жртава и на хрватској страни, јер је то био немилосрдни грађанско-етнички рат.

У суровом грађанско-етичком рату 1991—1995. године из Хрватске је протерано 276.453 лица српске националности. Уништено је око 40.000 српских кућа. Потпуно је спаљено 380 српских села. Опљачкана је или уништена српска имовина, чија је вредност процењена на око 30 милијарди евра.[9] Срушено (спаљено) је 35, а оштећено 95 српско-православних храмова. Оштећене су две капеле и један манастир. Уништено је 28 парохијских домова, а оштећена су 22. Уништена су два гробља, итд.[10]

Напред описана велика несрећа, која је задесила српски народ у Хрватској 90-их година XX века, није случајна. Она је темељно припремана у командно-управљачком врху тамошње државе, па и црквене (римокатоличке) власти и управе. Као потврду овом исказу наводимо неке изјаве председника Хрватске др Фрање Туђмана. Он је изјавио да је срећан што му супруга није Српкиња ни Жидовка. У Загребу је 24. фебруара 1990. године изјавио: „Независна Држава Хрватска није била само пука квислиншка творба и фашистички злочин, већ и израз повијесних тежњи хрватског народа."[11] У августу 1991. године позвао је све Хрвате да буду спремни за општи рат. Изјавио је: „Српско питање у Хрватској биће ријешено тек онда када број Срба сведемо на 3% у укупном пучанству. Ако дође до рата ниједном Србину у Хрватској не гарантујем сигурност."[12] Тај, и такав Туђман („други Павелић", како га неки с правом називају) сада у Хрватској ужива велико поштовање.

Наведена жеља председника Хрватске Ф. Туђмана фактички је остварена, пошто је по попису становништва у Хрватској 31. марта 2001. године удео Срба у укупном броју становника Хрватске био свега 4,54% (табела 2). Подаци о верској припадности још су неповољнији. Наиме, по назначеном попису становништва у Хрватској је пописано укупно 195.669 православних верника или 4,41% од укупног броја становника (укупан број становника 4.437.460). Припадника Српске православне цркве било је свега 40.433.[13] То је чинило 0,91% од укупног броја становника Хрватске, односно 20,66% од укупног броја православних верника.

---

[9] Микелић, Борислав (2005). Како је отета Српска Крајина, *Велика Србија*, Август 2005. Београд (Земун): Српска радикална странка.

[10] Милеуснић, Слободан (2004). Кратак преглед историје Српске православне цркве на тлу Крајине и Хрватске. Зборник *Традиционална култура Срба у Српској Крајини и Хрватској*. Београд: Етнографски музеј у Београду, стр. 39—44.

[11] Дакић, Миле (1994). *Српске Крајине. Историјски темељи и настанак*. Книн, стр. 89.

[12] Вучинић, М. Михаило (2004). *Грађански рат у Хрватској 1991—1995*. Београд: Удружење Срба из Крајине и Хрватске. Београд, и Српско културно друштво „Зора", Книн—Београд, стр. 107.

[13] Табела 14. *Становништво према вјери по градовима/општинама* (2005). Попис 2001. Загреб, Документациони фонд. Библиотека Републичког завода за статистику, Београд (CD). Када је у питању вероисповедна структура становништва напомињемо да се 391 лице изјаснило као припадник једне од ових шест православних вероисповести: црногорске 44, македонске 211, грчке 46, бугарске 8, румунске 19 и руске 63. Остали су се изјашњавали уопштено као припадници православне вере, а то су углавном били Срби.

Наведени износи су јако ниски и неповољни, а посебно онај о броју и уделу припадника Српске православне цркве. Разлога за такво стање има много. Међу њима преовлађују страх од неповољних догађања и несигурност у свакодневном животу има битно место.

Први бегунци из Хрватске били су студенти, војна лица и њихове породице. Они су почели да беже у Србију 1990. године, када су се у Хрватској јаче манифестовали знаци сецесије и нетрпељивости према Србима. До краја 1991. године у Србији је већ било 45.580 избеглица, од којих 32.957 (72,31%) из Хрватске. Године1992. из Хрватске је добегло у Србију 23.890 лица, 1993. године 9.829, 1994. године 6.677 и у првој половини 1995. године 9.849 лица. Међутим, највише их је добегло у лето 1995. године, тј. за време злочиначке акције „Олуја". Тада, односно у другој половини 1995. године, добегло је у Србију 193.359 лица. У првој половини 1996. године добегла су 11.163 лица. Укупно је у назначеном периоду из Хрватске у Србију добегло 290.667 лица или 54,03% од укупног броја добеглих у Србију (укупно је добегло 537.937 лица. Из Босне и Херцеговине их је добегло 232.974 лица или 43,31%).[14]

Од наведеног укупног броја избеглих лица из Хрватске у Србију (290.667 лица), Срба је било 276.453 или 95,11%. Дакле, огромна већина. Укупно је у Србију добегло 496.356 Срба, што значи да је на добегле Србе из Хрватске долазило 55,69%. Остали су добегли из Босне и Херцеговине (42,36%), те у малом броју из Словеније и Македоније.[15] Највише добеглих Срба из Хрватске било је из садашњих општина Книн, Бенковац, Петриња, Глина, Грачац и Карловац, те из Града Загреба.[16]

Доспеће великог броја избеглица, нарочито 1995. године, изазвало је врло велике и разноврсне тешкоће и проблеме код народа и власти у Србији. Требало је за њих обезбедити смештај, исхрану, здравствену заштиту, школовање деце, итд. Истина, добијена је одговарајућа хуманитарна помоћ од разних домаћих и иностраних хуманитарних организација, али је највећи терет био тада и сада на држави Србији и српском народу. По подацима пописа избеглица из 1996. године, њих 55,2% нашло је смештај код пријатеља и родбине, 19,1% обезбедило је изнајмљени смештај, 10,1% смештено је у колективне центре, 4,7% обезбедило је сопствени смештај, а остали (10,9%) су се сналазили на разне начине.[17]

За време пописа становништва у Централној Србији и Војводини, који је обављен 31. марта 2002. године (на Косову и Метохији није било пописа становништва услед неповољних безбедоносно-политичких прилика), пописано је 379.135 избеглица. Од тог броја Срба је било 351.062 или 92,60% (табела 3). Највише је било добеглих Срба из Хрватске —

---

[14] *Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији* (1996). UNHCR — Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије, Београд, и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе, Подгорица, стр. 34.

[15] *Наведено дело*, стр. 41.

[16] Документациони фонд. Библиотека Републичког завода за статистику, Београд, 2005.

[17] *Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији*, стр. 43.

Табела 4. — Број, територијални размештај и национални састав избеглица у Централној Србији и Војводини. Стање: 31. март 2002. год.*

Територија	Укупно	Избегли Срби из:				Избеглице друге и непознате етничке припадности из:			
		Свега	Босне и Херцеговине	Хрватске	Других република из бивше СФРЈ	Свега	Босне и Херцеговине	Хрватске	Других република из бивше СФРЈ
Република Србија	379.135	351.062	121.524	218.383	11.155	28.073	9.945	14.742	3.386
Централна Србија	192.672	178.336	68.876	100.785	8.675	14.336	5.567	6.320	2.449
Војводина	186.463	172.726	52.648	117.598	2.480	13.737	4.378	8.422	937
Град Београд	111.300	103.786	37.528	63.584	2.674	7.514	2.886	3.859	769
Општине: Вождовац	8.690	7.999	3.057	4.733	209	691	226	396	69
Гроцка	5.991	5.779	1.782	3.897	100	212	68	123	21
Звездара	7.756	7.136	3.109	3.800	227	620	251	303	66
Земун	21.835	20.731	5.625	14.759	347	1.104	385	630	89
Нови Београд	16.028	14.434	6.090	7.702	642	1.594	649	764	181
Палилула	11.286	10.565	3.786	6.566	213	721	284	350	87
Раковица	5.656	5.325	2.006	3.204	115	331	120	184	27
Чукарица	13.977	13.096	5.123	7.662	311	881	354	429	98
Бачка Паланка	5.997	5.596	2.964	2.579	53	401	107	284	10
Зрењанин	7.252	6.668	2.702	3.836	130	584	234	308	42
Инђија	10.444	9.952	1.653	8.216	83	492	117	359	16
Нови Сад, град	37.599	35.036	14.907	19.608	521	2.563	1.028	1.397	138
Панчево	8.294	7.511	2.066	5.255	190	783	236	368	179
Рума	9.859	9.376	1.855	7.457	64	483	114	353	16
Сомбор	11.912	10.754	1.627	9.032	95	1.158	264	847	47
Сремска Митровица	7.348	6.891	2.362	4.404	125	457	170	256	31
Стара Пазова	12.582	12.071	2.590	9.364	117	511	132	354	25
Суботица	9.534	8.202	2.749	5.385	68	1.332	494	719	119
Шид	9.133	8.606	1.079	7.399	128	527	81	434	12
Лозница	5.645	5.481	4.389	860	232	164	92	61	11
Шабац	7.001	6.592	2.690	3.730	172	409	199	201	0

* Попис избеглица извршен је приликом пописа становништва у Републици Србији, који је обављен 31. марта 2002. године. Нема података за Покрајину Косово и Метохију, пошто у том делу Србије, због неповољних политичких и војнобезбедоносних разлога, није обављен попис становништва. Узете су у обзир општине у којима је пописано 5.000 и више избеглих Срба. Извор: *Избеглички корпус у Србији према подацима пописа становништва 2002. године*, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд 2004, стр. 39—41.

218.383 или 62,21% од укупног броја добеглих Срба у Србију (из Босне и Херцеговине их је добегло 121.524 или 34,62%). Од наведеног броја добеглих Срба (218.383) у Војводину их је добегло 117.598 (53,85%), а у Централну Србију 100.785 (46,15%). Највише је добеглих Срба пописано у Граду Београду — 63.584 (29,12%), и то највише у општинама Земун (14.759), Нови Београд (7.702) и Чукарица (7.662). У Војводини највише је било добеглих Срба из Хрватске у Новом Саду (19.608), те у општинама Стара Пазова (9.364), Сомбор (9.032) и Инђија (8.216) (табела 4).

Колико сада има избеглих Срба из Хрватске у Србији и колико уопште има Срба у Хрватској, тешко је утврдити пошто су статистички извори различити и непоуздани. Такође се не зна тачно колико се Срба избеглица вратило у Хрватску, у родни крај, а колико их се одселило у иностранство. По подацима Комесаријата за избеглице Републике Србије, Београд, и Српског демократског форума, Београд, из Србије се у Хрватску вратило око 60.000 избеглих Срба, а у иностранство их се одселило око 40.000. Највише их се одселило у САД, Канаду и Аустралију, те у Немачку, Француску и Велику Британију. Има их још доста који би желели да се одселе „напоље", али се до такве могућности тешко долази.

Срби из Хрватске, повратници у родни крај, па и велики број осталих (домицилних) Срба, живе у врло тешким животним условима. Имовина Срба у Хрватској увелико је уништена, оштећена, запуштена (обрадиво земљиште) или узурпирана (куће, станови, занатске и трговинске радње и др.). Наиме, велики број неуништених српских кућа и станова запосели су домицилни Хрвати (бивши суседи) или досељени Хрвати из Босне. Њих садашња хрватска власт споро исељава, односно врло споро и тешко Срби повратници долазе до своје имовине или станова на које имају станарско право. Но, најтрагичније је то што и сам живот Срба није безбедан. Као пример наводимо убиство старца (81 година) Душана Видића из Карина (Далмација), који је убијен у родном месту 18. маја 2005. године.[18] Истина, стање се у правно-политичком погледу и у свакодневном животу поправља, али споро и недовољно. То значи да би хрватска државна власт на свим нивоима требало да уради много више да би Срби у Хрватској били стварно равноправни с Хрватима у свим секторима и сегментима живота и живљења.

ЗАКЉУЧАК

Република Хрватска налази се већим делом на Балканском полуострву и мањим делом у Панонској низији. У западном делу Балканског полуострва Срби се први пут спомињу 822. године. Насељавали су пределе источно од реке Цетине, планине Пљешевице и међуречја Уне и Купе. То значи да су знатни делови садашње Републике Хрватске од до-

[18] Злочнн у Карину (2005). *Билтен* број 85, мај, Београд: Документационо-информациони центар „Веритас".

сељавања Словена на Балканско полуострво били насељени Србима. Главни предели претежно насељени Србима су северозападна Далмација, већи део Лике и Кордуна, Банија, западна Славонија и мањи предели у источној Славонији, западном Срему и Барањи.

Друштвено-политичке прилике за живот Срба у Хрватској махом су биле неповољне. На Србе се повољније гледало кад је заједно с њима требало савладати веће тешкоће везане за аустријску или мађарску политику према Хрватској (на пример, 1848, 1867, 1903). Леп пример хрватско-српске сарадње остварен је у Хрватско-српској коалицији (1905—1818). Партизански покрет у Хрватској (1941—1945) признао је Србима правно-политичку равноправност с Хрватима. Изузетно неповољне прилике биле су за време Другог светског рата у Независној Држави Хрватској, када су хрватско-муслиманске усташе спроводиле обимни, систематски, свеобухватни и бестијални геноцид, односно етноцид над Србима.

Други геноцид, односно етноцид над Србима у Хрватској извршен је у грађанском етничко-верском рату 1991—1995. године, посебно 1995. године. Тада се у Хрватској нагло разбуктао националистичко-шовинистички, антисрпски покрет и рат. Тамошњи Срби били су присиљени да се бране, те су 19. децембра 1991. године у Книну прогласили Републику Српску Крајину. Међутим, хрватске оружане снаге биле су војно јаче. Срби су били поражени и кажњени тоталним уништењем њихове имовине и масовним прогоном. У том суровом грађанско-етничком рату из Хрватске је протерано око 276.000 Срба. Убијено их је неколико хиљада. Уништено је око 40.000 српских кућа и спаљено 380 српских села. Спаљено је или оштећено на стотине српско-православних верских објеката. Вредност уништене и опљачкане српске имовине у Хрватској процењена је на око 30 милијарди евра.

У последњих неколоко година правно-политичко и безбедоносно стање у Хрватској је побољшано, те се из Србије у родни крај вратило око 60.000 избеглих Срба. У иностранство их се иселило око 40.000. Међутим, Срби повратници и даље живе у врло тешким животним условима. То значи да би хрватска државна власт на свим нивоима требало да уради много више на свеукупном побољшању животних услова Срба, иначе држављана Републике Хрватске, да би они били стварно равноправни с Хрватима у свим секторима и сегментима живота.

THE SERBS IN CROATIA BEFORE AND AFTER THE BREAK-UP OF YUGOSLAVIA

by

Jovan Ilić

Summary

The Serbs are first mentioned in the west part of the Balkan peninsula in 822. They populated the regions east of the river Cetina, mountain Plješevica and the area between the rivers Una and Kupa. It means that the significant part of the present Republic of Croatia had been populated by the Serbs since the settlement of the Slavs. The main regions mostly populated by the Serbs were north-west Dalmatia, the larger part of Lika and Kordun, Banija, west Slavonia and smaller sections in east Slavonia, west Srem and Baranya.

Social-political circumstances for the life of the Serbs in Croatia were mostly very unfavourable. Extremely unfavourable circumstances were during World War II in The Independent State of Croatia, when the Croatian ustasha fighters carried out an extensive, systematic, comprehensive and bestial genocide, that is ethnocide over the Serbs.

The second genocide, that is ethnocide over the Serbs in Croatia was carried out in the civil ethnic-religious war 1991—1995, specially in 1995. In these years, the nationalist-chauvinist, antiserbian movement and war suddenly flared up in Croatia. The Serbs living there were forced to defend, so on December 19, 1991 they proclaimed The Republic of Srpska Krajina. However, the Croatian armed forces were military stronger. The Serbs were defeated and punished by the total destruction of their property and mass expulsion. In that cruel civil-ethnic war, about 276.000 Serbs were expelled from Croatia, several thousand of them were killed. About 40.000 Serbian houses were destroyed and 380 Serbian villages were burnt. Hundreds of Serbian-Orthodox religious edifices were burnt or destroyed. The value of the destroyed or plundered Serbian property in Croatia was estimated at about 30 billion euros.

According to the official Croatian data, in the last several years about 60.000 Serbs-refugees returned from Serbia to their native land, mostly older persons or those who returned to sell their property and leave Croatia again. About 40.000 of them went to live abroad. However, the Serbs-returnees still live in very difficult conditions, discriminated in all segments of life, primarily when it comes to employment.

UDC 28-74(497.11)
Оригиналан научни рад

Мирољуб Јевтић

ИСЛАМСКО-ОСМАНСКО ДРЖАВНО ПРАВО У СРБИЈИ[1]

САЖЕТАК: Свака држава функционише кроз свој правни поредак и правни поредак показује природу сваке државе. С те тачке гледишта природа државе и власти која је функционисала на просторима српских земаља од момента османских освајања до престанка те владавине најбоље се огледала кроз право којим су се регулисали друштвени односи. Ако се тако посматра држава која је владала на просторима српских земаља, онда се јасно може констатовати да је она, по својој природи, имала основни циљ да остварује исламску доктрину. Сви правни акти којима се администрација у Цариграду служила да би несметано функционисала, имали су исламски карактер. Како је највећи део тих аката настао много пре него што је османска држава рођена, онда се они не могу називати османским, јер нису то били ни по пореклу ни по својој суштини. Што је посебно важно, интенција им није била одржавање турске националне идеје, како се то може закључити из великог броја историјских синтеза које обрађују тај део наше историје, већ тријумф ислама. Зато је то право најтачније назвати исламско-османским, јер је највећи део настао пре настанка османске државе и имао за циљ тријумф ислама, а османски је, јер се примењивао на територијама којима је управљала османска династија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ислам, шеријат, Османлије, Срби, исламизација, турцизација

Више је него очигледно да овако насловљена тема има за циљ да представи престанак „турске” окупације, како се то уобичајено говори, и настанак независне српске државе. Зато је веома важно указати зашто се уместо уобичајеног назива: турска држава, турско право, турска власт, Турци, овде користи друкчији термин у чијем садржају доминира ислам, чак пре него османски, што је мање али ипак коришћен назив за државу која је владала на просторима Србије све до 1912. године.

[1] Овај рад је рађен у оквиру пројекта 149006Д који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Разлог за то је једноставан. Историја се пише на основу докумената који се тичу одређеног периода, и што се верније користе односни документи то је слика приближнија реалности. Како се овде жели приказати онај ко је владао нашим просторима до 1912. године онда се суштина те државе мора представити преко најважнијих докумената која је она издавала. Преглед тих докумената показује следеће. Поменута држава се у њима не назива Турском. Како каже француски османиста Луј Базен „Царством називамо велику средоземну силу која се, до свог краја звала Devlet-i-Osmaniye, Османска држава" (М а н т р а н, 2002: 838), значи не Турска. У најважнијим документима, које су издавали, османски султани су апсолутно изостављали тај назив: Турска, Турци, итд. У њиховим повељама и уговорима, изјавама и уопште документима појам турски не фигурира. Означавајући себе они се представљају као, на пример, „падишах владар света" (С т о ј а к о в и ћ, 1987: 37). Или, на пример, шире „Ја султан и падишах Средоземља, Црног мора, Румелије, Анадолије, земље Рума и Карамана, земаља Зулкадра, Дијарбекира, Курдистана, Азербејџана, Персије, Дамаска, Алепа, Египта, светог Јерусалима, славне Меке и светле Медине, свих арапских земаља, Јемена, Џеде, татарске територије, као и бројних других земаља освојених несавладивом силом мојих светлих предака и мојих великих претходника, као и великог броја земаља које је освојила моја сабља из које избија пламен" (М а н т р а н: 193). Или рецимо он је „султан свих султана Истока и Запада" (М а н т р а н: 194), „Владар над владарима" (М а н т р а н: 194), онај који додељује круне монарсима на земљи" (М а н т р а н: 194), „божја сенка на земљи" (М а н т р а н: 194). Као што видимо чак и кад спомиње неке земље и народе ту Турака нема! Због тога Жил Вејнштејн вели „Ово царство на свом врхунцу било је *потпуна супротност националној држави*" и даље „Султан није био на челу само једне заједнице краљевина, већ је настојао да створи специфично царство, *које се не може дефинисати као Турско царство*" (М а н т р а н: 192—193).

То је ишло тако далеко да су ти Турци знали да своју земљу сами називају именом римског царства, јер су на територији те земље, односно у њеном источном делу формирали своју прву државу. Та се држава, како нас обавештава Острогорски називала „Иконијски султанат Рум". Говорећи о освајањима селџучког војсковође Сулејмана, Острогорски вели „Већ око 1080. г. Сулејман је био господар целе Мале Азије од Киликије до Хелеспонта. Овде, на старом византијском тлу, он је *основао султанат Рум, тј. Римски султанат*" (О с т р о г о р с к и, недатирано: 330) Говорећи о томе два француска истраживача веле: „Нису ли Турци исказивали безгранично дивљање свом бившем непријатељу кога су поразили? Три века после њеног освајања они су наставили да називају сада, своју земљу, *Римом*, док се хришћанство већ од крсташких ратова *напрезало да је назива Турском*" (C o u r b a g e - F a r g u e s, 1992: 194).

Према томе по званичним актима те државе она није била Турска и то значи да се она тако не може називати. Она је дакле само османска држава. Питање које се може поставити јесте зашто се онда, она, у бројним историјским синтезама и нашим и страним назива Турском? Одго-

вор на то питање садржан је у чињеници да су основни носиоци од оснивања те државе, у лингвистичком смислу били народи који су говорили неким од турских дијалеката. Они су били кичма војних одреда који су формирали и селџучку и османску државу и званични језик је „*био један облик турског*, иако је османски дијалект, да се послужимо терминологијом Жана Денијеа, пун елемената арапског и персијског језика" (Мантран: 193). Према томе оснивачи те државе били су туркофони и то је историјски тачна чињеница, али да ли су они и колико били Турци то је већ друго и много сложеније питање. За постојање нације и народа потребно је поред језика много више елемената. Нормално овде мислимо на націју у етничком смислу, али постоји и нација у правном и политичком смислу (Petit Larousse, 1962: 690), јер Турци које ми познајемо данас народ су беле расе. Најозбиљнији историјски извори говоре да су преци Турака били монголоиди, тј. припадници жуте расе. Судећи по томе данашњи Турци су у потпуности променили свој генотип и фенотип и немају више везе са својим монголоидним прецима, осим преко језика који су сачували. О томе Филип Хити, један од најпоузданијих савремених историчара арапског света каже: „Јексартес /Сир Дарја/ је више него Оксус /Аму Дарја/ чинио природну, политичку и расну границу између Иранаца и Турака и прелаз преко њега значио је први директни изазов од стране ислама *монголоидним* народима и будистима" (Хити, 1983: 201). И даље „све док нису *монголоидни Турци*, нови расни елемент, преузели барјак вјере Мухамедове" (Хити: 195).

Арапи и остали муслимани у њиховим редовима, пре свега исламизовани Персијанци, прелазе на подручје монголоидних Турака већ у VIII веку и то на самом његовом почетку. До 710. године освојени су Самарканд и Бухара а 751. Ташкент (Хити, 1983: 201). Тада турске жене постају плен белих арапских освајача и настају снажна расна мешања. Касније масе Турака прелазе у службу халифата и долазе у додир с исламизованим белим Персијанцима с којима настаје вишевековни период расног мешања, тако да се може поставити питање каква је расна структура Турака у време њиховог доласка у Малу Азију, Анадолију или Византију, назовимо је како хоћемо, после првих провала а нарочито после битке код Манцикерта 1071. године када се формира Римски султанат (Острогорски: 326). Тачније речено колико су они уопште антрополошки уопште Турци? Туркофони сигурно јесу. Али ти туркофони немају турску народносну свест, већ себе доживљавају као муслимане, то је њихова примарна колективна одредница.

Шта се од тада дешава на подручјима Мале Азије, односно силом освојене Византије више је него познато. Бројне анализе говоре о процесима сталног мешања тих туркофона и локалног хришћанског становништва. Поменути француски истраживачи веле: „Четири века после рађања ислама Анадолија је била скоро у потпуности хришћанска /XI век прим. М. Ј./ њених 7—8 милиона становника давали су утисак о једној компактној маси. Четири века касније анадолско хришћанство било је здробљено. Када је Константинопољ пао оно није бројало више од 400.000 верника" (Courbage-Fargues: 192—193).

Цитирајући бројне изворе између осталог и Марка Пола поменути аутори показују како двеста година после Манцикерта значи око 1271. године туркофони још увек чине мањину окружену грчком и јерменском већином (C o u r b a g e - F a r g u e s: 194). Муслимани су организовали отмице и пљачкашке походе против својих суседа. Посебно су отимали жене, а те жене, значи Јерменке и Гркиње, су рађале децу (C o u r b a g e - F a r g u e s: 194). Посебно је важно да су се мешали сви и обичан свет је отимао жене, али и муслиманске туркофонске вође. Тако познати светски исламолог и турколог Бернар Луис даје податке да су у XIV веку, а то је време Маричке битке и Косовског боја „Муслиманске аристократске породице које су владале султанатом Рум *биле једном својом половином грчког порекла*" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 20). А то су морали бити и потчињени тј. вазали ових селџучких господара, утемељивачи династије Османовића и њихови наследници: Осман, Орхан, Мурат и Бајазит. Георгије Острогорски нам даје прецизне податке о томе. Он каже да је Јован Кантакузин дао османлијском вођи Орхану, сину оснивача династије Османа, своју кћер Теодору за жену (О с т р о г о р с к и: 484). Осим тога Орханов син Халил се оженио ћерком византијског цара Јована V (М а н т р а н: 25). Сам Орхан је рођен из везе Османа и чувене лепотице Малхатун, коју је Осман отео (М а н т р а н: 19). Иначе и Орхан је имао другу жену која је отета после ликвидирања њеног вереника управника града Билецика и то на сам дан венчања (исто: 16). То показује како је долазило до мешања крви између тих туркофона и становника Мале Азије Грка и Јермена.

У Византију, која је како видимо бројала 7—8 милиона становника продрло је према проценама арапског путописца Ал-Умарија од 152—555 хиљада туркофона које он назива Туркменима (C o u r b a g e - F a r g u e s: 198). Клод Каен специјалиста за преосманску турску историју тај број цени на 200—300.000, затим још неколико десетина хиљада Татара и неколико хиљада Персијанаца. „То је укупан број муслимана који су у два таласа освојили долину од XI—XIII века". Како кажу поменути стручњаци за демографију Курбаж и Фарг: „Било је довољно да у свакој генерацији један од седам хришћана напусти своју веру ... да би од седам милиона хришћана 1071. године остало 400.000 1520. године, и да путем мешања 200.000 муслиманских миграната без икаквог новог прилива из Централне Азије створе 4,6 милиона људи" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 200).

Како се то дешавало у конкретној ситуацији и како су се Грци претварали у муслимане али и у туркофоне види се из следећег податка који даје Мароканац Ибн Батута „Већина особа који обављају разне послове у Ладхику /сада Денизлију/ су Гркиње, зато што овде има много Грка који плаћају данак. Они плаћају султану разне намете као *главарину* и друге. Оно по чему се разликују /од муслимана прим. М. Ј./ јесте дуга капа ... Људи из тога града не одбацују ружне обичаје, шта више становници читаве земље их врше. Они *купују лепе грчке робиње* и дозвољавају им да се проституишу, свака од њих мора да зараду предаје своме господару" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 201). Курбаж и Фарг томе додају „Сло-

бодне или робиње хришћанке су се удавале за муслимане. Поставши по закону и саме муслиманке, својим потомством су увећавале редове ислама" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 201—202).

Зато су, додају они „једним великим делом Турци из Турске, сигурно византијског порекла" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 204). Тако формирани „Турци" су кренули у Европу и дошли у додир са средњевековним српским државама. Према томе ти сукоби нису никако били сукоби Срба и Турака. Никако јер противници који су били наспрам Срба, како видимо, антрополошки нису били Турци. Говорећи о томе Гибонс вели „Орхан (1326—1359) је прешао Дарданеле да би продро у Европу, он је регрутовао своје трупе у Анадолији: каже се око пола милиона људи. Номади који су дошли из Централне Азије нису били у стању да му понуде толики број људи, јер су били одсечени од своје матице. То значи да су ове трупе могле да буду мобилисане само међу покореним народима, нарочито Грцима које је он учинио својим војницима" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 199—200). Ову чињеницу Гибонс још прецизније дефинише кад каже „Пошто су једноставно променили име и религију византијски Грци су се представили пред историју као нова раса и нација која је прихватила нове задатке и тако су осигурали дуговечност Византије под исламским рухом" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 198). Он даље додаје „*Грешка је називати Османлије Турцима*. Та *заблуда је тако често понављана* да су чак и саме Османлије пале у њу, мада су се они увек сматрали различитим од Турака" (C o u r b a g e - F a r g u e s: 198).

Ствар је дакле више него јасна. Још пре него што су дошли у додир с нама централноазијски Турци[2] су доживели више биолошких тј. антрополошких метаморфоза и завладали српским земљама када је њима већ доминирала грчка и остала малоазијска нетурска антрополошко-биолошка структура. После великих победа и постављањем граница у центар Мађарске до Пеште тај се процес још више убрзао. Тада долази до таквог мешања да се о Турцима заиста више не може говорити, ако се под тим подразумева било каква антрополошка блискост народа који се тим именом зове. Одвођење огромног броја робова из Србије и Бугарске, затим Влашке, Албаније, Мађарске али и Украјине, Пољске, Русије и Аустрије довело је до таквог мешања које се не може ни мерити. Уосталом држава се службено зове Османско царство, како смо већ рекли, а појам Османлије не значи ништа друго него поданик османског султана. Значи Османлије су, у неку руку, и Срби и Бугари и Грци, итд. Сви извори то потврђују па нормално и они које су писали најистакнутији западни османисти. О томе, на пример, Пол Димон, описујући школе у време танзимата, значи пред пропаст царства у XIX веку, вели „У складу с идеологијом танзимата, установа /мисли се на школу прим. М. Ј./ је била отворена *не само за муслимане него и за припаднике мањина*. То је био

[2] Појам туркофони није наш. Чули смо га на једном конгресу у Москви 1994. године. Изговорио га је Енајатола Реза, професор историјске палеонтологије на техеранском универзитету и уредник Велике иранско исламске енциклопедије. Казао је „Турци не постоје, постоје турскојезични народи".

посебно упечатљив начин да се сви саставни делови османске популације позову да учествују у модернизацији земље” (М а н т р а н: 579).

Посебну индиферентност према нацији испољавали су султани. Жил Вејнштејн о томе каже: „Султани нису уопште размишљали о некаквој чистоти расе, па су *остављали потомство с конкубинама различитог порекла*. Такав менталитет, туђ сваком модерном схватању расе и нације падао је у очи савременицима” (исто: 193—194). Султан се окруживао великодостојницима који су били доведени као робови на двор, значи били сами рођени као немуслимани и не-Турци. Они су добијали највише функције и стварно владали царством. Тако су међу „четрдесет седам великих везира који су се смењивали између 1453. и 1623. године само петорица били турског порекла. Међу осталима било је једанаест Албанаца, шест Грка, један Черкез, један Јерменин, један Грузин, један Италијан, док их је десет било непознатог порекла” (исто: 206). Ти везири су махом били робови и они су се женили султановим кћерима, а оне су им рађале децу чији су потомци, данас „Турци” (исто: 212). Можемо се питати колико су деце у браку с туркофонкама изродили ови великаши исто као остали бројни хришћани који су примали ислам? Што је посебно важно сами туркофони нису волели име Турчин бежали су од њега. Гијом Постел који је имао прилике да се у самој садашњој Турској упозна с онима који би требало да буду Турци и чији потомци данас живе у турској држави вели: „Турци више од свих народа на свету мрзе своје име, *па га ни владари ни приватна лица не користе у званичним документима. Нема тога ко не сматра увредом да га назову Турчином*, тако да се чини да реч Турчин звучи као да се каже простак” (исто: 194). И то траје све до престанка постојање османске државе. Један од идеолога савременог пантурцизма пишући о националној свести, оних који би требало да су кичма нације, Анадолцима, и то пред сам колапс империје у I светском рату вели: „До пре три године *Османски Турци су себе сматрали само као муслимане и никад нису сматрали своју націју као націју која постоји као посебна націја. Анадолски сељак је реч Турчин схватао као синоним с речју Казилбаш*” (Alp, недатирано: 7). А то значи онај ко носи на глави црвену капу-црвеноглави (исто). Значи Турчин за Турке значи нешто сасвим друго од нације. Парадоксално али истинито појам Турчин је фигурирао на Западу и, на пример, код Срба, али он није имао национално значење. И савременици који су писали о односима између Срба и „Турака” у нашим земљама нису под појмом Турчин подразумевали етничког Турчина, већ припадника ислама, отуда термин потурчивање а не помуслимањење што је исправније. Вук Караџић који живи у тој „Турској” међу тим „Турцима” и који савршено зна о чему је реч вели: „у царству турскоме ко гођ вјерује у свеца Мухамеда он се зове и јест Турчин... истина је да је сваки Турчин у своме царству племић” (С т а н и с а в љ е в и ћ, 1987: 8). Када се ствари овако представе онда се види да су сви односи „Турака” и Срба у Србији били уствари односи хришћана и муслимана од момента првог сусрета до освајања српских земаља и до момента коначног ослобађања после 1912. године. Османлије су као једину идеологију имале ислам. А ислам као религија не познаје

европски појам нације. О томе нам некада познати муслимански јавни радник Осман Нури-бег Фирдус каже: „Бити у исто вријеме муслиман и осјећати се национално то није могуће. Ислам је пречи од народности" (Терзић, 1998: 302). Ова теоријска поставка која има своје теолошко оправдање засновано на Курану је, како видимо, нашла пуну потврду у историји Османске државе. Како је у исламу право најтипичнија манифестација верског учења, то се ислам изражава кроз право и државу. Како вели професор Исламског теолошког факултета у Сарајеву Фикрет Карчић: „По исламском схватању државна власт је подвргнута праву. Главна дужност државног поглавара је заштита и провођење шеријата" (Карчић, 1986: 101).

У складу с тим османски емири односно бегови, а касније султани су прихватањем ислама као главну обавезу добили да спроводе шеријат. Значи не неко турско секуларно право, него право настало на основу Курана које с Турцима није имало никакве везе. Своју акцију против хришћана и у Византији и против Срба они су доживљавали искључиво као исламску мисију. Један од најпознатијих историчара савремене Турске Халил Иналџик о томе вели: „Газа[3] — свети рат био је као идеал значајан чинилац у оснивању и развоју османске државе. Друштво у тим крајевима саобразило се с посебном културом и било прожето идеологијом непрекидног светог рата и несусталог ширења дар ул ислама све док не обухвати читав свет" (Иналџик, 1974: 11). Према томе ништа у тој идеологији није асоцирало на турску националну идеју. Тежња је била да се неверници подвргну власти шеријата јер тако жели Бог.

Кад су наше земље освојене и у њима успостављена владавина представника османске династије њен легитимитет и правни поредак се заснивао на ханефитској форми сунитског ислама који је био владајућа идеологија Османског царства. Значи био је то правни поредак који није имао никакве везе, не само с Турцима него ни с Османлијама. Они су га само прихватили, а његов творац био је Абу-Ханифа (700—767. г.) један од великих правних и политичких теоретичара сунитског ислама и становник Багдада који је живео и у Омејадском и Абасидском халифату (Смаилагић, 1990: 11).

Према томе то право на коме се заснивала Османска држава било је исламско верско право, а не турско, и сви односи који су се формирали између Срба и „Турака" били су регулисани тим правом, осим неких области за које шеријат није имао решења. Познати и ауторитативни професор београдског Правног факултета Мехмед Беговић говорећи о праву којим су Османлије владале нашим земљама вели да се оно заснива на четири извора: 1. шеријатско-правни прописи као *основни* законски прописи; 2. уредбе са законском снагом (кануни и фермани); 3. пракса врховне управе (урф) и 4. обичајно право — адет (Беговић, 1956: 2). Значи нема сумње да је први извор апсолутно исламски и да се не може називати ни османским, али друга два јесу и они су право које

[3] Газа је синоним за џихад. Отуда *ґази* или газија јунак у светом рату гази. Руски муслимани веома често користе арапски плурал од појма газа, *ґазаваш*, као сингулар.

је донела османска држава па се могу сматрати османским. Али ни они турским што смо већ објаснили, већ само османским. Но, ако имамо у виду да су и кануни и фермани доношени тако да је у њиховом стварању улогу играо султан, затим шејх ул ислам као контролор исправности кануна у смислу усклађености са шеријатским правом онда се и они не могу одвојити од ислама. Сама израда кануна или фермана била је поверавана човеку који је имао верско знање, и тек кад би шејх ул ислам, као првосвештеник, дао своје мишљење да је акт у складу с исламом долазила је потврда султана да се тај канун или ферман може усвојити (исто: 2—3).

У циљу очувања поретка морале су да се изврше измене и допуне у кривичном законодавству и другим врстама права. Јер шеријатско кривично право није санкционисало неке радње које је требало санкционисати. Тако је ту присутно законодавство које је рођено у Османском царству и може се сматрати османским. Али и тада оно је морало бити у складу с основним циљем државе — очувању поретка заснованом на шеријатском праву. Тако су током времена проглашена нова кривична дела која су санкционисала судску праксу коју су спроводиле кадије тј. судије. Али и тада та пракса је морала бити у складу са шеријатом. То је посебно постало значајно после 1517. године када султан Селим I добија и титулу халифа (И в а н о в, 1984: 32), значи представника Мухамеда и предводника читавог исламског сунитског света. Тада владар-халиф као „врховни тумач шеријата и врховни судија" (Б е г о в и ћ: 5) преноси то своје овлашћење на кадије, тако се дефинишу нова кривична дела. Али су и она у основи заснована на идеји чувања чистоте праве вере и исламском карактеру државе, а посебно ауторитета халифа који ће за своје поступке одговарати на небу.

Четврти извор права који је коришћен у нашим земљама за време османске владавине био је обичајно право које се називало адет. То је у суштини било наше средњевековно право које је изгубило државну потпору с успостављањем османске власти и могло да се примењује само уз дозволу власти, ако не противуречи интересима државе. Али ни то право није османско, већ наше српско средњевековно право, па се ни оно не може назвати ни османским а камоли турским, што је посебно важно право Срба, а у ствари за администрацију из Цариграда само хришћана, да се користе својим обичајним правом јесте последица шеријатско правних прописа насталих на основу Курана. Куран наиме предвиђа да се џихад — исламски свети рат води против „следбеника Књиге" у ствари хришћана и Јевреја све док не пристану да се потчине муслиманској држави и док као знак те потчињености на почну да плаћају главарину, порез по глави отуд назив. Тај порез плаћају сви мушкарци немуслимани, пунолетни, здрави телом и духом. Он се у исламској фискалној терминологији означава арапским именом *џизја* (M a w e r d i, 1982: 299). Кад пристану на то они могу сачувати своју веру, али ће имати ограничена верска и политичка права, тј. биће дискриминисани јер желе да сачувају своју религију. Очување вере подразумева очување личног статуса који се регулише њиховим правом, које пошто губи обавезну снагу зако-

на, постаје адет, односно, обичај. Али га у неким случајевима могу примењивати и шеријатски судови, кад шеријатски судија процени да је од користи за државу тј. ислам, да адет примени. Тај институт исламске државе примењује се на основу Куранског ајета 29 из суре или поглавља IX „Борите се противу оних којима је дата Књига а који не вјерују ни у Алаха ни у онај свијет, не сматрају забрањеним оно што Алах и Његов Посланик забрањују. И не исповједају истинску вјеру све док не дају главарину послушно и смјерно" (Куран, 1984).

Колико је само ислам тј. шеријат био једини прави регулатор правног живота најбоље се види из податка да „По свом ступању на престо, *према исламској традицији*, падишах није био обавезан да прихвати акте који су издали његови претходници, већ је морао да потврди сваки појединачно, да би они имали правну вредност" (Мантран: 199). Зар то не говори више него јасно какву су вредност имали сви други правни акти осим шеријата?

Каква је била позиција султана у односу на шеријат види се из следећих ставова „падишах није имао никакву моћ по шеријатским питањима, он није могао да их разрађује, нити да их прилагођава. Није му било дозвољено ни да их тумачи, јер је то било искључиво право верских правника (муфтија) које је он постављао и опозивао, *али којима није могао* да се меша у одлуке" (исто: 200—201). Због тога се дешавало да султани буду чак и свргавани, а тада је на то пресудну улогу имао шејх ул ислам који је издавао фетву (верско правно мишљење) да је султан прекршио шеријат и да му самим тим поданици не дугују покорност. Више наследника султана Сулејмана законодавца доживело је ову судбину (исто: 225).

Коначно се може закључити да је правни поредак који је владао у царству у основи био исламски. Тачније речено да, када је реч о основном закону, да је то био шеријат и да се не може за њега никако употребљавати термин турско нити османско право. С друге стране, када је реч о канунима, ферманима и пракси врховне управе она се може назвати османском, али опет не турском из свих претходно наведених разлога. Како је шеријат ипак био оквир свих осталих извора права то је једини тачан назив за право, које је регулисало односе на подручју српских земаља од 1371—1912. године исламско-османско. Исламско јер је у основи то било исламско верско право, а османско јер се радило о Османској држави, а не о другим муслиманским државама које су постојале паралелно с Османском или пре ње.

Освојивши српске земље и успоставивши у њима свој правни поредак Османлије су Србе третирали као хришћане тј. људе књиге који су с државом склопили уговор о подаништву којим им се признавао статус *зимија*, штићеника исламске државе (исто: 360). Срби су значи били третирани искључиво као немуслимани — *ахл ал китаб* — људи књиге (Ronart, 1959: 27).

Француски османиста, већ поменути, Жил Вејнштејн о томе каже „На Балкану као и у остатку Царства, разне јеврејске и хришћанске заједнице уживале су статус зимија, *који је исламским законом, био намењен*

народима књиге допалим под муслиманску власт" (М а н т р а н: 360). Значи сасвим јасно нигде се, као њихова доминантна одредница, не помињу Срби. Нормално зна се да између Срба, Грка, Влаха, православних Албанаца, итд., постоје разлике али сви они су за државу само зимије зато што су немуслимани. А и сами Срби тако доживљавају „турску" власт. То је власт муслимана није то владавина етничких Турака. Поготову што велики број муслимана, с којима они опште и који представљају османску власт чине њихови истурчени земљаци или други Балканци који су примили ислам.

Срби су своју државу изгубили после војничких пораза које је исламска војска водила у име џихада, односно газе, Србија је тако постала део дар ал-ислама (земље ислама) и према исламском веровању и праву требало је то да остане све до судњег дана, значи до краја овога света. Један од најутицајнијих исламских теоретичара прошлог века Мавдуди је о томе рекао: „Стога је императив за муслиманску партију ... да се она не смије задовољавати успостављањем исламског система владавине само на једној територији, него треба ширити исламски систем унаоколо гдје год може досегнути" (М а в д у д и, 1992: 77). Систем норми који им је наметнут био је систем дискриминације. Како вели Маверди кога смо споменули „Главарина и харач су два намета којима Алах оптерећује политеисте у корист верника ... и један и други порез се наплаћују политеистима да би означили да су они мање вредни и да су понижени" (M a w e r d i: 299). Израз који се овде користи — политеисти — не треба да збуни. То је веома честа пракса у исламској теорији да се људи књиге изједначавају с политеистима па чак и с неверницима. Османски документи то јасно показују. Тако, на пример, поменути Браничевски тефтер говорећи о Србима који плаћају порез спомиње категорију „спахија неверника", мада преводилац, знајући о коме је реч то преводи као „спахије хришћани", али у напомени на истој страни вели да у оригиналу стоји спахије неверници и даје тај појам у латиничном препису где јасно наводи оригинал где стоји „кефере спахиси" (С т о ј а к о в и ћ, 36), што је изведеница истог корена из кога настаје и арапски појам *куфр*, што значи неверништво и *кафир* =неверник (Ш к а љ и ћ, 1989).

Поменути браничевски тефтер у преводу рано преминулог османисте Момчила Стојаковића јасно показује да су муслимани православне Србе називали неверницима. Исте нам податке даје и познати османиста Глиша Елезовић који показује како османске власти неког Божика из Скопља третирају као неверника, али је очигледно да је реч о хришћанину коме се гарантују извесна права која имају зимије (Е л е з о в и ћ, 1952: 8).

Углавном Србима је као неверницима био наметнут положај у коме су они имали „нижеразредну позицију другог реда... Не само што су посебни порези — првенствено џизја и испенџа били придодати ... укупним наметима које је плаћала раја, већ су били предмет многих дискриминаторних мера којима се изражавала инфериорност њихове позиције. Османлије су, у том погледу, били верни традицији исламских држава" (М а н т р а н, 361). Намерно смо цитирали Мавердија, да би се видело

да су мере које су примењивале Османлије биле само строга примена исламског права и да то с турском идејом нема никакве везе.

Због тога су Срби, ако су као појединци хтели да се ослободе пониженог положаја, могли то да учине само преласком на ислам. Али би тада као муслимани имали задатак да се заувек одрекну своје прошлости и да се вежу за халифа. А ако су хтели да обнове своју државу онда су морали да сруше исламски поредак и правни систем и да успоставе своје национално право, које је једино могло да гарантује обнову слободе.

С те тачке гледишта Први и Други српски устанак, који су ударили темеље савременој српској држави су, с тачке гледишта османске државе, били искључиво побуна немуслимана против богом датог поретка. То значи није био национални устанак, јер Срби и нису били третирани као нација.

Чак и кад се спомиње национална припадност Срба, они су третирани као они који нарушавају исламски поредак и желе да сруше део дар ал ислама и претворе га у дар ал харб — земљу рата, значи — исламу — непријатељску земљу.

Као резултат устаничких борби у Првом српском устанку рађа се прво српско независно, и од ислама ослобођено право. Али то је трајало кратко. С рушењем Првог српског устанка престаје овај правни поредак.

Шеријатски правни поредак поново се успоставља и то изазива Други српски устанак. Као резултат тога устанка долази до реализације извесног степена српске аутономије што ствара претпоставке за замену исламског права законима које су створили Срби, односно њихова аутономна власт. Тада се ствара српско-османска мешовита власт (П е р у н и ч и ћ, 1970: 7). Тада се јасно издвајају муслимани и хришћани, на један специфични начин. Они су били издвојени и до тада, јер су муслимани били господари, а хришћани потчињени. Сада се та подвојеност види на један други начин. Али она опет јасно има за демаркациону линију веру. Сви хришћани у Србији: Срби, Цинцари, Грци, Цигани, итд., били су под управом власти коју именује кнез Милош, а сви муслимани били туркофони, потурчени Срби, Шиптари, итд., су под јурисдикцијом кадије и муселима (исто). За муслимане се примењује шеријатско право, а за хришћане, то је прави назив а не само за Србе, полако се почиње стварати српско право за све области правног саобраћаја, најпре за грађанско-правно, а затим и кривично законодавство. При томе су османске власти лакше дозвољавале ширење аутономије у области грађанског права што је логично, јер је мање задирало у питање државног суверенитета, а и раније је та аутономија кроз адет на известан начин функционисала. При томе је врло важно разјаснити зашто се право којим се регулишу односи међу хришћанима назива српским правом, док за муслимане и даље остаје назив исламско. Па право које се ствара да би регулисало односе међу хришћанима било је иницирано од оних који су хтели српску националну државу и зато се то право назива српским, а зашто се право које је и раније регулисало односе међу муслиманима назива исламско-османским је већ разјашњено.

Тако почиње развој српског права које је своје почетке, могло би се рећи, почело да добија после Свиштовског мира 1791. када је успостављена извесна аутономија (Божић, Ћирковић, Екмечић, 1972: 208—210), али која ја како смо рекли поништена јаничарским терором 1801. године (исто: 211). У односу на исламску концепцију државе ово право и темељи државе који се њиме успостављају представљају негацију концепта дар ал ислама на територији Србије под Милошевом управом, бар према учењу о дар ал исламу које је тада било важеће. А оно је подразумевало сву пуноћу примене исламског права на једној територији, што је у Србији било онемогућено у оном делу права који су доносили сами Срби. Тако Србија номинално остаје дар ал ислам, али се суштински претвара у дар ал ахд. А дар ал ахд је она територија која према шеријатском праву чува извесну аутономију у односу на исламску власт којој признаје сизеренство на тај начин што јој плаћа уговором предвиђен данак, тј. неку врсту џизје (Бахлул, 1987: 34). Важно је истаћи да је дар ал ахд био у принципу прелазни статус у коме се једна земља налазила у првој фази освајања од стране муслимана, а овде је била реч о постепеном укидању исламског суверенитета и права и одвајању од дар ал ислама, што је потпуно супротно идеји коју ислам има.

Најзначајније промене у правном положају Србије представљају се у хатишерифу из 1830. године којим се Србији признаје аутономија. У најважнијим историјским синтезама се као прва добит за Србе, о којој говори тај хатишериф, наводи гаранција о слободи вероисповести (Историја српског народа, 1994: 120).

То јасно показује верски карактер српске еманципације, а као знак слободе се истиче да је по први пут после 1813. године била дозвољена слободна звоњава на београдској цркви (исто: 120). Тако се рађају претпоставке за развијање српског правног поретка на основу тога хатишерифа. Најзанимљивије од свега јесте то да Османско царство остаје верска и ненационална држава, али се бивши београдски пашалук све више развија као национална аутономија. Тако власт из Цариграда сама, под притиском нужности, мења устројство једног дела своје државе што је шеријатски недопустиво. Устави из 1835. и 1838. године санкционишу Србију као националну аутономију и то је незамисливо у шеријатској теорији државе на којој се царство заснива. Тако је у „турском" Уставу, који је Србији 1838. године хатишерифом дао Цариград записано „жељима моје провинције Србије за њину верност и приврженост" (Божић, Ћирковић, Екмечић: 225).

Србија је тако била дефинисана као национална аутономија што је све створило претпоставке за укидање исламског правног поретка и рађање српских закона на основу овога, додуше, „турског" али ипак Устава аутономне Србије. С овим акцијама је настављено, па је тако дошло до признања државне независности Србије и Црне Горе, двеју српских држава на Берлинском конгресу 1878. године чиме су Србија и Црна Гора престале да буду дар ал ислам и постале, са исламске тачке гледишта, дар ал харб, што су и биле пре освајања у XIV веку. Исламско-османски правни систем је укинут и у обе земље уведено потпуно национално право.

Нажалост, Европа која је одлучивала о свим тим процесима није водила рачуна о исламском праву. Према њему, све земље које су насилно, противно својој вољи, постале дар ал ислам и освојене су мачем, муслиманске су све док муслимани могу да их држе. Кад то више нису у стању онда је губитак божја воља. С те тачке гледишта било је бесмислено тражити накнаду за ослобођену земљу. Европа је упркос томе Берлинским уговором наметнула Србији обавезу да обештети муслиманске кориснике земље, иако су многи од њих, тек неколико десетина година раније до те земље дошли силом, отимањем од хришћана, тј. Срба (Стојичић, 1987: 15).

Ако Ранке вели да историју треба писати онако како је било, онда је логично да није добро о историји државе, која је владала нашим крајевима до 1912. године, говорити непрецизно. Зато, ако се говори о имену државе онда се мора рећи да је то била *османска* држава.То није била турска етничка држава. А ако се говори о праву којим је та држава остваривала своју улогу онда се то право може називати само: *исламско-османским* а никако друкчије. Јер ако је основни извор права била ханефитска верска школа сунитског ислама, а њен утемељивач Абу Ханифа је умро отприлике пет векова пре рађања државе о којој говоримо, јер Осман утемељивач, влада од 1280. (око) — 1324. (око), онда то право никако не може назвати османским, још мање турским. Ако би му се хтела дати национална одредница онда је оно арапско право настало у халифату. Али није оно ни арапско јер му је циљ остваривање куранске поруке. Што се тиче друга два извора: 1. уредби са законском снагом (кануна и фермана) и 2. праксе врховне управе (урф) који су продукт османске јуриспруденције они се могу називати османским правом, али како су и они морали пре свега бити у складу са шеријатом у ханефитској форми, то се ни они не могу одвојити од ислама. О четвртом извору, адету, нећемо ни говорити, јер се не тиче муслимана него хришћана у овом случају Срба. Друго имајући у виду да је гро норми, које су регулисале друштвене односе, биле засноване на ханефитском праву, а да су кануни и фермани били само допунски извор права, то остаје као закључак да се право којим се владало у нашим земљама и целој држави може називати само *исламско-османским*, и то прво исламско, па тек онда османско.

Други разлог који је такође важан јесте што се истицањем појма турска власт, турска држава, итд., замагљује историјска истина. Кад се каже да је турска војска на Врачару спалила тело Светог Саве онда се може закључити да су мотиви били скривени у остваривању турске националне политике. Али ако се истакне да је та војска била руковођена фетвама шејх-ул ислама онда је јасно да су такви циљеви били верски мотивисани. Друго не зна се шта се крије иза имена великог везира Синан-паше. Може се помислити да је реч о етничком Турчину. Стварност је друкчија. Синан-паша био је Албанац као и већина његових војника који су тај акт учинили (Томић, 1913: 16). Исто тако се за османску војску из Босне која је напала српске устанике 1806. године може помислити да је реч о етничким Турцима, ако се каже да је то турска војска, а

то је војска састављена од босанских муслимана чији је матерњи језик српски (Кемура, 1916). Све то чини нам се показује да је овакав начин третирања тога периода наше историје једини прихватљив.

ЛИТЕРАТУРА

Alp, Tekin (недатирано). *Turkish and Pan-Turkish Ideal*, London, Liberty Press.

Беговић, Мехмед (1956). Трагови нашег средњевековног кривичног права у турским законским споменицима, *Историјски часопис САН*, отисак бр. VI.

Бехлул, Ахмед (1987). *Исламска концепција међународног права*, Београд: Факултет политичких наука.

Божић, Иван; Ћирковић, Сима; Екмечић, Милорад; Дедијер, Владимир (1972). *Историја Југославије*, Београд: Просвета.

Courbage, Youssef; Fargues, Philippe (1992). *Chretiens et Juifs dans l'islam arabe et turc*, Париз, Fayard.

Елезовић, Глиша (1952). *Турски споменици*, Београд: САНУ, књига 1, св. 2.

Хити, Филип (1983). *Историја Арапа*, Сарајево: Веселин Маслеша, 2. фототипско издање.

Иванов, Х. А. (1984). *Османское завоевание арабских стран*, Москва.

Иналџик, Халил (1974). *Османско царство*, Београд.

Историја српског народа, књига 6, том 1 (1994). Београд: СКЗ, 2. издање.

Карчић, Фикрет (1986). Шеријатски судови у Југославији од 1918—1941, Сарајево: Исламски теолошки факултет.

Кемура, Фехми-Сејфудин-шејх (1916). *Први српски устанак под Карађорђем*, Сарајево.

Кур'ан (1984). Сарајево: Старјешинство Исламске заједнице БИХ, Хрватске и Словеније, 4. издање.

Мантран, Робер (2002). *Историја османског царства*, Београд: Clio.

Мавдуди, Абу ал-Ала (1992). Џихад у исламу, *Таквим*, годишњак, стр. 65—83, Сарајево.

Mawerdi, Aboul-Hasan-Ali (1982). *Les statuts souvernsamentaux*, Paris, Le sycomore.

Острогорски, Георгије (недатирано). *Историја Византије*, Београд: Просвета. II фототипско издање.

Перуничић, Бранко (1970). *Управа вароши Београда, 1820—1912*, Београд: Музеј града Београда.

Petit Larousse (1962). Paris: Librairie Larousse, 11. издање.

Ronart, Stephan and Nandy (1959). *Concise Encyclopedia of Arabic Civilization*, Amsterdam: Djambatan.

Смаилагић, Неркез (1990). *Лексикон ислама*, Сарајево: Свјетлост.

Стојаковић, Момчило (1987). *Браничевски тефтер*, Београд: Историјски институт.

Стојичић, Слободанка (1987). *Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова 1878—1907*, Лесковац: Народни музеј.

Шкаљић, Абдулах (1989). *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево: Свјетлост.

Терзић, Славенко (1998). Религија као фактор обликовања националног идентитета Срба, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, ур. С. Терзић, Београд: Историјски институт САНУ, Нови Сад: Православна реч, стр. 295—307.

Томић, Јован (1913). *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд: Геца Кон.

ISLAM-OSMANLI STATE LAW IN SERBIA

by

Miroljub Jevtić

Summary

Every state functions through its legal order and that legal order shows the nature of every state. From that point of view, the nature of the state and the authority which functioned in the regions of the Serbian lands from the moment of the Osmanli conquests till the end of that rule was best reflected through the law which regulated social relations. If one views the state which ruled in the regions of the Serbian lands in that way, one can clearly state that it, in its nature, had the basic goal to realize Islamic doctrine. All legal acts which the administration in Constantinople passed to ensure its normal functioning had the Islamic character. As most of these acts had been created long before the birth of the Osmanli state, they cannot be called Osmanli, because they were not such by their origin or their essence. It is specially important that their intention was not to maintain the Turkish national idea, as it could be concluded from a large number of historical syntheses which discuss that part of our history, but the triumph of Islam. Therefore, it is most correct to call that law Islamic-Osmanli law, because its largest part had been created before the appearance of the Osmanli state and had as a goal the triumph of Islam; it is an Osmanli law because it was implemented in the territories ruled by the Osmanli dynasty.

UDC 371.212:28(100)
28-057.875(100)
Оригиналан научни рад

Драган Новаковић

ШКОЛОВАЊЕ СТУДЕНАТА ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ИЗ СФРЈ У ИНОСТРАНСТВУ

САЖЕТАК: Представљен је сложени проблем школовања кадрова Исламске заједнице у арапским и другим исламским државама, као и постепена промена политике те верске заједнице до које је долазило под утицајем нових идеја и вредносног система карактеристичног за друштва организована према куранским принципима. Назначени су, у основи неуспешни, напори државе да различитим мерама ограничи и спречи уношење и заживљавање идеја непримерених југословенском мултиконфесионалном миљеу. Коришћена је оригинална архивска грађа Савезне комисије за односе с верским заједницама и Министарства вера Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Исламска заједница, студенти, школовање, ислам, држава, политика.

УВОД

Завршетак Другог светског рата и ослобођење земље Исламска верска заједница дочекала је у потпуном организационом растројству. Закон о неважности правних прописа, донет пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације, ставио је ван снаге Закон о Исламској верској заједници, Устав ИВЗ из 1936. године, као и остала нормативна акта, која су регулисала унутрашњу организацију и сва остала питања од важности за нормално функционисање верске заједнице. Захваљујући помоћи државних органа, расписани су и спроведени избори за све органе ИВЗ на подручју НР Босне и Херцеговине, Србије, Македоније, Црне Горе и АО Косово и Метохија. Избори су одржани уз велике тешкоће због неажурних бирачких спискова, несналажења нижих органа и сметњи појединих утицајних припадника ИВЗ неспремних да прихвате нову власт и исказану жељу већег дела ИВЗ да консолидује и уреди односе са државом.

Прва седница Врховног вакуфског сабора, на којој је успостављена вертикална организација ИВЗ, одржана је 26. и 27. августа 1947. године у Сарајеву. Усвојен је Устав ИВЗ и по његовим одредбама за новог реис

ул улему изабран Ибрахим Фејић и чланови Врховног исламског старешинства. Предаја меншуре новоизабраном реису, обављена је 12. септембра 1947. године у Гази Хусревбеговој џамији.[1] Успостављену организацију карактерисало је јединство ИВЗ на територији целе Југославије и формирање републичких тела према федеративном устројству нове државе.[2] Конституисање републичких органа пратиле су многобројне тешкоће, које су савладане захваљујући великом ангажовању врховних органа. Вакуфски сабори република донели су већину потребних нормативних аката, за секторе верског живота, пренете новим Уставом на републичке организације ИВЗ.[3]

Консолидација верског живота и регулисање односа са државом представљали су предуслов да највиши органи Исламске верске заједнице детаљно сагледају квалификациону структуру ангажованог верског кадра. Закључено је да већина верских службеника нема завршене одговарајуће школе и да је ситуација посебно незадовољавајућа када је у питању кадар са највишим верским образовањем. Реалне потребе и повољне спољнополитичке околности настале после Конференције азијско-афричких држава у Бандонгу 1955. године и одлуке тадашње Југославије да своју судбину веже за Покрет несврстаних, директно су допринели да се појаве прве идеје о потреби упућивања најбољих свршеника сарајевске медресе на најпознатији исламски универзитет Ел Азхар у Каиро.[4]

---

[1] Некоји подаци о раду Врховног исламског старјешинства у ФНРЈ, *Гласник Врховног исламског старешинства*, Сарајево 1951/1—3, страна 67—75.

[2] *Гласник ВИС*, 1950/1—3, страна 70—71.

[3] Врховни вакуфски сабор имао је 24 члана, од тога девет са подручја Вакуфског сабора БиХ, Хрватске и Словеније, девет из Србије, пет из Македоније и један из Црне Горе. Врховни саборски одбор имао је пет чланова. Вакуфски сабор за БиХ, Хрватску и Словенију имао је седамнаест чланова, а Улема меџлис три. Вакуфски сабор за Србију имао је 37, а Саборски одбор четири члана. Председник Старешинства за Србију био је Бајрам Агани. Седиште тих органа било је у Приштини. Вакуфски сабор у Македонији имао је 24, Саборски одбор седам, а Улема меџлис четири члана. Вакуфски сабор за Црну Гору, са седиштем на Цетињу, имао је 12 чланова, а Исламско старешинство је у свој састав укључивало четири члана. Објављени састав свих органа ИВЗ за целу земљу показао је да су у најважније органе ИВЗ изабрани и носиоци најодговорнијих функција тадашње државе. Чланови Врховног вакуфског сабора били су др Заим Шарац, савезни министар пошта, Мехмед Хоџа, министар рударства НР Србије, Осман Мифтари, судија Врховног суда у Скопљу, Фазлија Аликалфић, декан Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву и Мустафа Камарић, начелник за законодавство и изградњу народне власти Владе НР БиХ. Видети, *Гласник ВИС*, 1950/4—7, страна 189—192 и Архив Југославије, Савезна комисија за верска питања, 144-4-84, Архив Србије, Земаљска комисија за верска питања НРС, Г-21, Ф-7.

[4] Током османске окупације исламска интелигенција с југословенских простора стицала је високо образовање у Истанбулу и другим великим градовима царства. После повлачења Османлија с Балкана, укидања халифата и под утицајем аустроугарских и власти Краљевине Југославије, значајно је ограничен одлазак младих теолога на студије у Турску. Краљевина Југославија покушала је да проблем високог теолошког образовања реши отварањем Високе школе, али су неискуство, лоша организација и неприпремљен кадар утицали на слаб интерес за упис. Видети чланке: Буљина, Х., Сто година муслиманског школства у Босни и Херцеговини, *Гласник ВИС*, 1989/1, страна 20—35; 1989/2, страна 112—126 и Хаџић, К. (1983). Виша исламска Шеријатско-теолошка школа у Сарајеву, *Таквим*, годишњак Удружења улеме у Босни и Херцеговини, Сарајево, страна 139—159.

ШКОЛОВАЊЕ СТУДЕНАТА У ИНОСТРАНСТВУ И СТАВ ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПРЕМА ТОМ ПИТАЊУ

Преузимајући дужност врховног поглавара 1957. године, реис ул улема Сулејман Кемура, у програмској беседи јасно се определио за школовање високообразованог теолошког кадра: „Мислим да ће бити веома важно порадити на стварању услова за отварање теолошког факултета код нас, јер се за њим осјећа велика потреба. Ми, хвала Богу, имамо Гази Хусревбегову медресу у Сарајеву, која би давала студенте за овај факултет. Било би потребно одмах радити на стварању професорског кадра за теолошке факултете а он би се могао добити из редова апсолвената Гази Хусревбегове медресе, који би своја теолошка науковања наставили на највишем исламском свеучилишту Ел-Азхар или на неким другим исламским теолошким факултетима у исламским земљама".[5] Приликом званичне посете делегације Исламске верске заједнице из Југославије Уједињеној Арапској Републици, фебруара 1958. године, постигнут је договор с ректором Ел Азхара о школовању кандидата из наше земље, а Министарство вакуфа изразило је спремност да одобри десет стипендија.[6] Годину дана после тога, одабрани су најбољи матуранти сарајевске медресе и упућени на одслужење војног рока. Због различитих проблема, а пре свега, отпора државних органа, који се манифестовао одуговлачењем издавања путних исправа, изабрани кандидати били су принуђени да упишу друге факултете и практично се одрекну плана о наставку студија на најпознатијем исламском универзитету.[7] Ангажовањем највиших органа ИВЗ и после позитивног става Савезне комисије за верска питања, пет кандидата (Хамдија Јусуфспахић, Ахмед Смајловић, Јусуф Рамић, Мерзук Вејзагић и Салко Чанић) отпутовали су октобра 1962. године на студије у Каиро.[8]

---

[5] Програмске бесједе поглавара Исламске заједнице, *Гласник ВИС*, 1983/1—2, страна 21.

[6] О наведеној посети видети следеће *Гласнике ВИС*: 1958/6—8, страна 238—250; 1958/10—12, страна 402—414; 1959/4—6, страна 177—184; 1959/10—12, страна 389—407.

[7] Више записника са седница Савезне комисије, у периоду између 1958. и 1962. године, потврђује да је дуго трајало усаглашавање државних органа и усклађивање процена о сврсисходности одласка младих теолога из Југославије на студије у арапске државе. Београдска конференција несврстаних држава септембра 1960. године, представљала је прекретницу, с обзиром на то да се тада југословенска спољна политика трајно определила за развијање веза с арапским државама, које су масовно приступале Покрету несврстаних. Проблеме у вези одласка у Каиро истакнути исламски теолог и једно време председник највећег и најутицајнијег Старешинства ИЗ за БиХ, Хрватску и Словенију А. Смајловић, представио је на следећи начин: „Настао је застој, који је трајао 4 године. Требало је устрајати, требало је предати се тому и вјеровати да ће се све то и остварити. Ми смо се надали, па ипак смо се предали раду. За то вријеме кандидати за одлазак на овај студиј регулисали су војну обавезу и завршили по једну годину студија на уписаним факултетима", С м а ј л о в и ћ, А., Први сусрет, *Гласник ВИС*, 1963/1—2, страна 55. Чекајући доношење одлуке о одласку у Каиро, садашњи београдски муфтија Х. Јусуфспахић прво је уписао Правни факултет у Љубљани да би касније прешао у Београд. После завршене прве године уписао је Ел Азхар.

[8] Ш е в а, М., Одлазак првих студената из Социјалистичке Југославије на Универзитет „Ел Азхар" у Каиру, *Гласник ВИС*, 1962/10—12, страна 335—337.

Због захтева државе и ради увида и праћења тог осетљивог и сложеног питања, Врховно исламско старешинство задужено је да координира све активности у вези с одласком на студије у иностранство. Вршена је строга селекција у којој је непосредно учествовао и реис ул улема, а заинтересовани кандидати су поред доброг успеха у медреси и примерног владања морали да потичу из патриотских и новој Југославији оданих породица. Отварање Југославије према свету и либерализација прописа у вези с путним исправама, пресудно су допринели да школовање кадрова ИВЗ из Југославије у исламским земљама измакне контроли и постепено прерасте у анархију. Седамдесетих година Врховно исламско старешинство пренело је своје надлежности у тој области на републичке организације ИЗ, а дошло је и до првих појединачних одлазака мимо легалних органа верске заједнице. Таква ситуација утицала је на ВИС да, у Извештају о раду за 1970. годину, констатује следеће: „Међу тим студентима има и извјестан број који су отишли на студије посредством ВИС-а и уз његову препоруку. ВИС је, наиме, препоручивао оне кандидате за теолошке студије, који су претходно потпуно завршили једну од наше наведене двије медресе, ако су се за вријеме учења у медреси истакли као одлични и врло добри ученици и који су се узорно владали за све вријеме науковања у медреси. Остали студенти који немају таквих предуслова нису због тога ни добили препоруку ВИС-а и отишли су на студије мимо нашег знања и сагласности. Међу њима има их и таквих који немају никакве теолошке предспреме као што су напримјер и осам дјевојака које се налазе у Багдаду на 'теолошким студијама'. Врховно исламско старјешинство сматра да за особе које немају потребне вјерске преднаобразбе у опсегу пуне вјерске школе нема најнужнијег увјета па стога нити икакве потребе за таквим науковањем ван наше земље".[9] Овако блага осуда није смањила већ је напротив повећала број кандидата, који су сваке године одлазили у различите исламске земље. Према анализи објављеној 1973. године, а која је била посвећена свршеницима сарајевске медресе од 1945. до 1972. године, преко 50 матураната наставило је школовање на универзитетима широм арапског света. Због тежине студија све ређе се одлази на Ел Азхар, а тих година постаје веома популаран Багдад и факултети тамошњег универзитета. Муслимана из Југославије било је на студијама у Бејди (Либија), Картуму, Омдурману (Судан), Фесу (Мароко) и Кувајту.[10]

Успостављање односа Исламске заједнице из Југославије с Рабитом и њеним специјализованим агенцијама, омогућило је студентима из наше земље да почну користити фондове при тој конфесионалној организацији, намењене развоју верског живота у дијаспори и за студије на универзитетима у Саудијској Арабији.[11] Током 1977. године објављено је

---

[9] *Гласник ВИС*, 1970/1—2, страна 94.

[10] Видети, Хаџић, К. (1973). Гази Хусревбегова медреса у Сарајеву, *Таквим*, страна 57—70.

[11] Светска исламска лига, познатија као Рабита, формирана је 1962. године под одлучујућим утицајем саудијског двора у оквиру планова да преузме руковођење подељеним и различитим сукобима оптерећеним исламским светом. Рабита је проглашена за невлади-

у листовима ИЗ неколико текстова о исламским универзитетима у Ријаду и Медини, у којима је детаљно представљен рад тих високошколских установа и услови за студирање.[12] Наведени универзитети у свом саставу имају више факултета за изучавање различитих теолошких дисциплина и основани су првенствено ради школовања студената из иностранства. Високе стипендије, бесплатно школовање, медицинска заштита, уџбеници, посебне награде за успех, објављивање радова најбољих и повратне авионске карте једном годишње до земаља порекла, требало је да привуку студенте из целог света и на тај начин, у интелектуалној сфери допринесу плановима саудијског двора о стварању новог центра ислама. Министарство за високо образовање Саудијске Арабије доделило је 1977. године 18 стипендија за редовне и последипломске студије на Исламском универзитету у Ријаду. Врховно исламско старешинство објавило је конкурсне услове и после извршених провера упутило одабране кандидате на студије.[13] Упорнији и сналажљивији студенти добијали су стипендије директно од Рабите и њених фондова, приватних фондација или богатих појединаца из те земље. Захваљујући тим околностима, релативно слабијим критеријумима на овим универзитетима, као и могућностима да се додатно заради за време припрема и спровођења хаџа, Саудијска Арабија постала је веома брзо омиљено место за студенте из Југославије, посебно Албанце с Космета и Западне Македоније.[14]

После мера тадашње државе против неких носилаца исламске обнове 1979. године (Х. Ђозо, Х. Јусуфспахић), познатог суђења следбеницима младомуслиманске идеологије 1983. и одстрањивања др Ахмеда Смајловића 1985. године из највишег руководства ИЗ, дошло је до значајног смањивања броја кандидата, који су из Босне и Херцеговине одлазили на студије у иностранство.[15] Такве околности искористили су Ал-

---

ну организацију, која окупља исламске заједнице из целог света ради координирања заједничких активности, пружања помоћи у обнови и изградњи верских објеката, школовања кадрова, подстицања издавачке делатности и превођење Курана на различите језике, старања о развоју и унапређењу верског живота у дијаспори и оснивања специјализованих агенција и тела на регионалном нивоу. Видети чланак, Делегација Рабите у посјети Исламској заједници СФРЈ, *Гласник ВИС*, 1974/11—12, страна 465—476.

[12] Видети текстове, Исламски универзитет у Ријаду и Исламски универзитет у Медини, *Гласник ВИС*, 1977/3, страна 293—296 и 285—292. Исти смисао имали су и бројни текстови објављени поводом хиљадугодишњице Унивезитета Ел Азхар у Каиру, *Препород*, исламске информативне новине, издавач Старешинство ИЗ за БиХ, Хрватску и Словенију, Сарајево, број 7, 1. 4. 1983. година, страна 3, 5, 7.

[13] Видети конкурс за доделу 18 стипендија за редовне и последипломске студије на Исламском универзитету Имам Мухамед Ибн Суад у Ријаду у Саудијској Арабији, *Гласник ВИС*, 1977/3, страна 376—377.

[14] Видети, *Информација за најновите движења во областа на дејствувањето на верските заедници во СРМ, за активноста на Сојузот на комунистите за остварување на уставните права на верниците и верските заедници, како и за сузбивање на формите на политичка злоупотреба на верата и верските чувства*, март 1987, Скопље. Материјал комисија за идејно-теоријски рад, образовање и културу ЦК СК Македоније. Примерак се налази у Архиву Савезне комисије за односе с верским заједницама у Београду.

[15] Приликом отварања нове џамије у селу Пориче код Бугојна 23. септембра 1979. године, поред више стотина присутних, говорили су саветник реис ул улеме и уредник *Препорода* Хусеин Ђозо и београдски муфтија Хамдија Јусуфспахић. Оба говорника изразили су незадовољство због ставова, које је Дервиш Сушић тих дана износио у „Парерго-

банци и практично за себе присвојили већину стипендија намењених за студенте из целе Југославије.[16] Непријатељске демонстрације 1981. годи-

ну" објављиваном у сарајевском *Ослобођењу* и позвали муслимане Југославије да доследно извршавају прописе своје вере. Наведене изјаве прошле су незапажено и до првих реаговања дошло је после месец дана. Објављујући један текст *Ослобођење* је међу првима најавило могући обрачун државе с екстремистима у Исламској заједници. После тога, на заједничкој седници МК ССРН и Скупштине МЗ Пориче, одржаној 25. октобра 1979. године, једногласно су усвојени закључци у којима је иступање Х. Ђоза и Х. Јусуфспахића окарактерисано као најгрубљи напад на братство и јединство југословенских народа и народности. Када је обезбеђена подршка базе, председник Председништва ЦК СК БиХ Хамдија Поздерац оштро је осудио клеронационалисте из Исламске заједнице и позвао све грађане да се супротставе њиховом деловању. Оглашавајући се поводом истих догађаја, Председништво ЦК СК БиХ заузело је став да радни људи, а посебно чланови Савеза комуниста, треба да осуде све покушаје поистовећивања верског и националног и све израженије тенденције некритичког односа према појавама и личностима из прошлости. Крајем новембра 1979. године Јосип Броз Тито подржао је одлуку руководства БиХ да се обрачуна с екстремистима у Исламској заједници. Разговарајући с руководством тадашње БиХ у Бугојну, Јосип Броз је, између осталог, истакао следеће: „Зато је добро што сте сада предузели оштре мјере против подривачке активности неких клерикалних кругова. Такве покушаје треба у коријену спријечити, ако је потребно и оштрим мјерама. На томе вам нико не може замјерити", *Ослобођење*, Сарајево, 26. 11. 1979. година, страна 1. После добијене подршке с највишег места, извршене су значајне промене у појединим сегментима Исламске заједнице. Смењено је руководство Удружења илмије, уредништво *Прегорода*, више новинара и један број запослених у извршним органима ИЗ. О овим догађајима видети следеће бројеве сарајевског *Ослобођења:* 21. 10. 1979. година, страна 3; 26. 10. 1979. година, страна 1; 28. 10. 1979. година, страна 3; 6. 11. 1979. година, страна 8; 28, 29, 30. новембар 1979. година, страна 3.

Идеолошка основа окупљања муслиманских националиста биле су идеје и програм стварања исламске државе, које је у познатој *Исламској декларацији* изнео Алија Изетбеговић. Током једномесечног процеса јавни тужилац настојао је да докаже да је реч о суђењу националистима за дела усмерена против народа и државе, док су оптужени и одбрана тврдили да су окривљени због исповедања и практиковања своје вере. Изричући пресуду судија је јасно дефинисао циљеве оптужене групе: „Заговарајући стварање 'етнички чисте' Босне и Херцеговине с циљем формирања републике организоване на принципима ислама као 'јединству вјере и закона', а чије границе су требало да се простиру у оквиру велике исламске државе од Авганистана, па до Славонског Брода у Босни и Херцеговини, уз припајање и појединих дијелова других република и аутономних покрајина наше земље... Ово није било суђење ни вјери ни вјерницима, како су то хтјели да представе оптужени од самог почетка процеса. Зар је проповиједање вјере громко избацивање порука на Табачком месџиду 'Убиј невјерника', 'Не дружи се с невјерницима', 'Не тражи пријатеља у невјерницима'? Зар и код чињенице да су највиши органи Исламске вјерске заједнице забранили предавања у Дебатном клубу студената Исламско теолошког факултета јер су далеко превазишла религијски карактер, још неко може тврдити да су поруке с проповједничке трибине биле вјерске", *Ослобођење*, Сарајево, 21. 8. 1983. година, страна 3. Члановима групе изречене су високе временске казне, а првооптужени А. Изетбеговић и О. Бехмен осуђени су на 15 и 14 година затвора. Видети следеће бројеве сарајевског *Ослобођења*: 10. 4. 1983. година, страна 3; 5. 8. 1983. година, страна 4; 6. 8. 1983. година, страна 3; 17. 8. 1983. година, страна 4.

Дугогодишњи председник Старешинства ИЗ за СР БиХ, Хрватску и Словенију и један од најутицајнијих теолога, који је високо образовање с докторатом стекао на каирском Ел Азхару, смењен је марта 1985. године са свих функција. Одстрањивање из врхова верске заједнице извршено је на захтев државних органа, који су проценили да А. Смајловић наступа с фундаменталистичких позиција и да доследно спроводи инструкције добијене од Рабите и других међунароних исламских организација. Директну умешаност тадашњих државних органа илуструјемо следећим ставом председника Комисије Србије за односе с верским заједницама: „Делатност А. Смајловића оцењена је као неприхватљива, како због финансијских злоупотреба, тако и због уношења у нашу земљу и пласирања, путем штам-

не и процене међународног исламског фактора да су угрожена верска права на Косову и Метохији, директно су допринели да се младим Албанцима додатно омогући приступ свим универзитетима и различитим фондовима у богатим арапским државама.[17] Тада је уведена пракса да се на школовање у поједине државе упућују веома млади дечаци, о чему је реис ул улема Х. Мујић, сумирајући негативне последице такве политике, изрекао марта 1988. године, следећу оцену: „Посебан проблем представља пракса устаљена у СР Македонији да деца после завршене осмогодишње школе одлазе на школовање у медресе на Средњем Истоку. Према неким сазнањима више од 100 дечака је до сада отишло у једну медресу у Сирију, коју држи југословенски Албанац, емигрант и непријатељ наше земље. Он прима све кандидате и издаје им дипломе без обзира на стечено знање. После завршетка школовања они се преко разних веза уписују на универзитете у другим земљама. Захваљујући тако организованом школовању појединци у исламском свету проведу и 10—15 година, па је чест случај да забораве и матерњи албански језик".[18] Је-

---

пе и на друге начине, панисламских идеја и других неприхватљивих ставова. Из тих разлога намеће се неопходност да се онемогући даљи штетни рад Смајловића", *Београдски муфтија у Комисији*. Информације из области односа са верским заједницама. Материјал Комисије Србије, март, 1985. година, страна 5. Примерак се чува у Архиву Министарства вера Србије. Насупрот високим државним функционерима тадашњи реис ул улема Н. Хаџиабдић смену А. Смајловића представио је на уобичајени „дипломатски" начин: „Реис је рекао да је предузео енергичне мере да убудуће спречи све појаве недисциплине и да нико не може без његовог одобрења одлазити у иностранство и учествовати на међународним исламским организацијама. Тим поводом реис је истакао да Исламска заједница у Југославији делује потпуно независно од исламских организација (Рабита и др.) и земаља које теже да другима наметну свој начин живота и погледе на свет (Иран, Саудијска Арабија)", *Реис ул улема посетио Комисију*. Информације из области односа с верским заједницама. Материјал Комисије Србије, јуни, 1985. година, страна 5. Примерак се чува у Архиву Министарства вера Србије у Београду.

[16] „Југословенски радници су учествовали и учествују у изградњи великог броја привредних објеката у Ираку. Својом стручношћу и марљивошћу они су учествовали у постављању темеља ирачке економије, а укупним понашањем су показали да представљају најбољи мост сарадње између две земље. Добрим односима могу да допринесу и бројни студенти из Југославије, који су студије теологије завршили у Ираку и сада заузимају значајне функције у ИЗ. Због рата студената је све мање, а они који дођу су Албанци... Међутим, добре односе ИЗ с државом кваре и појединци који наступају са фундаменталистичких позиција или у свом раду заговарају остварење панисламске платформе. Пример тако опредељених појединаца показује да је талас фундаментализма запљуснуо и нашу земљу. Зато је и отворен ИТФ у Сарајеву, али проблеми нису решени јер студенти из редова албанске народности сада без контроле одлазе на студије у исламске земље, а приметна је и пракса да за себе присвајају стипендије намењене свима. Таква настојања биће сасечена у корену, јер је очигледно да фундаменталисти не желе добро ни својој верској заједници ни нашој земљи, истакао је председник Комисије", *Белешка о разговору између Д. Драгојловића, председника Комисије ИВ-а Скупштине СР Србије за односе с верским заједницама и Ал Шеих Јунис Ибрахима, члана Министарства вакуфа и Академије наука Ирака и Хикмета Фуада Ел Хадисиа, директора за верска питања и хаџ Ирака, 17. 09. 1987. године*, страна 3. Примерак се чува у Архиву Министарства вера Србије.

[17] Видети, *Информација Комисије Србије о најновијим кретањима у Исламској заједници у СФРЈ*. Информација је настала на основу разговора који је председник Комисије обавио с реис ул улемом 21. марта 1988. године и размотрена је и усвојена на седници Комисије одржаној 15. 6. 1988. године. Оригинал се налази у Архиву Министарства вера Србије.

[18] *Исто*, страна 15.

дан од таквих дечака био је и др Рецеп Боја, садашњи председник Исламске заједнице Косова, који је у Саудијској Арабији завршио средњу школу, факултет и одбранио докторат с темом „Муслимани у Југославији". Оцењујући његово исламско усавршавање, консултант на изради докторске тезе др А. Смајловић, истакао је следеће: „Препород је писао о професору магистру Рецеп еф. Боји, дјечаку и младићу који је у својим младим данима, остављајући своје овце кренуо на дуги пут тражења науке и проучавања ислама. Након дугих путовања нашао се у Медини, граду Мухамеда а.с. Завршио је факултет, а потом и магистрирао на овом познатом исламском свеучилишту".[19]

Усложњавање југословенске кризе и постепено слабљење државе као инструмента принуде и контроле, омогућили су заинтересованим кандидатима из Исламске заједнице да слободно одлазе на студије у иностранство. Стотине њих распоређени су на свим исламским универзитетима од Марока до Индонезије. Интерес за одлазак сасвим је разумљив, јер је интелектуално радозналим и идејно опредељенијим младим људима омогућавао да се упознају са савременим кретањима у исламском свету и најновијим теолошким тумачењима различитих проблема човека и друштва. Промовишући нову платформу за деловање, новоизабрани реис ул улема Хусеин Мујић, покушао је да уведе ред у ту област. Према његовом мишљењу требало је хитно предузети следеће мере: „Сада је постигнут договор да се са таквом праксом престане. Сви кандидати морају долазити на студије у Сарајево, а у иностранство ће се организовано слати само најталентованији или кандидати на постдипломске студије. Ко мимо организације ИЗ оде у иностранство не може по повратку рачунати на запослење у органима ИЗ. Приликом заседања Сабора ИЗ у СР Македонији добијена је једногласна подршка за тај план, а њега су посебно одушевљено прихватили ученици скопске медресе, који су се у већини изјаснили за студије у Сарајеву. О потреби школовања у Сарајеву указаће се и члановима Сабора ИЗ у СР Србији. Студије у Сарајеву су посебно важне за припаднике албанске народности, јер ће добро научити српскохрватски језик. Да би се ова акција успешно спровела потребан је и лични пример. Док је београдски муфтија свог сина уписао на студије у Сарајеву, и поред тога што му је жена из Египта, председник Старешинства Ј. Бајрами је свог сина упутио на школовање у Каиро".[20] Сасвим је извесно да ни млађи и способнији врховни поглавар ИЗ од Х. Мујића не би успео да заустави процесе у којима су се преплитали лични интереси кандидата, планови појединих утицајних функционера и имама, који су после завршетка студија у исламским државама били већ преузели руковођење ИЗ и дугорочна

---

[19] С м а ј л о в и ћ, А., Други међународни конгрес за усмјеравање исламског рада и спремање исламских радника, *Препород*, број 3/323, 1. 2. 1984. године, страна 3.

[20] *Информација Комисије Србије о најновијим кретањима у Исламској заједници у СФРЈ*, страна 17. Информација је настала на основу разговора који је председник Комисије обавио с реис ул улемом 21. марта 1988. године и размотрена је и усвојена на седници Комисије одржаној 15. 6. 1988. године. Оригинал се налази у Архиву Министарства вера Србије.

стратегија међународног исламског фактора. Према подацима јавно публикованим 1990. године, званични органи ИЗ упутили су студенте у следеће државе: Турска 11 студената и 4 последипломца; Египат 101 студент и 8 последипломаца; Јордан 22 студента; Кувајт 10 ученика медресе, 2 студента и 2 последипломца; Сирија 5 ученика медресе; Саудијска Арабија 35 студената и 8 последипломаца; Алжир 4 студента; Тунис 2 постдипломца и Пакистан 6 студената.[21]

Теолози школовани у иностранству најчешће су прихватали ортодоксна тумачења ислама, која су подразумевала обавезу верника да комплетан живот ускладе према нормама датим у Курану, о чему реис ул улема Х. Мујић, уз неопходну суздржаност, коју подразумева висока функција, каже следеће: „Дугогодишњи боравак у иностранству никога не може оставити равнодушним, тако да већина студената, свесно или несвесно, прихвата различите вредности или се определи за неку специфичну концепцију ислама. Проблем је далеко израженији код ученика који одлазе у средње школе, јер у тим годинама, када није извршено формирање личности, могући су и најразличнији утицаји, укључујући и директну индоктринацију и прихватање непријатељских концепција".[22] Захтевали су стриктно поштовање исламских прописа, а посебно су били ригорозни према појединцима, који су избегавали извршавање редовних дневних обреда и флексибилно тумачили обавезе у вези са светим месецом Рамазаном. Оштро су осуђивали коришћење алкохола, а вернике подстицали да питање употребе свињског меса покрену у фабрикама, на градилиштима и другим облицима радног процеса где је била организована колективна исхрана запослених. Кроз хутбе, вазове и друге облике рада, отворено су говорили против мешовитих бракова и подстицали муслимане на експанзивну популациону политику.[23] Сваки покушај родитеља да избегну слање деце на верску поуку јавно је осуђиван, а упорно одбијање подразумевало је читање цитата из Курана о пакленим мукама оних који се не покоравају вољи божијој. Посебно су били нетолерантни према старим и необразованим имамима, од којих су неки веома рано увидели да су теолошке идеје које заступају нове снаге непримерене сложеним условима који владају у Југославији и да подразумевају захлађење међуконфесионалних односа. Због препотентности и других разлога појединци су се тешко прилагођавали, што је доводило до различитих неспоразума: „Проблеми у пуној мери долазе до изражаја после њиховог запошљавања. Ти људи су најчешће нефлексибилни и потпуно неспремни за рад у југословенској вишенационалној и вишеконфесионалној средини. Они форсирају ортодоксну теолошку доктрину и покушавају да наметну моделе и стандарде понашања, које су прихватили у

---

[21] Наведено према: *Гласник ВИС*, 1990/5, страна 127.

[22] *Информација Комисије Србије о најновијим кретањима у Исламској заједници у СФРЈ*, настала на основу разговора с реис ул улемом Х. Мујићем, председником Старешинства ИЗ у БиХ, Хрватској и Словенији Ф. Шетом и београдским муфтијом Х. Јусуфспахићем 21. 3. 1988. године, страна 15—16. Размотрена и усвојена на седници Комисије 15. 6. 1988. године. Оригинал се налази у Архиву Министарства вера Србије.

[23] Видети текст Ј у с у ф с п а х и ћ, Х. (1979). Источна дијаспора, *Гласник ВИС*, 3, страна 289—303.

земљама у којима су годинама боравили, што се најчешће завршава потпуним разлазом са верницима и њиховим захтевом да се такви службеници преместе на друго место".[24] Наведено мишљење реис ул улеме Х. Мујића, тешко је прихватити као опште правило, будући да су протеком времена имами школовани у иностранству упорно изграђивали своје позиције прво у џемату и међу верницима, да би касније показали и остварили амбиције да потпуно преузму контролу над Исламском заједницом као целином.

ОЦЕНА ДРЖАВНИХ ОРГАНА И НАСТОЈАЊА ДА СЕ ОГРАНИЧИ УНОШЕЊЕ НЕПРИХВАТЉИВИХ ИДЕЈНИХ СТАВОВА И КОНЦЕПЦИЈА

Надлежни државни органи веома рано су идентификовали проблеме до којих је дошло због заузимања благонаклоног става према одласку медресаната на студије у иностранство. Службе безбедности открилe су податаке да су поједини студенти из наше земље прихватали чланство или постајали симпатизери различитих екстремистичких група, које су прогониле и власти у неким исламским државама.[25] Људима професионално задуженим да прате ту проблематику било је јасно да је кроз поступак индоктринације део студената прихватио различите вредности или се определио за неку специфичну концепцију ислама. Правилно је процењено да нема улагања новца у кадрове без одређене противуслуге и да циљеви страних финансијера нису одмах видљиви, будући да се у примењиваној концепцији рада на „дуже стазе" као успех вредновао и

---

[24] *Информација Комисије Србије о најновијим кретањима у Исламској заједници у СФРЈ*, настала на основу разговора с реис ул улемом Х. Мујићем, председником Старешинства ИЗ у БиХ, Хрватској и Словенији Ф. Шетом и београдским муфтијом Х. Јусуф-спахићем 21. 3. 1988. године, страна 16, размотрена и усвојена на седници Комисије 15. 6. 1988. године. Оригинал се налази у Архиву Министарства вера.

[25] Председник Комисије БиХ М. Бешић изјавио је априла 1977. године следеће: „Други проблем ИВЗ, је њихов факултет. Раније је било проблема јер су њихови кадрови школовани у иностранству, гдје су били изложени интересима страних обавештајних служби", *Белешка са одржаног састанка Комисије СИВ-а за односе са верским заједницама, о актуелним питањима и активностима појединих верских заједница у СФРЈ, које се односе на КЕБС*, страна 13, Нови Сад, април, 1977. године. Примерак се чува у Архиву Савезне комисије. Комисија БиХ је 1981. године јасно констатовала да је одлазак студената из Југославије на студије у исламске земље повезан с различитим проблемима: „Руководство Исламске заједнице покушава да спријечи одлазак медресаната на факултете ван земље јер то по њима негира постојање Исламског теолошког факултета у Сарајеву (на све четири године укупно 60 студената), а све је присутнија тежња за студирањем теологије ван земље. Због тога један број студената одлази како приватно тако и разним каналима у исламске земље, тамо тражи стипендије или се запошљавају повезујући се са разноразним вјерским и политичким структурама. Постоје индиције да појединци прихватају различита екстремистичка тумачења ислама, а није искључен ни класични обавештајни рад. Дакле, одлазак на студије ван земље није прекинут отварањем Исламског теолошког факултета, а тиме нису прекинути ни разноразни утицаји исламских па и панисламистичких тенденција на понашања и кретања Исламске заједнице у СФРЈ", *Осврт на неке аспекте међународног повезивања и дјеловања Исламске заједнице*, страна 2. Материјал Комисије БиХ, Сарајево, март, 1981. године. Примерак се чува у архиву Савезне комисије.

податак да су студенти из наше земље већ на почетку прихватили модел ислама у њиховом друштву као идеал коме треба тежити.[26] Посебан предмет пажње представљали су ученици из Македоније и с Космета на школовању у медресама, јер су због младости били изложени најразличитијим утицајима и укључивани у рад терористичких и других екстремних група.

Стално истицана оцена о добрим односима између државе и Исламске заједнице годинама је била озбиљна препрека надлежним органима да размотре тај проблем, заузму правилне оцене и предузму адекватне мере. Када је постало извесно да отварање Исламског теолошког факултета у Сарајеву није довело до смањења одлазака на студије у иностранство и да проблеми с повратницима постају све већи, то питање постало је стална тема о којој су расправљале савезна и поједине републичке комисије за односе с верским заједницама. Разматрајући тај проблем, Комисија БиХ констатовала је 1981. године да већина заинтересованих наводно одлази у иностранство да студира арапски језик, а не теологију. Договор с руководством Исламске заједнице о заустављању тих процеса није дао резултате, јер су устаљени одласци приватним каналима. Отворено је указано и на индоктринацију тих кадрова: „Ове 'нове снаге' носиоци су разних теолошко-филозофских погледа (прогресисти, ортодоксни исламисти, исламски социјалисти итд.) и политичких идеја... Дакле, одлазак на студије ван земље није прекинут отварањем Исламског теолошког факултета, а тиме нису прекинути ни разноразни утицаји исламских па и панисламистичких тенденција на понашање и кретања Исламске заједнице".[27] Сличне ставове заузела је исте године и Савезна комисија уз констатацију да се известан број теолога запошљава у нашим предузећима, која изводе инвестиционе радове у иностранству или као преводиоци при фирмама у земљи, што им даје прилику да своје учење пропагирају међу радницима, од којих је већина била секуларизована.[28] Непромењене оцене Савезна комисија изнела је и 1985. године, посебно наглашавајући да кадрови школовани у иностранству највећи интерес показују за рад с верницима и облике активности преко којих ће са својим идејама упознати младу генерацију.[29] Савезни савет за међународне односе изрекао је најтеже квалификације у вези школовања кадрова Исламске заједнице у иностранству: „Стога школовање кадрова Исламске заједнице из Југославије у верским центрима Саудијске Арабије може имати веома негативне последице: по повратку са школовања у ино-

---

[26] Видети, *Анализа актуелних кретања у Исламској заједници у СР Србији*. Материјал Комисије Србије, размотрен и усвојен на седници одржаној 2. 8. 1987. године. Оригинал се налази у Архиву Министарства вера.

[27] *Осврт на неке аспекте међународног повезивања и дјеловања Исламске заједнице у БиХ*, страна 2. Материјал Комисије БиХ, мај, 1981. године. Примерак се чува у Архиву Савезне комисије.

[28] *Међународни аспекти деловања верских заједница у Југославији*. Материјал Савезне комисије, јуни, 1981. година. Оригинал се чува у Архиву Савезне комисије.

[29] *Анализа међународног црквено-религијског фактора и његовог утицаја на понашање верских заједница у СФРЈ, са резимеом*, разматрана на седници Савезне комисије 20. 11. 1985. године. Оригинал се налази у Архиву Савезне комисије.

странству такви кадрови бивају ангажовани на терену или у образовним установама верске заједнице где су у прилици да идеје и идеологију које су прихватили у међународним исламским центрима преносе на вернике и млађе полазнике верских школа. Из тог разлога би било веома пожељно када би Исламска заједница у СФРЈ могла да усмери слање својих кадрова на неке друге исламске центре у свету чија је оријентација са становишта наше спољне политике далеко прихватљивија, као што је на пример центар у Констанци (Алжир), Каиру, итд. На том плану спољнополитички принципи СФРЈ често се недоследно спроводе, те се, под изговором политике несврставања и економских односа са земљама арапског региона, не реагује на одговарајући начин на увоз најреакционарнијих издања ислама, ни на најекстремније мешање неких исламских земаља у унутрашње послове СФРЈ. Доказ објективног постојања таквих утицаја су примери покушаја појединаца из редова Исламске заједнице да међу верницима шире идеје исламског екстремизма и фундаментализма, пропагирају револуционарни ислам и уздижу Хомеинија".[30]

Проблеми у вези са школовањем кадрова Исламске заједнице у иностранству и последице њиховог рада по повратку у земљу, често су били предмет расправе и на седницама Комисије Србије за односе с верским заједницама. Разматрани материјали израђивани су на основу процене ситуације и разговора који су обављани с руководством ИЗ, представницима служби безбедности и функционерима у општинама задуженим да прате ту проблематику. Подаци о деловању имама школованих у иностранству били су тачни и објективни, али су коначне верзије материјала, које су достављане руководствима тадашњих ДПО и највишим државним функционерима, најчешће садржале функционалне и политички уравнотежене оцене усаглашене с општим политичким курсом и изнете на начин да се избегне реаговање јавности.[31] Разматрајући детаљан материјал о деловању ислама у свету и ИЗ у СР Србији, Комисија је 1984. године, на следећи начин оценила негативне аспекте рада имама школованих у исламским земљама: „До сада у Исламској заједници у СР Србији није било већих проблема са кадровима који су образовање стекли у иностранству, али су они почели да се испољавају у по-

---

[30] *Информација са 61. Седнице Савезног савета за међународне односе, одржане 12. децембра 1985. године, на којој је разматрана тема: „Међународни црквено-религијски фактор и његов утицај на понашање верских заједница у СФРЈ"*, страна 9—10. Примерак се налази у Архиву Министарства вера Србије.

[31] Ради илустрације, наводимо део из записника са седнице Комисије од 2. јула 1987. године, када је размотрена и усвојена веома значајна *Анализа актуелних кретања у Исламској заједници у СР Србији:* „Сумирајући дискусију, Комисија је закључила да деловање ИЗ треба размотрити на југословенском простору, јер парцијална истраживања немају велику употребљивост, ако се има у виду јединственост ислама у земљи и свету. Сложеност кретања на која је у Анализи указано, показују да Комисија нема законских ни кадровских могућности да сама решава све проблеме. Неопходно је веће ангажовање свих субјективних снага, а посебно, СК и ССРН. Комисија и даље треба да прати ове проблеме и остварује одговарајућу координацију са међуопштинским и општинским комисијама", *Записник са седнице Комисије ИВ-а Скупштине СР Србије за односе са верским заједницама, одржане 2. августа 1987. године*, страна 4. Оригинал се чува у Архиву Министарства вера Србије.

следње време. Два имама су током школовања прихватила фундаменталистичко исламско учење и покушали су да га пропагирају у пракси. Они су међу верницима тврдили да се у пракси ИЗ у нашој земљи не исповеда прави ислам, да је у њега током историјског развоја унето више елемената страних чистом изворном исламу, итд. Због тога су разрешени дужности".[32]

Највећи проблеми у вези са школовањем кадрова у иностранству и њиховим радом по повратку у земљу, постојали су у Македонији.[33] Захваљујући способности председника тамошњег Старешинства ИЗ Ј. Селимоског, држава је практично изгубила сваку контролу и могућност утицаја на одлазак заинтересованих кандидата на школовање у исламске државе. Увидевши да није у могућности да самостално реши проблем, који је могао да произведе огромне политичке последице, надлежна републичка комисија за односе с верским заједницама затражила је помоћ од владајуће партије и других друштвено-политичких организација. Припремајући једну информацију за потребе Председништва ЦК СК Југославије, комисије за идејно-теоријски рад, образовање, науку и културу ЦК СК Македоније веома отворено су указала на штетност тих процеса у јужној Републици: „Постаје учесталије и школовање ђака и студената у иностранству (претежно у Сирији, Египту, Саудијској Арабији, Ирану, Либији и Кувајту). Рачуна се да се у овим земљама школује преко 2000 ученика и студената из Исламске заједнице. Већи део њих потпада под утицај исламског фундаментализма и постају носиоци таквих идеолошких стремљења по повратку у земљу".[34]

Изнети примери јасно показују да је држава могла само да констатује стање и на затвореним форумима критикује масовно школовање исламских кадрова у иностранству. Савезна комисија најчешће је била паралисана дуготрајним усаглашавањем ставова, а комисије Србије и Македоније ублажавале су оцене, јер су у њиховом саставу били и Албанци, који су се патерналистички односили према својим сународницима из Исламске заједнице.[35] Ситуација је била још тежа у БиХ, с об-

---

[32] *Информација Републичке комисије о неким актуелним питањима деловања ислама у свету и Исламске заједнице у СР Србији*, страна 10—11. Материјал разматран на седници Комисије 8. 6. 1984. године. Оригнал се налази у Архиву Министарства вера Србије.

[33] Проблеме до којих је долазило због рада теолога приспелих с исламских универзитета констатовала је и Комисија Хрватске: „Под утицајем тренда ширења панисламизма у свјетским размјерама Исламска заједница покушава да у западним крајевима, посебно на подручју СР Хрватске, повећа и побољша активност кадровима који су завршили неки од теолошких исламских факултета. До сада су се ти кадрови регрутирали од људи који су завршили неки од теолошких факултета у блискоисточним или арапским земљама", *Информација о неким актуалним питањима унутар вјерских заједница и оцјена односа с вјерским заједницама у СР Хрватској*, страна 11. Материјал Комисије Хрватске, Загреб, листопад, 1976. година. Примерак се чува у Архиву Савезне комисије.

[34] *Информација за најновите движења во областа на дејствувањето на верските заедници во СРМ, за активноста на Сојузот на комунистите за остварување на уставните права на верниците и верските заедници, како и за сузбивање на формите на политичка злоупотреба на верата и верските чувства*, март 1987. година, Скопље, страна 7. Примерак се налази у Архиву Савезне комисије.

[35] Члан Комисије Србије по положају био је председник Покрајинске комисије. Од формирања Покрајинске комисије њени председници увек су били Албанци, а секретари

зиром на то да је у појединим периодима појачан рад ИЗ директно подржавало државно руководство у коме су доминирали Муслимани.[36]

ЗАКЉУЧАК

Неорганизованост државе и неспремност надлежних органа да сагледају суштину тих процеса, искористила је ИЗ да константно подмлађује и освежава кадар имамима приспелим с најбољих исламских универзитета. Добро образовани и идеолошки припремљени током година проведених у иностранству, утврдили су као приоритетан задатак формулисање и спровођење нове стратегије за деловање Исламске заједнице према обрасцима утврђеним у централама најзначајнијих међународних исламских организација. Постепено учвршћујући положај, „нове снаге" одлучно су иступиле са захтевом да се промени дотадашња политика руководства ИЗ, коју је карактерисала кооперативност и сарадња с државом и отпочне процес интензивирања верског живота у свим секторима у првој и политизација и излазак на политичку сцену у другој фази. Започиње изградња верских објеката, која добија димензије незабележене од одласка Османлија с југословенских простора. Осавремењен је школски систем и унапређена издавачка делатност. Омладина и секуларизована средња генерација, укључивани су различитим методама рада у све активности верске заједнице. Верска поука добија карактер систематског образовања и у појединим срединама укљученост деце основношколског узраста готово је потпуна. Атрактивним програмима и разбијањем вековних традиција и конзервативизма, жена као стуб породице и незаобилазни фактор у исламском васпитању младе генерације, налази своје место у верској заједници. Свака погодна прилика користи се као повод за масовна окупљања верника, чиме се у пракси манифестује снага верске заједнице и њен утицај на народ.

Срби. Редовно учествујући на седницама Републичке комисије, успевали су да на суптилан начин утичу на формулисање закључака. Уколико су разматрани материјали о Исламској заједници, њихово присуство значајно је утицало на остале чланове да уравнотежавају ставове и ублажавају критике.

[36] Писаних докумената о овим процесима готово да нема. На односе актуелног руководства из редова Муслимана према политици и деловању Исламске заједнице најчешће су веома отворено указивали Срби, представници Комисије БиХ, приликом редовних сусрета с руководством Комисије Србије. Видети, *Белешку о састанку у МРЗ Краљево и разговорима са председником и секретаром Комисије Извршног већа Скупштине СР БиХ за односе са верским заједницама 17. и 18. фебруара 1983. године.* Материјал Комисије Србије. Примерак се чува у Архиву Министарства вера. Према подацима Комисије БиХ, половином 1981. године у ИЗ било је запослено преко 250 верских службеника школованих у различитим исламским државама. Видети, *Осврт на неке аспекте међународног повезивања и дјеловања Исламске заједнице*, Сарајево, март, 1981. година, страна 1. Примерак се чува у Архиву Савезне комисије. Прецизни подаци не постоје, али се предпоставља да је 1991. године у различитим органима и телима ИЗ било ангажовано више стотина тзв. арапских ђака. Функције председника старешинстава у БиХ, Македонији и Црној Гори вршили су арапски дипломци Ахмед Смајловић, Ферхат Шета, Јакуб Селимоски и Идриз Демировић. Високо образовање у Каиру стекли су београдски муфтија Х. Јусуфспахић и садашњи реис ул улема БиХ, Мустафа Церић.

Преко вазова, хутби и на друге начине, пропагиране су изворне исламске вредности и захтевано од верника да их примењују у свакодневној пракси. Критиковане су поједине манифестације верског живота распрострањене међу муслиманима и тражена њихова измена и прилагођавање стандардима који важе у исламском свету, а посебно Саудијској Арабији. Учвршћена је дисциплина у спровођењу обавезних верских обреда и од сваког појединца и домаћинства захтевано да се појача одговорност за опстанак ислама на југословенским просторима. Успешно је вршен процес одвајања припадника од утицаја радија, телевизије и укључивањем у активности верске заједнице решаван проблем забаве и слободног времена. Верници се постепено издвајају из свог природног окружења и стављају под контролу верске заједнице. Џамије постају центар друштвеног окупљања верника и успевају да замене месну заједницу и општину.

Везе с исламским заједницама у појединим државама, Рабитом и другим међународним исламским организацијама, добиле су институционалне форме. Презентирају се идеје о исламском социјализму, као успешној симбиози новог поретка и велике религије. Јавно се промовише став о исламској солидарности, као најбољем начину за интеграцију исламских верника на светском плану, чиме се у пракси прикрива једино прихватљиво уједињавање на панисламској платформи. Тражи се ново вредновање ислама и право да Исламска заједница буде репрезент свих интереса муслиманског колективитета. Отпочиње и критика социјалистичких вредности, а посебно атеизма, који се систематски спроводио у комплетном васпитно-образовном процесу. Муслимански национализам испољава се кроз позиве на уједињавање и заштиту ислама, као темеља из кога су проистекли Муслимани. Извршено је дистанцирање од словенских тј. српских корена и порекло муслиманске нације везано за припаднике дуалистичке цркве босанске. Заједничка вера искоришћена је као основ да се Муслимани у косовском конфликту сврстају на страну Албанаца и комплетна инфраструктура Исламске заједнице стави у заштиту политичких и социјалних, а не верских права тог колективитета.

Имами школовани у иностранству постали су ауторитети чије се мишљење поштује и обавезно примењује. Снажне и упечатљиве проповеди изнесене на савремени начин пуне су нових идеја, ставова, мисли, аргумената, цитата из знаменитих исламских књига и поткрепљене размишљањима најпознатијих теолога и професора из исламског света. Просечни исламски верник још увек недовољно образован постајао је све привржeнији својој вери. Систематски усваја изнете ставове имама о моћном исламском свету, који ће под своје окриље примити и муслимане Југославије, када се промене, прихвате све изворне исламске вредности и схвате неопходност живота у систему у коме је почетак и крај света исламска књига Куран.

ЛИТЕРАТУРА

Алибеговић, Есад (1973). Из културног живота босанско-херцеговачких муслимана у прошлости, *Гласник Врховног исламског старешинства*, Сарајево 1—2.

Армстронг, Карен (1995). *Историја бога*, Београд.

Бакић, Ибрахим (1988). Исламска вјерска заједница у СФРЈ, *Улазница*, Зрењанин, 111—112.

Балић, Смаил (1973). *Култура Бошњака*, Беч.

Бешић, Зуфер (1963). Вјерско-просвјетне прилике припадника Исламске вјерске заједнице у Херцеговини, *Гласник ВИС*, 3—4.

Буљина, Халид (1989). Историјски пријесек развоја Исламске заједнице, *Гласник ВИС*, 4—5.

Буљина, Халид (1989). Сто година муслиманског школства у Босни и Херцеговини, *Гласник ВИС*, 1.

Вјерске заједнице у Југославији — зборник радова, Загреб 1970.

Ђозо, Хусеин (1977). Исламски ставови о образовању жена, *Таквим*, годишњак Урдужења илмије, Сарајево.

Ђозо, Хусеин (1971). Нове снаге, *Гласник ВИС*, 3—4.

Ђозо, Хусеин (1977). Перспективе и задаци Исламског теолошког факултета, *Гласник ВИС*, 5.

Елијаде, Мирча (1996). *Водич кроз светске религије*, Београд.

Ешрек, Хусеин (1988). *Суштина ислама*, Сарајево.

Ибну, Хасан (1976). Исламски ставови о образовању жене, *Таквим*.

Икбал, Мухамед (1979). *Обнова вјерске мисли у исламу*, Сарајево.

Ислам и муслимани у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1977.

Јевтић, Мирољуб (1999). Ислам у Југославији, *Југословенска држава 1918—1998*, зборник радова, Београд.

Јевтић, Мирољуб (1990). Исламски центри у Југославији, *Међународни проблеми*, 2.

Јусуфспахић, Хамдија (1979). Источна дијаспора, *Гласник ВИС*, 3.

Линг, Тревор (1992). *Историја религије истока и запада*, Београд.

Мулахалиловић, Енвер (1993). *Вјерски обичаји муслимана у БиХ*, Сарајево.

Неимарлија, Хилмо (1978), Како унаприједити рад медреса, *Гласник ВИС*, 2.

Неимарлија, Хилмо (1991), Припадници ислама у Југославији, *Гласник ВИС*, 4.

Оснивачи великих религија, група аутора, Београд 1978.

Павићевић, Вуко (1988). *Социологија религије*, Београд.

Пуриватра, Атиф (1972). *Национално политички развитак Муслимана*, Сарајево, треће издање.

Радић, Радмила (1995). *Вером против вере*, Београд.

Ризвић, Мухсин (1991). Муслиманска интелигенција, народни интереси, диобе и одвајања, *Гласник ВИС*, 5.

Слипичевић, Фуад (1990). *Ислам и напредак човечанства*, Сарајево.

Смаилагић, Неркез (1980). *Лексикон ислама*, Сарајево.

Смајловић, Ахмед, Други међународни конгрес за усмјеравање исламског рада и спремање исламских радника, *Преород*, број 3/323.

Смајловић, Ахмед (1983). Исламско вјерско образовање и педагошко-стручно оспособљавање на нашем Исламском теолошком факултету, *Гласник ВИС*, 3.

Смајловић, Ахмед (1978). Муслимани у Југославији, *Гласник ВИС*, 6.

Смајловић, Ахмед (1963). Први сусрет, *Гласник ВИС*, 1—2.

Спахић, Дервиш (1979). *Поуке о моралу и богобојазности*, Сарајево.

С т а н о в ч и ћ, Војислав (1999). *Политичке идеје и религија* 1—2, Београд.
Т а д и ћ, Љубомир (1996). *Наука о политици*, Београд.
Т а н а с к о в и ћ, Дарко (1998). Исламска заједница у Југославији, Зборник *Религија и друштво*, Београд.
Х а м и д у л а х, Мухамед (1982). *Увод у ислам*, Сарајево.
Х а џ и ћ, Касим (1983). Виша исламска Шеријатско-теолошка школа у Сарајеву, *Таквим*, Сарајево.
Х у р ш и д, Ахмед (1989). *Породични живот у исламу*, Сарајево.
Ц в и т к о в и ћ, Иван (1981). *Религије у Босни и Херцеговини*, Тузла.
Ш е в а, Мустафа, Одлазак првих студената из Социјалистичке Југославије на Универзитет „Ел Азхар" у Каиру, *Гласник ВИС*.

Архиви:
Архив Министарства вера, Београд.
Архив Савезне комисије за односе с верским заједницама, Београд.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ИСЛАМСКОГО СОДРУЖЕСТВА ЗА ГРАНИЦЕЙ ВА ВРЕМЯ СУЩЕСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЮГОСЛАВИИ

Драган Новакович

Резюме

Успешно стабилизируя сразу после Второй мировой войны отношения с органами новой власти, Исламское содружество начало неудержимый процесс интенсификации религиозной жизни во всех секторах. Прочное определение тогдашнего Югославского государства связать свою судьбу с Движением неприсоединившихся, к которому массово присоединялись арабские и другие исламские государства, давало надежную возможность для обучения самых одаренных молодых сторонников Исламского содружества в самых известных исламских университетах. Начальные механизмы контроля, установленные государственными и религиозными органами, постоянно ослабевали, таким образом отъезд за границу принимает стихийный характер. В связи с тем, что открытие исламского теологического факультета в Сараево не смогло остановить и ограничить эти процессы, соответствующие государственные органы начинают с большим вниманием следить за этими движениями с целью предотвратить внесение фундаменталистских и других идейно-неприемлемых положений. Постоянное ослабевание государства, его постепенное разорение внутренними противеречиями дало возможность „новым силам" постепенно взять контроль над религиозным содружеством как над одним целом и начать процесс навязывания новых ценностей и образцов поведения по стандартам, созданным в международных исламских организациях, которые были сформированы специально для распространения этой религии в мировом масштабе.

UDC 338(497.113)
Прегледни научни рад

Софија Аџић

РЕГИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГИЈА — СЛУЧАЈ ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: Полазна теза у овом раду је да унапређење конкурентности привреде Војводине нужно укључује и отварање простора за развој индустрија високих технологија, у првом реду, на основу динамичног предузетништва и развоја малих и средњих предузећа. Нагласак у истраживању је стављен на анализу проблема слабе институционалне уређености као фактора који блокира иновационо предузетничко понашање, технолошки развој, економску валоризацију високих технологија, ефикасну друштвено-економску координацију индивидуалних развојних иницијатива и већу оријентацију финансијског капитала на ризична улагања у нове индустрије.

У овом контексту, најважнији ограничавајући фактори развоја и економске валоризације високих технологија у Војводини су: 1. одсуство друштвено-економске мотивације за иновативно понашање и производно предузетништво, 2. мала расположивост квалификоване и међународно компетентне радне снаге, 3. слаб квалитет регионалне, субрегионалне и локалне НТИОК инфраструктуре, 4. оријентација регионалне финансијске инфраструктуре на кредитирање увоза и становништва и 5. мала ефикасност регионалне, субрегионалне и локалне јавне управе и јавних услуга у отклањању ових проблема.

У светлу ових спознаја, операционализација конкретног садржаја стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини је одређена као мера способности укључења регионалних, субрегионалних и локалних институција и јавних служби у тражењу решења за следеће проблеме: 1. обезбеђења услова за међународно компетентну обуку предузетника, менаџера и стручних тимова у функцији стицања неопходних знања за имплементацију савремених технолошких, управљачких и организационих решења потребних за оснивање и динамичан развој високотехнолошких предузећа, 2. обезбеђења техничке и економске подршке предузетницима, менаџерима, стручним тимовима у активностима на генерисању и економској валоризацији нових знања и 3. обезбеђења техничке и економске помоћи у примени савремених решења из области стандардизације, метрологије, сертификације квалитета и одрживог развоја у функцији унапређења микроекономске (глобалне) компетентности.

Основа за функционисање овако одређене концепције стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини је концентрација јавног

фактора на унапређење система образовања и развој одговарајуће научно-технолошке инфраструктуре. У овом контексту, Универзитет у Новом Саду, као и приватни факултети који делују на територији Војводине, односно, њихови специјализовани и мултидисциплинарни научноистраживачки институти, иновациони центри, технолошки паркови и слично (а које би требало веома брзо унапредити или развити!) требали би да постану основни фактори за отклањање последица актуелне институционалне неуређености и агенс формирања иновативног (регионалног) предузетнички оријентисаног друштвено-економског окружења као основног оквира за развој индустрија високих технологија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводина, регионална стратегија развоја индустрија високих технологија, неуређено институционално окружење, иновативно предузетнички оријентисано друштвено-економско окружење, образовање, научно-технолошка инфраструктура, мала и средња предузећа

1. УВОД

У Војводини се од почетка осамдесетих година прошлог столећа мала пажња посвећује проблему осавремењавања производних и услужних технологија и процеса, унапређењу познатих решења, а улагања у продоре у ново и непознато, практично, и не постоје. У протеклих двадесет и пет година колико ми је познато, нема ниједне иоле значајније јавне или приватне иницијативе, за заснивање нове или ревитализацију постојеће производње, посебно, оних које представљају најдинамичнија подручја развоја и извоза у светској привреди, као што су: електричне и неелектричне машине, транспортна средства, компјутери и софтвер, индустријске и друге хемикалије, производи добијени прерадом пластичних и других вештачких материјала. С друге стране, структурно прилагођавање кључних друштвених система, као што су здравство, информацијски, комуникациони и саобраћајни системи и слично тече споро, с великим тешкоћама, неорганизовано и често под утицајем појединачних или групних интереса који своје упориште немају ни у технолошком напретку, ни и радикалним променама у начину функционисања укупног социо-економског система.

Разлоге за дугогодишњи застој у технолошком развоју, појави нових производњи и структурном прилагођавању у Војводини требало би, свакако, потражити у факторима, као што су: 1. застарелост јавне и тржишне иновационе инфраструктуре и механизама за управљање привредним развојем, 2. масовна појава континуалне микроекономске неефикасности, 3. велика крутост организационих структура и 4. неспособност (регионалних) предузетника и менаџера у генерисању и валоризацији пословних, техничких и социјалних иновација.

У контексту структурног прилагођавања привреде Војводине у циљу укључења у унутрашње тржиште Европске уније одређени значај требао би да има и проблем развоја тзв. индустрија високих технологија, које представљају саставни део парадигме која се често означава појмом „нова” економија. Са аспекта циљева овога рада појам индустрија високих технологија обухвата делатности које се заснивају на: микроелектрони-

ци, мехатроници, оптичком преносу информација, биотехнологијама, новим материјалима, аеро-космичким технологијама, софтверу и новим технологијама у домену медицинских и других социјалних услуга, информационих и комуникационих система, управљања саобраћајем.

Са организационог аспекта, индустрије високих технологија се заснивају на три врсте предузећа.

Прва група обухвата предузећа која се баве производњом прототипова или појединачних производа, те због тога морају бити лоцирана у близини полова научноистраживачког рада, првенствено универзитета или великих истраживачко-развојних института.

Друга група обухвата предузећа која се баве производњом у малим серијама (на пример: специјализованих рачунара, сложене медицинске опреме и слично), прилагођавањем стандардизованих производа високих технологија потребама корисника и њиховим сервисирањем. У овим случајевима постоје, пре свега, потребе за интензивним комуникацијама корисника и произвођача, као и за специфичним облицима научноистраживачког рада. Због тога је најповољнија локација ових предузећа у подручјима са високом концентрацијом корисника и у чијој близини постоје међународно компетентни универзитети.

Трећа група обухвата предузећа за масовну производњу (на пример: микроелектронских компонената, персоналних рачунара, оптичких каблова, модула за индустријске роботе, комерцијалног софтвера, лекова, нових материјала и слично). За организацију овог типа производње није неопходна близина међународно компетентних научноистраживачких институција, него висококвалификована радна снага, велике слободне површине и чисти ваздух и вода.

У складу с изложеним прегледом организационе структуре, у индустрији високих технологија посебан значај имају мала и средња предузећа. Њихово заједничко обележје је пословање у оквирима подстицајног спољног окружења, састављеног од широког спектра разних активних елемената институционалне, административне, пословне, тржишне, ванпривредне, социјалне и културне структуре, што омогућава малим и средњим предузећима флексибилно и динамично формирање одговарајуће научноистраживачке, технолошко-развојне, производне и сервисне структуре на основама пословних мрежа и алијанси на начин који обезбеђује оптимално коришћење расположивих ресурса и најрационалнији начин интеграције у глобалну привреду.

У складу са циљевима овог рада нагласак у истраживању стављен је на преиспитивање неких темељних основа институционалне инфраструктуре с тезом да се процес формирања садржаја циљева и акција регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија и трансформација институционалне инфраструктуре морају одвијати паралелно, а не асинхроно, прво преструктурисање и развој (нове) институционалне инфраструктуре, па на основу тога отварање простора за реализацију стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини. У складу с тим обрадиће се следеће:

— Да ли су Војводини потребне индустрије високих технологија?

— Карактер актуелне институционалне неуређености са аспекта утицаја на операционализацију регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија;

— Преглед основних фактора развоја индустрија високих технологија које би требало створити или обезбедити у Војводини и

— Садржај циљева и акција регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија.

2. ДА ЛИ СУ ВОЈВОДИНИ ПОТРЕБНЕ ИНДУСТРИЈЕ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГИЈА?

Савремени процеси структурног прилагођавања су, пре свега, одраз потреба прилагођавања јавне регулације привреде и привредног развоја захтеву да се сваки предузетнички подухват реализује у окружењу у коме способност стварања и валоризације пословних, техничких и социјалних иновација представља кључни фактор за учешће у расподели друштвено-економске моћи.

Испуњење овог захтева на националном нивоу се суочава с великим ограничењима — глобализација, рехабилитација тржишног механизма, повећање степена слободе у приступу информацијама, појава „нове" економије, пораст свести потрошача о стандардима квалитета производа и услуга и смањење степена слободе у коришћењу мера кредитно-монетарне и фискалне политике учиниле су централизоване моделе јавне регулације привреде и привредног развоја друштвено неделотворним. Јавне институције су доспеле у позицију да своје веома често комплексне регулаторне активности обављају у окружењу, које се веома брзо мења, с потрошачима који желе квалитет и избор, трошећи своја средства на најбољи могући начин.

Једно од могућих решења је делимична децентрализација јавне регулације привреде и привредног развоја увођењем региона као субјекта који обезбеђује ефикасније решавање проблема интеграције индивидуалних преференција предузетника и предузећа у условима глобалног кретања капитала, роба и рада, оштре тржишне утакмице, као и динамичног развоја индустрија високих технологија заснованих на знању. Основно опредељење у овом приступу је да појединци и предузећа, без обзира на глобализацију, углавном делују у ужем територијалном контексту, јер у свом непосредном окружењу обезбеђују највећи део улазних инпута, посебно, кадрове, знања и потреба за кооперацијом.

У овом контексту, проблем интеграције регионалних преференција предузетника и предузећа се третира у оквирима проблема конституисања подстицајног друштвено-економског окружења за иновативно понашање (што значи да се апстрахују други фактори релевантни за конституисање региона, као што су разлике у националној структури становништва, постојање одговарајућих културних образаца, традиција и слично).

У уводу смо навели да је иновативно понашање, пре свега, резултат заједничких економских и социјалних интереса појединаца и привред-

них и ванпривредних субјеката на некој одређеној територији, која их кохезионо повезује. Остварљивост ових интереса је у великој мери одређена условима и могућностима регионалног окружења — које представља одраз природних и друштвено-економских ресурса, али и начина како се њима управља. Ефикасност управљања у највећој мери зависи од демократског карактера комуникације регионалне институционалне инфраструктуре и њене кадровске структуре с објектима регулације (у овом случају: предузећима, предузетницима, менаџерима, научницима и стручњацима обједињеним у тимовима). То у домен оцене економске ефикасности једног региона у први план истиче меру способности институционалне и њене кадровске структуре да уочава праве (заједничке) проблеме у привреди и да, слично савременим предузетницима, менаџерима и предузећима, кроз процес учења и самоорганизације обезбеди услове за њихово преовладавање.

Каква је актуелна ситуација у том погледу у Војводини?

Демонтажом централизованог модела регулације привреде и привредног развоја у СФР Југославији, посебно након Устава из 1974. године, Војводина је добила високи степен слободе у избору стратегије регионалног развоја. Та слобода је искоришћена за промоцију модела развоја заснованог на увозу енергетски интензивних технологија и њиховој имплементацији у увозно-супституитивним индустријама.

Интересантно је да је у другој половини седамдесетих година прошлог столећа направљен покушај промоције потреба за интензивнијим развојем савремене електронске индустрије, укључујући и производњу микрорачунара и софтвера, но у стварности за овај пројект није обезбеђена шира политичка и економска подршка, чак је један број тадашњих кључних актера економске и политичке сцене Војводине истакао и своје јавно неслагање са овим пројектом, на основу става да не би требало ићи у дуплирање капацитета с другим регионима Југославије, посебно, са Словенијом, која је раније покренула процес интензивне подршке развоју ових индустрија у својим оквирима. Но, већ почетком осамдесетих година прошлог столећа — појавом економске кризе, степен аутономног одлучивања регионалних институција у привредној сфери значајно је смањен.

Почетком деведесетих година прошлог столећа упоредо са распадом СФР Југославије и рестаурацијом капитализма у потпуности је демонтиран регионални систем јавне регулације привреде и привредног развоја.

Политичке тежње према регионализацији Србије, које су интензивиране у другој половини деведесетих година прошлог столећа, нису, нажалост, подржане адекватним пројектима реконструкције и модернизације јавне регулације привреде и привредног развоја. Актуелна политичка акција на конституисању регионалних институција за регулацију привреде и привредног развоја у Војводини више подсећа на њихову реституцију по моделу из Устава СФРЈ из 1974. године, него на процес изградње модерних решења у функцији стварања подстицајног окружења у коме ће иновативно понашање према критеријумима глобалне привреде постати основни арбитар за оцену успешности предузетничких

подухвата и евалуацију ефикасности функционисања институционалне инфраструктуре.

У анализи потреба за развојем индустрија високих технологија у Војводини неопходно је истаћи два момента.

Свакако, да би заснивање производње на достигнућима микроелектронике, мехатронике или био-технологија представљало својеврсни агенс обнављања посустале развојне пропулсије у Војводини. Но, потпуно је јасно да се евентуални пројекти у овом домену морају заснивати на директном ангажовању страног фактора или представљати индивидуални предузетнички акт.

Међутим, директне друштвене потребе за развојем индустрија високих технологија у Војводини, постоје у домену информационих и комуникационих система, управљања саобраћајем и слично, као инфраструктуре која би требала да обезбеди:

1. Опште услове за побољшање организације, управљања, контроле, маркетинга и модернизације пословних процеса и по тој основи побољшања извозних перформанси сваког (регионалног) предузећа.

2. Повећање ефикасности рада кључних друштвених система (посебно: здравстених и социјалних услуга) и прилагођавање њиховог функционисања у складу с достигнућима техничког прогреса и променама у укупном социо-економском систему.

Овакво опредељење је последица уверења да је за укључење у европске интеграционе процесе у наредном периоду неопходно:

Прво, изградити националну информациону инфраструктуру (у којој се мора формирати и одговарајућа мрежа специјализованих и међународно компетентних предузећа, на пример за производњу наменских софтвера, специјализованих рачунарских конфигурација и система и слично на територији Војводине, посебно у већим центрима, као што су Нови Сад, Суботица, Зрењанин и Панчево — иницијални елементи ове структуре већ делују, али ће тек отварање укупне привредне структуре према унутрашњем тржишту Европске уније наметнути опстанак и развој само оних субјеката који могу обезбедити међународно конкурентни ниво производа и услуга);

Друго, да се дерегулацијом телекомуникација створе услови за свеобухватну дифузију њених достигнућа и тако обезбеди један од основних услова за ефикасно и рационално укључивање сваког предузећа и појединца у глобалне економске и друштвене токове. Аутоматски овим би се и отворио шири простор за оснивање и развој специјализованих високотехнолошких предузећа за производњу специфичних производа и услуга који омогућавају ефикасно коришћење и сервисирање ових ресурса;

Треће, да је за искоришћавање простора Војводине и њеног повољног положаја између тржишта са различитим структурама производње и потрошње неопходно логистичку инфраструктуру (састављену у форми мрежа коју образују производни капацитети и речна, друмска и железничка инфраструктура с комплексом макрологистичких база и граничним прелазима) повезати савременим технологијама између себе и са циљним окружењем, како би се обезбедило њихово максимално и раци-

онално искоришћавање. И, у овом случају аутоматски би се отворио простор за оснивање и развој специјализованих високотехнолошких предузећа неопходних за ефикасно коришћење и сервисирање ових ресурса;

Четврто, да ће модернизација процеса обезбеђења здравствених и социјалних услуга и њихова делимична приватизација на регуларним основама такође отворити простор за оснивање разних врста комплементарних високотехнолошких предузећа.

Ово опредељење се суочава са великим ограничењима, од којих ће се нагласак ставити на проблем утврђивања узрока и последица институционалне неуређености.

3. ИНСТИТУЦИОНАЛНА НЕУРЕЂЕНОСТ И ЊЕН УТИЦАЈ НА ФОРМИРАЊЕ РЕГИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ИНДУСТРИЈА ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГИЈА

За правилно одређивање садржаја структуре институционалне неуређености неопходно је извршити поређење између теоријског модела уређености институционалне инфраструктуре за ефикасан регионални развој према европском концепту и фактичког стања у Војводини.

Институционални услови за ефикасан регионални развој према европском концепту регионализације:	Фактичко стање уређености институционалне инфраструктуре у Војводини:
Отворена регионална тржишна привреда без међурегионалних и локалних баријера за слободну циркулацију фактора развоја и производње	Затворена регионална привреда Мала унутаррегионална и међурегионална територијална мобилност фактора развоја и производње
Динамична регионална привредна структура са високим стопама привредног раста	Неравномерно распоређена транзициона депресија (по секторима, делатностима, урбаним центрима и руралним подручјима)
Висока ефикасност у коришћењу ресурса	Ниска продуктивност коришћења ресурса
Ефикасан и децентрализовани финансијски систем	Централизован и неефикасан финансијски систем оријентисан на финансирање увоза и становништва
Правна држава заснована на поштовању људских права и економских слобода	Неразвијена правна држава
Јасна политичка и економска концепција регионализације заснована на општем консензусу свих релевантних политичких опција и потврђена кроз свеобухватно грађанско изјашњавање о њеном садржају и циљевима	Нејасна политичка и економска концепција регионализације
Ефикасни и професионални систем јавне управе и услуга оријентисан на кориснике	Бирократизовани и исполитизовани систем јавне управе и услуга Кадровска структура у јавном сектору и јавним (државним) службама не задовољава минималне стандарде Европске уније (посебно у јавној /државној/ управи за регулацију привреде и привредног развоја, основном и средњем образовању).

У том контексту поставља се и питање: Од чега поћи у одређивању перформанси институција са аспекта садржаја циљева и акција регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини? Свакако од анализе разлога за слабу институционалну уређеност у ономе његовом делу који блокира иновационо предузетничко понашање, технолошки развој, економску валоризацију високих технологија, ефикасну друштвено-економску координацију индивидуалних развојних иницијатива и већу оријентацију финансијског капитала за ризична улагања у нове индустрије.

У овом контексту, могу се одредити најважнији ограничавајући фактори за примену стратегије економске валоризације високих технологија у Војводини:

— Одсуство друштвено-економске мотивације за иновативно понашање и производно предузетништво;

— Мала расположивост квалификоване и међународно компетентне радне снаге;

— Слаб квалитет регионалне, субрегионалне и локалне НТИОК (наука — технологија — информације — образовање — организација — телекомуникације) инфраструктуре;

— Оријентација регионалне финансијске инфраструктуре на кредитирање увоза и становништва, и

— Ниска ефикасност регионалне, субрегионалне и локалне јавне управе и јавних услуга у отклањању ових проблема.

4. КОЈЕ БИ ФАКТОРЕ РАЗВОЈА ИНДУСТРИЈА ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГИЈА ТРЕБАЛО СТВОРИТИ ИЛИ ОБЕЗБЕДИТИ У ВОЈВОДИНИ?

У светлу спознаја о карактеру институционалне неуређености, операционализација конкретног садржаја стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини би се могла одредити као мера способности укључења регионалних, субрегионалних и локалних институција и јавних служби у тражењу решења следећих проблема:

1. Обезбеђење услова за међународно компетентну обуку предузетника, менаџера и стручних тимова у функцији стицања неопходних знања за имплементацију савремених технолошких, управљачких и организационих решења потребних за оснивање и динамичан развој високотехнолошких малих и средњих предузећа;

2. Обезбеђење техничке и економске подршке предузетницима, менаџерима, стручним тимовима у малим и средњим предузећима у конкретним активностима на генерисању и економској валоризацији нових знања;

3. Обезбеђење техничке и економске помоћи малим и средњим предузећима у имплементацији савремених решења из области стандардизације, метрологије, сертификације квалитета и одрживог развоја у функцији обезђењења микроекономске (глобалне) компетентности.

Основно обележје овако одређене улоге јавног фактора у регионалној стратегији развоја индустрија високих технологија у Војводини је нагласак на активирању предузетничке компоненте њеног становништва као фактора развоја и привређивања и унапређивању система образовања и научно-технолошке инфраструктуре, која би требала да обухвата:

— Регионалне инфраструктурне истраживачко-технолошке програме;

— Регионалне центре истраживања развоја и примене науке и технологије;

— Регионалне, субрегионални и локалне иновационе центре;

— Регионалне, субрегионалне и локалне технолошке сервисе за осигурање техничке помоћи за разрешавање конкретних захвата у примени система производно-технолошких стандарда;

— Регионалне технолошке сервисе осигурање техничке помоћи за израду и оцену индивидуалних инвестиционих програма и реализацију конкретних захвата на отклањању проблема загађивања животне средине и

— Регионални (отворени) систем научно-технолошких информација.

Наведени преглед указује да је реч о факторима развоја на које је могуће свесно деловати у смислу њиховог стварања, унапређења или обезбеђења из међународног окружења у контексту који зависи, првенствено, од политичке акције на успостављању друштвеног концензуса за реализацију. У складу са тим, у анализи овако одређене структуре регионалних фактора развоја индустрија високих технологија требало би, посебно, уважавати следеће релације:

1. Који од наведених фактора развоја индустрија високих технологија делују заједно и какав је њихов појединачни и кумулативни утицај на стопу регионалног привредног раста?

2. Какво је порекло фактора развоја индустрија високих технологија — интерно или екстерно?

3. Који је период у коме се може обезбедити значајна промена смера и интензитета деловања ових фактора?

4. Како и под којим условима се може утицати на међународну мобилност фактора развоја индустрија високих технологија?

У светлу ових спознаја требало би одредити и конкретни садржај регионалне јавне интервенције у домену развоја индустрија високих технологија као свесне друштвене акције, као и одређивање реалних домета међународног трансфера појединих институционалних решења или трансфера високих технологија у форми директних страних инвестиција за (евентуалну) изградњу капацитета за масовну производњу у домену високих технологија.

5. РЕГИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ИНДУСТРИЈА ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Одређивање циљева и акција регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини се заснива на неколико полазних премиса:

Прво, развој индустрија високих технологија у Војводини је у предложеној стратегији ограничен искључиво на мала и средња предузећа, алоцирана у делатностима која се баве производњом у малим серијама, прилагођавањем стандардизованих производа потребама корисника и сервисом;

Друго, основна функција индустрија високих технологија у Војводини је да обезбеди услове за: унапређење конкурентности регионалне привреде према критеријумима унутрашњег тржишта Европске уније, и повећање ефикасности рада и прилагођавања начина функционисања кључних друштвених система (посебно здравствених и социјалних услуга) у складу с достигнућима техничког прогреса и променама у укупном социо-економском систему;

Треће, као приоритетне локације индустрија високих технологија одређена су два пола. Први пол би требало да образују Нови Сад као центар и (евентуално) Суботица и Зрењанин као сателити. Други пол би требао да буде лоциран у Панчеву због карактеристика локалне привреде и непосредне близине Београда;

Четврто, операционализација регионалне стратегије развоја индустрија високих технологија има смисла само ако буде подржана мерама за развој хуманог капитала у целокупној привреди Војводине. Наиме само је тако могуће створити предуслове за формирање унутрашњег (регионалног) тржишта високих технологија на којима би постојећа и новостворена предузећа стекла потребна искуства и референце за даљу експанзију. Развој хуманог капитала требало би обезбедити кроз конкретне регионалне, локалне и индивидуалне (за велика предузећа) пројекте за имплементацију концепта менаџмента тоталним квалитетом, развоја и управљања хуманим ресурсима и развоја пословних мрежа или алијанси. У том смислу, било би пожељно реализовати следеће програме:

— Програм за свеобухватну имплементацију производно-технолошких стандарда у складу с регулативом Европске уније и специфичностима регионалне привреде;

— Програм развоја регионалног система континуалног образовања менаџера, предузетника и стручњака у циљу њиховог оспособљавања за имплементацију система менаџмента тоталним квалитетом, развоја и управљања хуманим ресурсима и имплементације концепта пословања на основама мрежне организације и

— Регионалну стратегију за подстицање промена у приступу и ставовима привредних субјеката и становништва према проблему заштите и унапређења животне средине на принципима одрживог развоја у складу са регулативом Европске уније.

Основна функција предложене стратегије развоја индустрија високих технологија у Војводини је преовладавање последица институционалне неуређености и нејасне концепције операционализације регионалног модела јавне регулације привреде и привредног развоја.

У предложеном концепту стратегије развоја индустрија високих технологија, Универзитет у Новом Саду, као и приватни факултети који делују на територији Војводине, односно, њихови специјализовани и мул-

тидисциплинарни научноистраживачки институти, иновациони центри, технолошки паркови, и слично (а које би требало веома брзо унапредити или развити!) и слично представљају основу из кога би требало регрутовати ресурсе за формирање мреже високотехнолошких малих и средњих предузећа.

Сви наведени елементи (иако већина од њих већ постоји у неком рудиментираном облику) представљају сразмерно скуп и веома захтеван инструмент развоја, који захтева веома детаљно познавање проблема оснивања и оспособљавања овог типа предузећа. Потенцијални предузетници у домену високих технологија обично одлично познају техничку страну своје делатности и имају одређену визију о потенцијалном тржишту и начину његовог активирања, али им недостају целовита пословна знања. У складу са тим, улога наведене инфраструктуре је обезбеђење помоћи којом би се затвориле празнине у знању и вештинама предузетника, смањили трошкови у почетној фази пословања, а цео пословни подухват укључио у мрежу разних активних елемената која ће обезбедити целовиту концентрацију предузетника на основне пословне активности.

У том смислу, целокупна мрежа наведених елемената требала би да представља инфраструктуру за развој продуктивног предузетништва. Основни предуслови за овакву мисију су:

Прво, примена техника менаџмента у управљању у јавном сектору високог образовања;

Друго, међународна верификација свих субјеката јавног сектора у високом образовању;

Треће, развој адекватних облика сарадње јавног и приватног сектора. Партнерство јавног и приватног сектора требало би да обезбеди флексибилно ангажовање снаге, одговорности и евентуално финансијских ресурса првог фактора (али само у индиректном облику — обезбеђењем потребног простора, техничких услуга и слично по ценама нижим од тржишних, али у строго ограниченом периоду од три до пет година), односно, знања и ефикасности другог фактора.

На крају, у предложеном концепту развоја индустрија високих технологија у Војводини неопходно је навести три чињенице.

Прво, квантитативни ефекти развоја индустрије високих технологија су мали у смислу запослености, броја предузећа и равномернијег просторног развоја, бар у периоду од пет до десет година. Реч је о највише сто малих и средњих предузећа у којима би запослење могло да нађе неколико хиљада људи и који би били лоцирани углавном у Новом Саду, а од осталих центара највеће потенцијалне могућности има Панчево.

Друго, у предложеној стратегији није обрађен случај коришћења биотехнологија као фактора развоја индустрија високих технологија у Војводини. Разлози су следећи. Начин на који се спроводи власничко и организационо преструктурисање агро-индустријског комплекса у потпуности дезаувишу потребе за националним програмом развоја биотехнологија и његове примене. Са друге стране, тешко је очекивати да ће ре-

гионална фармацеутска индустрија успети да оствари критичну концентрацију ресурса неопходну за продоре у овој области.

Треће, априори је у предложеном концепту одбачена могућност заснивања масовне производње на бази високих технологија, јер је вероватно немогуће остварити такву констелацију подстицаја који ће навести неку велику транснационалну компанију да лоцира део својих капацитета на територији Војводине.

Наравно, да у стратегију развоја високих технологија нису укључени ни (евентуални) национални индивидуални предузетнички подухвати за развој масовне производње високих технологија у потпуности усмерени на неки сегмент глобалног тржишта, пошто је реч о фактору који није могуће научно елаборирати.

6. ЗАКЉУЧЦИ

1. Операционализација регионалне концепције јавне регулације привреде и привредног развоја Војводине као фактора развоја индустрија високих технологија заснива се на интеграцији две парадигме *учење* и *самоорганизација* — које јесу у овом раду одређене као масовна комуникација предузетника, научника, стручних тимова, привредних и непривредних субјеката обједињених на неформалним основама у мреже, а која обезбеђује динамичан проток информација и размену знања и искустава, неопходних за благовремене и делотворне акције за генерисање и економску валоризацију индивидуалних знања у условима глобалне и веома оштре и отворене тржишне утакмице.

2. Регионална стратегија развоја индустрија високих технологија требала би да буде интегрисана у стратегију преструктурисања привреде Војводине условима пословања на унутрашњем тржишту Европске уније. Да би се отворио простор (регионално тржиште) за развој индустрија високих технологија неопходно је реализовати свеобухватне програме имплементације концепта менаџмента тоталним квалитетом, развоја и управљања хуманим ресурсима и организације пословања на мрежном принципу.

3. За стварање услова за развој индустрија високих технологија у Војводини неопходно је израдити и реализовати програме преструктурисања регионалне образовне и научно-технолошке инфраструктуре, која би требало да обухвата, углавном, програме за јачање научноистраживачке функције на Универзитету у Новом Саду и мрежи приватних факултета и њиховог отварања према (регионалној) привреди у циљу реализације заједничких истраживачко-развојних пројеката и размене кадрова.

4. Развој индустрија високих технологија у Војводини ће вероватно бити сведен на мала и средња предузећа алоцирана у делатностима која се баве производњом у малим серијама, прилагођавањем стандардизованих производа потребама корисника и сервисом. Њихова основна циљна функција је: (а) унапређење конкурентности регионалне привреде

према критеријумима унутрашњег тржишта Европске уније, (б) повећање ефикасности рада и прилагођења начина функционисања кључних друштвених система у складу с достигнућима техничког прогреса и променама у укупном социо-економском систему.

5. Очекивања у погледу развоја индустрија високих технологија у Војводини требало би да буду реална, посебно у смислу укупних квантитативних ефеката. У периоду од пет до десет година може се формирати око сто малих и средњих предузећа у којима би запослење могло да нађе неколико хиљада људи, а која би просторно била лоцирана, углавном у Новом Саду, евентуално у Суботици и Зрењанину. Велике потенцијалне могућности за заснивање индустрија високих технологија има и Панчево због карактеристика локалне привреде и близине Београда.

ЛИТЕРАТУРА

1. A r m s t r o n g, H. and T a y l o r, J. (1993). *Regional Economics and Policy*, Harvester, London.
2. G a r n, H. and L e d e b r, L. (1980). *The Role of Small Bussiness Enterprise in Economic Development*, Washington D. C.
3. M i l g r o m, R. and R o b e r t s, J. (1995). Continuos Adjustment and Fundamental Change in Bussines Strategy and Organisation, in: *Trends in Bussines Strategy and Organization: Do participation and Cooperation Increase Competitiveness?* (ed. Siebert), Tübingen.
4. М а т е ј и ћ, В. (2002). *Прилози истраживању научног и технолошког развоја*, Београд: Савезни секретаријат за развој и науку.
5. Студија *Стратегија привредног развоја Србије до 2010 године*, (2002). Београд: Република Србија, Министарство за науку, технологију и развој.
6. Студија *Конкурентност привреде Србије*, (2003). Београд: Jefferson Institute уз подршку Народне банке Србије.
7. *Die lernende Region: Regionale Entwicklung durch Bildung*, (2000), (Ed. T h e i r s t e i n, A., S c h e d l e r, K. und B i e g e r, T.), Verlag Ruegger.
8. *Regional Policies and Comparative Advantage*, (2002), (Ed. J o h a n s s o n, B., C a r l s o n, C. and S t o u g h, R. R.), Edward Elgar Publishing.
9. W. E., *Science and Innovation: Rethinging the Rationales for Funding and Governance*, (2003), (ed. G e u n a, A., S a l t e r, A. J. and S t e i n m u e l l e r, Edward Elgar Publishing.
10. *New perspectives on firm growth*, (2004), (ed. C o o n y, T., and M a l i n e n, P.) European Council for Small Business and Entrepreneurship (ECSB), Turku.

REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGY OF HIGH-TECH INDUSTRIES — THE CASE OF VOJVODINA

by

Sofija Adžić

Summary

The initial thesis in the present work is that the solution of the problem of improving the competiveness of the economy of Vojvodina indispensably should open the room for the development of high-tech industries, in the first line, on the basis of dynamic entrepreneurship and development of small and medium enterprises (SMEs). Emphasis in the research is on the analysis of the problem of inappropriate institutional order as a factor blocking innovative entrepreneurial conduct, technological development and economic valorization of high technologies, efficient socio-economic coordination of individual development initiatives and larger orientation of financial capital to risky investments in new industries.

In this context, the most important limiting factors of development and economic valorization of high technologies in Vojvodina are defined as: (1) absence of socio-economic motivation for innovative behaviour and manufacturing entrepreneurship, (2) low availability of skilled and internationally competent labour, (3) poor quality of regional, subregional and local *STIEOT* infrastructure, (4) orientation of regional financial infrastructure to credit imports and population and (5) low efficiency of regional, subregional and local administrative and public services in eliminating above problems.

In the light of those observations, the operationalization of the concrete contents of development strategy for high-tech industries in Vojvodina is defined as a measure of ability to include regional, subregional and local institutions and public services to find how to solve the following problems: 1. providing conditions for internationally competent training of entrepreneurs, managers and expert teams in the function of acquiring necessary knowledge for the implementation of modern technological, managerial and organizational solutions needed for the foundation and dynamic development of high-tech enterprises, 2. provision of technical and economic support to entrepreneurs, managers and expert teams in their concrete activities in the generation and economic valuation of new knowledge and 3. provision of technical and economic help for the implementation of contemporary solutions relating to standardization, metrology, specification of quality and sustainable development in the function of providing microeconomic (global) competitiveness.

The basis for functioning of the concept of development strategy for high-tech industries in Vojvodina defined that way is the activity of the public factor to advance the system of education and to develop relevant scientific-technological infrastructure. In this context, the University of Novi Sad as well as private faculties in Vojvodina, their respective specialized and multidisciplinary scientific-research institutes, innovation centers, technology parks and the like (necessary to be developed and advanced as soon as possible!) should become basic factors for eliminating the consequences of actual institutional disorder and create entreprenurship oriented socio-economic environment as a basic framework for the development of the high-tech SMEs.

UDC 339.92(470)
Прегледни научни рад

Зоран Милошевић

РУСИЈА И ИНТЕГРАЦИЈЕ НА ПОСТСОВЈЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВУ

САЖЕТАК: У раду се излажу резултати емпиријских истраживања јавног мњења Русије, Белорусије, Украјине и Казахстана о стварању нове државне заједнице („Словенски савез"), односно стварања „јединственог економског простора". Анализа добијених резултата открива извесно осећање самодовољности становника Русије који нису спремни на нове интеграције, али и постојање дилеме с ким се интегрисати. Код становника Белорусије, Украјине и Казахстана профилишу се три варијанте: једна с Русијом, друга — с Европском унијом, а трећа опција заговара неинтеграционо понашање, односно одржање државне самосталности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интеграције, Русија, Белорусија, Украјина, Казахстан, политика, јавно мњење

УВОД

Руска политичка елита свесна је потребе нових економских и политичких интеграција. Разлози за нови „Словенски савез", „јединствени економски простор" ... су вишеструки, а крећу се од безбедносних до економских (очување природних богатстава) и политичких потреба. Као потенцијални савезници, односно потенцијалне земље за стварање нове заједничке државе код руске политичке елите спомињу се, у првој фази, четири земље: Русија, Белорусија, Украјина и Казахстан.[1] У другој фази у овај савез требало би да уђу и балканске државе. Да би се то догодило, потребно је поред рада на првој фази уједињења, *дочекати и разочарање балканских држава*, пре свега Србије и Бугарске, *у Европску унију*.[2]

---

[1] Председник Казахстана је веома наклоњен интеграцији с Русијом, а као аргумент наводи то што Турска има свега три посто територије у Европи и мање од један посто европског (грчког и словенског) становништва, а жели интеграцију с Европском унијом, док Казахстан има четири % територије у Европи и 50 % европског (словенског) становништва, што је јак аргумент за интеграције с Русијом.

[2] Разочарање у Европску унију већ је стварност на Кипру. Руски аутори истичу да је Кипар пре нешто више од године ступио у Европску унију с великим надама. Кипрани су,

Аргументи за овакав савез су бројни и јаки, а садрже, пре свега, културну блискост ових народа са Русима, али, и подударање економских и политичких интереса. На другој страни, Русија анализира односе у ЕУ и долази до закључака да се унутрашња структура Уније значајно мења и то на штету њених властитих интереса. Наиме, ЕУ у којој су Француска и Немачка водиле главну реч (тзв. оса ЕУ, „европско језгро" и слично) све више уступа место другој „оси" или „европском језгру" с ратоборном (према Русији) политиком САД и Велике Британије.[3] САД и Велика Британија, све више одузимају статус „европског језгра" Француској и Немачкој и додељују га себи, а уз помоћ новопримљених држава у ЕУ — Пољске и балтичких држава, како би овладале регионом између два средоземна мора — Балтичким и Црним, без чије контроле се не може постати „господар света".[4] Због потреба и приоритета Русије да одржи дијалог са САД, *руске власти у политици примењују политику незближавања с ЕУ и закључивања (с ЕУ) споразума о зони утицаја на постсовјетском простору*.[5]

Овим ставовима руске политичке елите јасно се манифестује став да Русија не треба да се приклони интеграцији с Европском унијом. Руска политичка елита, наиме, жели да Русија буде центар интеграционих дешавања (на сасвим другачијим основама од оних на којима се интегрише Европска унија), а не да се приклања туђим политичким и културним концепцијама.[6]

Осим тога, руски политичари и аналитичари запажају да су просперитет и нада које доноси ЕУ становницима нових држава приступницама Унији, исцрпљени. Становништво балтичких држава, на пример, иако је примљено у ЕУ, живи веома лоше и пати за некадашњим Совјетским Савезом. Истовремено, руски социолози и политиколози анализирају перспективе ЕУ пошто су на унутрашњем плану избиле бројне противуречности, а поједине државе (Италија, на пример) разматрају одустајање од заједничке валуте и повратак лире. У оквиру разматрања о

наиме, очекивали да ће присаједињењем богатој и политички моћној Унији оснажити позицију Републике на међународној арени, решити постојеће политичке и економске проблеме, отворити нове перспективе и дочекати свеколики процват. Стварност је сасвим другачија, пошто се ништа од очекиваног није остварило. Економска помоћ Уније Кипру није уследила, али је ова острвска држава морала да уништи изворе пуњења државног буџета. Познато је, на пример, да је Кипар био „порески рај". Сада Кипар мора да ту политику која је створила „порески рај" прекине и порез са 4,25% подигне на 20% колики је у ЕУ (сада је 10%). Индустрија, пољопривреда и сопствена валута (која је за Кипране била извор прихода) доживљавају крах. Види: К р ы л о в, Александр, Кипр: цена вступления в ЕС, Часть 1, *Новая политика*, интернет журнал, http://novopol.ru/print2789.html.

[3] Д у д а р ь, Анна, *Россия и внутренние противоречия ЕС*, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print963.html.

[4] Н а р о ч н и ц к а я, Наталия, Как нам жить с новой Европой, http://www.narochnitskaia.ru/cgi-bin/main.cgi?item=1r300r050519101803 (интервју Елени Калядин).

[5] Д у д а р ь, Анна, Антипод Западу, но уже не Восток. Россия между Европой и США, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print1216.html.

[6] М и л о ш е в и ћ, Зоран (2005). Особености руског национализма, *Српска слободарска мисао*, бр. 4, Београд.

будућности ЕУ није мали број индикатора који *упућују на закључак да је могућ и распад ЕУ.*[7]

РУСИЈА И ЕВРОПСКА УНИЈА

Иако, дакле, руска елита развија сопствени политички пројект интеграција на постсовјетском пространству, односи с Европском унијом су за Русију од стратегијске важности. Наиме, на ЕУ отпада 40 посто спољнотрговинске размене Русије, а од стране ЕУ у Русију долази трећина инвестиција у руску привреду.[8] Међутим, постоји и друга страна медаље. *Европска унија је јуна 1999. године усвојила Стратегију ЕУ према Русији* која показује интересе ове супердржаве који се не уклапају у руске интересе.

Стратегија садржи следеће експлицитне или имплицитне моменте:

— Стратегија не гарантује да неће бити сукоба с Руском Федерацијом;

— (У неким елементима) прижељкује се распад Русије (на три дела);

— Сузбијање руског утицаја у региону и шире;

— Онемогућавање Русије да приступи неким (новим) тржиштима;

— ЕУ ће радити и на моралном понижењу Русије, приписујући јој империјалне и освајачке амбиције, а дозволила је и лидерима бивших балтичких република да траже од Русије службено признање и *покајање због наводне окупације* ових република. Политика ЕУ, у овом моралном дискредитовању Русије, иде чак тако далеко да Русију и њеног председника назива фашистом, булдогом, империјалистом..., при чему ту није крај. Користе се и друге, много ружније (политичке), псовке;[9]

— Исказивање (политичког) беса према Русији, која (у Чеченији) чини све супротно од онога што препоручују политичари ове супер државе;

— ЕУ ће одбијати да призна Русији да је код ње на делу тржишна економија, и

— ЕУ ће онемогућавати да у Русију дођу велике компаније, а упућиваће само средње и мале...[10]

---

[7] К и с е л е в, Виктор, Четыре сценария евробудущего, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print2608.html.

[8] У т к и н, Анатолий, О перспективах отношений между Россией и ЕС, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print959.html.

[9] Л у к о я н о в, Александар, Фашизм идет с запада, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print2398.html.

[10] *Исто.* Русија, такође, жели да помогне ЕУ да ова прекине војну зависност од САД, због чега Русија помаже значајне пројекте на овом пољу у ЕУ, пре свега ангажовањем својих сателита и навигационих система како би ова супер држава могла да подржава мир у зонама конфликата. За узврат, Русија очекује право да даје решења у регулисању криза.

ПОСТСОВЈЕТСКО ПРОСТРАНСТВО — ИЗМЕЂУ ИНТЕГРАЦИЈА СА РУСИЈОМ И/ИЛИ СА ЕВРОПСКОМ УНИЈОМ

Препреке интеграцијским пројектима на постовјетском простору, наравно, постоје. Постоје овде чак и нека *изненађења*, посебно када су у питању размишљања становника ових држава, а њихово мишљење је изузетно важно, с обзиром на то да свако насиље и непоштовање расположења и мишљења становника може да доведе до краха интеграционих тенденција.

За становнике постсовјетског пространства савез с Русијом је интересантан, али је привлачна и идеја савеза с Европском унијом.

Основно полазиште за интеграције Русије, Белорусије, Украјине и Казахстана, према мишљењу становника ових држава, представљају *заједничка прошлост, рођачке везе међу становницима* ових држава (које су бројне) и *поклапање економских интереса*.[11] Наравно, овде постоји разлика. Украјинци више истичу економске интересе[12] од културних веза, док Белоруси наглашавају блискости култура и језика.[13]

СОЦИОЛОГИЈА ЈАВНОГ МЊЕЊА РУСИЈЕ, БЕЛОРУСИЈЕ, УКРАЈИНЕ И КАЗАХСТАНА

Према социолошким истраживањима у 2004. години отпори новим интеграцијама с Русијом у јавности су минимални. Тако, *само шест % становника Русије и Украјине и десет % становника Белорусије мисли да нема никаквих основа за уједињење ових словенских држава*.[14] Ово није никакво изненађење с обзиром на то да у Украјини има пет % унијата, а у Белорусији 14 % становника чини пољска национална мањина. Они који се противе новом словенском савезу не представљају дакле значајну политичку препреку.[15]

---

[11] Заједничке ставове после победе „наранџасте револуције" у Украјини с Русијом манифестовали су Белорусија, Казахстан, Узбекистан, Киргизија и Јерменија, тј. државе ЗНД с проруском позицијом. „Наранџасту револуцију" у Украјини све ове државе доживеле су као „јабуку раздора" у интеграционим процесима на постсовјетском простору.

Ово је значајно јер политичка руководства ових држава желе и даље интеграције, са Русијом. Види: Соколов, Борис, Путин — ЕС: Оранжевое яблоко раздора, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print978.html.

[12] Види: Ульянов, Николай (2004). *Украинский сепаратизм*, Идеологические истоки самостийности, Эксмо/Алгоритм, Москва; *„Украинская" болезнь руской нации*, Издательство Имперская традиция, Москва 2004.

[13] Жирнов, Олег, Беларусь — все же русь, *Белорусский дневник*, Минск, Харвест 1999, стр. 36—38.

[14] Россияне хотели бы жить в России, украинцы — в союзе славян, белорусы — в Европе, *Пресс-выпуск* No 85, http://www.wciom.ru/?pt=85&article=766.

[15] Калашников, В. Л., *Славянская цивилизация*, Граница, Москва 2001. стр. 309, 313 итд. наводи мноштво резолуција разних политичких странака у којима се позива на уједињење Белорусије са Русијом, Украјине са Русијом, итд. Све ове резолуције нису уважене, односно владе ових држава су их игнорисале, што говори о неким интересима локалних елита које нису препознате и анализиране. На другој страни, ово говори да воља народа није, нити ће (увек) бити поштована, ако то не одговара значајним центрима политичке моћи.

Године 2004. проблем представља то што 51% Руса не жели савез са Украјином и Белорусијом, док Украјинци желе „савез словенских држава" (23% становника), а Белоруси би у Европску унију (28%).[16]

Табела 1. — Шта изнад свега може подстаћи зближавање народа Белорусије, Русије и Украјине данас?

	Русија	*Украјина*	*Белорусија*
Заједничка историја	33	22	30
Рођачке везе међу становницима ових држава	28	30	25
Поклапање економских интереса	25	42	33
Блискост култура	19	11	13
Блискост језика	13	9	8
Поклапање политичких интереса	13	17	17
Политичка воља руководилаца ових држава	10	11	12
Спољашња опасност	7	4	9
Религија	5	6	5
Ништа не може допринети зближавању наших народа	6	6	10
Не знам	6	7	6

Табела 2. — Имате ли рођаке, другове у Русији, Белорусији или Украјини?

	Русија	*Украјина*	*Белорусија*
Да	34	57	69
Не	64	44	31
Без одговора	1,9	0	0

Рођачке и пријатељске везе међу становницима су значајне, мада је већи број оних из Украјине и Белорусије који имају рођаке у Русији. То је последица чињенице да мноштво Украјинаца и Белоруса ради у Русији, те да се они тамо трајно настањују и формирају своје породице. Према демографским показатељима јасно је да миграциона кретања теку од Белорусије и Украјине ка Русији (из више разлога), при чему је посао један од главних. Посебно се руски Далеки исток насељавао становницима из ове две словенске државе. За интеграционе тенденције ово је значајан показатељ, пошто је логично да се рођаци интегришу, а не дезинтегришу.

[16] *Исто.* Истраживање јавног мњења спровеле су следеће инстутуције: Сверуски центар проучавања јавног мњења (ВЦИОМ) из Русије, Социолошка лабораторија „Новак" (приватно власништво) из Белорусије и Доњецки информативно-аналитички центар (ДИАЦ) из Украјине. Општенационални узорак је садржавао од 1200 до 1800 људи 2004, а 1100 до 1600 људи 2005. године).

Табела 3. — У последње време многе државе желе да се уједине. Друге, насупрот, теже самосталности. Кад би сте могли бирати где бисте живели? (2004. година)

	Русија	*Украјина*	*Белорусија*
У уједињеној Европи	11	15	28
У савезу Белорусије, Русије и Украјине	9	23	17
У заједници независних држава	7	11	7
У обновљеном СССР	19	19	15
У својој сопственој држави	51	32	28
Без одговора	4	0,1	5

Као што се може видети из табеле 3 становништво три словенске државе 2004. године, нема јасан одговор на питање о интеграцијама. Већ следеће, 2005. године, дистрибуција одговора на иста питања биће знатно различита. Наиме, у Русији и Украјини број оних који теже ка уједињеној Европи ће се повећати, а у Белорусији умањити. За 2005. годину каракеристично је и придруживање Казахстана интересу социолога, те су и у овој држави спровели истраживање исти социолошки центри уз помоћ социолошког истраживачког центра „ЦЕССИ-Казахстан”, а пројекат је финансирао фонд „Институт евроазијских истраживања”.

Табела 4. — Где бисте желели да живите? (2005. година)

	Русија	*Казахстан*	*Белорусија*	*Украјина*
У уједињеној Европи	14	12	22	30
У државама Јединственог економског простора	15	27	24	26
У Заједници Независних Држава	11	19	9	9
У поново уједињеном СССР	27	17	14	7
У својој сопственној држави	30	25	21	20
Без одговора	3	0	10	8

Из података се јасно види да су становници Русије значајно смањили своју жељу да живе сами (с 51% на 30), али је, ипак знатан број оних који и даље желе да живе у сопственој држави. Социолози сматрају да се Руси плаше доласка нових радника из братских словенских држава, који би угрозили њихова радна места, односно повећала би се конкуренција домаћим производима, пошто би интеграција с Белорусијом, Украјином и Казахстаном неминовно довела до продора њихових роба (и обрнуто) на руско тржиште.[17]

Другим речима, руски социолози и политиколози на основу ових истраживања указали су закључке који говоре да у „словенском троуглу” Руси чине оне који су самодовољни, а Украјинци и Белоруси ону прагматичнију страну.

[17] Нужна ли России, Украине, Казахстане и Белоруссии экономическая интеграция? Мнение граждан о перспективах единого экономического пространства, *Пресс-выпуск* No 229, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=1391.

Међутим, оно што је интересантно јесте пад противника интеграцијама на постсовјетском простору, односно пад присталица интеграције с Европском унијом (у Белорусији са 28 на 22%), односно њихов пораст у самој Русији и Украјини.

У једном другом истраживању спроведеном септембра и почетком октобра 2005. године, истих социолошких истраживачких агенција (осим Казахстана, тамо је истраживање урадио Казахстански институт социјално-економских инфорамција и прогнозирања), имамо занимљиву дистрибуцију одговора.

Табела 5. — Шта је према вама прихватљивије да руководиоци ваше државе спроводе политику која би се оријентисала у првом плану на зближавање с Русијом (за Русе с државама ЗНД) или са западом?

	Русија	*Белорусија*	*Украјина*	*Казахстан*
Искључиво с Русијом	41	37	39	34
Боље с Русијом, него са Западом	39	42	32	47
У истој мери и с Русијом и са Западом	—	—	—	—
Боље са Западом него с Русијом	9	11	13	9
Искључиво са Западом	—	—	—	—
Ни с Русијом ни са Западом	2	3	6	3
Без одговора	9	7	11	9[18]

Табела 6. — Године 2003. лидери Русије, Украјине, Белорусије и Казахстана усвојили су решење о стварању јединственог економског простора. Знате ли шта о томе, да ли сте чули или слушате тренутно нешто о том решењу?

	Русија	*Казахстан*	*Белорусија*	*Украјина*
Знам	25,9	37,1	33,1	39,8
Понешто сам чуо	45,0	49,2	37,3	39,0
Први пут чујем	26,8	13,7	25,3	15,8
Без одговора	2,3		4,3	5,4

Табела 7. — Какав је ваш став према томе да се у нашим продавницама појави много робе из Русије, Украјине, Белорусије и Казахстана?

	Русија	*Казахстан*	*Белорусија*	*Украјина*
Позитиван	38,7	47,0	43,1	39,7
Готово позитиван	36,4	41,8	37,3	30,7
Готово негативан	12,5	7,6	7,3	11,1
Негативан	7,7	3,4	3,9	9,8
Без одговора	4,6	0,1	8,3	8,7

[18] Евразийский монитор, *Пресс-выпуск* No 122, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=937.

Табела 8. — Како се ви односите према томе да ће се у нашој држави све чешће сретати радници из Русије, Украјине, Белорусије и Казахстана?

	Русија	*Казахстан*	*Белорусија*	*Украјина*
Позитивно	14,0	19,4	14,3	20,7
Готово позитивно	25,0	35,8	23,7	26,6
Готово негативно	29,4	30,9	24,8	22,6
Негативно	25,3	13,5	20,1	18,4
Без одговора	6,3	0,3	17,1	11,7

Табела 9. — Кажите, да ли сте ви или ко од ваших блиских ишли на (стални или привремени) рад у Русију, Украјину, Белорусију или Казахстан у последњих 5—6 година?

	Русија	*Казахстан*	*Белорусија*	*Украјина*
Да	4,2	15,2	33,5	23,7
Не	93,2	84,8	63,0	73,2
Без одговора	2,6		3,5	3,1

(НЕ)СПРЕМНОСТ НА НОВЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Тумачења наведених података у Русији су занимљива, али и нејединствена. Док једни у њима виде солидну основу за наставак интеграционих процеса на постсовјетском простору, други виде „руски комплекс самодовољности".

Ипак, како пише Валериј Федоров, истраживање је показало да становници постсовјетских држава *изражавају спремност за нове интеграције* (само 6% у Русији и Украјини и 10% у Белорусији 2004. године није било за то).[19] Међутим, око чега се ујединити представља питања које, према становницима истраживаних држава, нема исти правац. Руси сматрају да то мора бити културно-историјска основа (заједничка прошлост, рођачке везе, близак језик), док Белоруси и Украјинци манифестују прагматичност и указују да интеграције треба спроводити на основама подударања економских и политичких интереса (политички прагматизам). У другом плану уједињења три словенска народа на Истоку налази се блискост култура, језика и воља политичара. Такође, *могуће је извести закључак да су Руси ставили нагласак на емоционалне, културно-историјске везе као важну основу за зближавање држава, док Украјинци и Белоруси акцент стављају на рационалне и прагматичне мотиве за интеграцију*.[20]

Када се проверавају економски мотиви за инеграције четири државе постсовјетског простора, Русије, Белорусије, Украјине и Казахстана, важно је запазити да у овим државама није једнак степен (не)задовољства

[19] Новикова, И. В. (2001). Мегатренд мировой социально-экономической динамики XXI в. в контексте эволюции рыночных систем и перспективы республик бывшего совета, *Социология*, No 4, Минск, стр. 51—56.

[20] Федоров. Валерий, В „славянском треугольнике" россияне более самодостаточны, а украинцы и белорусы — более прагматичны, http://www.wciom.ru/?pt=57&aricle=770.

стандардом. Наиме, најзадовољнији животом су Казахстанци (56%) и Белоруси (49%), а следе Руси (48%) и Украјинци (39%).[21] (Не)задовољство (економским) животом повезано је с опредељењем за ЕУ. Што је незадовољство животом веће, то је опредељење за богату ЕУ веће. Такође, већина становника ових држава определило је свој материјални положај као средњи (Руси 56%, Украјинци 54%, Белоруси 51% и Казахстанци 57%). Као лош, свој материјални положај оценило је 37% становника у Украјини и 20% у Казахстану.

Интересантно је и мишљење испитаника Русије, Белорусије, Украјине и Казахстана о најважнијим проблемима које држава мора да реши, односно како одобравају политику својих председника држава. Наиме, док је *за Русе тероризам најважније питање које се мора решити* (45%), а следи криминал (31%), дотле је *економски положај најважнији за Белорусе и Украјинце*. Наравно, када се дода и незапосленост (31% у Белорусији, 32 у Украјини и 37% у Казахстану), те инфлација која је такође велики проблем Белорусије и Украјине, јасно је да *скуп економских питања, заправо, „дрма" ове три државе и представља главни проблем, док, за Русе то није приоритетан проблем*, већ безбедност.

Делатност председника са знаком плус оценили су становници Белорусије и Казахстана, а знаком минус, Русије и посебно Украјине. Ипак, потребно је рећи да се и у овим државама догађа промена у позитивнијем смеру.

Табела 10. — Да ли ви у целини одобравате или не одобравате делатност председника своје државе?

	Русија		Белорусија		Украјина		Казахстан	
	Април	Септем.	Април	Септем.	Април	Септем.	Април	Септем.
Одобравам	74	68	37	52	18	24	—	68
Не одобравам	17	22	33	30	65	55	—	16
Тешко је рећи	9	10	30	18	17	21	—	16

Делатност државних органа својих држава, осим Белорусије, становници оцењују негативно, посебно су Руси негативно оценили рад Думе (парламента), у априлу 49%, а у септембру 61%.

Ово је значајно, с обзиром да (дез)интеграционе тенденције зависе и од председника, односно државних институција. Интересантно је да се подршка председницима не поклапа с опредељењем становника с ким се интегрисати. На пример, председник Белорусије, Лукашенко, заговара интеграцију и ослонац на Русију и, истовремено, ужива подршку већине становника, иако, на другој страни 22 посто њих жели у ЕУ. Ово оставља значајан политички маневарски простор председницима (и политичким елитама укупно) да, ипак, формулишу и придобију становнике за своје визије интеграције.[22]

---

[21] Евразийский монитор, *Пресс-выпуск* No 122, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=937.

[22] З и н о в с к и й, В. И. (2004). Об основных изменениях уровня материального благосостояния населения Республики Беларусь за 1990—2002 гг, *Социология*, No 4, Минск стр. 17—24.

Ако упоредимо и друга истраживања, на пример она која говоре о убрзаном утицају САД и ЕУ на територије држава бившег СССР-а, добијамо занимљиве одговоре који се могу поредити са онима добијеним на интеграциона питања.

Табела 11. — Многи сматрају да у последње време наступа убрзан утицај САД и Европске уније на територије држава бившег СССР-а. Како се ви односите према овом процесу?

Сматрам то веома опасним	52
То је непријатно, али није опасно	24
То није опасно	10
Никаквог утицаја САД на бивше републике СССР-а ја не видим	6
Без одговора	9

ЗАКЉУЧАК

Тумачења добијених резултата социолошких истраживања о интеграционим жељама у Русији, Белорусији, Украјини и Казахстану су мање-више (не)уједначена, а крећу се од мишљења да и становници споменутих држава, посебно Руси, као и становници европских држава (Француска, Холандија...) нису више за наставак интеграционих процеса, односно изградњу заједничког дома. Овим се, сматрају аналитичари, разбија мит о томе да је Русија мотор постсовјетске, на империјалним амбицијама засноване, интеграције.

С друге стране, има аналитичара који у резултатима истраживања виде значајне интеграционе потенцијале, посебно ако се саберу жеље људи за интеграцијама, односно обновом Совјетског Савеза и слично.

Трећи важан моменат представља деловање медија на (дез)интеграционо мишљење људи. Показује се да становници четири постсовјетске државе нису баш информисани о жељама политичких елита, што *отвара питање ко контролише медије* и како се ствара јавно мњење о овом питању (сваки четврти Рус је понешто начуо о јединственом економском простору четири постсовјетске државе, а Украјинци о томе су још мање обавештени).

Четврти моменат, важан за питање (дез)интеграције на простору бившег Совјетског Савеза, јеста даља судбина става да овом простору од САД и ЕУ прети опасност. Уколико се овај став и даље буде одржавао, онда је јасно да интеграционе тежње становника ових простора с ЕУ неће бити оствариве. Према истраживањима јавног мњења овде се помак дешава ка одбацивању оваквог мишљења, што је уочљиво код младих. Старије генерације по ово питању имају чврст и јасан став.

Без обзира у ком смеру крену политичке елите Русије, Белорусије, Украјине и Казахстана, већ сада је јасно да се интеграције не могу догодити без адекватне припреме јавног мњења. Садашње стање јавног мњења четири постсовјетске државе је такво да оно крије значајне потенцијале у прихватању интеграционих процеса, али да потпуно опредељење на једну страну није дефинитивно. Вероватно и због тога, што ни сами

припадници елита ових држава нису начисто у ком (дез)интеграционом правцу кренути.

ЛИТЕРАТУРА

Дударь, Анна: Россия и внутренние противоречия ЕС, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print963.html.

Дударь, Анна: Антипод Западу, но уже не Восток. Россия между Европой и США, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print1216.html.

Евразийский монитор, Пресс-выпуск № 122, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=937.

Европа или Америка? О будућности запада (2003). Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Жирнов, Олег (1999). Беларусь — все же русь, *Белорусский дневник*, Минск: Харвест.

Зиновский, В. И. (2004). Об основных изменениях уровня материального благосостояния населения Республики Беларусь за 1990—2002 гг, *Социология*, № 4, Минск.

Калашников, В. Л. (2001). *Славянская цивилизация*, Граница, Москва.

Крылов, Александр: Кипр: цена вступления в ЕС, Часть 1, *Новая политика*, интернет журнал, http://novopol.ru/print2789.html.

Киселев, Виктор: Четыре сценария евробудущего, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print2608.html.

Лукоянов, Александр: Фашизм идет с запада, *Новая политика*, интернет--журнал, http://novopol.ru/print2398.html.

Милошевић, Зоран (2005). Галицијска идеологија и религиозно политички процеси у Украјини, *Политичка ревија*, бр. 2, Београд.

Милошевић, Зоран (2000). *Куга неолиберализма*, Слободна књига, Београд.

Милошевић, Зоран (2004). Православље и модели (анти)глобализације, *Политичка ревија*, бр. 2.

Милошевић, Зоран (2004). *Бошњачко поништавање Срба*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милошевић, Зоран (2005). Особености руског национализма, *Српска слободарска мисао*, бр. 4, Београд.

Милошевић, Зоран (2005). Реформа науке у Русији, *Војно дело*, бр. 3, Београд.

Милошевић, Зоран (2005). *Црква, наука и политика*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Мельник, В. А. (2002). *Политология*, Минск: Вишэйшая школа.

Нарочницкая, Наталия: Как нам жить с новой Европой, http://www.narochnitskaia.ru/cgi-bin/main.cgi?item=1r300r050519101803 (интервју Елени Калядин).

Нужна ли России, Украине, Казахстане и Белоруссии экономическая интеграция? Мнение граждан о перспективах единого экономического пространства, *Пресс-выпуск* № 229, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=1391.

Новикова, И. В. (2001). Мегатренд мировой социально-экономической динамики XXI в. в контексте эволюции рыночных систем и перспективы республик бывшего союза, *Социология*, № 4, Минск.

Россияне хотели бы жить в России, украинцы — в союзе славян, белорусы — в Европе, *Пресс-выпуск* № 85, http://www.wciom.ru/?pt=85&article=766.

Соколов, Борис, Путин-ЕС: Оранжевое яблоко раздора, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print978.html.

У т к и н, Анатолий, О перспективах отношений между Россией и ЕС, *Новая политика*, интернет-журнал, http://novopol.ru/print959.html.
У л ь я н о в, Николай (2004). *Украинский сепаратизм*, Идеологические истоки самостийности, Москва: Эксмо/Алгоритм.
„Украинская" болезнь руской нации (2004), *Издательство Имперская традиция*, Москва.
Ф е д о р о в, Валерий, В „славянском треугольнике" россияне более самодостаточны, а украинцы и белорусы — более прагматичны, http://www.wciom.ru/?pt=57&article=770.

RUSSIA AND INTEGRATIONS IN THE POST-SOVIET AREA

by

Zoran Milošević

Summary

The paper presents the results of the empirical researches of public opinion in Russia, Byelorussia, Ukraine and Kazakhstan about the creation of the new state community („Slavic Alliance"), that is the creation of the „common economic area". The analysis of the acquired results reveals a certain feeling of self-sufficiency among the inhabitants of Russia who were not ready for new integrations, but also the existence of the dilemma with whom to integrate. Among the inhabitants of Byelorussia, Ukraine and Kazakhstan three variants were obtained: the first — with Russia, the second — with the European Union, and the third option advocates non-integrated behaviour, that is maintenance of state independence.

UDC 908(497.115)(083.94)

Časlav Ocić

KOSOVO AND METOHIA ISSUE

Research Proposal

WORDS, WORDS, WORDS

Kosmet or Kosova? Kos and Kosovo, metoh and Metohia. Other toponyms. Anthroponyms. Names and (territorial) claims.

THE LAND

Location: border region. Area: comparatively small, but „dense". Natural Resources. Geoeconomics. Geopolitical importance. Perception of the space: geopiety. (Sub)regional boundaries: spatial organization.

THE PEOPLE

Number. Dynamics: demographic explosion and its consequences. Density. Age. Sex. Other structures: occupational, ethnic, linguistic, confessional, educational, urban, rural, health, literacy… Migrations. Comparative view. Population policies: problems of demographic transition. Census boycott: politicization of statistics.

THE PAST

The Age of Ascent. The Age of Tribulation. The Age of Migrations. The Age of Oppression. The Age of Restoration. The Age of Communism. Archaism: Past in the Present and Future. Legacies of the Past: Negative and Positive. Pre-modernity, Modernity and Post-modernity: cummulation of the problems. Undigested History.

THE PRESENT TIME-CONTEXT

World: globalization. Western Europe: integration. Central and Eastern Europe: (post-communist) transition. Yugoslavia: breakup/disintegration of the state and country, war…

Serbia: sealed from the outside (UN and US economic sanctions) and from the inside (avoidance of reform).

SOCIAL SPACE AND SOCIAL RELATIONS

Ethnicization of social relationships. Social space: sociofugal and sociopetal. Dualism and social density. Social stratification. Social mobility. Polarization. Dominance pattern. In-group exclusivity. In-group non-transparency: walls — real and symbolic. Command system and group cohesiveness. Compliance. Discipline: subsocial control. Ostracism. Shame. Hypocrisy. Mimicry. Detribalization process. Sociopathy: criminalization (ethnic Mafia). Social inhibition. Tensions. Neighbour images: stereotypes and (reflected) self-stereotypes.

ECONOMIC (UNDER) DEVELOPMENT

Level and structure of Region's development. Regional disparities. Interregional economic flows. Regional policy: goals and methods, costs and results, goals and achievement. Efficiency problem. Failure of the Positive Discrimination („Affirmative Action") Model. Autarky and autarchy. Privileges of the nomenklatura. Redistribution and parasitism. Psychic income: investing in ethnicity. Separatism: economic and political. Unemployment. Poverty. Conspicuous consumption. Black market. „Black" (parallel) state: double taxation. Carrying capacity: economic emigration.

CULTURAL LANDSCAPE

Multiculturalism. Cultural boundaries and cultural ambivalence. Elements of cotradiction: cross-cultural influences. Territorial subculture. Tradition and modernity. Universalism-particularism. Work culture. Symbols. Taboos.

RELIGION

Religiosity. Clericalism. Christianity and Islam — interconfessional relations. Religion and politics

LANGUAGE

Languages characteristics. Mutual linguistic influences. Dositej Obradovic's attempt to reform the Albanian alphabet. Toponomastics. Diglossia. Polyglotism. Ethnic slurs: ethnophaulism. Language and politics: glottopolitics.

EDUCATION

Age structure of the population and education. Elementary schools. Secondary schools. University. Departments and faculty staff. The number and structure of students. Politicization of the University. Diploma Disease.

IDEOLOGY AND POLITICS

Politicization. Polarization: ethnic political parties and organizations. Political power structure. Nepotism, clientism, bribery, corruption, parasitism of the pseudo-elite. Public opinion. Legacy of communism. (High) level of ethnic political aspiration. Euphoria and hostility. Disappointment and frustrations. Political emigree activity. Organized crime and politics. Autonomy. Secessionism.

GEOPOLITICS

Ethno-contact zone. The Balkans geopolitical knot. Multiethnic equilibrium in Kosovo and Metohia and the stability of the Region.

LAW

Un/written Law: decisions of *zoti te shtepise* (pater familias), *kuvendas, kanuns* (The Canon of Leke Dukagjini), *pleqnias*. Besa: the pledged word. Dorzonia. Adjudication.

Retaliation: vendetta. Dushan's Code. Immigrants from Albania: citizenship problem.

Ownership: problems of privatization. Law and politics: minority rights, human rights or the right to secession.

FAMILY AND HOUSEHOLD

Group absolutism, group identification and group solidarity (viscidity). Extended family, clan, phratry and tribe. Sororate. Levirate. Pro-natalist behaviour. Famillialism. Androcracy. Patriarchy.

MULTIETHNICITY

Source of conflicts and the element of disintegration of the state and society. Factor of cooperation. Precondition for creative cross-cultural enrichment process. Ethnocentrism and social integration, Interethnic communication.

IDENTITY

Individual and collective identity. Strong, almost exclusively, ethnic identification. The Kosovo pledge — The cornerstone of Serb identity. Inventing

tradition. Illyrianism: the problems of interpretation. Limes. Identification with the agressor: The Jannisaries phenomenon. Overall crisis and the identity problem. Identity crisis in post-Titoist Yugoslavia.

PARALLELISM

(Self)isolation. Inward projection: endo-conviviality. Avoidance of contacts. Co-presence. Silent trade. Working together in silence. Co-action tendencies — convergence or divergence? Who is right in the case of the Kosovo parallels — Euclid or Lobachevski?

CONFLICT

Conflict of interests. Conflict of values. Conflict of identities. Credibility crisis. Ethnic aversion: biases and prejudices. Antagonisms. Ethnoexpansionism. Forced Albanization and Islamization. Ethnic cleansing. Assimilation. Ostracism (blacklists of the „collaborateurs"). Terrorism. Repression. Mass manipulation. Role of the media. Propaganda and lobbying. A/polemity: from armistice to war?

COOPERATION

General politicization of ethnicity as a hindrance to communication. Cooperation at work. Trade. Business (particularly underground economy). Cooperation in criminal activity.

VOJVODINA AND KOSOVO-METOHIA: A COMPARISON INSTRUMENTALIZATION OF KOSOVO AND METOHIA

In the ex-Yugoslavia. By the Great Power(s) (International Community) and by neighbours.

„FUTURE STATUS"

Substantial autonomy. Global interdependence and provincial independence. (Un)conditional independence — Domino effect: Western Macedonia, Eastern Montenegro, Republika Srpska, Republic of Serbian Krayina, Istria, Transylvania, Catalonia, Bask Countries, Corsica, South Tyrol, Ireland, Transdnyestria, Nagorno Karabakh, South Ossetia, Abkhasia, Chechnya, Northern Cyprus, Kurdistan, Tibet, Taiwan, Xingkyang, Tamil Elam (Sri Lanka), Kashmir, Southern Thailand…

PROSPECTS

The Balance of fear and/or dialogue. From struggle to co-existence. Divided responsibility.

KOSOVO — BETWEEN LEGEND AND REALPOLITIK

UDC 316.75.321.74(049.3)
321.01(497.1)(049.3)
323.1(497.1)(049.3)

ЛИЧНО СВЕДОЧАНСВО И КРИТИЧКА МИСАО
(поводом књиге Јагоша Ђуретића (2005) *Социјалистичка југоатлантида*, Београд: ЈП Службени гласник)

Књига Јагоша Ђуретића *Социјалистичка југоатлантида* није само сведочанство њеног аутора о свом животном путу и нашој најновијој прошлости. Она је много више од тога. Реч је о јединству личног сведочења, теоријске мисли завидног нивоа, интелектуалне честитости и критичког става писца према себи и приликама у којима се формирао његов животни етос. То је веома снажан текст, писан и памећу и страшћу (у смислу хегеловског појма страсти, као покретача сваке велике људске акције, али не и неке врсте „беснила" срца). Зато је то текст који никога не може оставити равнодушним. Има у тој књизи питања која се могу и другачије сагледавати, али нема оних нерелевантних. И што је најважније, изразита већина њих је таква да се над њима морамо озбиљно наднети и дубоко замислити. На темељу проживљеног и промишљеног индивидуалног и колективног искуства, бар две генерације, тешко да се може битно другачије одговорити на већину њих у односу на одговоре које даје аутор, ако се следи начело истинољубивости. Такође је реч о књизи која, експлицитно или имплицитно, отвара неке трајне и темељне теоријске и егзистенцијалне дилеме, везане за човека данашњег доба, пре свега *homo balkanicus*-а, али и за трагање за оним што се још од класичне филозофске мисли подразумева под „добрим друштвом".

Дуга је и разграната линија Ђуретићеве критичке мисли. Није она само политичко-филозофска и политиколошка, с елементима значајних социолошких и психолошких увида. Посредством доследног залагања за слободу уметничког стваралаштва он разоткрива бит бирократског поретка, његове персонификације, људске карактере у ситуацијама притиска на писану реч, и оне који се повијају под организованом принудом у име наводне одбране „социјалистичких вредности", али и оне који се томе одупиру, уз велику личну цену. Такви су били мањина, а у њу спада, и то као репрезентативна фигура, управо Јагош Ђуретић.

Хоћу да истакнем још један, посебан квалитет ове књиге: у њој је направљен успешан спој теоријског и литерарног у многим њеним деловима, поготово при њеном крају.

Мноштво је тема и питања које покреће ово дело. Посебно се осветљавају генеза и узроци, унутарсистемски и међународни, распада друге по реду Југославије, с нагласком на одлучујућу улогу социократских вођа и олигархија, као и односима међу њима у том процесу чије трагичне последице и данас живимо. Али, нећу о томе говорити. Покушаћу, полазећи од експлицитних ставова и духа Ђуретићеве књиге да тежиште мог излагања буде на судбини левице у данашњем времену, те стога и судбини социјалистичке идеје, као и могућностима социјализма као праксе у постојећем епохалном контексту. Утолико пре што се та питања најчешће сматрају теоријски и историјски „потрошеним". Оно што ћу изговорити биће више мој дијалог с неким битним ставовима ове књиге који се односе на ту и сродну материју (као што је питање могућих субјеката битних друштвених промена и сагледавања историјске носивости, те граница демократије) него што ће бити презентација и тумачење тих ставова. Сматрам да је то плодотворнији приступ свакој књизи о којој вреди разговарати.

Мишљења сам да је ауторов предговор властитој књизи не само „шифра" за њено разумевање него и искорак у поље епохалних изазова. У њему је садржано настојање, које се провлачи њеном целином, да се идеја социјализма оживи и иновира, да јој се сачува достојанство, уз ригорозну критику свега онога што је ту идеју у њеном прак-

тичком остваривању дубоко компромитовало.

Ђуретић поставља питање: „...чему уопште данас тематизација идеје социјализма" (стр. 5). Он наглашава да су леве идеје утемељене на каузалитету делања, промене и слободе. Истина, и неке друге идеје су идеје промене, али, најчешће и лажно-манипулативне слободе, ако се за мерило стварне слободе узимају појединачне и масовне људске судбине. За идеје левог и сваког заиста демократског усмерења битно је да имају за циљ остварење јединства социјалне правде и слободе. Ако се те две вредности разилазе онда од демократске левице нема ништа. Историјски се то потврдило, и потврђује се.

Аутор ове књиге с правом сматра да је време у земљама „транзиције" обележено настојањем да се свако залагање за успостављање „...реално могуће друштвене једнакости и социјалне правде жигоше као укидање природних разлика и угрожавање слободе појединца..." (стр. 11), те да стога живимо у антисоцијалистичком времену. Он, ипак, закључује да „... можемо веровати да ће идеја социјализма... пасти у руке друштвено компетентних политичких чинилаца који ће је следити по мери 'историјског права' и тако започети... успешнији цивилизацијски циклус" (стр. 11).

Поводом ових Ђуретићевих ставова могуће је поставити следећа питања: живимо ли, полазећи од Броделове теорије „дугих историјских таласа", истовремено у антисоцијалистичком, постсоцијалистичком, а можда и у предсоцијалистичком добу, чак и зачетку неке сада непрозирне епохе, која би у себи могла садржати располућеност еманципаторских и апокалиптичких могућности, при чему није искључено да ове друге буду премоћније? Све се то намеће теоријском мишљењу ако следимо логику изукрштаних магистралних тенденција историјског развоја, њихових постојећих и потенцијалних учинака, а пре свега дубоко конфликтну логику глобализације. Та се времена сударају, улазе једно у друго и размимоилазе у привидно једном великом, све гушћем времену, обележеном светском превлашћу Запада. Међутим, у непосредној будућности највероватније је да ћемо живету у времену капитализма који се већ уобличио, примитивног и неоколонијалног. Располажемо много више негативним сазнањем да и садашњи систем садржи дубоку, дегенеративну кризу, да може довести до новог историјског пораза и ћорсокака, него позитивним сазнањем какав систем градити, а да се избегу сви ћорсокаци прошлости и садашњости. Но, то нису само границе сазнања него и конкретног историјског материјала.

У вези с том тематиком јесте и питање односа глобализације и једног другачијег, историјски неопходног, али и крајње неизвесног социјализма епохе у којој живимо. Усвајам Ђуретићев став да „... није нелогично претпоставити да ће убудуће сви човекови напори, у стратешком смислу, за успостављање једнакости међу људима и међу народима имати глобални међународни карактер..." (стр. 302). Социјализам, да би успео, мора се, поред много чега другог „уденути" у процепе глобализације, пре свега у њене трансцендирајуће потенцијале, да би иманентном негацијом надилазио њен сада доминантни, „вестернизацијски", тачније, американизовани садржај и лик, градећи једство с њеним спољашњим оспоравањем путем мноштва алтерглобализацијских покрета и одговарајућег културно-духовног делања. На садашњу глобализацију, која, свакако, није историјски једнодимензионална, али јесте првенствено у знаку „вестернизације", позитиван одговор мора бити, такође, глобалан. Он није могућ као генерализовано антизападњаштво. Али мора бити усмерен против запада насиља и неоколонијалне политике који је данас светски доминантан. Такав социјализам морао би бити заснован не само идејно, економски и политички, него и културно, вредносно и технолошки. Иначе, не би успео да буде на нивоу дигиталне ере и да понуди кретање ка вишем квалитету живота, а не само да иза себе остави парадигме оскудице и репресије.

Једна опаска поводом Ђуретићеве сликовите синтагме „сибирски социјализам" (стр. 39). Желим да нагласим да не усвајам оно гледиште према коме је друштвеносистемски садржај који покрива та синтагма — ствар неповратне прошлости. Постоји пуно историјске грађе за његову обнову у нешто другачијим видовима и с нешто другачијим социјалним, политичким и културним актерима у друштвима катастрофичне транзиције, и уопште, у друштвима огромне беде и конфликтности. Уосталом, Октобарску револуцију, која није донела само историјски негативне резултате, али их је донела у великој мери, пре свега, дуготрајни систем терора — произвеле су много више стварне историјске околности (огромна беда сељаштва, сурово самодржавље, порази у Првом светском рату, цивилизацијска неразвијеност) него волунтаризам бољшевичке партије и њених вођа. „Сибирски лед" као историјска категорија много је више друштвено-он-

толошке него субјективно-психолошке природе.

Заступати идеју социјализма данас, чак и ако се не подводи под њене лажне, обмањујуће, дегенеративне и карикатуралне видове, залагати се за њу када је она као таква у највећем броју случајева идеолошки сатанизована и прокажена — чин је интелектуалне и моралне храбрости, као и потврда да се то увек постиже пливањем против доминантне струје. Ако је доскорашње дисидентство, којем је и Јагош Ђуретић припадао, делимично игубило своју подлогу, јер нема онаквих хајки на „неподобно" мишљење, каквих је било до пре две-три деценије, у нас и другде, мада има још снажних остатака тог истог, или нешто модификованог метода, то не значи да нема других разлога да се буде против једног стања које је у знаку суровог и примитивног капитализма. У том смислу, интелектуалац који се бави стварним друштвом, конкретним и дубоким неправдама и осујећеностима већине да направе помак у свом животном положају и животним шансама — мора бити „вечити" дисидент. Аутор ове књиге припада тој врсти интелектуалаца као људи од интегритета и немирења с таквим стањем, непоткупљивим у времену када се навелико продају и знање, и свести, и савести.

На трагу подстицаја из Ђуретићеве књиге, као и његове способности да на доста места у њој пружи епохалну дијагнозу и прогнозу магистралних трендова, желим да нагласим и следеће.

У неким схватањима његових мисли које се односе на актуелност и неопходност савремене, дубоко прображене левице, изнет је, отприлике, и став да та књига, иако се као целина може позитивно вредновати, нема шта да каже садашњој младој генерацији, те да је левица данас препознатљива по залагању за извесна мањинска права, пре свега права хомосексуалних група. Не поричем да су и то обележја данашње левице, бар у неким високоразвијеним земљама. Али, далеко од тога да су то њена главна обележја. Алтерглобализацијски покрети у којима постоји и доста снажна струја ововремене левице, демантује такво гледиште. А ти покрети показују тенденцију раста, а не јењавања. Има и других аргумената против наведене, у најмању руку веома једностране тезе, као и њој сличних.

У прилог томе могу се навести следеће важне чињенице.

Истина је да су и социјалдемократска левица и њена најзначајнија тековина — „држава благостања" у озбиљној кризи. Али криза није исто што и пораз. Левица тог типа, која доминира у западној Европи, још живи, иако у доста случајева, у недостатку иновативних способности, да би преживела, нагиње ка неолиберализму. Међутим, и поред свега тога она се не може ни теоријски, нити историјски „пребрисати".

Свакако, долази до великих вредносних померања у том делу Европе, посебно у редовима младе генерације. Њена, и не само њена, растућа аполитичност, одбојност према свим партијама, с једне стране је израз засићености партијском демократијом, а с друге, то се може објаснити својеврсном пасивно-протестном политизацијом, у смислу одбијања постојећег стања. Али се може основано претпоставити да ће управо услед угрожавања тековина „државе благостања" постепено расти свест о томе да се мора сачувати оно што је у њима најважније. Јер њихово нестајање суштински угрожава животне шансе друштвене већине, посебно младих.

Садашња збивања у Латинској Америци можда понајбоље показују да су погрешне оцене да је левица историјски мртва, па с њоме и свака идеја социјализма. Насупрот таквим (пр)оценама може се говорити о оживљавању левице, истина, оно је за сада парцијално при чему се запажа да се јавља мултицентричност левих покрета и партија и да су они у највећој експанзији управо на том континенту. Какав ће поредак они изнедрити, колико ће опстати — друго је питање. Овде је реч о неутемељености наведених дијагноза стања и историјских шанси данашње, веома хетерогене левице, која је још под снажним ударом пропасти система реал-социјализма, те тражи, с неизвесним дугорочним исходом, своје идентитете, саобразне сваком конкретном друштву, али и главним епохалним трендовима.

Дакле, ради се о зачетку мукотрпног и несигурног формирања плуралистичке левице, те стога и плурализму њених идентитета, а не о неком новом светском монолиту, сада у знаку „модерне левице".

Можда ће ти покрети и партије опет доживети пораз у сукобу с неупоредиво јачим противником — глобалним либералним капитализмом и његовом „тврђавом" — Сједињеним Државама, али ће се из логике његове репродукције оне поново рађати. Јер су у тој логици садржане све веће неједнакости између богатих и сиромашних на равни огромне већине појединих душтава, али и на планетарној равни. Није реч само о релативном него и апсолутном осиромашењу. Услед тога не може се угасити идеја правед-

нијег друштва као главног циља сваке левице, поготову оне коју рађају беда, експлоатација, империјално и неоколонијално насиље. На таквом тлу не могу настати неки епохално нови облици социјализма. Биће социјалистички онолико колико буду, и ако буду стварали у сваком погледу праведније, просперитетније и слободније друштво за све.

Можда ће се у дугорочној историјској перспективи на вискоразвијеној цивилизацијској основи неког од западних друштава зачети модел друштва „с оне стране" и капитализма и социјализма, модел који уједињава оно најбоље из либералистичке и социјалистичке идеје и праксе, те надмашује то наслеђе неопходним историјским иновацијама.

У околностима које су одређене провалијом између богатства и беде, господара и новог робља, пре свега у постреалсоцијалистичким друштвима, подела на левицу и десницу, наравно ту је и центар, има првенствено своју друштвено-онтолошку основу. То што због различитих разлога нема јасне диференцијације између партија левице и деснице, па се често дешава да номинална левица када је на власти у основи реализује програм деснице, није доказ да је та подела излишна, већ да не постоје политички актери ововремене леве усмерености, способни да заснују своју стратегију на темељу базичних структурних подела и антагонизама, те да артикулишу и идејно осмисле одговарајуће интересе.

Партије левице на бившем реал-социјалистичком простору су у неупоредиво већој кризи него што су оне дуготрајног социјалдемократског порекла и типа, које постоје у западној Европи. Јер су биле у темељу система који је доживео слом, што не значи да је у неким другачијим облицима необновљив. Проћи ће, вероватно, доста времена док се на том простору не оформи левица кадра да се успешно супротставља брутално капитализму првобитне акумулације богатства који постоји у највећем делу постреалсоцијалистичких земаља. Али, та могућност, та потреба, сасвим је реална. Не би било никакво изненађење да ојачају и партије необољшевичког типа које својим профилом одговарају условима таквог капитализма.

Сем тога, мора се имати на уму да постоје неке владајуће партије, пре свега у Кини, које, иако социјално све више хетерогене, успешно врше модернизацију и интеграцију друштва и бар привремено онемогућују разорно дејство супротности између све јачег и све обимнијег капитализма, посебно у привреди, и реалсоцијализма, у својим друштвима. Има партија у основи бољшевичког типа које су још на власти и које имају релативни легитимитет, и поред тога што су ауторитарног устројства, јер, омогућују извесну сигурност запослења и социјалне заштите, као што је то случај на Куби.

Све ово што сам навео има, поред осталог, за циљ да покаже да је Јагош Ђуретић у праву када истиче да није поражен сваки облик социјализма, и да додам томе — није, насупрот колајућим стереотипима у потпуности поражен ни модел реал-социјализма, иако он нема шта историјски ново да пружи, као што то не може да учини ни модел реал-либерализма. Поготову није поражена сама могућност обнове социјализма у веома различитим видовима и с врло различитим историјским учинцима. Али је аутор ове књиге као теоретичар далеко од сваког плитког оптимизма и шаблонског мишљења, иако у његовим, и не само његовим, одговорима на та питања постоји и слој оне блоховске утопије, као образоване наде.

Питање социјализма неодвојиво је од питања субјеката историје и револуције. У једном од својих ранијих радова Ђуретић се позива на познати Марксов став да „пролетери нису богови" (стр. 158). Целокупна анализа тог питања носи печат ондашњег „духа времена", обележеног левичарским оптимизмом и оном врстом критичноси и начина мишљења карактеристичним за „праксис филозофију" и њој сродну социологију, из којих сам и сам потекао. Наведена Марксова мисао била је једно од упоришта критике митологије радничке класе. Но, ту мисао није употребљавала само теоријска интелигенција стварно критичке усмерености. Њу је употребљавала и политократија. Наравно, иза критике те митологије крили су се најчешће интереси владајуће политичке класе да себе представи као аутентичног репрезентанта, критичког и самокритичког, као априори авангардни „одред" и неотуђиви слој те класе. На више места у својој књизи Ђуретић демаскира ту функцију и такве механизме идеолошке манипулације својствене политократији, и не само њој. Међутим, и у радовима који су имали одређени теоријски ниво могле су се наћи многе наслаге третмана пролетаријата у смислу субјекта свеопштег ослобађања и предодређеног носиоца револуције. При томе се правио принципијелни јаз између емпиријског и историјског појма пролетаријата, што је раније чинио и Лукач. Мистификација те класе збивала се на различитим равнима и из разли-

читих потреба, укључујући и потребу проналажења секуларизованог божанства.

Данас се у главном току теоријске продукције пролетаријат сваке врсте потпуно маргинализује као један од могућих актера прогресивних друштвених промена. У неолибералним облицима теорије сматра се да је његово да ради, трпи и ћути. Од пролетаријата као „спасиоца" човечанства дошло се до његовог третмана као отпатка историје. Марксистички катехизис, с централношћу митологизованог пролетаријата, замењује се данас неолибералним катехизисом с новим апсолутом — светским тржиштем.

У том раду Ђуретић се пита: „... да ли је пролетаријат заиста легитимни носилац типа политичке владавине којим се разрешава противречни развитак капиталистичког друштва"? Његов одговор није митски, јер истиче да „...ниједан од историјских класних сукоба није разрешен успостављањем трајне економско-политичке владавине основне експлоатисане класе..." (стр, 159).

Одавно се социјална структура развијених капиталистичких друштава не може ра зумети посредством дихотомије: буржоазија-пролетаријат, нити је сада радничка класа у тим друштвима традиционални пролетаријат чије је битно обележје да ништа нема осим своје радне снаге коју мора да изнајмљује. Та класа има шта да изгуби од стеченог материјалног стандарда, и већ га губи. Снижавају се наднице, све је већа незапосленост, или привремена запосленост. Обнављају се неке класне поделе и сукоби на њиховој основи за које се доскора веровало да су, углавном, историјски превазиђени. Но, одатле се не би смело „скочити" на закључак да је модерна радничка класа субјект историје у епохи глобализације. Она може бити само један од могућих носилаца еволутивних промена у тим друштвима. Никада није ни било неког монистичког субјекта великих друштвених промена, нити је било којој социјалној групи, ма колико била у тешком положају, унапред обезбеђена улога носиоца прогресивних промена. Једно је сигурно — такве промене данас нису могуће без иновативних елита свих врста.

У нас постоји све обимнији и разноврснији прелетаријат. То је већином неорганизована најамна радна снага, на маргини система, а камоли историје, недоспела до модерне класе, јер је фрагментисана и нема своје праве партије, нити снажне и уједињене синдикате. Располаже извесном заједничком, чак и радикализованом свешћу отпора постојећем друштвеном стању, што се не би смело занемаривати. Али је то далеко од њеног субјективитета као класе која може да изнесе, заједно с другим социјалним и политичким актерима, програм ововремених, дубинских и ефективних друштвених промена.

Јагош Ђуретић проблематизује и појам и праксу демократије. Та је проблематизација веома актуелна и данас, јер се демократија, поготово у њеном либералном облику, веома често третира као „панацеја". Не би се смело поћи од априорне вере у њу. Морају се доказивати и пре свега живети, њене предности у односу на, примера ради, просвећени апсолутизам, или развојно способну аутократију. Није довољно самеравати је с тоталитаризмом. Сем тога, морају се сагледавати њене мане, као и конкретни однос тих мана и предности у сваком појединачно узетом друштву, а не само на апстрактно-теоријској равни. Народ јесте незамењиви изворни субјект демократије. Али од народа се, такође, не би смео правити мит, што наглашава и Ђуретић, ослањајући се на Хегела (стр. 135). Међутим, ако потпуно ишчезне схватање демократије као посредоване, али и непосредне (колико год је то могуће) владавине народа, онда се она неизбежно изрођава у трајну елитократију, и то у бољем случају, а често и у олигархију, па и клептократију и охлократију. Зато, када је реч о демократији, главна ствар јесте ко влада, како влада и с којим стварним учинцима? У том смислу неопходно је помно анализирати слику стварних добитака од демократије каква постоји у нашем и другим друштвима „транзиције", откривати у чијим су рукама претежно институције које носе њено име, односно, чије интересе оне првенствено штите и остварују.

Ђуретић упозорава на налаз низа политиколога и социолога политике да „... су демократска права и слободе нужно прерасли од претпоставки владавине народа у битне претпоставке владавине над народом" (стр. 139). Он истиче да је идеја демократије несумњиво победила у савременом свету, али се, уједно, претворила у идеологију „као религиозни медијум савременог човека", те да с њоме „све почиње... и све се завршава" (стр. 138).

Посебно важно питање тиче се материјалних претпоставки демократије, провалије у условима живота између огромне већине сиромашних и уске мањине пребогатих, при чему танак средњи слој нема никакву шансу, не само због своје малобројности него и своје природе, да буде главни социјални субјект демократије. Услед свега тога демократија у стварности увелико бива сведена на

процедуру, саму по себи, свакако, важну, често се претвара у организовану демагогију и партитократију. Мора се упозорити и на чињеницу да постоје и прототалитарни видови демократије, то јест, демократије само за „наше", и да они нису ретки у данашњим земљама „транзиције".

Ни држава, нити демократија саме по себи нису умне. Питање политичког ума пре свега је питање извора и ваљане употребе моћи, као и њеног најважнијег облика — власти. Све су то питања с којима се теорија и пракса демократије морају отворено суочавати, управо ради очувања језгра њеног изворног појма, без којег она губи свој смисао. Аутор ове књиге већ деценијама се суочава с њима. Он се оштро супротставља „демократији послушности" (стр. 183) и залаже се за оно што би се могло назвати демократијом рефлексивне непослушности.

У потпуности усвајам Ђуретићев став, поникао и код њега и код мене и из личног искуства, да „... не треба фетишизирати спремност људи на демократски ризик и не треба превише рачунати на хероје демократије" (стр. 220).

Да приказ Ђуретићевог односа према демократији као стварности завршим његовим важним критичким увидом. Демократија је, напомиње он, унутрашња потреба „... сваког цивилизованог народа, али њена принципијелна отвореност према свету, даје шансу економски јачим земљама да на претпоставци 'слободног света без граница'... демократске институције неразвијених народа претворе у средство модерних форми међународне експлоатације и неслободе. Та могућност, с обзиром на размере и карактер процеса глобализације... није више само начелна могућност већ и очигледна стварност која се догађа као унификација једног система вредности и интереса... као незадрживо успостављање... економске, војно-политичке и културне доминације — пре свега... Америке као једине супер-силе" (стр. 301).

Ставови о којима и, пре свега поводом којих сам говорио, само су део онога што је по мом избору најподстицајније за теоријско мишљење, и само једно парче мог доживљаја богатства идеја и ауторовог животног искуства исказаног језиком теорије, али и лепотом симбола и метафора, у овој, несумњиво вредној књизи.

Зоран Видојевић

UDC 316.347(497)(049.3)
316.32(497)(049.3)
321.7/.8(497)(049.3)

СОЦИОЛОШКИ ПРИЛОЗИ БАЛКАНИСТИЦИ: УСПЕШНА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ТЕОРИЈА ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА

(Љубиша Р. Митровић (2005) (*а*) *Ка културе мира на Балкану*, Ниш: Центар за балканске студије и СВЕН, 5; Љубиша Р. Митровић (2006) (*б*) *Балканска раскршћа и алтернативе*, исти издавач)

Наша основна намера је, пре свега, да укажемо на епистемолошко-теоријску позадину, која омогућава аутору наслављених књига, колеги Љубиши Митровићу, да социолошки осмисли анализу социокултурне праксе савремених балканских друштава, која се налазе у глобализацијском „раскораку" између — како аутор каже — (конзервативне) ретрадиционализације и (новолиберално, зависне, „клониране", периферне) модернизације (посебно у књизи под *а*, стр. 41. и 65). Остали, релативно бројни проблеми, које аутор анализира у овим књигама, захтевали би много више времена и простора за приказ.

У средишту ауторове анализе су: геополитички оквири, социолошко-развојне могућности (стратегије и актери) и културно-вредносне особености Балкана, и посебно Србије (који се налазе „између модернизације и ретрадиционализације"), а који се сагледавају у циљу разумевања актуелног/ситуационог стања („недовршеног рата и неизграђеног мира") и пројекције будућих токова тог дела Европе (који се виде као развој, модернизација и евроинтеграција, а не као „прекрајање прошлости" — посебно у књизи под *а*, стр. 1).

Упоредо с тим, аутор образлаже могућности социологије (посебно социологије друштеног развоја) и улоге интелигенције (као

значајног актера) у критичком превредновању „балканизације", у свести и у пракси; имајући у виду савремене процесе глобализацијског прожимања „балканске матрице" историјског развоја (у кључу опстајања савремених противречности између „либералних империја" и „калифата", глобалних мегатрендова и регионалних могућности, европских интеграција и страха од губитка државне суверености, мултикултуралности/интеркултуралности и „националне самобитности" — посебно већинских нација и националних мањина, али и улоге културне политике и медија у транзиционим процесима).

Уз то, посебно се образлажу могућности модернизације *српског друштва* (иако тај појам аутор готово и не употребљава!?) у оквиру савремених европских и светских трендова, где се посебно актуелизују неки ставови српских интелектуалаца из даље или ближе прошлости (пре свега Јована Скерлића, као и Вука Караџића) о потреби модернизације и „европеизације" Србије, уз истовремену социоисторијску анализу „успона и пада" српске државности (у оквиру разматрања „таласа модернизације" у 19-ом и 20-ом веку) и могућности и ограничења за развој цивилног друштва у Србији данас.

Све то указује на велику ерудицију и присуство јаког слоја социолошке маште аутора, уз доста исцрпно навођење мноштва искуствених података из властитих истраживања или из секундарне анализе расположиве „грађе". При томе, ауторово познавање општих социолошких објашњења трендова друштеног развоја у најновијој литератури у свету, оснажује поузданост изнетих ставова и рађа поверење у његова објашњења могућих „сценарија" развоја Балкана. (Ако је, при томе, помало несистематичан, то је пре свега из настојања да свако поглавље обе књиге може да се чита и разуме као релативно самостална целина за насловљени проблем!).

Љубиша Митровић настоји да теоријски осмисли готово сваки свој изнесени став. При томе, ту долази до изражаја његово дугогодишње бављење општесоциолошким темама и вишедеценијско праћење кључних теоријских оријентација и схватања у социологији. Зато се, и у овим двема последњим књигама, примећује изразито ослањање на теоријске ставове неких „звучних имена" у савременој социологији, као и научника других професионалних оријентација који развијају социолошки дискурс.

У наведеној другој књизи (у наслову, под *б*), аутор посебно експлицира своје епистемолошко-теоријско становиште, које означава као специфичну врсту дискурса који је развијен у „акцијској социологији" (посебно оним оријентацијама који се ослањају на идеје Карла Маркса о „револуцији рада" и историји као делу човека, затим оним које се ослањају на идеје Макса Вебера о значају појединих типова делања за настанак и развој модерног грађанског друштва, као и оним идејама које је развио Ален Турен у својој целовитој теорији акције и „самопроизводње друштва" уз незаобилазан учинак друштених покрета тој самопроизводњи). Разумевање властите анализе као „изданка" акцијске социологије, указује да се ради о социологу који настоји да актуелним описима и анализама глобално-регионалних процеса „прибави" смисаонији теоријско-сазнајни „легитимитет".

Ипак, највећи део релативно садржинских расправа у наведеним књигама, Љ. Митровић поткрепљује најактуелнијим теоријским анализама светских друштвених и културних процеса, који се препознају као процеси транзиције и глобализације и, при томе ослања се на теоријске анализе тих процеса које су дали у светским размерама препознатљиви аутори (као што су, Волерстин, Кастелс, Хантигтон, Фукујама, Стиглиц, Бек, Рицер и др.).

Када се „светски трендови" настоје операционализовати на актуелне друштвене и културне процесе на Балкану, тада Љ. Митровић настоји да својим анализама и објашњењима, обогати „балканистички дискурс" (који је настао, како каже аутор, као споља наметнут балканским народима, али који су они прихатили као део свог наслеђа) (исто, стр. 119), ослањајући се на препознатљива теоријска промишљања многих аутора (као нпр. М. Тодорове, Т. Стојановића, али и бројних истраживача геополитичких и социокултурних прилика и процеса на Балкану који су поникли у српској култури).

Упоредо са ослањањем на та теоријска исходишта, аутор изграђује своје критичко социолошко становиште (које најчешће излаже у вези са његовим вредносно-идеолошким опредељењем за социјалдемократски модел друштвеног развоја у регионалним и у глобалним оквирима), сучељавајући га са ставовима и погледима на Балкан које су изнели разни истраживачи са Балкана, из Европе и света, као и неки домаћи (српски) аналитичари и научници. Вредно пажње је и аргументовано позивање на емпиријске резултате социокултурне (дез)интеграције на Балкану, који су настали у оквиру истраживања које је предузео аутор са својим сарадницима са Одсека за социологију Филозоф-

ског факултета у Нишу (у оквиру два петогодишња истраживачка пројекта, од 1995—2005).

Та истраживања, као и наведена образложења, имају и свој практични „епилог" у својеврсној „агенди" аутора, којом се образлаже потреба за формирањем *Регионалног урнверзитетског центра за студије балканских култура* (у Нишу). Иако то експлицитно аутор не каже, основни смисао формирања тог регионалног образовно-истраживачког центра састоји се у томе да се оснаже и развију они историјски и савремени вредносни потенцијали који се ослањају на рационални дискурс у мултикултуралним балканским оквирима, а који воде интеркултуралном прожимању (акултурацији и енкултурацији); уз истовремено критичко одбацивање ирационалних наслага које су водиле (и које и данас прете) нетолеранцији, сукобљавању и уплитању „великих сила" готово искључиво онда када имају неки свој интерес.

Наравно, не треба занемарити ни ауторово идејно-вредносно становиште, са кога посматра предности и недостатке неког научног образлагања савремених развојних процеса у свету, Европи и на Балкану, а које се на више места експлицитно означава као социјалдемократско (посебно у књизи под *а*, стр. 38). И за то своје становиште Љ. Митровић „прибавља легитимитет" у сазнајној сфери, ослањајући се посебно на теоријске погледе „врсног" рефлексивног социолога Пјера Бурдијеа, критичара глобализацијског ширења новолиберале идеологије и „снага" историјске конзервативне рестаурације, које су разориле институције солидарности у свету — кога су оличавали како социјалистички режими тако и модели капиталистичке социјалдемократске оријентације (посебно у књизи под *б*, стр. 15). Као могуће актере („социјалне носиоце") за реализацију те вредносно-идеолошке оријентације, Љ. Митровић, слично Бурдијеу, види у савезу критичке интелигенције, синдиката и предузетничко-менаџерског слоја (исто, стр. 23) (На другом месту, у књизи под *б*, стр. 156 — наводи да се ради о следећим актерима: нови синдикат, интелектуални и грађански покрет).

Овим својим књигама, Љ. Митровић „покреће" мноштво питања и трага за одговорима, излажући грађу у виду концентричних „колажа" (како и сам каже, у књизи под *б*, стр. 5). Неке анализе се излажу на више места, како би се конкретни (насловљени) проблеми што целовитије осветлили. То се ради, пре свега, из ауторовог опредељења да осмисли практичне потребе које Балкану намеће глобализацијска транзиција и, посебно, потреба за његовом евро-интеграцијом.

При томе, аутор се критички обрушава на следбенике идеје „глобализације без граница", која је, према њему, израз крупног капитала и нових видова потчињавања у међународним односима и прижељкује да се на Балкану оствари „глобализација са људским ликом".

У ствари, суштина научних објашњења појединих проблема у Митровићевом „колажу" пре се састоји у телеолошком, него у детерминистичком доказивању. Он то експлицитно наводи на једном месту: „У нашим истраживањима транзиције, дошли смо до закључка да је темпо и домет транзиције у различитим земљама средње, источне и југоисточне Европе умногоме *детерминисан избором глобалне стратегије друштвеног развоја*" (књига под *б*, стр. 83; курзив Б. М.). Дакле, из тог ауторовог става следи да друштени развој транзицијских друштава је, пре свега, последица изабраних кључних циљева (стратегија) њиховог развоја, а не толико наслеђених и актуелних структуралних проблема тих друштава. Ипак, можемо констатовати да се аутор није у потпуности придржавао тог епистемолошко-теоријског става у свим сегментима анализе, што је (на срећу) оснажило социолошки дискурс наведених студија. Социолошки посматрано, није толико проблем у (телеолошком) очекивању, колико је проблем у (структурално-детерминистичком) образлагању стварних могућности да се, за аутора пожељан, смер глобализације оствари на Балкану. Иако аутор на више места, у обе књиге, образлаже да су данас у свим балканским (постсоцијалистичким) друштвима (осим Словеније) на делу новолиберале конзервативне стратегије владајућих елита, он преферира социјалдемократски модел развоја Балкана. У том погледу он указује на аргументацију да је и тај модел увелико доведен у питање у Европи, после 1989. године, и чак предвиђа да ће се као последица прихватања новолиберале стратегије развоја појавити нови облици социјално-класних сукоба) (књига под *б*, стр. 50).

Као што је својевремено Рајт Милс образлагао улогу владајуће елите, као поседника врло велике друштвене моћи која извире из „срастања" економске, војне и политичке моћи трију под-елита, тако се и Љ. Митровић ослања на она гледишта у социологији која виде распростирање те моћи у светским размерама, уз „придодавање" том „тројном савезу" и четврту врсту под-елита (медијске

магнате) која користи медије као изразит извор моћи и погодно средство за изнуђивање покоравања у светским размерама („мегаиндустрија свести” — како каже аутор у књизи под *б*, стр. 23. и 35).

*

С обзиром на распростирање основног тока анализа и објашњења, у обе насловљене књиге Љубише Митровића, на мноштво специфичних проблема који су у вези са „балканским раскршћима и алтернативама”, за неку могућу ширу расправу вредело би продискутовати о следећим ауторовим ставовима, или поводом њих:

1. Када говори о улози једног дела социолога, интелектуалаца и универзитета у разумевању и критичком пропитивању владајућих идеологија и стратегија развоја Балкана (књига под *а*, стр. 68—69; стр. 99), може се поставити питање да ли су и многи савремени интелектуалци са Балкана и из Србије (све чешће као „кетмани”/конформисти, или у функцији „медијских аналитичара”?) „пијани од кока-коле”, или их њихово материјално (али и духовно) осиромашење чини „поткупљивим”? (исто, стр. 119).

2. Како разумети ауторово залагање за регионалну балканску интеграцију, као посредни пут ка европским интеграцијама, ако социолошки налази указују да је већина, у (његовом) истраживачком узорку, за „појединачно” (државно) укључивање у европске интеграције ? (исто, стр. 74).

3. Да ли би се могло рећи, на основу података из ауторовог властитог истраживања, да националне мањине у свим балканским друштвима мање воле „своју” државу; као и да ли се ту крије „подозрив” однос већинских нација према њима? Да ли је реч о томе да мањине (баш) хоће да „омаловажи” оно до чега је већини изразито стало, као што је значење и значај државе (посебно када то од неких делова мањинских политичких елита у појединим балканским друштвима делује као „политичко лешинарство” у савременој констелацији међународних снага), а већина потом има још „резервисанији став” према мањинама ? (Вид. таб. 3, у књизи под *а*, стр. 47).

4. Да ли културна политика у транзицији балканских друштава личи на „умирање божанство” (као што то у једном истраживању у Хрватској помиње В. Катунарић) ? (исто, стр. 59. и 63).

5. У вези са указивањем на могућности *Социологије менаџмента* (исто, стр. 39), могло би се поставити питање аутору да „холистички трансдисциплинарни приступ”, који се види као неко „интегрисано” јединство науке и филозофије, може да замени социологију? (књига под *б*, стр. 45). Ипак, његова примедба на све веће „менаџерисање” друштвених наука у нас указује на један много озбиљнији проблем, који се тиче опадање интелектуалног поштења (а што је у вези са поменутим „кетманством” интелектуалаца) и напуштење тежње да се увек саопштава истина (као врхунска вредност науке).

6. Посебну расправу би могли усмерити и на интересантну типологију класне структуре савременог српског друштва, коју аутор излаже у поређењу са неким другим типологијама(!) (исто, стр. 111).

7. Могли би поставити питање аутору — да ли би „потпун” наслов наведене друге књиге (књиге која је наведена у наслову под *б*) могао да буде: „*Балканска раскршћа и алтернативе у евроинтеграцијским и глобализацијским процесима*” — ако се има у виду њен садржај, али и могућност претходне перцепције потенцијалног читаоца?

8. Такође би могли упутити примедбу аутору — да ли се, без упитности, може (и да ли је то и ауторово становиште) прихватити становиште Џона Греја (енгл. економисте и саветника М. Тачер) да су демократија и тржиште конкуренти, а не партнери ? (књига под *б*, стр. 18).

9. Проблематично је објашњавати глобализацијске процесе директним утицајем технологије и, у вези с тим, тумачити те процесе „у кључу” научнотехничке/научнотехнолошке револуције (исто, стр. 25. и 34). У вези с тим, да ли се будућност капитализма, као „светског система”, може оријентисати према „сунца рада” (исто, стр. 154), када се данас покушава научно доказати, од стране утицајних научника у свету (као нпр. Џ. Рифкин), да долази време „краја рада”?

10. Да ли је било потребно истаћи значај урбане културе за социокултурну „пацификацију Балкана” и стицање „регионалног идентитета” Балканаца, с обзиром на ауторов изразит рационалан однос према „културној баштини” и културним вредностима уопште (исто, стр. 117/118)?

11. Интересантно је да се нагласи како Љубиша Митровић „уклапа” завичај (као мит и као стварну могућност, преко улоге Ремесијане/Беле Паланке) и анализира његово место у односима локално-регионално-глобално (што се може разумети као „рефлексија” Робертсоновог појма „глокализа-

ција" за објашњење социокултурних могућности уже друштвене целине у процесима глобализације) (нпр. исто, стр. 128).

Наведене напомене не умањују вредност наслављених студија за разумевање актуелних социокултурних процеса на Балкану. Напротив, реч је о првом вредном покушају једног научника да се операционализују шира, социолошка сазнања на разумевање тих процеса, уз указивање на могуће смерове њиховог одвијања.

Божо Милошевић

UDC 338.246(470)(049.3)

КАКО РАСПРОДАТИ НАЦИОНАЛНО БЛАГО — „GARAGE SALE" НА РУСКИ НАЧИН (Юрий Юрьевич Болдырев (2004) *Похищение Евразии*, Москва: ЭКСМО и Алгоритм, 448 стр.)

Име Јурија Болдирева у Русији је добро познато. Бар у оном делу јавности који се бави политиком односно интересује за њу. Болдирев је два пута био члан Парламента (члан првог демократски изабраног Парламента СССР, у периоду 1989—1991, и представник Санкт Петербурга у првом саставу горњег дома Парламента Русије — Савету Федерације, у периоду 1993—1995), члан највишег консултативно-координационог Савета при председнику Савета Русије а затим председнику Русије (у периоду 1990—1991), саветник Владе Русије (1992), главни државни инспектор Русије — начелник Контролне управе администрације председника Русије (1992—1993), један од оснивача највишег контролног органа земље — Обрачунског дома Руске Федерације и затим заменик његовог председника (1995—2001). Као истакнути политички радник укључен је 1999, од стране Руског биографског института, међу пет руских политичара који су удостојени звања „Личност године", за борбу против корупције, за рад на стварању института демократске државе и одбрану интереса Русије у сфери националне контроле природних ресурса.

Наведене политичке дужности и функције показују да је Болдирев током низа година био сведок и непосредни учесник многих важних привредних и политичких догађаја у животу Русије, догађаја који су пратили али и непосредно обликовали оно што се обухвата општим појмом транзиције, у конкретном случају транзиције Русије. По природи политичких процеса многи од тих догађаја одигравали су се, и остајали, иза кулиса, и како и у време када су се одигравали, тако и данас, углавном су непознати широкој јавности.

Своју политичку активност током побројаних година, којом је стекао с једне стране различите и бројне противнике и непријатеље, али с друге стране и уважавање једног дела јавности и политичке елите, Болдирев је решио да изложи суду јавности покретањем ауторске серије под називом *Русское чудо — секреты экономической отсталости*. Прве две књиге из ове серије појавиле су се готово истовремено, у размаку од свега једног месеца, и такорећи одмах постале су прави бестселери нашавши се на списку првих десет који објављује недељник *Книжное обозрение* и одржавши се на тој листи осам недеља током лета 2003. године.

Наредни редови посвећени су другој од наведених двеју књига. Под називом *Похищение Евразии* (Пљачкање Евроазије), ова књига бави се проблемима руских природних ресурса, који се сматрају највећим на свету, и њихове експлоатације. Наведена проблематика избила је у први план средином 1990-их година под специфичним условима и у специфичном облику. Специфичност услова огледа се у томе што је током велике прерасподеле богатства и својине током последње деценије прошлог века у Русији формиран мали слој тајкуна, енормних богаташа, тзв. нових Руса, док су истовремено држава и највећи део њених грађана исто тако енормно осиромашили. У таквим условима и коришћење највеће економске предности Русије — огромних природних ресурса, доведено је у питање. Или је, бар, некоме одговарало да то тако представи. Наиме, још крајем осамдесетих и почетком деведесетих година протеклог века показало се, наводно, да Совјетски Савез односно Русија нема потребних технологија и средстава за отварање и експлоатацију нових налазишта при-

родних ресурса. Како каже Болдирев (стр. 88) то је, наравно, апсурд. Јер, у питању је земља која производи најсавременије атомске подморнице, и која уз то још од периода НЕП-а двадесетих година није користила концесије или сличне шеме. Ипак, на размеђу последњих деценија XX века почеле су припреме за експлоатацију руских природних ресурса, пре свега нафте, по шеми споразума о подели производње (соглашение о разделе продукции, СРП). При томе, као један од аргумената навођено је да сличне шеме користе и САД, па су такве тврдње нашле место и у неким посебно припремљеним агитационим материјалима.

Шта на то рећи, осим да аргумент заиста има велику „тежину" и да је, стога, коришћење ове и сличних шема уистину доказ више да се и Русија уклапа у савремени светски систем и међународне односе. Међутим, Болдирев одмах разоткрива овај аргумент као велику лаж засновану на малом пређуткивању — у САД се при добијању природних ресурса концесије и СРП шеме доиста примењују, али их не користи држава већ приватни власници земљишта који немају ни средстава ни технологија за самостално освајање залиха из корисних налазишта која се налазе на њиховом земљишту. А држава на федералном земљишту, којег има сасвим довољно на северозападу земље и на Аљасци, користи не концесије и СРП већ искључиво јединствени национални лиценцни режим.

Наравно да је разоткривање овакве лажи, односно чињеница да је она уопште коришћена у пропагандне сврхе ради придобијања одређених кругова за примену шеме СРП у Русији довољан разлог за опрез. Па ипак, Болдирев одмах наглашава да превођење *неких* налазишта на режим СРП само по себи није страшно — потребно је само да буду испуњени услови да на тај режим буде преведено као изузетак једно или неколико налазишта (тамо где је то заиста основано) и да при томе буду стварно заштићени интереси руске државе и у томе и неки специфични интереси које мале и слаборазвијене земље немају.

И управо око одбране руских интереса у експлоатацији природних богатстава на основу шеме СРП одвија се сиже ове књиге која се чита као најузбудљивији трилери најпознатијих савремених аутора.

Како је све почело? Године 1993, после преврата који је извршио 21. септембра — 4. октобра, Борис Јељцин је издао низ указа ради којих је, како сматра Болдирев (стр. 97), и изведен удар. Један од тих указа (о давању олакшица спортским организацијама) резултирао је током периода 1994—1996. незаконитим одузимањем из државног федералног буџета око десет милијарди долара, које, наравно, ни у какав спорт нису ушле већ су завршиле у приватним џеповима. (Овај указ и његове резултате разматрао је Болдирев у претходној књизи). Али, ма колико штета од овог указа била огромна, ипак је други указ од 24. децембра 1993. године по називом „Питање споразума о подели производње при коришћењу рудних блага", који је уводио режим СРП и фактички дао сагласност на споразуме као што су сахалински, био још опаснији и могао је да нанесе још већу штету јер се тицао судбине не десетина, па чак не нити стотина милијарди већ билиона долара.

Чињеница је, ипак, да тај указ није био праћен масовним закључивањем одговарајућих споразума — у догледно време једини закључени били су споразуми Сахалин 1 и Сахалин 2.[1] Овакав резултат указа Болдирев тумачи специфичностима експлоатације рудних блага (дуготрајан процес који захтева много улагања и сходно томе много трошкова и који постаје профитабилан тек после знатног времена) и нестабилном правном основом (указ) која је спречавала стране инвеститоре да улажу у одговарајућа налазишта. Због тога је почело интензивно лобирање за доношење закона који је био толико потребан, пре свега, транснационалним корпорацијама (и шире — Западу).

Одговарајући закон (Закон о споразумима о подели производње) усвојила је државна Дума 14. јуна 1995. године и упутила га горњем дому Парламента (Савету Федерације) на коначно усвајање. И тада почиње драма око усвајања овог изузетно важног закона, драма која чини основу разматране књиге. Али, погледајмо најпре у чему је суштина шеме СРП која је била припремљена за експлоатацију рудних богатстава Русије.

Када је Државна Дума усвојила закон под горњим називом, чак ни већина чланова Парламента није знала о чему је ту реч, односно шта се крије под тим називом. А суштина шеме је у следећем. СРП је шема блиска концесији — он предвиђа да држава

---

[1] Споразум Сахалин 2 потписан је 22. јуна 1994, а Сахалин 1. 30. јуна 1995. Други од наведених споразума, као што ће се видети, потписан је у време када се закон о СРП налазио између Думе, која га је усвојила, и Савета Федерације, који је озбиљно приступио његовом аналитичком разматрању.

када нема средстава и технологије за истраживање и експлоатацију својих минералних ресурса или има друге приоритетне правце трошења средстава (који дају већи профит или решавају неке животно важне задатке), или из неких разлога не желе да ризикују своја средства, даје својим или страним компанијама одређене делове територије за истраживање и евентуалну експлоатацију уз посебне услове. Ако истраживање не донесе резултате, утрошиле су средства само приватне компаније, које су у тај ризик ушле свесно. А у случају успеха, делом добијених сировина („компензациони" део) покривају се сви трошкови инвеститора, а део сировина који преостане („профитни" део) дели се у раније договореној пропорцији (у натури или новчано изражено) између државе, као власника природних ресурса, и инвеститора — корисника сировине. Осим тога, у споразумима се обично договарају фиксирана пореска и друга давања инвеститора држави. Да би се објективно проценили суштина и домети СРП шеме, Болдирев предлаже (и користи) неколико критеријума (стр. 99—102): (1) да ли закон гарантује поруџбине домаћим произвођачима роба и услуга (пре свега, руској машиноградњи); (2) да ли закон гарантује држави повољне услове поделе профитног дела сировина и максимални прилив средстава у буџет; (3) да ли је обезбеђена контрола основаности расхода корисника налазишта, а који се покривају компензационим делом сировина; (4) да ли је обезбеђена примена еколошких норми, посебно руског еколошког законодавства, и (5) да ли је обезбеђена могућност држави (Русији) да регулише изношење својих стратешких сировина, пре свега нафте, на страна тржишта.

Али, права прича започела је још пре него што је уопште дошло до прилике да се предложе и афирмишу наведени критеријуми. Заправо, започела је од момента усвајања закона о СРП од стране Думе, која га је упутила Савету Федерације. Иако су тај предлог закона припремале Болдиревљеве колеге из политичког блока *Јаблоко*,[2] који су се чак потрудили да му уочи седнице Савета Федерације упуте молбу да подржи закон, Болдирев је, стицајем неких околности, одлучио да се темељније позабави текстом закона. Као резултат тог аналитичког рада на тексту закона, Болдирев је постепено формирао мишљење које се најкраће може сажети у закључак да закон у облику у којем га је усвојила Дума никако не треба усвајати. Аргументе за такав став он је потом систематизовао и, сходно анализи наведених критеријума, изложио у разматраној књизи.

Та анализа, односно аргументи за Болдиревљев став према закону укратко се састоје у следећем. Закон није обезбеђивао никакве гаранције поруџбина нити чак минималну заштиту домаћим произвођачима, већ је уместо тога чак давао предности страним произвођачима: оруђе и услуге иностране производње не подлежу никаквим порезима и царинама. Иако је закон предвиђао конкурсе за давање налазишта на експлоатацију под условима СРП, он је истовремено предвидео и читав низ изузетака (закључивање споразума без конкурса, полазећи од захтева државне безбедности (!), затим ако би се конкурс прогласио неодржаним у вези с учешћем само једног инвеститора — уместо поновног спровођења конкурса, затим ако су преговоре о превођењу неког налазишта на режим СРП органи извршне власти започели до ступања на снагу закона, и најзад ако други државни интереси Русије, односно интереси субјеката Руске Федерације захтевају склапање овакви споразума с одређеним инвеститором).[3] Закон, даље, није предвиђао никаква ограничења у погледу праваца трошења средстава која се компензују домаћим (руским) сировинама, остављајући сва одговарајућа питања на вољу Влади и (страним) инвеститорима, чиме је давана могућност склапања споразума из којих уопште неће уследити постојање профитног дела сировине већ ће сва сировина (тј. компензациони део) ићи на даљи развој економија већ и без тога веома развијених земаља (стр. 101). Следећа неповољна ствар је што у закону стоји да је руско еколошко законодавство необавезно за корисника налазишта, а уместо тога уз одобрење одговарајућег државног органа могли су се уговарати стандарди општеприхваћени у светској пракси, тј. у пракси одговарајуће државе, што је формулација која практично ни на

[2] Јаблоко је политички покрет створен 1993. на основу предизборног обједињавања: „Блок: Явлинский — Болдырев — Лукин". Име покрета настало је од почетних слова презимена трију оснивача. Поред тога што је био један од оснивача покрета, Болдирев је био и његов потпредседник.

[3] Сумирајући све ове изузетке, Болдирев истиче да би прикладнији назив закона био Закон о праву извршне власти да апсолутно произвољно и без контроле одлучује о судбини државне својине, која је вредна стотине годишњих федералних буџета земље (стр. 101).

шта не обавезује пошто су споразуми могли бити склопљени и с рецимо једнодневним оф-шор компанијама с егзотичних острва, које никаквим еколошким стандардима не подлежу. И најзад, према закону Русија није имала права ни на који начин да регулише, односно ограничава изношење од стране корисника налазишта његовог дела профитних, као ни целих компензационих сировина. На тај начин, ни у једном од кључних стратешких питања интереси Русије у поменутом закону нису били заштићени.

Након тога уследила је права борба око усвајања овог закона, борба у којој су са стране његових заступника, у познатом маниру, коришћена разна средства — закулисни преговори, врбовања, претње, обмањивање јавности, ангажовање експерата (и „експерата") који су добијали задатак да својим ауторитетом и „анализама" обезбеде усвајање закона, итд. Ову крајње занимљиву борбу Болдирев описује веома детаљно и отворено, аргументујући је већим бројем изворних докумената, од којих је један део дат у самом тексту књиге а други у Прилозима.

Као резултат ове борбе најпре је Комитет Савета Федерације за буџет, разматрајући текст закона 3. јула 1995, формулисао цео низ озбиљних примедаба и готово једногласно предложио Савету Федерације да одбаци закон. На тај начин, очигледно је било да се појавила озбиљна опозиција закону и одговорни у Савету Федерације су пропустили да га укључе у предстојећу седницу Савета. У међувремену Болдирев је покушао да ствари разјасни у оквиру свог покрета Јаблоко. Борба на овом, другом колосеку (или фронту) најпре је резултирала тиме што је Биро Централног савета Јаблоко 12. јуна 1995. прогласио позицију Болдирева погрешном, практично пренебрегавајући аргументе, да би потом Конгрес покрета Јаблоко усвојио резолуцију о прекиду дискусије о закону с препоруком члановима Покрета да у предизборној кампањи не допуштају изјаве које противрече позицији Покрета у односу на закон. У таквој ситуацији Болдирев је последњег дана Конгреса, 3. септембра 1995, објавио да напушта Покрет. Тиме је други фронт борбе око закона о СРП био затворен и она је у потпуности пребачена на Савет Федерације.

У немогућности да обезбеде потребан број гласова за закон, чак и уз коришћење уцена и других сличних метода (велики део чланова Савета Федерације на овај или онај начин зависио је од извршне власти на чијем челу је био В. Черномирдин, председник Владе), заступници закона су прво одлагали гласање — ако би се при гласању испоставило да нема довољно гласова „за" закон би се сматрао одбаченим, затим се покушало с променом начина гласања специјално за овај закон, али сви ти покушаји нису дали резултат, тако да је у нормалној процедури гласања 3. октобра 1995. Савет Федерације одбацио предложени закон. Била је то, како истиче Болдирев (стр. 130, 136) прва победа, за коју је требало борити се три месеца, али и та победа била је тек пола обављеног посла. Следио је, наиме, рад комисије за усаглашавање два дома Парламента, уколико се Савет Федерације уопште избори за ту комисију.

И заиста, у Думи су одмах уследили покушаји да се понови председан са изгласавањем Закона о Централној банци,[4] када је Дума практично пренебрегла вето Савета Федерације. Три покушаја да се то учини, међутим, овог пута нису успела, без обзира што представницима Савета Федерације категорично није дозвољавано изношење ставова и аргумената. Дума је, најзад, 24. октобра 1995. прихватила предлог Савета Федерације о формирању Комисије за усаглашавање, али треба истаћи да је и после тога било још два покушаја да се понови варијанта гласања из Закона о Централној банци.

Иако рад Комисије за усаглашавање, коју су чинили представници оба дома Парламента, није могао да резултира максимумом, односно прихватањем свих примедаба и предлога Савета Федерације, ипак је њихов највећи и најважнији део усвојен. А затим је Дума 6. децембра 1995. усвојила кориговани текст закона, да би га 19. децембра усвојио и Савет Федерације. У најважније измене закона спадају: спречавање извршне власти да при закључивању с иностраним инвеститорима одступа од руских закона, утврђивање посебним законом списка налазишта на која се може примењивати режим СРП, ограничавање бесконкурсног давања налазишта на експлоатацију под условима СРП, могућност кориговања услова споразума по захтеву једне од страна у случају непредвиђених суштинских промена околности у складу с признатом светском праксом и Грађанским кодексом Руске Федерације, државна контрола услова споразума (а не контрола саме извршне власти, како је било у полазном тексту), увођење захтева заштите за руску опрему, итд. Ради објективности, Болдирев је у Прилогу (стр.

[4] О томе је Болдирев детаљно писао у претходној књизи серије Руско чудо.

306—307) навео паралелно текстове обе варијанте закона — првобитну, коју је Савет Федерације одбацио, и другу, која је након пола године коначно усвојена.

И тако, полугодишња борба завршена је успехом, иако не и потпуним — неке од суштинских недостатака прве верзије закона у постојећим условима није било могуће изменити. Прва од њих је право Владе да без конкурса („ако интереси одбране и безбедности државе захтевају склапање споразума с конкретним инвеститором") одређена налазишта преведе на режим СРП. Додуше, изменом закона предвиђено је да је то могуће само ако је одговарајућа ситуација предвиђена законом који утврђује спискове налазишта за која се може одредити режим СРП. Исто тако, задржано је и право Владе да не спроводи конкурс у случајевима када су преговори са инвеститорима о припреми пројеката споразума започети пре ступања на снагу Закона о СРП. Следећа ствар која није била измењена представља прави апсурд — сачувана је могућност превођења на режим СРП оних налазишта која се већ експлоатишу по другим условима, чиме је у Русији озакоњена варијанта споразума о подели производње која не постоји нигде у цивилизованом свету. Најзад, у усвојеном Закону остао је још један од кључних недостатака који се односи на строго регулисање расхода експлоататора налазишта компензираних руским ресурсима — сви најважнији детаљи овог последњег питања остали су у надлежности Владе, чиме се омогућује, како то истиче Болдирев (стр. 169), корумпирање Владе при припреми одговарајућих одредаба о расходима и исто тако важно — лагодан, трошковни економски приступ између осталог приликом куповине максимално скупе иностране опреме.

Наведени недостаци, који нису били уклоњени током борбе око Закона о СРП, ипак су у усвојеној верзији донекле релативизовани. Тако је могућност превођења на режим СРП без конкурса ограничена захтевом да је то предвиђено посебним законом, чиме је ипак остављена могућност друштву и његовом парламенту да још у етапи доношења одлуке о одобравању превођења налазишта на режим СРП спроводе нужне експертизе ради оцене сврсисходности таквих активности и постављају све нужне захтеве будућем споразуму.

У сваком случају, усвајање овако измењеног закона означило је почетак нове етапе у борби за очување контроле над националним богатствима Русије. Према Закону, а сходно одредбама које не дозвољавају Влади да на режим СРП пребаци све шта хоће, Влада је била дужна да припреми закон са списком налазишта на која се тај режим може применити. Првобитни рок за припрему тог закона (31. март 1996) Влада је прекорачила, очигледно покушавајући да нађе начина да ту обавезу избегне. Када се, међутим, показало да ни распоред снага у новој Думи неће допустити тако нешто, Влада је била принуђена да поднесе Думи пројект Закона „О списку рудних блага и налазишта на које се може применити право коришћења под условима поделе производње". И као што се могло предвидети, а насупрот уверавањима заступника и лобија првобитне варијанте закона о СРП да ће на овај режим бити преведен мањи број (не више од 10—15) налазишта, у предлогу закона одређен је списак од њих — 250! При томе, било је врло карактеристично да тај списак практично није садржао ништа осим голих назива налазишта, који већини депутата нису говорили такорећи ништа. Предлог Закона био је, наравно, праћен притисцима у старом стилу — Закон треба хитно усвојити јер инвеститори губе стрпљење, земља свакодневно трпи штету, итд.

Овог пута центар борбе против распродаје националног блага Русије налазио се у Думи, чији сазив 1995—1999. није желео да служи интересима Владе и лобија транснационалних корпорација и да попусти под њиховим притисцима и уценама. Дума је 18. јула 1996, уместо прихватања предложеног Закона, већином гласова одлучила да га упути на експертизу у Обрачунски дом Русије, који по закону врши не само контролне већ и експертске функције. Иако је Влада одбила да Обрачунском дому достави све неопходне и тражене материјале и информације, експертиза је ипак сачињена[5] и упућена Думи. А експертиза је показала цео низ директних нарушавања закона од стране Владе Русије, таквих као што је укључивање у списак неких налазишта без постизања сагласности с органима власти субје-

[5] Одбијање или немогућност да се достави макар и један тражени документ био је довољан да се донесе негативан закључак о предложеном закону. Болдирев наглашава (стр. 180) да је Обрачунски дом сматрао нужним да депутатима да информацију на основу расположиве документације. Сачињавањем извештаја. Обрачунски дом је, наравно, учинио услугу не само депутатима већ и свим садашњим и будућим заинтересованим да сазнају шта се у Русији дешавало током последње деценије XX века.

ката Руске Федерације (и то код чак 133 од 250 налазишта), затим показало се немогућим да се утврде реални обими извора сировина у налазиштима која се предвиђају за превођење на режим СРП (Државна комисија за резерве утврдила је резерве само за 42 од 250 налазишта), али су као неофицијелну оцену експерти дали да је предлогом обухваћено чак око 40% свих утврђених резерви нафте у Русији (!), и најзад, испоставило се да за већину налазишта са списка нема никаквих доказа да је њихова експлоатација у постојећем (лиценцном) режиму нерентабилна. Већ и на основу наведеног, а то је потврђено детаљнијим анализама за одређена налазишта, Обрачунски дом је извео основни закључак: нема ни најмање основа да се дају тако скупи поклони власницима одговарајућих нафтних компанија. У књизи је дат подробан осврт за сва три налазишта за која је Обрачунски дом извршио детаљну анализу — Краснолењинско, Самотлорско и Приобско налазиште (стр. 181—192).

Цео наведени рад у Обрачунском дому био је јаван и очигледно је да је Влади било јасно какви ће бити резултати експертизе, па је и пре њеног завршетка и упућивања извештаја Думи одлучила да свој предложени закон — опозове! Уместо њега Влада је ускоро сачинила нови предлог одговарајућег закона, с новим, готово двоструко умањеним списком налазишта за која се предвиђа превођење на режим СРП — уместо 250 сада је он обухватао 127 објеката. Међутим, специјалисти у Обрачунском дому одмах су приметили да је број објеката само на папиру смањен, да су они у ствари просто груписани под заједничким именима, тако да је заправо број објеката повећан: реално је са списка искључено 30 а укључено нових 37 објеката, тако да је нови списак садржао чак 257 објеката! Уз још неке мањкавости предложеног новог закона, то је довело до тога да Дума не прихвати овај закон, чиме се ствар природно морала вратити на предлог који је крајем 1995. дала Комисија за усаглашавање — да се Думи подносу одвојени предлози закона за свако налазиште или бар за мање групе налазишта.

Иако је борба против распродаје руског националног блага на тај начин суштински била завршена, и то резултатима који не могу и не смеју да буду занемарени, тиме се још није дошло до самог краја. Заступници друге опције наставили су да раде за своју ствар коришћењем других средстава — масовних медија, уцењивањем и смењивањем одређених кључних људи који су им се супротстављали (у облику њиховог унапређивања и пребацивања на друге послове) и сличним кадровским манипулацијама. Свиме тим било је „трошено" време и снага противника да би најзад крајем 1998. Дума усвојила измене закона о СРП које су повећале могућности Владе да без конкурса преводи налазишта на услове СРП без наредног саглашавања Парламента. Ове измене закона донеле су још неке уступке Влади и лобију транснационалних корпорација: у списак је законодавац морао да укључи она налазишта за која „постоје обавезе Руске Федерације о спровођењу преговора о условима споразума о подели производње", или већ постоје резултати конкурса или аукција о давању права коришћења према условима о подели производње (што у суштини означава обавезу законодавца да се сагласи с активностима Владе, које су већ учињене и то противзаконито), прецизирана је обавеза (коју је предложила Комисија за усаглашавање) да не мање од 70% опреме и услуга за СРП мора да буде произведено на територији Русије, али само уз услов да се руска опрема покаже конкурентном по квалитету и роковима (оваква формулација омогућавала је наручиоцима да сасвим произвољно постављају захтеве произвођачу по било каквом параметру и да затим према томе претпоставе своје већ постојеће иностране партнере). Иако су и Болдирев и други из Савета Федерације о свему томе говорили депутатима Думе, измене закона су усвојене.

Поставља се једно значајно питање — колико је и каквих налазишта природних ресурса у Русији преведено на режим СРП? На ово и слична питања тачан одговор се не може дати. Иако се у Парламенту још у 2000. могло чути да је норма постављена у закону (не више од 30% свих резерви) већ била премашена. А Влада је такорећи тек тада изборила право да практично без контроле уводи налазишта у тај режим. О резултатима функционисања овог механизма врло јасно говоре резултати контроле реализације режима СРП на Сахалину, коју је током 1999—2000. године спровео Обрачунски дом. Ове резултате Болдирев износи прилично детаљно у самом тексту књиге (стр. 261—276) да би изводе и предлоге уз одговарајући извештај дао у Прилогу.

Ипак, и поред оваквог тока догађаја, када је Влада успела да за себе изабори многа права која су била предвиђена и у првобитној верзији закона, па чак и да без нужних припрема и провера преведе на режим СРП и Ковиктинско налазиште гаса, највеће у Русији (крајем 2000—почетком 2001, уз „по-

моћ" новог сазива Савета Федерације), Болдирев не завршава књигу у песимистичком тону. О томе говоре и следеће речи: „И узимајући у обзир наведене примере може се замислити шта би се радило на Сахалину да смо допустили усвајање Закона о СРП у почетној редакцији — без права органа независних од извршне власти да контролишу реализацију споразума" (стр. 276). И ако у будућности буде могуће да се нешто исправи, то је у не малој мери омогућено тиме што је одређена пажња друштва већ привучена (поред осталог и наведеном контролом), и то како према ономе што се дешава на Сахалину тако и према СРП у целини.

И на самом крају, иако се књига практично не бави теоријским питањима, можда није згорег цитирати једну оцену Ј. Болдирева. Та оцена дата је у ауторовом предговору серији књига *Руско чудо*, у покушају да се да одговор на супротстављене ставове присталица и противника економског либерализма. Док према првима сви проблеми у Русији потичу из чињенице да је у току реформе либерализма било недовољно, да је он био половичан и не сасвим доследан, дотле су други тврдили да либерални експеримент у Русији није успео. Болдирев, међутим, сматра да петнаестогодишње искуство Русије не даје основа за давање одговора на постављено питање, јер једноставно никаквог либералног експеримента у Русији није ни било (стр. 13). Да ли је овом књигом, односно целом серијом, Болдирев дао довољно аргумената за такву оцену? Ако одговор на ово питање и остане, бар за сада, отворен, нешто друго је више него извесно. Нико ко убудуће буде разматрао и анализирао догађања у Русији у периоду транзиције име и књиге Јурија Болдирева неће моћи и смети да изостави.

Рајко Буквић

UDC 330.342(049.3)
339.9(049.3)
321.7(049.3)

О ИСТИНИ ДВЕЈУ ЕПОХА
(поводом књиге Борислава Ђуровића (2005) *Куда даље*, Нови Сад: Објектив)

Има доста аутора чије се личности и дело разилазе: једно су као писци научних и других књига, као и расправа из своје професионалне делатности, а нешто сасвим друго по свом практичном држању у приватном и јавном, поготово политичком животу. Као научници, боље речено, квазинаучници, проповедају високе принципе слободе, демократије, људских права, итд., а као приватне личности усмерени су на стицање по сваку цену, у служби свакој власти, под условом да буду добро плаћени, или/и третирани као незамењиви стручњаци и спаситељи друштва и државе. Много је таквих и у нас и другде на широком простору бившег реалсоцијализма, па се поставља питање шта је за њих истина — оно што су говорили и писали раније, или ово што заступају сада, или и једно и друго.

Борислав Ђуровић је супротност том типу „транзиторних" интелектуалних удворица и камелеона, људи с крајње растегљивим мерилима истине. Оно што је као човек, то је и у својим теоријским радовима и јавним наступима уопште, доследно истинољубив, скроман и честит. То се види и у овој књизи под карактеристичним насловом *Куда даље*.

Један живот и две епохе сабрани су у њој — ранија, претежно примитивно социјалистичка, и садашња у настајању, примитивнокапиталистичка. Термин „постсоцијализам" ништа не казује о природи ове друге, хронолошког је, а не експликативног карактера, те се може употребљавати само за нужду, у недостатку развијенијег појма за теоријски обухват обрнутог прелазног периода. Ђуровић сагледава обе те епохе без икакве глорификације или сатанизације и једне и друге. Он не скрива своју вредносну усмереност. Аутор ове књиге је левичар, али не и онај верничког кова. Такво опредељење не смета му да буде веома критичан према пракси која је себи приписивала социјалистички предзнак, а често је била супротност идеји социјализма као цивилизацијски развијеног, праведног и слободног друштва. Но, он истовремено не пређуткује оно што је било цивилизацијско достигнуће пређашњег система.

Наслов књиге говори о Ђуровићевом трагалаштву за изласком из нове, крајње тешке

и свеобухватне кризе, која прелази у историјско назадовање у низу области друштвеног живота доминантне већине источноевропских друштава „транзиције”. Тај наслов сведочи о интелектуалној забринутости и узнемирености аутора због стања у друштву у коме живимо, и свету уопште.

Нема већег и пречег питања од тог, с тим што би му се могло додати и питање „како”, па би наслов овакве књиге могао гласити „Куда и како даље”. Истина, ово „како” имплицитно, а добрим делом и експлицитно присутно је у њеном аналитичком току.

Својим садржајем, начином обраде предметне материје и провокативношћу ставова, она намеће потребу не само да се презентује окосница тих ставова него и да се поводом њих озбиљно размишља, да се они сагледавају из још неких могућих углова, надограђују, те тако да им се наставља теоријски живот. То и јесте одлика добрих књига.

У тој књизи као црвена нит провлачи се немирење са светом у знаку сурове социјалне неправде и насиља, идеја отпора таквом свету, уз свест да је, како, аутор каже „...као и увек човек разапет између жеља и могућности, своје немоћи и свемоћи силника, између ’бити’ и ’имати’, између морала и ефикасности, између ’сила бога не моли’ и неуништиве тежње за бољим и хуманијим светом” (стр. 49). Таква теоријска, а пре свега морална позиција не може бити нешто пролазно, нити везано само за одређену вредносну оријентацију. Она је својствена научном мишљењу као таквом, ако се следи императив да мисао о људском свету мора бити истинољубива, што значи да мора имати моралну подлогу, без које се претвара у учени цинизам.

У раду „Криза ’реалног социјализма’ и немогућност његове реформе”, објављеном 1989. године, аутор сасвим исправно констатује да није реч о пролазној кризи тог модела, поготово не о „кризи развоја”, него о свеобухватној кризи система, друштва и државе. У основи стоји и његов увид да криза „није резултат стицаја неповољних економских, међународних и других околности” него је настала услед „битних структурних карактеристика и противречности инхерентних бићу ’реалног социјализма’, ...последица тог и таквог система”. То је написано док је тај систем још трајао, мада је био при крају. У сваком случају, није написано с позиције накнадне памети.

Но, утицај глобалног противника на распад и разарање Совјетског Савеза и целокупног „источног блока”, не сме се заоставити, посебно када је реч о економском исцрпљивању стожерне државе тог блока наметнутом трком у наоружању и систематском пропагандном дискредитацијом. У другим својим радовима Ђуровић томе посвећује одговарајућу пажњу. Наравно, утицај оних унутарсистемских узрока слома модела реалсоцијализма у Европи, од примарног је значаја.

Ипак, у целини теоријске мисли која се тиме бавила и бави изостали су потпунији одговори на питања: како се могао срушити за свега неколико година систем који је располагао тако моћном силом и то у времену када није постојала масовна немаштина, нити стравична репресија, како то да није било масовних отпора не само његовом распаду него ни распаду Совјетског Савеза као државе, иако су се његови грађани огромном већином изјаснили за његов опстанак на референдуму који је поводом тога организован, шта је била „историјска наддетерминанта” која је довела до тога да се дубока системска криза претвори у невиђену привредну, општедруштвену, па и државну катастрофу и улазак у најнаказнији облик капитализма на највећем делу тог огромног простора? Можда би се та „наддетерминанта” могла наћи у природи самог врха власти, у карактерним својствима водећих људи „прве земље социјализма”, у њиховој недораслости историјским изазовима, узајамним односима и неутаживој борби за власт, начину доношења судбоносних одлука, заокрету ка Западу у одлучујућим тренуцима, као и у политичком дилетантизму, када је реч о обећаном „партнерству” с њиме.

Делови књиге који се односе на „транзицију”, „постсоцијализам” и „посткомунизам” аналитички су објективни, бритки, и пре свега актуелни. Аутор пише о рефеудализацији друштвених односа, постојању државе типа Левијатана, лошој и неподношљивој стварности, технолошком заостајању, и сличним појавама које су биле својствене систему реалсоцијализма, али показује и да се цивилизацијски пад убрзано наставља у процесу „транзиције”. Наглашава да је створено дубоко неправедно друшво, успостављен историјски нижеразредни капитализам, те да су земље на простору бившег реалсоцијализма, с ретким изузецима, постале нове колоније или полуколоније, што је нужно произвело непремостив и све дубљи јаз између астрономског богатства и веома распрострањене беде.

Недавна Путинова изјава да је нестанак Совјетског Савеза био највећа геополитичка катастрофа у новијој историји не би се сме-

ла тумачити само, нити првенствено, у кључу носталгије за империјом. Садашњи односи у свету, ароганција моћи победника у „хладном рату", серија војних интервенција, пре свега агресија на нашу земљу и на Ирак, губитак равнотеже силе у глобалним размерама, политика „извоза револуција" (истина, то је чинио и некадашњи „социјалистички блок"), све су то докази који говоре о томе да пропаст Совјетског Савеза има изузетно значајне последице по целокупни данашњи свет. Тај свет након те пропасти није постао бољи, праведнији и мирнији, иако је у погледу политичких слобода постигнут одређен, али веома нестабилан напредак, јер трајних и стварних слобода нема без хлеба и посла, као њихових минималних претпоставки.

То сазнање садржано је и у духу анализе ове проблематике у Ђуровићевој књизи. Њен аутор диференцирано прилази процесу и резултатима транзиције у источноевропским земљама. Поред опште слике тог процеса он даје и оне посебне. Пише да се „...може с великом вероватноћом претпоставити да ће темпо и карактер промена бити другачији у Чешкој, Пољској, Мађарској, Словенији, прибалтичким земљама, у односу на балканске или земље Заједнице независних држава". Та се прогноза остварује, с тим да и неке од тих, сада релативно успешне земље „транзиције" могу доживети озбиљну економску, и ширу социјалну кризу у условима када су потчињене глобализацији неолибералног капитализма.

Борислав Ђуровић истиче да је „извесно само да је комунизам доживео крах и да нема шанси за његов повратак. Све остало је неизвесно и непредвидљиво" (стр. 93). Ако се под „комунизмом" подразумева бивши систем реалсоцијализма у коме је комунистичка партија била једина владајућа, заправо, монополски владајућа партија деценијама, партија из чијег су врха потицале све одлуке које су одређивале карактер система — онда би се, евентуално, могао прихватити такав закључак. Рекох, евентуално, јер се такав систем под другим називом и у другачијим облицима може вратити на историјскополитичку сцену. Социјално стање, политичка традиција, преовлађујућа проауторитарна психологија, латентна или манифестна, у многим фактички колонијализованим земљама „транзиције" у Европи, али и другде, као и глобална политика насиља у име демократије и слободе, то омогућују. То се може десити и у амбијенту атомизованог, „дивљег" и фасадног политичког плурализма.

С друге стране, комунизам у смислу бескласног друштва, што и јесте срж теоријског појма комунизма, није неповратна прошлост. Кретање ка таквом друштву биће дугорочни циљ, тежња и утопија све док је свет у знаку тлачења, дубоких социјалних неправди и обесправљености већине људи. Не заборавимо да је један од корена тако схваћеног комунистичког друштва и у хришћанству, а може се наћи и у другим великим религијама.

Веома су убедљиве ауторове анализе интересне подлоге, субјеката и катастрофалних последица стратегије „шок-терапије", бескрупулозне приватизације, „галопа у тржиште", како он каже, улоге страних „саветника" и домаћих изабраника у њеном спровођењу, нелегалности и нелегитимности „транзиције" чија је суштина у отимачини и другим облицима грабежи друштвеног богатства. Посебно су снажни аналитички увиди у тај процес у Русији.

Ђуровић није човек линеарног мишљења. Он износи тезу, вредну пажње, која се ретко заступа у теорији, када каже да „свака рестаурација сама по себи не значи регрес, нити свака иновација значи прогрес" (стр. 108). То поткрепљује тиме што наглашава да „све зависи од садржаја промена и њихових учинака". Тај став је значајан у теоријско-методолошком смислу, јер не полази од наслеђене категоријалне апаратуре у којој појмови којима се оперише у анализи друштвених промена имају стврднуто, за свагда одређено значење.

Ђуровић истиче начелне предности приватне својине над државном, односно „друштвеном" у погледу економске ефикасности, но напомиње да је приватно власништво нужан, али не и „довољан услов за економски развој и просперитет" (стр. 117), наводећи пример латинскоамеричких земаља у којима приватна својина доминира, али није довела до тог просперитета. Слично се може рећи и за већину источноевропских земаља „транзиције" (овде се том синтагмом означавају, у складу с ранијом терминологијом, све земље које су припадале моделу реалсоцијализма). Само у одређеном историјском, социјалном, институционалном и културном контексту приватна својина даје економску ефикасност, са становишта развоја друштва као целине. Сем тога, не би се смело све приватизовати. И када је друштвено ефикасна, приватна својина није никаква универзална „чаробна формула" свеопштег прогреса. Она може бити ефикасна са становишта интереса капитала, а

да друштво буде дубоко неправедно. Најчешће тако и јесте.

Када је реч о „транзицији" Борислав Ђуровић поставља два питања. Прво је како да њена цена, заправо, цена уласка у капитализам поновљене првобитне акумулације богатства буде што подношљивија за већину становништва? Друго, везано с првим, јесте како кроз још несређене својинске односе створити претпоставке за економску консолидацију и динамичан развој?

На та питања до сада није нађен практични одговор. Мишљења сам да на основи система какав је успостављен није ни могуће да се нађе. Слично мисли и аутор ове књиге када каже да „...тонемо све дубље у структуралну кризу" (стр. 129). Садашње стање Државне заједнице Србија и Црна Гора, чињеница да ће се ускоро спровести референдум који ће одлучити да ли ће мања чланица остати у тој заједници или постати самостална држава, потврђује оно што су Ђуровић и многи други писали и говорили поводом крајње лоших темеља на којима је та заједница успостављена. Он истиче „...да је то изнуђен, лош компромис, недовршен, делом противречан, који решавајући привремено неке актуелне политичке тензије, дугорочно отвара многа питања, изазивајући озбиљне сумње и дилеме, не дајући чак ни основе за њихово решавање" (стр. 132). Усудићу са да прогнозирам да ма какав био исход референдума у Црној Гори, многа суштинска питања њене конституције као државе, односа са Србијом, посебно социјалног стања (истина, то се односи на обе чланице садашње квазидржавне заједнице), задуго неће бити решена него ће, у најбољем случају, бити само ублажена оштрина неких од њих. Социо-структурна и политичка располућеност, као и инклинација према личној и групној диктатури, остаће, у већој или мањој мери, и у једној и у другој чланици те наказне „заједнице", што важи и за „суверенистичку опцију" у Црној Гори.

Из овог, најзначајнијег дела Ђуровићеве књиге, издвојићу једну луцидну мисао. Он каже да је у времену у којем живимо интерпретација стварности постала важнија од саме стварности, да фабриковане представе света замењују и засењују његову стварност. То је оно што Бодријар назива „симулакрумом". Са „симулакрумом", и то безочним, суочавали смо се за време агресије на нашу земљу. Суочавамо се и сада, пре свега у вези са стањем на Косову и у Метохији.

У поглављу о демократији Ђуровић подсећа на класично наслеђе теоријске мисли о том политичком уређењу које је данас постало и мит, и парола, и потреба целог света, укључујући и земље које су највише учиниле на остваривању једног њеног лика, сада доминантног, оног либералног. Аутор скреће пажњу на ту мешавину манипулације демократијом, њеног претварања у глобалну политичку робу, потребе за њоме и за њеним осавремењивањем. Из тог поглавља такође издвајам оне његове ставове који су, по мом избору, најактуелнији за теоријске расправе. Најпре, издвајам став да се „политика и 'бизнис' укрштају стварајући чудан хибрид" (стр. 161). Заиста, са становишта изворног, античког појма демократије, неприродна је изукрштаност „бизниса" и демократије, те стога и мешавина партија и „бизниса" није с њоме спојива. Али је тај спој одавно настао, заправо, појавом модерних партија у капитализму, с тим што је сада у времену кризе свих облика институционализоване демократије и дубинске спреге економских и политичких елита, много јачи. Тешко да се може наћи нека утицајна партија у свету глобализованог капитализма, а да не тражи као покровитеље или финансијере богате фирме и појединце, нити такве фирме, а да не траже непосредну или посредну подршку најутицајнијих политичких партија, првенствено њихових вођа. То је, напросто, део логике савремене политике и данашњег панкапитализма. У томе је, можда, садржана и највећа опасност за опстанак и развој демократије, чак и у њеном минималном, премда увек актуелном смислу, као процедуралне демократије.

Други став који издвајам из овог дела књиге јесте да је „Брежњевљева доктрина ограниченог суверенитета бледа претходница 'новог светског поретка' " (стр. 163). Тај став има своје искуствено покриће. Наша је земља својим искуством војне агресије НАТО-а на њу, као и својеврсне мирнодопске агресије након оне прве, где се само на други начин настоји, не само ограничити него поништити њен суверенитет, убедљив доказ веродостојности наведеног Ђуровићевог става. Свакако, не и једини доказ те врсте.

Трећи важан, мада познат став, који треба стално оживљавати, поготово у друштвима какво је наше, јесте став да демократија мора бити поредак који произлази из већинске сагласности грађана. Лажна је дилема шта у демократији треба да преовлађује, покрет или поредак. Потребни су јој и један и други, покрет да не би постала устајала, поредак да се не би претворила у анархију и политичко „дивље стање".

Студију „Западноевропска искуства о аутономији, регионализацији и федерацији" одликује озбиљна и детаљна анализа третмана те проблематике у уставима Шпаније, Италије, Швајцарске и Немачке. Основни закључак до којег је аутор дошао јесте да је у свим тим уставима нађена неопходна мера између обједињујућих функција државе у целости и регионалних права и обавеза. Ни у једној од тих држава те функције нису слабе, нити су сужена права и занемарене обавезе делова према целини, али, ни целине према деловима. Ђуровић наглашава да су „...европски уставноправни и политички процеси усмерени ка повезивању и интеграцији, а не ка поделама и раздвајањима" (стр, 227).

Пронаћи ту праву меру, уставно онемогућити даљу дезинтеграцију или властодржачку интеграцију Србије као национално, верски и социјално веома хетерогене државе — значи пронаћи један од суштинских услова њеног дугорочног опстанка и успешног функционисања. Све је то посебно важно кад је реч о статусу Војводине, јер се, како упозорава Ђуровић, питање аутономије претвара не само у политички него и у шири друштвени проблем „...који подстиче атмосферу сукоба и оштре поларизације, претећи да затрује у основи добре међунационалне и међуличне односе..." (стр. 201).

Обимну студију „Мултикултурализам и мањинско питање" одликује, као и претходну, детаљна обрада питања које је у сваком погледу крајње сложено и осетљиво, изузетно важно и актуелно за друштво и државу у којима живимо. Ђуровићева анализа је емпиријски веома подастрта, на нивоу достојном поштовања, смирена и флексибилна. Он трага за оним теоријским и искуственим решењима која су у знаку демократичности и толерантности, која задовољавају права припадника мањина, као појединаца и колективитета, али, истовремено, онемогућују претварање државе у висококонфликтну квазизаједницу етничких и верских скупина, која у себи носи растућу клицу распада. Ђуровић следи оно што се у теорији може назвати умереном мултикултуралношћу, која садржи аристотеловску категорију разборитости, без које је свака политика неуспешна и ризична, у крајњој линији, погубна. То показује судбина све три Југославије, а она прети да се понови и у садашњој Србији.

У неколико радова садржаних у овој књизи разматра се проблематика политичке левице у нас и у свету, понајвише системска позиција, генеза и улога некадашњег Савеза комуниста Србије, из којег је израсла садашња Социјалистичка партија, којој аутор посвећује највећу пажњу.

У раду где се разматра Марксово схватање „партије пролетаријата" (написаном док је још постојала југословенска варијанта реалсоцијализма), Ђуровић врши демистификацију одређених његових ставова, који су важили за неку врсту теоријске светиње. Реч је пре свега о ставу да „комунисти нису нека посебна партија према другим радничким партијама", те да је њихов позив да „теоријски предњаче" у односу на осталу „масу пролетаријата". Он истиче да такав став не може бити темељ реформе ондашњег Савеза комуниста, да партија као таква, да би деловала, мора бити посебна политичка организација, те да се не може некритички преузимати оно што је Маркс давно формулисао, те непосредно примењивати у битно промењеним историјским околностима. Та Ђуровићева опаска стоји не само са становишта политичког реализма, него и због потребе да се ништа не претвара у неприкосновену истину, као и да се у име недогматизма запада у друкчији догматизам. Ипак, оно што је у наведеној Марксовој мисли и данас живо јесте наглашавање теоријске улоге партија које теже темељним променама света дубоких, трајних и системских неправди. Недостатак критичке теоријске мисли у владајућим партијама реалсоцијализма био је нужан производ њихове монополске политичке позиције, о којој Ђуровић више пута убедљиво пише, па је она водила њиховом окоштавању, тешкој бирократизацији и идејном осиромашењу. Али, проблем мањка теоријске мисли у партијама које себе разумеју као левичарске и данас је акутан. Заправо, он је проблем свих партија. Оне су све више „предузећа" направљена ради стицања политичког профита, машине за освајање и задржавање власти као политичког плена, које немају готово никаквог афинитета за дубље теоријско утемељење своје политике.

Иначе, целокупна концепција тзв. авангардности „партије пролетаријата" заснована је првенствено на Лењиновој мисли и политичкој пракси и објективно је водила, независно од његових намера, самопроглашеној елити, која се у статусном погледу веома разликовала од „масе" радниче класе као фактичког политичког објекта, иако је та класа званично важила за главног субјекта историје. Целокупна егзистенција реалсоцијализма у знаку је те системски условљене поделе на субјекта и објекта политичког процеса. Она се наставља и у садашњим

условима фактичког вишепартијског политичког монопола и картелизације власти.

У овом делу књиге најзначајнија је ауторова аргументована критика стања у Социјалистичкој партији Србије. Та је критика пре свега иманентна и руковођена тежњом да се изађе из дуготрајне кризе те партије, ослоњена на практична знања која се односе на њен унутрашњи живот, али и на теоријска знања постојећег стања политичке левице у пространијим, европским оквирима. Ђуровић оштро критикује култ лидера у Социјалистичкој партији Србије, отпоре њеној неопходној трансформацији у правцу партије европског социјалистичког и социјалдемократског типа, који се показао, како он истиче, победничким у односу на бољшевички тип партије.

У вези с оваквим ауторовим ставовима и закључцима, емпиријски и теоријски заснованим, поставља се више питања ширег значаја и домашаја. Реч је о стању левице у садашњем времену и свету као целини. Најпре се поставља питање шта је и каква је левица данас, ко је сачињава, има ли изгледа за њен епохални опоравак, и на којим претпоставкама је он, евентуално, могућ. Посебно је важно питање каква је левица неопходна у друштвима постреалсоцијалистичке „транзиције", пре свега у нашем друштву. Али се не може изоставити и питање како је могуће надилажење кризе левице социјалдемократског типа, која није претрпела епохални пораз, али доживљава озбиљно осипање властитих идејних, економских и политичко системских основа тиме што је њена главна тековина — „држава благостања" дошла у питање глобализацијом неолибералног капитализма, као и унутрашњим слабостима саме те тековине. Дакле, од примарног је значаја криза идентитета ововремене европске левице, њених идејних и организационих основа, састава и политичке стратегије.

У последњем поглављу књиге садржана је изванредно аргументована анализа аграрног питања и стања села у царској Русији и Совјетском Савезу, као и у данашњој Русији. Није ми познато да се неко други у нас на такав начин и на тако високом стручном нивоу бавио тим питањем како то чини Борислав Ђуровић. Он је показао да је драма земљишне својине у сржи социјалне и историјске драме, која се повремено претварала у трагедију неуспелих устанака, реформи и револуција на том огромном евро-азијском пространству. И поводом његових закључака из анализе овог питања намећу се историјске паралеле, као и неопходност да се питању приватизације, у овом случају земље, не сме прићи са становишта априорне супериорности приватне својине као такве. Вероватно су најважнији ауторови налази да ни садашња политика према својини на земљу у Русији није дала ваљане резултате, да је пољопривредна производња чак мања него у деведесетим годинама прошлог века, да је веома низак проценат сељака заинтересованих да имају приватну својину над земљишном парцелом, да су главни корисници приватизације земље „номенклатурни фармери", те да је такво стање првенствено последица „обрнутог бољшевизма", то јест, поновљеног насиља „одозго". Други закључак који се може извести из ове анализе, и важи и за наше садашње прилике, јесте да се наставља политика првобитне социјалистичке акумулације, само у другачијем системском руху, јер се и данас путем диспропорције цена пољопривредних и индустријских производа врши преливање вишка вредности, али сада првенствено у џепове олигархије и „зелене мафије". Разарање, иначе великих и већ руинираних газдинстава није донело бољитак у пољопривреди и положају сељаштва Русије. Опет се намеће паралела са стањем пољопривреде и села у Србији, пре свега у Војводини. Сасвим је вероватно да наши номенклатурни и остали латифундисти неће унапредити опште стање пољопривреде и села као што га нису унапредили ни номенклатурни фармери у Русији. Уместо тога, по свој прилици, наставиће се и ојачати пролетаризација највећег дела ситног, па и средњег сељаштва.

У завршном исказу желим да нагласим следеће: то је, без дилеме, вредна књига која многим својим налазима оставља траг, књига која има за подлогу доследну интелектуалну и моралну, позицију. Она носи и белег времена, појмова и носећих идеја претходне епохе, што је и разумљиво. Поједина питања могу се сагледавати и посредством нешто другачијих теоријских осветљавања, нека од њих захтевају и подробнију обраду. Но, све то не доводи у питање општу оцену њене научне вредности.

Зоран Видојевић

UDC 36.693(049.3)
316.77(049.3)

МЕДИЈИ — СИНДРОМ ИЛИ КВИНТЕСЕНЦИЈА НАШЕГ ДОБА

(Мирољуб Радојковић, (2006) *Медиум синдром*, Нови Сад: Протокол, стр. 136)

У новој књизи Мирољуба Радојковића *Медиум синдром* уклопљено је неколико есеја и огледа, насталих у периоду од 1977. до 2002. године. Оно што садржински повезује ове чланке јесте преплитање ауторових рефлексија о онтолошкој димензији медија с пропитивањем духовне ситуације нашег доба. Текстови сабрани у овој књизи у три поглавља (*Издвојени човек, Племенити конфликт* и *Терпсихора и Клио*), доприносе бољем разумевању феноменологије масовних медија. Аутор се, већ кроз наслов књиге, филозофски односи према амбивалентном и сасвим нефилозофском свету, онако како је то на практичан начин једино и могуће — кроз објашњење и критику.

Подсетимо да је интелектуални и радни курикулум професора Радојковића одређен развојем медија и медијско-комуникацијских технологија, а његово га је вишедеценијско и доследно бављење овим питањима уврстило у ред медијских експерата. Објављени опус Радојковића обухвата дела која сежу од рецепције конкретних медијско-комуникационих система (он је врстан познавалац функционисања радио-телевизијских организација), до општих научних и теоријских разматрања о карактеру масовних медија, њиховом понашању и одношењу према аудиторијуму. Својим бројним, вредним и награђиваним издањима, Радојковић је придодао и ово, нешто другачије штиво.

Масовна комуникација постала је дистинктивна карактерна особина савремених друштава. Развијеност, свеприсутност и дужина контакта с масовним медијима утицали су на формирање новог културног кода, нове друштвене климе и сензибилитета заједнице. У таквом окружењу нагласак се, с радног друштва, преноси на комуникацијску заједницу и нови тип политичке културе. Из ових прелиминарних одређења, Радојковић издваја тему критичке јавности и начина њеног структурисања (*Критичка јавност и како је стећи: стратегија ослобађања*), формулисану кроз питање: могу ли масовни медији да обезбеде остварење „зреле и одговорне политичке јавности"? Да би показао како ово није тек реторичко и парцијално питање само науке о медијима и појединачних дневних збивања везаних с њима, аутор уноси ширу експозицију у супстанцу свог излагања, јер укључује сва проблематична питања модерно-постмодерног друштва. Дакле, чак ни у наступајућој комуникацијској заједници нису исцрпљена питања о основним принципима и пракси грађанства, цивилитета, државе, власти и опозиције, демократије, политичког живота и политичког процеса.

Трагајући за одговором на питање шта чини својственост живота у информацијско-комуникацијском друштву (*Натускоп против Маклуана: има ли порука вредност?*), аутор се прихватио полемике с ограниченим и „пресним техницизмом маклуанизма", кога одликују две крајности: сумњичавост у креативност људског рода и слободу ума и фаворизовање технологије као предоминантног општила епохе. Унутар контекста Маклуановог „светског села" и масовних општила као „човекових продужетака" (електроника, информатичке машине, постојећи и долазећи медији масовног комуницирања), ствара се илузија неидеолошког развоја, кретања и промена. Наступајући као *натускоп* (ауторова кованица од речи: на тисак, усмерено и копиле), дакле као неко ко „остаје привржен традиционалним писаним медијима", Радојковић подсећа да још увек постоје „заблудели синови цивилизације писане речи, која тече с лева на десно, од горе према доле" и просто се — чита.

Макроприступ у анализи медија природно је навео Радојковића да се позабави и глобалним импликацијама која комуникацијска технологија производи (*Телевизијска контаминација: утопија о дружењу у ери технике*). Аутор овом питању приступа с аспекта (пост)модерних облика отуђења за које наводи да коренспондирају са свеприсутним облицима имперсонализације, нестанком индивидуалних идентитета и кризи субјективизације. Узимајући у обзир ограничења владајућег позитивизма, изгледа логично да се односи субјеката као људски односи и људске релације, готово искључују. Медији непрестано и кумулативно делују на

свест човека, а медијска комуникација потенцира међусобно отуђивање међу људима. Комуникацијска техника и техничке направе за масовно комуницирање ометају и замењују дружење. Медији говоре из близине, остављају утисак да се обраћају неком блиском, што производи осећај личног контакта. Све је, дакле, представљено, али ништа није непосредно доживљено. Користећи термине еко-парадигме, Радојковић упозорава на чињеницу да је „дух наше генерације контаминиран телевизијама".

За разумевање комуникацијских медија и њиховог говора, нужно је, истиче Радојковић, утемељење образовања за медије (*Образовање за масовне комуникације: концепцијски приступ*). Разумевање говора медија и тумачење медијских порука постаје саставни део општег образовања. Онај који користи масовне медије без њиховог разумевања, биће и сам искоришћен од њихових невидљивих господара — „скривених комуникатора". У савременом друштву медијски и образовни систем утичу међусобно, при чему нису у саисторијском већ у интерактивном односу. У симболичком свету у коме доминирају комуникацијски медији, настају вредности и обрасци понашања које мора да прихвати и школа, а сам процес модернизације наставе имплицитно налаже образовање за медије.

Стога масовне комуникације треба да постану предмет школског учења, иако још увек нису установљени квалитетни наставни програми за ову материју и утврђен оптималан фонд часова. Посебан проблем су сами наставници и њихова неспремност за увођење наставних садржаја из области медијске (и мултимедијске) писмености. Позиција наставника у друштву и школи зависиће ускоро од властите комуникационе компетенције и простора које оставља интерактивном образовању и учењу, а посредоване управо медијским технологијама.

Ово последње посебно је значајно, јер би кроз предмете о масовним комуникацијама наставници у ученицима добили компетентне, активне и равноправне саговорнике, који уче, али од којих учи и сам наставник. Пракса, наиме, показује висок ниво интерактивности медијског и образовног система, а сама медијска технологија постаје већ и образовна технологија. Данашњем ученику и студенту најпријемчивији је начин учења помоћу дигиталних медија којима се преносе „слободнија, несистематизована знања, лака за учење".

Рецимо, на крају, и то да се о медијима могу изградити велике теорије или читава филозофија медија, а да се не дају дефинитивне концепције и прецизни одговори. Медије је тешко интерпретирати, али је нужно њихово разумевање и објективизација. Пригодни текстови објављени у књизи *Медијум синдром* олакшавају размевање ове проблематике. Критика и/или одбрана медија, а у књизи има и једног и другог, и постављена питања о улози и моћи масовних медија, наводи читаоца да ауторово теоријско становиште тумачи у духу Поперовог појма *verisimilitude* (у значењу веродостојности или истониколикости), дакле, да медије схватамо прагматички — као део стварности и као стварност саму. Они данас устоличују истину и зато их треба схватати озбиљно.

Биљана Ратковић-Његован

IN MEMORIAM

UDC 34:929 Šuvaković Đ.

ВОДЕЋИ СРПСКИ ЕКОНОМСКИ ТЕОРЕТИЧАР ЂОРЂЕ ШУВАКОВИЋ 1951—2006.

Дипломирао (1974), магистрирао (1977) и докторирао (1979) на Економском факултету, Универзитета у Београду. Радио на Економском факултету у Београду од 1974, а од 1992. као редовни професор. Предавао Теорију цена и Теорију производње на редовним студијама, а Микроекономску анализу, Економију самоуправљања и Модерну теорију цена на последипломским. Као гостујући професор, предавао је последипломски курс Микроекономија транзиције на GREQAM, EHESS, Марсеј (Marseille), 1998—2000. Гостовао је као истраживач на Институту Европског универзитета у Фиренци (European University Institute, Florence), 1992, 1993—1994, и 1995, на Универзитету Колумбија (Columbia) 1987, на Јејлу (Yale University), 1988. и на Манчестерском универзитету (Manchester University), 1980—1981. Области истраживања: микроекономска теорија, теорија индустријске организације, економија рада, невалрасијанска економија и историја економске мисли. Већи међународни пројекти: La Privatisation des Entreprise et Certains Mesures de Politique Microeconomique, Француско министарство образовања и науке, 1998—2000. и (с Аланом Кирманом) Insider Privatization and the Labor Market Performance under Competitive and Monopsonistic Conditions, CERGE-EI Foundation, Праг 2002. Члан редакције часописа *Економска мисао* и рецензент сарадник међународног часописа *Економска анализа.*

Ђорђе Шуваковић је дошао као асистент на Економски факултет у Београду пре 30 година. Тада смо се упознали, постали пријатељи и то остали до краја. Ђорђе је имао и дужа пријатељства, и веома разноврсна — невероватан је распон људи с којима је он био трајно близак. Вероватно зато што је пленио необичношћу по много чему. Био је изузетан саговорник — непредвидив, најчешће са ставом супротним основном току, интересантан и пријатан неистомишљеник. Разговори са Ђорђем су били стимулативни, могао се увек очекивати други необичан угао ако не и нови став. Мада су понекад били дуги, волео сам те разговоре, а верујем и његови бројни пријатељи чим су се та дуга и разноврсна пријатељства одржала.

Ђорђе је био жилав борац с победничким менталитетом. То је исказао пре свега на бројним професионалним расправама. Био је један од главних оснивача Југословенског научног семинара за економску теорију (ЈУНАСЕТ), који је водио Бранко Хорват од краја 70-их до краја 80-их. ЈУНАСЕТ је окупљао водеће економисте млађе и средње генерације из Београда, Загреба и Љубљане који су се састајали четири до пет пута годишње наизменично у овим градовима. На дводневним окупљањима, шест до осам радних верзија саопштења учесника излагано је темељној расправи. Ђорђе је у матици тих прегнућа. Био је темељан и прецизан у својим коментарима наших папира, што је многима од нас омогућило да изоштримо аргумент и у крајњој линији да објавимо радове у еминентним часописима. Свако ко се бави истраживањима зна каква је корист имати пажљивог читаоца који много зна. Ђорђе ту није био себичан.

На ЈУНАСЕТ-у Ђорђе је и сам изложио значајан број својих радова. Они су резултат његовог интересовања за класичну парадигму: неорикардијанце (П. Срафа, и литература коју је покренуо) и К. Маркса. Ови радови су готово сви потом објављени у водећим домаћим часописима: *Економска анализа, Економска мисао* и *Економски анали*. Два рада са ЈУНАСЕТ-а објављује на енглеском језику у часопису *Економска анализа*, 1/1980. и *History of Political Economy*, 2/1992. Следећа два рада Ђорђе публикује у престижним серијама радних папира Института Европског универзитета у Фиренци (European University Institute, Florence) и DT-GREQAM, EHESS et Universites d'Aix-Marseille, док трећи излаже на годишњој конференцији Европске економске асоцијације. Овој истраживачкој линији припадају и две његове монографије: *Теорија нормалне цене*, Економски факултет, Београд 1986. и *Теорија цена: Нормалне цене, кооперација и планирање*, Економски факултет, Београд 1991.

Ђорђе већ на почетку свог професионалног пута показује да је изузетан. Још као студент објављује два рада у престижном часопису *Економска мисао*, и убрзо након тога и трећи. Изузетност је у томе што се Ђорђе у својих 23—24 године, у окружењу економске науке из 70-их у Југославији, понаша као на пример његов вршњак на Харварду. Наиме знање се подразумева, а тек на основу њега треба артикулисати релевантан проблем и дати задовољавајући одговор. Резултат тога су фокусирани аналитички чланци, насупрот опширних и разливених студија из 70-их и касније. Управо докторат на елитним америчким универзитетима чине три папира која садрже резултате вредне за публиковање у одговарајућим часописима.

Тако је Ђорђе генерацији око себе указао на пут који прате развијене средине и науке, и уједно поставио висок стандард за то време. Већина нас је била усредсређена на магистарске и докторске тезе, док је он упоредо и објављивао интензивно — у два водећа југословенска часописа: *Економист*, 1997. и *Економска анализа* 1978. и 1980. С радом на енглеском језику, учествује на оснивачкој међународној конференцији о економији самоуправљања, 1978. Његов таленат и интелектуална снага да се усредсреди на релевантан проблем и да га обради на међународно признатом аналитичку нивоу, омогућила му је да докторира 1978. у 27-ој

години. Тиме Ђорђе постаје вероватно најмлађи доктор економских наука у нас.

КЛАСИЧНА ПАРАДИГМА: НОРМАЛНЕ ЦЕНЕ И ЕКСПЛОАТАЦИЈА

Основне правце својих будућих истраживања Ђорђе Шуваковић поставља веома рано, од своје 23. до 27. године. Он већ тада успешно отвара два велика правца истраживања — проблемски делом повезана али методолошки веома различита.

Први правац се односи на компаративну анализу самоуправног и капиталистичког предузећа. Ово је тада била, а и сада јесте, међународно призната област истраживања с радовима страних аутора објављеним у најбољим међународним часописима (*American Economic Review, Quarterly Journal of Economics*, итд.). Ђорђе се тако определио за изазовну област и оштру конкуренцију. Аналитички апарат је неокласична анализа фирме, а своја истраживања је иницирао и прве резултате изнео у својим првим већ горе поменутим папирима и након тога у магистарском раду. Овај рад је публикован као монографија *Самоуправно и капиталистичко предузеће*, 1977.

Други правац представљају истраживања нормалних цена у самоуправној и капиталистичкој привреди. С једне стране ово је тесно повезано с претходном анализом понашања самоуправне и капиталистичке фирме. С друге стране, користи се алтернативна парадигма ослоњена на класичну политичку економију Д. Рикарда и К. Маркса, односно на њихове савремене интерпретације, пре свега неорикардијанце. Методолошки то су такозвани линеарни модели где супституција фактора игра занемарљиву улогу, дакле сасвим супротно од горе поменутог неокласичног приступа. У оквиру овог правца, Ђорђе истражује две велике области. Једна је примена класичне парадигме на анализу нормалних цена у самоуправној привреди. Другу област чине велика питања која су поставили класични економисти Д. Рикардо, К. Маркс и други, о радној вредности, ценама производње, вишку вредности, профиту, експлоатацији, итд., која су методолошки ревитализована применом линеарних модела ослоњених на резултате линеарне алгебре. Прве резултате овог правца истраживања Ђорђе публикује у часопису *Економска анализа* 1978. и 1980 (на енглеском) и у својој докторској тези *Понашање предузећа и равнотежне цене у самоуправној и капиталистичкој привреди*, 1979.

Анализа нормалних цена у самоуправној привреди природно се наставља на његова истраживања самоуправне фирме. Наиме како ова фирма има различиту функцију циља од капиталистичке, онда се и равнотежне цене у самоуправној привреди морају разликовати од оних у капиталистичкој привреди. Шуваковић испитује које су то цене, аналитички формулишући различите варијанте које су се тада предлагале. У амбијенту самоуправне привреде, где не постоји тржиште рада и капитала, Шуваковић уводи и образлаже минимални лични доходак и минималну акумулацију као замену за непостојећа тржишта фактора. Следећи

ове претпоставке, и користећи класичан приступ с линеарним моделима, он аналитички изводи равнотежне самоуправне цене производње. Интересантна је, и релевантна анализа опорезивања добити самоуправног предузећа добијеног након исплате минималних доходака и акумулације. Шуваковић наиме аналитички изводи пореску функцију — правило за опорезивање добити, која може да уклони неке у теорији познате нерационалности самоуправног предузећа. Овај исти проблем он касније анализира у оквиру неокласичног приступа и добија сличне резултате. То указује на његов таленат да релевантан проблем формулише у оквиру два веома различита правца економске науке који уз то користе различите аналитичке апарате.

У оквиру великих тема класичних економиста, значајна су његова истраживања фундаменталне марксистичке теореме (Окишио, Моришима и Сетон), која показује да је потребан и довољан услов за позитиван профит позитиван вишак вредности. У интересантном раду објављеном у еминентном међународном часопису (On an Accidental Proof of the Fundamental Marxian Theorem, *History of Political Economy*, 2/1992) Шуваковић аналитички повезује ову теорему с претходним веома познатим истраживањима Дорфмана, Самјуелсона и Солоуа затвореног вишесекторског модела Леонтијева. Ђорђе показује да на основу анализе мултипликатора дохотка и запослености у претходном моделу може се директно добити тек касније изведена фундаментална марксистичка теорема. Критички став према теорији експлоатације он даље аналитички развија у два папира објављена у Фиренци 1992. и Марсеју 1996.

ТЕОРИЈЕ ФИРМЕ: КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА

Шуваковић се бави овом облашћу у великом временском распону и с различитим фокусима. Започиње с првим објављеним радовима још као студент 1974, а прво заокруживање чини с магистарским радом. Његови последњи радови из 2004. такође се баве неокласичном анализом фирме.

Теорија самоуправне фирме и кооператива била је пропулзивна област истраживања у свету и наравно код нас од средине 60-их па до краја 80-их, изазвана интересовањем за алтернативне институционалне аранжмане у оквиру тржишне привреде. Различити облици кооператива и индустријске демократије на Западу, као и самоуправљање у Југославији, давали су теоријским истраживањима емпиријску релевантност.

Привлачност самоуправног предузећа односно кооператива била је у томе што је омогућавала индустријску демократију, а недостатак што је испољавала одређене нерационалности. Те нерационалности су алокативна неефикасност, тј. неуједначени маргинални производи рада у привреди, као и перверзна реакција самоуправне фирме смањивањем производње на раст цене.

Ђорђева истраживања започињу анализом алтернативних модела самоуправне фирме и у теорији већ познатих њених нерационалности.

То му служи као основа да предложи институционални аранжман са самоуправном добити по раднику (тј. након што су минимални доходак и минимална акумулација издвојени) као циљној функцији самоуправне фирме. Основна нит истраживања ће надаље остати иста: које су институционалне поправке самоуправне фирме могуће и примењиве да би се отклонила или ублажила њена неефикасност.

У низу својих радова презентованих на Европској конференцији Економетријског друштва 1989. и 1991, затим у САНУ, у чијем су *Билтену* два рада и објављена, Шуваковић испитује алтернативне институционалне модификације самоуправне фирме. Тако конструише трансферни механизам који задржава институционалне карактеристике самоуправне фирме и замењује претходно предлагане *ad hoc* интервенције правилом односно аутоматском контролом. Овај механизам адресира обе познате нерационалности самоуправне фирме. Он доводи до повећања алокативне ефикасности фирме и обезбеђује да с растом цена предузеће реагује растом производње.

ЕКОНОМИКА ТРАНЗИЦИЈЕ: НОВА ИСТРАЖИВАЊА

Солидна и темељна истраживања остају дуго релевантна. С транзицијом у 90-им и напуштањем пројекта самоуправне привреде, могло је изгледати да су Ђорђева истраживања самоуправне фирме завршила у слепој улици. Испоставило се супротно, тј. она постају одлична основа за анализу понашања фирме у транзицији од друштвене или државне ка приватној. Наиме, Ђорђева компаративна анализа понашања фирми с различитим функцијама циља омогућује испитивање широког дијапазона фирми у транзицији, што је пресудно за конципирање реформи и важно за вођење стабилизационе политике.

Приватизација поделом односно продајом уз попуст акција запосленима у предузећу био је распрострањен поступак коришћен у транзицији. Он је имао за резултат необичну власничку структуру, тј. да су запослени уједно и главни власници предузећа у привреди. Резултат тога је и различито понашање, функција циља, оваквог предузећа у односу на нормално приватно предузеће с екстерним власницима.

Запослени-власници су често испољавали већи интерес за задржавање радног места и веће плате данас него за неизвесни профит сутра. Шуваковић ово моделира фирмом која максимизира плате већ 1992 (On Rational Wage-Maximizers). Ово испитивање потом прераста у амбициозан истраживачки пројекат рађен у оквиру Global Development Network-а Светске банке и еминентних економских института у Прагу (CERGE-EI) и Бечу (WIIW). Тада почињу и заједничка истраживања Шуваковића с Аленом Кирманом (GREQAM, Marseille), признатим светским економистом. Резултат те сарадње су коауторство на два радна папира објављена у Француској 2000. и 2003, као и рад из 2004 (When Privatization Work: A General Equilibrium View) припремљен за објављивање у међународном часопису. Равноправност у тој сарадњи говори о домету који је Ђорђе остварио у међунардним размерама.

Претходни, заједнички рад упоређује привреду састављену од фирми приватизованих споља, тј. са спољним власницима, с оном у којој доминирају унутрашњи власници (запослени). Теорија и емпиријска искуства сугерирају да су прве фирме продуктивније. Шуваковић и Кирман претходном додају и резултат да је економија састављена од фирми с унутрашњим власницима нестабилна, тј. да на пораст тражње реагује смањивањем реалне цене. Они фирме у овој економији моделирају као оне које максимизирају плате, насупрот стандардној приватној фирми која максимизира профит. Папир такође анализира и разматра макроекономске последице таквог понашања фирми.

Крајем 90-их Шуваковић значајно проширује своја истраживања теорије фирме на тржишне структуре, односно индустријску организацију. Пише 1999. ново поглавље 4, Тржишне структуре у уџбенику *Теорија цена*. Круна ове линије истраживања је рад са својим младим докторантом Г. Радосављевићем, Monopsony in the Labor Market: Profit vs. Wage Maximization, 2004. Рад је понуђен водећем светском часопису за ову област — *Labor Economics*, с добрим изгледима да буде објављен. Аутори упоређује ефикасност фирми које респективно максимизирају профит и плате, а монопсонисти су на тржишту рада. Добијају интересантан и неочекиван аналитички резултат да фирма која максимизира плате може у одређеним случајевима да буде ефикаснија од стандардне фирме која максимизира профит.

У овом новом зрелом и креативном замаху истраживања, прекида се активност Ђорђа Шуваковића. Јасно је да је он својим последњим истраживањима и радовима достигао нови завидан ниво међународне афирмације и да је суверено кренуо ка објављивању у водећим светским часописима. Но значајније од тога је да ће његова снажна индивидуалност и независност, мени тако драга, недостајати свим његовим бројним пријатељима као и мени.

Павле Петровић

ИЗАБРАНИ РАДОВИ ЂОРЂА ШУВАКОВИЋА

Уџбеници

Теорија цена: Нормалне цене, кооперација, планирање, Економски факултет у Београду 1997, седмо издање.

Теорија цена (са М. Бисић и Х. Ханић), Економски факултет у Београду 2003, шесто издање.

Монографије

Самоуправно и капиталистичко предузеће (1977). Београд: Савремена администрација.

Теорија нормалне цене (1986), Београд: НИЦЕФ.

Економска теорија у транзицији (1997). (коедитор с М. Арандаренком), Београд: НИЦЕФ.

Чланци

The Transformation Problem in the Labor-Managed and Capitalist Economy, *Economic Analysis*, 1, 190.

Марксова теорија вредности у светлу савремене економске анализе, *Економска анализа*, 4, 1983.

Модел рационалне смоуправне привреде: Теоријске основе, у М. Длеск, ур., *Југословенска привреда између стагнације и развоја*, ИЕН, Београд 1986.

Допринос теорији контроле кооперативне економије, *Билтен Српске академије науке и уметности — Одељење друштвених наука*, књига 26, Београд 1995.

On an Accidental Proof of the Fundamental Marxian Theorem, *History of Political Economy*, 2, 1992.

О конкуренцији између предузетничке и кооперативне фирме, *Билтен Српске академије науке и уметности — Одељење друштвених наука*, књига. 28, Београд 1995.

Марксова теорија радне вредности пре револуција и након транзиције, у Ђ. Шуваковић и М. Арандаренко (1997). Ур., *Економска теорија у транзицији*, Београд: НИЦЕФ.

Радови на конференцијама и радни папири

On the Automatic Control of a Pure Cooperative Firm, *European Meeting of the Econometric Society*, Munich 1989.

Controlling the Employment and Output Reactions of a Cooperative Firm, *European Meeting of the Econometric Society*, Cambridge, England 1991.

Tracking the Historic Labour Costs in Marx's Surplus Value Accounts of Exploitation, *Annual Congress of the European Economic Association*, Cambridge, England, 1991.

Simulating Codetermination in a Cooperative Economy, WP-ECO, 92/92, European University Institute, Florence.

On Rational Wage-Maximizers, WP-ECO 92/93, pp. 1—12, European University Institute, Florence 1992.

A Case for a Well-Defined Negative Marxian Exploitation, WP-ECO 92/95, pp. 1—9, European University Institute, Florence 1992.

The Timing of Wage Payments, Historic Labour Costs, and Marx's Surplus Value Accounts of Exploitation, DT-GREQAM, no. 96C03, EHESS et Universites d'Aix-Marseille II et III, pp. 1—30, 1996.

(with Alan Kirman) Incentives for Wage-Maximizers and Internal Bargainig Firms, DT-GREQAM, EHESS et Universites d'Aix-Marseille II et III, pp. 1—28. 2000.

(with Alan Kirman) The Pricing Paradox and Tatonnement Instability when Firms are Wage Maximizers, GREQAM, EHESS, Marseille, June 2003, mimeo.

(with Goran Radosavljevic) Monopsony in the Labor Market: Profit vs Wage Maximization, submitted to *Labour Economics*, September 2004.

(with Alan Kirman) When does privatization work: The general equilibium view, GREQAM, EHESS, Marseille, 2004, mimeo.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Ј А

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА
ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ
Свеске 101—120

САДРЖАЈ ПО СТРУКАМА

ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ

Чланци и расправе	Свеска	Страна
АЏИЋ, СОФИЈА — Регионална стратегија развоја високих технологија: случај Војводине — Regional Development Strategy of High-Tech Industries: the Case of Vojvodina	120/2006	305—318
БОШЊАК, др ДАНИЦА, МИЛИЋ, др ДУШАН — Односи производних фактора на приватном сектору — Interaction of Production Factors in the Private Sector	101/1996	211—221
ВАСИЉЕВИЋ, др ЗОРИЦА — Утицај пољопривредних инвестиција и инвестиционе политике на привредни развој села — Influence of Agricultural Investments and Investment Policy on Economic Development of Villages	101/1996	129—140
ВУКАДИНОВИЋ, др СРЂАН — Квалитет живота сеоског становништва у функцији привредног развоја села — Quality of Life of the Village Population and the Economic Development of Villages	101/1996	87—92
ЗЕЛИЋ, ЈОВАН — The Performance of Serbian Enterprises after Five Waves of Privatisation — Ефикасност српских предузећа после пет таласа приватизације	118—119/2005	185—201
КОТЛИЦА, др СЛОБОДАН — Глобализација и међународна размена — Globalization and International Trade	112—113/2002	245—276
ЉУБОЈЕВИЋ, др ГОРДАНА — Модели приватизације и уважавање пословне етике — Models of Privatization and Honouring Business Ethics	104—105/1998	81—88

ЉУБОЈЕВИЋ, др ГОРДАНА — Управљање акционарским друштвом: Компаративни приступ — Menagment in Stock Companies: A Comparative Approach	106—107/1999	173
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Ирско „привредно чудо” и искуства руралног развоја — Irish „Economic Miracle” and the Experiences of Rural Development	116—117/2004	178—197
МАЛЕШЕВИЋ, КРСТАН — О (пост)модерној економији и (не)слободи — On (post)Modern Economy and (Non)Freedom	120/2006	175—198
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Породично предузетништво у пољопривредној производњи — Family Enterpreneurship in Agricultural Production	101/1996	33—40
МАРКОВИЋ, др ПЕТАР, БАБОВИЋ, др ЈОВАН — Село и пољопривреда: Истине и заблуде — Village and Agriculture: Truths and Misconceptions	101/1996	223—243
ИВАТА, МАСАЈУКИ — Историјски значај партијског социјализма и логика слома планске привреде — Historical Meaning of Party Socialism and the Logic of Failure in Planned Economy	120/2006	51—75
МИЈАТОВИЋ, др БОШКО — Економско-финансијски аспекти регионализације Србије — Economic and Financial Aspects of Serbia’s Regionalization	112—113/2002	69—96
МИЛИЋ, др ДУШАН, БОШЊАК, др ДАНИЦА — Производни аспекти употребе минералних ђубрива и заштитних средстава на приватном сектору Војводине — Production Aspects and Uses of Mineral Fertilizers and Protective Materials in the Private Sector in Vojvodina	101/1996	201—209
МИРЈАНИЋ, др СТЕВО — Проблеми улагања у пољопривреди — The Problems of Investment in Agriculture	101/1996	121—128
НОВКОВИЋ, др НЕБОЈША, РОДИЋ, МР ВЕСНА — Анализа стања и могућности развоја сељачких газдинстава у СР Југославији — Analysis of the Situation and the Possibilities for the Development of Agricultural Households in FR Yugoslavia	101/1996	201—209
ОЦИЋ, др ЧАСЛАВ — Глобализација и националне стратегије развоја — Globalization and National Development Strategies	108/2000	51—73
ОЦИЋ, др ЧАСЛАВ — Региономика: уводна разјашњења — Regionomics: Introductory Elucidations	112—113/2002	7—67
РИБАР, др МИЛОРАД Б. — Скица програма за обнову села — An Outline of a Programme for the Revival of Villages	101/1996	157—163

СИМИЋ, др ЈЕРЕМИЈА, БОГДАНОВИЋ, др ЈОВАН — Методолошки приступ и основна питања изучавања села и пољопривреде с обзиром на будуће развојне токове — Methodological Approach and Basic Questions about the Study of Villages and of Agriculture in the Light of Future Developmental Trends	101/1996	141—155
СИЧ, МАГДОЛНА — Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје — Just Price (*pretium iustum*) and its Application through History	120/2006	199—225
ТАБОРОШИ, др СВЕТЛАНА, ЈОВАНОВИЋ, ТАТЈАНА — Јавноправни аспекти концентрације тржишних субјеката — Public Law Aspects of the Market Concentration	114—115/2003	159—176
ЧОБАНОВИЋ, др КАТАРИНА — Квантитативни и квалитативни аспекти пољопривредних газдинстава Војводине — Quantitative and Qualitative Aspects of Agricultural Households in Vojvodina	101/1996	165—178

Прилози и грађа

Прикази и белешке

БУКВИЋ, РАЈКО — Како распродати национално благо — „Garage Sale” на руски начин	120/2006	344—350

ПРАВНЕ НАУКЕ

Чланци и расправе

БОБИЋ, мр МИРЈАНА — Транзиција брачног партнерства: пример насеља Београд — Марритал Партнерсхип ин Транситион: The Example of the City of Belgrade	110—111/2001	193—202
ЂАЈИЋ, мр САЊА — Претходни приговори у поступку пред међународним судом правде — Preliminary Objections in the Procedure at the International Court of Justice	106—107/1999	183
ЈЕВТИЋ, МИРОЉУБ — Исламско-османско државно право у Србији — Islam-Osmanli State Law in Serbia	120/2006	271—285
КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Утицај стамбеног законодавства на породичну сигурност — Influence of Housing Legislation on Family Security	102—103/1997	79—87
КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Утицај развода брака на родитељско право — Influence of Divorce on the Parents Rights	110—111/2001	181—191

КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Принцип самоодређења у породичном праву кроз историју и данас — The Principle of Self-Determination in the Family Law through History and Today	116—117/2004	159—178
КУБИЊЕЦ, др ЈАНКО — Требање (као правна категорија) — Needing (as a Legal Category)	106—107/1999	71—82
КУНИЋ, др ПЕТАР — Подела надлежности између институције Босне и Херцеговине и ентитета — Division of Institutional Jurisdiction between Bosnia and Herzegovina and the Entities	109/2000	165—173
МОЛНАР, др АЛЕКСАНДАР — Свргавање папа у средњем веку — Deposition of Popes in the Middle Ages	109/2000	87—100
ОРЛАНДИЋ-ЛУКШИЋ, др ТАМАРА — Конвенција о правима детета: основ и услов демократске демографске политике — The Convention on Child's Rights: the Basis and Prerequisite of a Democratic Demographic Policy	102—103/1997	61—68
ПАВЛИЦА, др БРАНКО — Немачка као уговорни партнер Србије и Југославије 1882—1992. — Germany as a Contract Partner of Serbia and Yugoslavia 1882—1992	112—113/2002	287—318
ПЕТРОВИЋ, др МИЛАН — Региони (облици територијалне аутономије) у теорији права и правној историји — Regions (Forms of Territorial Autonomy) in the Theory of Law and Law History	112—113/2002	97—126
ПОЊАВИЋ, др ЗОРАН — Законодавство о прекиду трудноће и популациона политика — Legislature on the Termination of Pregnancy and Population Policy	102—103/1997	69—78
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Филозофија вредности, аксиолошке филозофије права и *Енциклопедија права* Тарановског — Philosophy of Value, Axiological Philosophies of Law and Taranovsky's *Encyclopedia of Law*	104—105/1998	37—64
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Република Српска између Сциле и Харибде — The Republic of Srpska between Scyla and Charybdis	118—119/2005	125—159
ЦВЕЈИЋ-ЈАНЧИЋ, др ОЛГА — Наталитет и породично право — Birthrate and Family Law	102—103/1997	47—60
ЦИГЛЕР, мр СНЕЖАНА — Прилог расправи о систематици кривичног процесног права — A Contribution to the Discussion of the Systematics in the Criminal Procedure Law	104—105/1998	65—81
ЦИГЛЕР, мр СНЕЖАНА — О стратегијама поспешивања ефикасности права — On the Strategies to Speed up the Efficiency of Law	106—107/1999	139—146

Прилози и грађа

Прикази и белешке

ЂУРЂИЋ, САЊА — Апсолутна правда — лепи сан човечанства (поводом књиге *Шта је правда* Ханса Келзена)	104—105/1998	352—353
ЈАРИЋ, СВЕТИСЛАВ М. — Др Милијан Поповић, *О филозофији права код Срба*	109/2000	244—245
ЛАКИ, др ЛАСЛО — Др Божо Милошевић, *Умеће рада*	104—105/1998	359—361
ПИХЛЕР, др СТАНКО — Милијан Поповић, *Прилози теорији права*	104—105/1998	357—358
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Др Снежана Савић, *Република Српска послије Дејтона. Питања и проблеми правне природе*	106—107/1999	250—251

СОЦИОЛОГИЈА

Чланци и расправе

БАСТА, др ДАНИЛО Н. Новица Краљевић. Један наш прећутани социолог права — Novica Kraljević. One of Our Neglected Sociologists of Law	116—117/2004	49—62
БОЈАНИН, др СВЕТОМИР — Настајање националне свести и њен смисао — Creation of National Consciousness and its Meaning	108/2000	187—204
БОШКОВИЋ, др МИЛО — Динамичке и просторне карактеристике насилништва у СРЈ — Dynamic and Spatial Characteristics of Violence in the FR of Yugoslavia	104—105/1998	211—224
БРАНКОВИЋ, БОГДАН — Државна душевна болница у Ковину — State Mental Hospital in Kovin	104—105/1998	315—325
ВИДОЈЕВИЋ, др ЗОРАН — Данашња Русија у социолошком огледалу (поводом студије Зинаиде Гољенкове о социјалној структури савремене Русије) — Present Russia in a Sociological Mirror (About Zinaida Golenkov's Studies Related to Social Structure of Contemporary Russia)	118—119/2005	37—47
ВУКОВИЋ, СЛОБОДАН — Стереотипи о Србима и разбијање Југославије — Stereotypes about the Serbs and the Break-up of Yugoslavia	120/2006	75—112
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА, ТОМИЋ, ДР ДАНИЛО — Мешовита домаћинства/газдинства: будућност (?) сеоских насеља — Mixed Homesteads/ Households: Future (?) of Rural Settlements	101/1996	179—188

ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — Становништво Војводине: однос према браку и репродукцији — Population of Vojvodina: Attitude toward Marriage and Reproduction	110—111/2001	51—63
ГОЉЕНКОВА, др ЗИНАИДА Т. — Основны тенденции изменения социальной структуры российского общества в условиях глобализации и трансформации — Basic Tendencies in the Change of Social Structure of the Russian Society Under Globalization and Transformation	118—119/2005	7—15
ДОЈЧИНОВИЋ-ЂУКИЋ, др ВЕСНА — Културна политика и сеоске институције културе као фактори друштвеног живота села — Cultural Policy and Rural Cultural Institutions as Factors of the Social Life of Villages	101/1996	49—59
ДУЛИЋ, ЈАСМИНКА — Социјално-демографска обележја и димензије урбане културе: пример Суботице — Social-demographic Features and Dimensions of Urban Culture: the Example of Subotica	114—115/2003	267—295
ЂУРКОВИЋ, МИША — Џон Стјуарт Мил, Радничко питање и проблем социјализма — John Stuart Mill, Labour Issue and the Problem of Socialism	120/2006	129—142
ЖИВАНОВ, др САВА — Трансформациони процеси и модификација социјалне структуре у постсовјетској Русији — Transformational Processes and Modernization of Social Structure in Post-Soviet Russia	118—119/2005	17—28
ЈАНКОВИЋ, мр ДЕЈАН — Теорија дифузије иновација и њен допринос разумевању иновативног потенцијала села — The Diffusion of Innovations Theory and its Contribution to the Understanding of the Innovative Potential of the Rural Areas	118—119/2005	225—256
КИЛИБАРДА, др КРСТО — Хармонија и дисхармонија вредности и интереса у руралним срединама — Harmony and Disharmony of Values and Interests in the Rural Areas	101/1996	21—31
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе становништва Србије: Преференција културним садржајима у масмедијској понуди (I) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia: Preference of the Cultural Content in Mass-media Offer (I)	104—105/1988	89—108
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе и понашања становника Србије. Музика и филм: главни садржаји у структури слободног времена (II) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia. Music and Film: the Main Content in the Structure of Free-Time (II)	106—107/1999	121—138
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе становништва Србије (III) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia (III)	104—105/1988	89—108

КУБУРИЋ, др ЗОРИЦА — Црквена интелигенција и село — Church Inteligentsia and Village	109/2000	101—113
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Нови изазов за руралну социологију — New Challenges for the Rural Sociology	106—107/1999	215—224
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — О будућности локалних заједница на руралним подручјима — On the Future of Local Communities in Rural Areas	114—115/2003	177—194
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — О европском селу данас — глобални процеси и тенденције — On European Countryside Today — Global Processes and Tendencies	108/2000	251—262
МАРИНКОВИЋ, ДУШАН — Социологија и конструктивистичка перспектива: социолошка теорија и конструктивистичка метатеорија — Constructivist Perspective: Sociologic Theory and Constructivist Metatheory	114—115/2003	109—124
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА, ЈОВОВИЋ, мр СМИЉАНА — Ставови младих о рађању — Youth Attitudes towards Giving Birth	104—105/1998	145—154
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Предузетнице у Србији почетком 2000-их — Female Entrepreneurs in Serbia at the Beginning of the 2000s	118—119/2005	161—183
МАРКОВИЋ, САША — национални идентитет Срба у XIX веку и почетком XX века — National Identity of the Serbs in the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century	120/2006	235—252
МИЛИЋ, др ВЛАДИМИР — Транзиција савременог друштва: социолошко тумачење — Transition of the Contemporary Society: A Sociological Interpretation	108/2000	133—155
МИЛОШЕВИЋ, др БОЖО — Социологија и модерни свет (социолошка сазнања као катализатор сусрета култура) — Sociology and Modern World (Sociological Knowledge as a Catalyst of the Meeting of Cultures)	108/2000	241—250
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН М. — Проблем развоја српског села: „Оживљавање” старог или развој новог — The Problems of the Development of Serbian Villages: „Revival” of the Old or the Development of the New	101/1996	73—85
МИТРОВИЋ, МИЛОВАН — Актуелни друштвени сукоби и криминалитет у Србији — Current Social Conflits and Criminality in Serbia	120/2006	113—128
МИШКОВИЋ, др МИЛАН М. — Образовање наставника и васпитача пред изазовима глобализације ризика цивилизације — Education of Teachers and Educators for the Globalization Challenges and Civilization Risks	114—115/2003	145—157

МОЈИЋ, мр ДУШАН — Улога вођства у организационом понашању — The Role of Leadership in Organizational Behavior	114—115/2003	125—144
НЕМАЊИЋ, др МИЛОШ — Културни потенцијали, културна политика и савремено село у Србији — Cultural Potential, Cultural Policy and Contemporary Village in Serbia	101/1996	41—47
НЕШКОВИЋ, др РАТКО — Претпоставке за разговор о историји и будућности хришћанства — Assumptions for a Discussion about the History and Future of Christianity	109/2000	7—23
НОВАКОВИЋ, ДРАГАН — Школовање студената исламске заједнице из СФРЈ у иностранству — Обучение студентов исламского содружества за границей за время существования социалистической Югославии: (Education of Students of Islamic Community from The Socialist Federal Republic of Yugoslavia Abroad)	120/2006	287—303
ПАВКОВИЋ, др НИКОЛА — Религијски плурализам у Војводини — Religious Pluralism in Vojvodina	104—105/1998	225—254
ПАВКОВИЋ, др НИКОЛА Ф. — Породица и сеоска заједница у Шумадији — Family and Village Community in Šumadija	114—115/2003	223—254
ПАНТИЋ, др ДРАГОМИР — Да ли су вредности грађана бивших комунистичких земаља сличне? — Are the Values of the Citizens of the Former Communist Countries Similar?	118—119/2005	49—69
ПОПОВИЋ, МИХАИЛО В. — Социолошка истраживања класно-слојне структуре у Русији и Србији, један поглед на допринос З. Гољенкове — Sociological Reserches of the Class-Stratified Structure in Russia and Serbia. A View of Z. Golenkova's Contribution	118—119/2005	29—36
ПУШИЋ, др ЉУБИНКО — Апологије сеоског и градског — Apologies for the the Rural and the Urban	104—105/1998	201—210
ПУШИЋ, др ЉУБИНКО — Глобализација: нова светска парадигма — Globalization: A New World Paradigm	108/2000	167—186
РАТКОВИЋ — ЊЕГОВАН др БИЉАНА — Основна питања друштвене интеграције — Basic Issues of Social Integration	118—119/2005	335—364
СОКИЋ, МАЈА — Потребе, вредности и аспирације сеоске омладине — Needs, Values and Aspiration of Rural Youth	118—119/2005	365—381
СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Село као јединица руралности и оквир билансирања потенцијала развоја — Village as a Unit of Ruralism and the Framework for Balancing its Development Potential	101/1996	7—19

СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Промене савремене руралности — Changes in Contemporary Rurality	104—105/1998	155—166
ТОКАИ, МОНИКА — Млади и суицид: истраживање односа према суициду у средњим школама у Суботици — The Youth and Suicide: An Analysis of the Attitude to Suicide in Secondary Schools in Subotica	116—117/2004	253—268
ТРИПКОВИЋ, др ГОРДАНА, МАРИНКОВИЋ, ДУШАН — Положај, потребе и проблеми самохраних родитеља чланова удружења самохраних родитеља на територији општине Нови Сад — Position, Needs and Problems of Single Parents Members of the Single Parents Association in the Novi Sad Municipality	110—111/2001	243—253
ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Традиција као елемент обнове друштвеног живота села — Tradition as an Element in the Revival of the Social Life of Villages	101/1996	61—72
ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Образовање и отворено друштво — Education and Open Society	112—113/2002	277—236
ФИЛИПОВИЋ, САЊА — Верски живот села Штитар — Religious Life of the Štitar Village	109/2000	115—130
ЦВЕЈИЋ, др СЛОБОДАН — Покретљивост друштва Средње и Источне Европе на почетку пост-социјалистичке трансформације — Mobility of Central and Eastern European Societies at the Begining of the Post--Socialist Transformation	118—119/2005	71—92
ШЉУКИЋ, СРЂАН — Традиционални српски сељак и амерички фармер: социолошке особености њиховог рада — A Traditional Serbian Peasant and an American Farmer: Sociological Features of their Work	108/2000	225—230

Прилози и грађа

ЂОРЂЕВИЋ, др ДРАГОЉУБ, ТОДОРОВИЋ, ДРАГАН — Кривудави друмови до ромских душа: Црквени великодостојници о Ромима као верницима — Winding Roads to the Roma Souls: Ecclesiastical Dignitaries about the Roma as Believers	109/2000	205—238

Прикази и белешке

ВИДОЈЕВИЋ, ЗОРАН — Лично сведочанство и критичка мисао	120/2006	335—340
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — За социологију — поводом објављивања уџбеника *Општа социологија* проф. др Милоша Марјановића и проф. др Слободанке Марков	101/1996	245—246

МАРИНКОВИЋ, др ДУШАН — Положај и перспективе савремене урбане социологије. Осврт на дело: M. Savage and A. Warde, *Urban Sociology Capitalism and Modernity*	106—107/1999	243—249
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Др Младен Стојанов, *Социологија сеоских колектива. Огледи*	116—117/2004	361—364
МИЛОШЕВИЋ, др БОЖО — Српска страна избеглиштва: социолошка студија вишеструких случајева (Гордана Вуксановић, *Југословенске избеглице — између жеље и могућности за повратком*)	110—111/2001	222—227
МИЛОШЕВИЋ, БОЖО — Социолошки прилози балканистици: успешна операционализација теорије друштвеног развоја	120/2006	340—344
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН, Национална катастрофа и политичко отрежњење	112—113/2002	329—330
МИШКОВИЋ, др МИЛАН — Нов теоријски сензибилитет — домети и границе социологије културе (поводом књиге *Пукотине културе* Драгана Коковића)	104—105/1998	354—356
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Доказивање и оспоравање „историјске грешке”	114—115/2003	308—315
СОКОЛОВСКИ, ВАЛЕНТИНА — Макс Вебер, *Сабрани списи из социологије религије*	104—105/1998	362—364
ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Српско село у социологији села. Милован М. Митровић — *Српско село*	106—107/1999	251—252
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Радован Биговић, *Црква и друштво*	109/2000	239—241
ШЉУКИЋ, мр СРЂАН — Драматична судбина војвођанског сељаштва	114—115/2003	320—325
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Зоран Видојевић — *Спокој и отпор*	108/2000	275—276
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Слободан Вукићевић, *Мит о науци и образовању*	106—107/1999	256—257

ЕТНОЛОГИЈА

Чланци и расправе

БАРЈАКТАРЕВИЋ, др МИРКО — О етногенетским процесима у Панчеву и околини — On the Ethnogenetic Processes in Pančevo and its Surroundings	116—117/2004	269—288
ВИШЕКРУНА, ДАНКА — Весеља у пост српске паорске младежи у Новом Саду — Entertainment during the Feast (*post*) of the Serbian Peasant Youth in Novi Sad	116—117/2004	289—320

ЗДРАВКОВИЋ, мр ДАНИЈЕЛА — Србија у време кнеза Милоша (Етносоциолошка разматрања Тихомира Ђорђевића) — Serbia at the Time of Prince Miloš (Ethnosociological Treatises of Tihomir Đorđević)	116—117/2004	321—330
ИВИЋ, ДАНКА — Теодорица и женски бал у Новом Саду — „Teodorica" and Women Ball in Novi Sad	114—115/2003	255—266
МАРЈАНОВИЋ, ВЕСНА — Део циклуса годишњих обичаја у Шајкашкој у светлу нових етнолошких истраживања — Part of the Cycle of Annual Customs in Šajkaška in the Light of New Ethnological Research	104—105/1998	267—274
МАРКО, др ЈАН — Основна обележја родослова породице Марко — Základné práznaky rodokmeňa rodiny Markovej (Basic Characteristics of the Genealogy of the Marko Family)	116—117/2004	331—360
ЋУПУРДИЈА, др БРАНКО — Особености у породичном животу колониста у Бајмоку од 1945. до 1950. године — Characteristics of the Family Life of the Settlers in Bajmok from 1945 to 1950	104—105/1998	255—266

Прилози и грађа

Прикази и белешке

ПЕТРОВИЋ, др ЂУРЂИЦА — Љиљана Радуловачки, *Традиционална исхрана Срба у Срему*	104—105/1998	345—346
ЋУПУРДИЈА, др БРАНКО — Мотиви жита, брашна и хлеба у сликарству Саве Стојкова	114—115/2003	325—327

УРБАНИЗАМ

Чланци и расправе

ВОЈНОВИЋ, МИЛАН — Сомбор кроз простор и време, здања и збивања — Sombor through Space and Time, Buildings and Events	104—105/1998	297—314

Прилози и грађа

МАРИНИЋ, др ИВО Ш. — Основне карактеристике урбане структуре Војводине — Basic Characteristics of the Urban Structure of Vojvodina	102—103/1997	249—260

Прикази и белешке

ДЕМОГРАФИЈА

Чланци и расправе

АНЂЕЛИЋ, МИРЈАНА ЗАРИЋ, ДРАГАН — Репродуктивно здравље и полно понашање адолесцената — Reproductive Health and Sexual Behaviour of Adolescents	110—111/2001	29—36
БЈЕЉАЦ, др ЖЕЉКО — Национална структура становништва у северном делу Војводине — National Structure of the Population in Northern Part of Vojvodina	110—111/2001	109—116
БОГУНОВИЋ, ТОМИСЛАВ — Планови избеглица и могућа решења избегличког питања у општини Бач — Refugees' Plans and Possible Solutions of the Refugee Issue in the Bač Municipality	110—111/2001	313—322
БУБАЛО-ЖИВКОВИЋ, мр МИЛКА, ПЛАВША, др ЈОВАН — Утицај избеглица на промене природног кретања становништва у Срему — Influence of Refugees on the Changes in the Population Growth oin Srem	110—111/2001	215—224
БУГАРИН, мр РАДОСЛАВ — Насеља Војводине и природни прираштај становништва — Settlements in Vojvodina and the Population Growth	110—111/2001	139—146
БУРСАЋ, др МИЛАН, др БЈЕЉАЦ, ЖЕЉКО, НИКИТОВИЋ, ВЛАДИМИР — Старење и национална структура становништва Војводине — Ageing and National Structure of the Population of Vojvodina	110—111/2001	147—155
ВЕГ, др ЕНИКЕ, КИТАНОВИЋ-БАШИЋ, БРАНИСЛАВА — Позитивни законски прописи и њихов утицај на демографски развој Војводине — Positive Legal Regulations and their Influence on the Demographic Development of Vojvodina	110—111/2001	99—107
ВУЈАСИН, БОРО, БАРЈАКТАРОВ, САША — Удружење грађана у борби против „беле куге" — Associations of Citizens in the Struggle against „The White Plague"	110—111/2001	323—331
ВУЈАСИН, БОРО, ЈЕРКОВ, СМИЉА — Популациона политика: највиталнији интерес државе и појединца — Population Policy: the Most Vital Interest of the State and the Individual	110—111/2001	295—301
ВУКОВИЋ, др ДРЕНКА, Породица и европски социјални стандарди — Family and European Social Standards	110—111/2001	167—179
ВЕЛИСАВЉЕВ, др МИЛОРАД, МИКИЋ, др ПЕТАР, ВЕЛИСАВЉЕВ — ФИЛИПОВИЋ, др ГОРДАНА — Наталитет и морталитет у Банату и Бачкој за последњих 150 година — Birth-rate and Mortality in Banat and Bačka in the last 150 Years	110—111/2001	15—20

ВУЛЕТА, др ПРЕДРАГ, ВУЛЕТА, др ДУШАН, ЂОРЂЕВИЋ, др РЕЉА — Утицај легалних прекида трудноће на демографска кретања у Војводини — Influence of Legal Terminations of Pregnancy on the Demographic Trends in Vojvodina	102—103/1997	95—102
ГАВРИЛОВИЋ, АНА — Пронаталитетна популациона политика у Србији током деведесетих — Pro-birth-rate Population Policy in Serbia during the 1990s	110—111/2001	65—73
ГАВРИЛОВИЋ, др ЖИВОЈИН — Промена структуре популације становника Жабља у току последњих 100 година — Change in the Population Structure of the Inhabitants of Žabalj During the Last 100 Years	104—105/1998	275—286
ГРУЈИЋ, др ВЕРА, ПОПОВИЋ, др ДРАГИША Т., МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МАРЈАНА, МИЈАТОВИЋ-ЈОВАНОВИЋ, др ВЕСНА — Насилна смрт: утицај на демографска кретања — Violent death: Influence on the Demographic Trends	110—111/2001	261—268
ДРЧА, ЈАНКО — Старење становништва Војводине и социјална заштита старих лица — Ageing of the Population of Vojvodina and Social Protection of Old People	110—111/2001	285—293
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Предговор — Foreword	110—111/2001	11—12
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Има ли ичег што није демографија? — Is there Anything which is not Demography?	110—111/2001	13—14
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С., ПАВЛИЦА, КРИСТИНА, РАДОЈЕВИЋ, БОЈАН — Могућности програма „Попмап” у демографији — Possibilities of „the Popmap” Programme in Demography	110—111/2001	269—273
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С., МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МИРЈАНА, ПЕНЕВ, др ГОРАН, ЈОВАНОВИЋ, др СОЊА, СТЕВАНОВИЋ, др РАДОСЛАВ — Демографска ситуација у Војводини последње деценије XX и почетком XXI века — Demographic Situation in Vojvodina in the Last Decade of 20th and at the Begining of the 21th Century	116—117/2004	199—223
ЂУРЧИЋ, др СЛОБОДАН — Полна структура становништва Војводине — Sex Structure of the Population of Vojvodina	110—111/2001	275—283
ИВКОВ, мр АНЂЕЛИЈА, ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ — Нупцијалитет и диворцијалитет Баната — Marriages and Divorces in Banat	110—111/2001	203—213
КАПОР-СТАНУЛОВИЋ, др НИЛА — Стресогени услови живота и репродуктивно понашање — Stressful Life Conditions and Reproductive Behaviour	110—111/2001	255—259

КАПАМАЏИЈА, др АЛЕКСАНДРА, ВУКЕЛИЋ, ДР Ј, ПАВЛОВ МАРКОВИЋ, др М. — Мотивација за родитељством као варијабла наталитета — Motivation for Parentshood as a Variable of Birth-rate	102—103/1997	103—106
КИЦОШЕВ, др САША — Популациони пораст Баната — The Population Growth of the Banat Region	104—105/1998	129—144
КРСТИЋ, др АЛЕКСАНДАР, ПОПИЋ-ПАЉИЋ, др Ф., ЈОВАНОВИЋ-ПРИВРОДСКИ, др Ј., ОБРЕНОВИЋ, др М, КАВЕЧАН, др И, РЕЏЕК-МУДРИНИЋ, др Т, КОЛАРСКИ, др М. И НИКОЛИЋ, др М. — Генетски чиниоци који учествују у одређивању природног прираштаја на територији Војводине — Genetic Factors Participating in the Determination of Natural Increase of Vojvodina Population	102—103/1997	89—94
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Да ли је могућа демографска обнова села Војводине? — Is a Demographic Revival of the Villages in Vojvodina Possible?	101/1996	93—106
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — За комплексније изучавање демографског проблема — For the More Complex Study of the Demographic Phenomenon	102—103/1997	27—36
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Демографски биланс гастарбајтерског села (Студија случаја) — Demographic Balance in the Guest-Worker's Village (Case Study)	101/1996	107—113
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Да ли је Војводина имала демографску експлозију? Did Vojvodina Have a Demographic Explosion?	102—103/1997	37—46
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ, МАРЈАНОВИЋ, КАТА, — Роми у војвођанским насељима: Чоноплја — Gypsies in Vojvodina Settlements: Čonoplja	104—105/1998	287—296
МАРКОВИЋ, др ПЕТАР — Општа демографска слика Србије — A General Demographic Picture of Serbia	110—111/2001	225—234
МИШОВИЋ, др СЛОБОДАН — Дневне миграције ученика општине Кула — Daily Migrations of Pupils in the Kula Municipality	106—107/1999	157
НЕДЕЉКОВИЋ, СЛАЂАНА — Извори за истраживање кретања и структура становништва — с посебним освртом на структуру становништва према брачном стању — Sources for the Study of Trends and Structures of the Population — with a Special Reference to the Structure of Population According to Marrital Status	118—119/2005	313—334
НИКОЛИЋ, др МИОДРАГ — Статистика у Србији — Statistics in Serbia	116—117/2004	225—252
ПЕНЕВ, мр ГОРАН — Фертилитет аутохтоног и досељеног становништва Војводине — Fertility of the Autochthonous and Newly Settled Population of Vojvodina	102—103/1997	107—119

ПЕНЕВ, мр ГОРАН — Замена генерација у Војводини у другој половини 20. века — The Change of Generations in Vojvodina in the Second Half of the 20th century	110—111/2001	37—49
ПРЕДОЈЕВИЋ, др ЈЕЛЕНА — Неки аспекти демографског развитка Новог Сада у првој половини 1990-их — Some Aspects of The Demographic Development of Novi Sad in the First Half of the 1990s	102—103/1997	149—158
ПРЕДОЈЕВИЋ, др ЈЕЛЕНА — Старење сеоског становништва Војводине — стање и тенденције — Ageing of the Rural Population of Vojvodina — Situation and Tendencies	110—111/2001	117—128
ПРЕНТОВИЋ, др РИСТО — Едукација у функцији развоја пронаталитетне свести — Education for the Development of the Pro-birth Consciousness	110—111/2001	85—97
РАДОВАНОВИЋ, ОЛГИЦА, ЖИВКОВИЋ, АНКИЦА, ВУЧКОВИЋ, МИЛИЈАНА — Пронаталитетна политика у локалној заједници — Pro-birth Policy in the Local Community	110—111/2001	303—311
РАДУШКИ, др НАДА — Демографски развој националних мањина у Војводини — Demographic Development of Nationals Minorities in Vojvodina	102—103/1997	139—148
РАДУШКИ, др НАДА — Етноцентричне миграције становништва Војводине крајем XX века: узроци и последице — Ethnocentric Migrations of the Population of Vojvodina at the End of the 20th Century: Causes and Consequences	110—111/2001	157—166
РАШЕВИЋ, др МИРЈАНА — Абортус и пронаталитетна политика — Abortion and Pro-birth Policy	110—111/201	75—83
РАШЕВИЋ, др МИРЈАНА, ПЕТРОВИЋ, мр МИНА — Искуства пронаталитетне политике и питања која се постављају — Experiences of the Pro-birth Policy and the Related Questions	102—103/1997	9—16
РОНЧЕВИЋ-БАБИН, др НЕВЕНКА, СТОЈАДИНОВИЋ, мр АЛЕКСАНДРА, РАДОВАНОВ, ДОБРИЛА, МАРИНКОВИЋ, ЛАДА — Здравље адолесцената и ризично понашање — Health of Adolescents and Risky Behaviour	110—111/2001	21—28
СТАНКОВИЋ, БИЉАНА — Тенденције адолесцентног фертилитета нисконаталитетног подручја Србије — Tendencies of Adolescent Fertility in the Region of Serbia with a Low Birth-Rate	109/2000	195—204
СТЕВАНОВИЋ, РАДОСЛАВ — Војвођанска насеља у последњој деценији 20. века: рађања и умирања — Settlements in Vojvodina in the last Decade of the 20th Century: Births and Deaths	110—111/2001	129—138

СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Биолошка и друштвена функција рађања — Biological and Social Function of Bearing Children	102—103/1997	17—26
ТРИПКОВИЋ, др ГОРДАНА — Материнство и модернизација у српској војвођанској породици — Maternity and Modernization of the Serbian Family in Vojvodina	101/1996	115—120
ТОДОРОВИЋ, др МИОДРАГ, БОГОСАВЉЕВИЋ, ИВАНА — Старосна структура становништва Тимочке крајине у другој половини 20. века — Age Structure of the Population of Timočka Krajina in the Second Half of the 20th Century	110—111/2001	235—242
ЦАРИЋ, др НЕБОЈША — Насеља општине Панчево од најстаријих трагова до XIX века — Settlements in the Pančevo Municipality from the Oldest Times to the 19th Century	104—105/1998	109—120

Прилози и грађа

БАЈИЋ, др РУЖА, СТАНКИЋ, АЛЕКСАНДАР — Демографско стање село — град, Смедеревска Паланка — Demographic Village-Town Situation: Smederevska Palanka	102—103/1997	269—276
БУГАРСКИ, др ДРАГОЉУБ — Избеглице и прогнана лица у општини Нови Кнежевац — Refugees and the Expelled Persons in the Municipality of Novi Kneževac	102—103/1997	213—220
ВИДИЋ, мр НАДА — Бројно кретање становништва у градовима Војводине — Changes in the Urban Population of Vojvodina	102—103/1997	261—268
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — Југословенске избеглице у Енглеској: између легалних могућности останка и жеље за повратком — Yugoslav Refugees in England: Between Legal Possibilities to Stay and their Wish to Return	102—103/1997	221—231
ГРУЈИЋ, др ВЕРА, МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МИРЈАНА, ПАВЛОВ-МИРКОВИЋ, др МИРЈАНА, АЧ НИКОЛИЋ, др ЕРЖЕБЕТ — Неке демографске карактеристике Војводине — Some Demographic Characteristics of Vojvodina	102—103/1997	159—166
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С., БУБАЛО, МИЛКА — Природно кретање становништва Срема — Natural Trends in the Population of Srem	102—103/1997	191—200
КИЦОШЕВ, др САША, РАЂЕВИЋ, ДАРКО — Популациони развој Срема — Development of the Population of Srem	102—103/1997	175—190

МИРКОВИЋ-ПАВЛОВ, др МИРЈАНА, ГРУЈИЋ, др ВЕРА — Савремени правци медицинског аспекта планирања породице у функцији демографског развоја АП Војводине — Contemporary Trends in Medical Aspects of Family Planning in the Function of the Demographic Development of AP Vojvodina	102—103/1997	167—174
МАЏИЋ, ДУШКО, ПЕТАКОВИЋ, С. МАЛОБАБИЋ, Д. СОЛАРЕВИЋ, — Утицај избегличке популације на кретање наталитета у Срему — Influence of the Refugees Population on the Birth-rate Trends in Srem	102—103/1997	201—204
ПЛАВША, др ЈОВАН, РОМЕЛИЋ, др ЈОВАН — Промене структуре становништва Војводине по делатностима после Другог светског рата — Changes in the Structure of the Population of Vojvodina According to Work Activities after World War II	102—103/1997	231—240
СТЕВАНОВИЋ, РАДОСЛАВ — Структура насеља Србије по величини — The Structure of Settlements in Serbia According to Their Size	102—103/1997	241—248
ТАСИЋ, МАРИЈА, ЂЕТКОВИЋ, БОЖИДАР, ГОБЕЉИЋ, БОЖИДАР — Миграционо кретање становништва: избеглиштво 1991—1997. на подручју Новог Сада — Migratory Movements of the Population: Refugees Status During 1991—1997 in the Town of Novi Sad	102—103/1997	205—212

Саопштења

РАДУШКИ, мр НАДА — Значај миграција и националног изјашњавања у промени етничке структуре Србије почетком XXI века — Significance of Migrations and National Affiliation in the Change of Ethnic Structure of Serbia at the Beginning of the 21th Century	118—119/2005	383—393

Прикази и белешке

БЈЕЛОГРЛИЋ, ДУШАН — Осврт на студију *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*	112—113/2002	310—328
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Др Слободан Ђурчић, *Број становника Војводине*	104—105/1998	351—352

ФИЛОЗОФИЈА

Чланци и расправе

АРАНЂЕЛОВИЋ, др ЈОВАН — Страх од Европе — Fear of Europe	108/2000	157—165

АЋИМОВИЋ, др МИРКО — Хајзенберг и природна филозофија — Heisenberg and the Philosophy of Nature	114—115/2003	21—35
АЋИМОВИЋ, др МИРКО — О филозофији природе код Срба — On the Philosophy of Nature among the Serbs	104—105/1998	7—20
БРДАР, др МИЛАН — Хуманитарна интервенција и теза о (де)нацификацији као функционални симулакрум — Humanitarian (de)Nazification Thesis as a Functional Simulacrum	108/2000	31—50
ЗУРОВАЦ, др МИРКО — Право силе у поретку насиља — The Law of Force in the Order of Violence	116—117/2004	63—76
ЈЕРОТИЋ, др ВЛАДЕТА — Значај руске религиозне фиолософије на крају века — Significance of Russian Religious Philosophy at the End of the Century	109/2000	51—56
КОПРИВИЦА, др ЧАСЛАВ Д. — Онтолошко-гносеолошки обзири Платоновог разумијевања добра — Ontological-gnoseological Aspects of Plato's Account of Good	114—115/2003	73—22
МИЛОШЕВ, ЗЛАТОМИР — Колингвудов допринос аналитичкој филозофији историје — Collingwood's Contribution to the Analytic Philosophy of History	104—105/1998	21—36
ПЕРОВИЋ, др МИЛЕНКО — Модерни појам времена и појам повијести (О темељу Хајдегерове дискусије са Хегелом) — Modern Notion of Time and the Notion of History (About the Basis of Heidegger's Discussion with Hegel)	114—115/2003	7—20
ПРОЛЕ, ДРАГАН — Повесност: Хајдегерово одбацивање светске повести — Geschichtlichkeit: Heideggers Abweisung der Weltgeschichte: (Historicity: Heidegger's Rejection of World History)	120/2006	147—173
ТОДОРОВИЋ, др МИЛОШ — Метафизика Витгенштајновог *Tractatusa* — Metaphysics of Wittgenstein's *Tractatus*	114—115/2003	53—71
УЗЕЛАЦ, др МИЛАН — Хаптика: естетика и њена крајња могућност — Haptics: Estetics and its Final Possibility	114—115/2003	37—52

Прилози и грађа

АРАНЂЕЛОВИЋ, др ЈОВАН — *Говорити као филозоф или као генерал* (поводом књиге *На српском делу Титаника* Светозара Стојановића)	108/2000	263—270

Прикази и белешке

КОПРИВИЦА, др ЧАСЛАВ, Д. — Академик Михајло Ђурић, *Порекло и будућност Европе. Одисеја древне филозофске идеје*	114—115/2003	315—317
СТОЈКОВИЋ, др АНДРИЈА Б.К. — Југословенски филозоф-академик Душан Недељковић	114—115/2003	317—320

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Чланци и расправе

БОЖОВИЋ, др РАТКО Р. — Повијесно трајање вриједности културе — Historical Permanence of Cultural Values	106—107/1999	83
БАРЈАКТАРОВИЋ, др МИРКО — Обичаји и језик као пратиоци развоја у Срба — Customs and Language as the Followers of Development among the Serbs	114—115/2003	105—202
БУКВИЋ, др РАЈКО — Критика традиционалне хронологије: колико ће још издржати Скалигер? — Criticism of Traditional Chronology: How Long will Scaliger Survive?	118—119/2005	257—312
ВРИОНИС, СПИРОС МЛАЂИ — Трајан Стојановић пионир историје балканских народа — Trajan Stojanović, a Pioneer of the History of the Balkan Nations	120/2006	11—16
ЂОКИЋ, ВЛАСТИМИР — Трајан Стојановић (1921—2005) — Trajan Stojanović (1921—2005)	120/2006	7—9
КОКОВИЋ, др ДРАГАН — Наше наслеђе и утицај туђих културних образаца (становиште Тихомира Р. Ђорђевића) — Our Heritage and the Influence of Foreign Cultural Patterns (Tihomir R. Djordjevic's Standpoint)	104—105/1998	191—200
МАКСИМОВИЋ, др ЈОВАН и МАКСИМОВИЋ, МАРКО — Прилог познавању исцелитељског култа моштију сремских светитеља — A Contribution to the Insight into the Healing Cult of the Holy Relics of the Saints from Srem	109/2000	131—163
МИЉКОВИЋ, др АЛЕКСАНДАР А. — Григорије Божовић у нашој националној култури (Оглед о значају публицистичког и књижевног дела Григорија Божовића за научна проучавања народа и народног живота) — Grigorije Božović in our National Culture (An essay on the Significance of Grigorije Božović's Publicistic and Literary Work for the Scientific Study of our Nation and National Life)	114—115/2003	203—221
МИТРОВИЋ, др МИЛИЦА — Културне иновације у српском селу — Cultural Inovations in Serbian Village	104—105/1988	167—190

ПАВЛИЦА, др БРАНКО — Југословенско-немачки културни односи (1951—1990) — Yugoslav-German Cultural Relations (1951—1990)	106—107/1999	99
РОДЕН, ДОНАЛД Т. — Сећање на Трајана Стојановића — Remembering Trajan Stojanović	120/2006	17—19
СТОЈАНОВИЋ, ТРАЈАН — Стуктурне основе миленаризма код Јужних Словена у XVII и XVIII веку — Striktural Bases of Millenarism among the South Slavs in the 17th and 18th Century	120/2006	21—34

Прилози и грађа

ВУЧЕТИЋ, мр МИЛЕНА — Предшколско васпитање у Војводини 1945—1997 (I) — Pre-School Education in Vojvodina 1945—1997 (I)	104—105/1999	325—357
ВУЧЕТИЋ, мр МИЛЕНА — Предшколско васпитање у Војводини 1945—1997 (II) — Pre-School Education in Vojvodina 1945—1997 (II)	106—107/1999	225

Прикази и белешке

ИЗВЕШТАЈ С ПРОМОЦИЈЕ 100/96. свеске *Зборника Матице српске за друштвене науке*	101/1996	247
ИНЂИЋ, др ТРИВО — Анализа *Зборника Матице српске за друштвене науке* (1995—1998)	104—105/1998	365—368
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Осврт: Два века образовања у Србији	118—119/2005	405—408
СТОЈКОВИЋ, АНДРИЈА Б. К. — Поливалентна личност, Вера Гавриловић, *Гојко Николић, Живот и дело*	106—107/1999	253

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Чланци и расправе

АВРАМОВИЋ, др ЗОРАН — Глобализација Србије — Globalization of Serbia	112—113/2002	235—244
БУХА, др АЛЕКСА — Изазови глобализације и национално образовање — Challenges of Globalization and National Education	108/2000	75—99
ВИДОЈЕВИЋ, др ЗОРАН — Глобализација насиља и агресија на Југославију — Globalization of Violence and the Aggression against Yugoslavia	108/2000	101—131
ВУЈАЧИЋ, др ИЛИЈА — Хјумова наука о политици — Hume's Science of Politics	106—107/1999	49—70

ВУКОВИЋ, др СЛОБОДАН — Комунизам, братство--јединство и разбијање Југославије — Comunism, Brotherhood-Unity and the Break-up of Yugoslavia	108/2000	205—223
ВУКОМАНОВИЋ, др МИЛАН — Религија и политика у најранијем хришћанству — Religion and Politics in Earliest Christianity	109/2000	25—50
ЈЕВТИЋ, др МИРОЉУБ — Џихад у светској и домаћој јавности — Jihad in the World and Domestic Public	116—117/2004	77—101
КНЕЖЕВИЋ, др МИЛОШ — Регионализам и геополитика — Regionalism and Geopolitics	112—113/2002	207—234
МИЛОШЕВИЋ, ЗОРАН — Русија и интеграција на постсовјетском пространству — Russia and Integrations in Post-Soviet Area	120/2006	319—330
МИШКОВИЋ, др МИЛАН М. — Теоријска и друштвена вредност појма цивилно друштво — Theoretical and Social Value of the Notion of Civil Society	106—107/1999	147
ЊЕГОВАН, др ДРАГО — Улога југословенске идеологије у потискивању српске ћирилице — The Role of Yugoslav Ideology in Suppressing The Serbian Cirillic Script	116—117/2004	147—158
ПЕЧУЈЛИЋ, др МИРОСЛАВ — Глобална елита моћи — The Global Elite of Power	114—115/2003	93—108
ПЕЧУЈЛИЋ, др МИРОСЛАВ — Парадокси глобализације и драма прилагођавања — Paradoxes of Globalization and the Drama of Adaptation	108/2000	7—29
ПРИЦА, др БОГДАН, Национализам код Хрвата — Nationalism among the Croats	116—117/2004	113—146
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Неизвесности Србије на Космету — Serbia's Uncertainties in Kosmet	112—113/2002	167—194
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Нове неизвесности Србије на Космету: постдосовски период — New Uncertainties of Serbia in Kosmet: the Post-DOS Period	118—119/2005	203—224
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ — Локална и регионална самоуправа у демократској теорији — Local and Regional Self-Rule in Democratic Theory	106—107/1999	7—47
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ — Етика и политика: значај и обнова „филозофије људских ствари" — Ethics and Politics: Significance and Renewal of „the Philosophy of Human Affairs"	116—117/2004	7—47
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ, — Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава — Contribution of Historical and Literary Works to the Understanding of Political Phenoma	118—119/2005	93—124

СТЕПИЋ, др МИЛОМИР — Регионализација у функцији унутрашње политичко-територијалне реинтеграције Србије — Regionalization in the Function of Internal Political-Territorial Reintegration of Serbia	112—113/2002	127—147
СТЕФАНОВСКИ, др МИРЈАНА — Смутње са регионализацијом — Troubles with Regionalism	112—113/2002	195—206
TURNOCK, DAVID — Cross-border Cooperation: A Major Element in a Regional Policy in the new East Central Europe — Прекогранична сарадња: главни елемент регионалне политике у новој источно централној Европи	112—113/2002	149—166
ЦВЕТКОВИЋ, др ВЛАДИМИР Н. — Вера и покорност (Хришћанска мудрост Аурелија Августина — Faith and Submissivness (Christian Wisdom of St. Augustine)	109/2000	57—85

Прилози и грађа

Прикази и белешке

БУЈИШИЋ, др БРАНИСЛАВА — *Изазови глобализације — Европа после Нице* (Међународни скуп, Копенхаген, 3—4. март 2001.)	108/2000	270—275
ВИДОЈЕВИЋ, ЗОРАН — О истини двеју епоха	120/2006	335—340
ДРАГИЋЕВИЋ-ШЕШИЋ, др МИЛЕНА — Културна политика versus културни идентитет села (поводом књиге *Право на разлике — село град*, др Весне Ђукић-Дојчиновић)	104—105/1998	342—345
ЂУРОВИЋ, др БОРИСЛАВ — Зоран Видојевић, *Транзиција, реставрација и неототалитаризам*	104—105/1998	337—341
ЈЕРОТИЋ, др ВЛАДЕТА — Политика и религија	114—115/2003	305—308
МАЛУЦКОВ, др МИРЈАНА — *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (Зборник радова)	104—105/1998	347—350
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН — Свето и политичко (Поводом књиге Војислава Становчића *Политичке идеје и религија*)	109/2000	241—244
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Два фрагмента о ретрадиционализацији — Two Fragments on Re-Traditionalization	114—115/2003	297—303
РАТКОВИЋ — ЊЕГОВАН, др БИЉАНА — Медији — синдром или квинтесенција нашег доба	120/2006	356—357

Саопштења

ШУВАКОВИЋ, др УРОШ — Инструменти мерења успешности политичких партија — Instruments to Measure the Succesfulness of Political Parties	118—119/2005	395—403

IN MEMORIAM

МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — In memoriam академику Драгославу Антонијевићу	108/2000	277—280
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Проф. др Младен Стојанов (1932—1999)	104—105/1998	369—370
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН — Младен Стојанов — социолог војвођанског села	116—117/2004	365—366
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — На вест о смрти проф. Лукића	104—105/1998	371

БИБЛИОГРАФИЈА

ЂОКИЋ, ВЛАСТИМИР — Библиографија Трајана Стојановића (Професора Државног универзитета Ратгерс у Њу Бранзвику, Њу Џерзи, САД) — Bibliography of Trajan Stojanović (Professor of the State University Rutgers in New Brunswick, New Jersey)	120/2006	35—50
ЊЕГОВАН, др ДРАГО — Преглед садржаја, Зборник Матице српске за друштвене науке (свеске 101—120) — Садржај по струкама — Садржај по ауторима	120/2006	367—411

Од уредништва

Упутство за ауторе — Instructions for authors	120/2006

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА
ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ
Свеске 101—120

САДРЖАЈ ПО АУТОРИМА

Чланци и расправе	Свеска	Страна
АВРАМОВИЋ, др ЗОРАН — Глобализација Србије — Globalization of Serbia	112—113/2002	235—244
АНЂЕЛИЋ, МИРЈАНА, ЗАРИЋ, ДРАГАН — Репродуктивно здравље и полно понашање адолесцената — Reproductive Health and Sexual Behaviour of Adolescents	110—111/2001	29—36
АРАНЂЕЛОВИЋ, др ЈОВАН — Страх од Европе — Fear from Europe	108/2000	157—165
АРАНЂЕЛОВИЋ, др ЈОВАН — *Говорити као филозоф или као генерал* (поводом књиге *На српском делу Титаника* Светозара Стојановића)	108/2000	263—270
АЋИМОВИЋ, др МИРКО — О филозофији природе код Срба — On the Philosophy of Nature among the Serbs	104—105/1998	7—20
АЋИМОВИЋ, др МИРКО — Хајзенберг и природна филозофија — Heisenberg and the Philosophy of Nature	114—115/2003	21—35
АЏИЋ, СОФИЈА — Регионална стратегија развоја високих технологија: случај Војводине — Regional Development Strategy of High-Tech Industries: the Case of Vojvodina	120/2006	305—318
БАЈИЋ, др РУЖА, СТАНКИЋ, АЛЕКСАНДАР — Демографско стање село-град: Смедеревска Паланка — Demographic Village-Town Situation: The Case of Smederevska Palanka	102—103/1997	269—276
БАРЈАКТАРЕВИЋ, др МИРКО — О етногенетским процесима у Панчеву и околини — On the Ethnogenetic Processes in Pančevo and its Surroundings	116—117/2004	269—288

БАРЈАКТАРОВИЋ, др МИРКО — Обичаји и језик као пратиоци развоја у Срба — Customs and Language as the Followers of Development among the Serbs	114—115/2003	105—202
БАСТА, др ДАНИЛО Н. — Новица Краљевић. Један наш пређутани социолог права — Novica Kraljević. One of Our Neglected Sociologists of Law	116—117/2004	49—62
БЈЕЛОГРЛИЋ, ДУШАН — Осврт на студију *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*	112—113/2002	310—328
БЈЕЉАЦ, др ЖЕЉКО — Национална структура становништва у северном делу Војводине — National Structure of the Population in Northern part of Vojvodina	110—111/2001	109—116
БОБИЋ, МР МИРЈАНА — Транзиција брачног партнерства: пример насеља Београд — Marrital Partnership in Transition: the Example of the City of Belgrade	110—111/2001	193—202
БОГУНОВИЋ, ТОМИСЛАВ — Планови избеглица и могућа решења избегличког питања у општини Бач — Refugees' Plans and Possible Solutions of the Refugee Issue in the Bač Municipality	110—111/2001	313—322
БОЖОВИЋ, др РАТКО Р. — Повијесно трајање вриједности културе — Historical Permanence of Cultural Values	106—107/1999	83
БОЈАНИН, др СВЕТОМИР — Настајање националне свести и њен смисао — Creation of National Consciousness and its Meaning	108/2000	187—204
БОШКОВИЋ, др МИЛО — Динамичке и просторне карактеристике насилништва у СРЈ — Dynamic and Spatial Characteristics of Violence in the FR of Yugoslavia	104—105/1998	211—224
БОШЊАК, др ДАНИЦА, МИЛИЋ, др ДУШАН — Односи производних фактора на приватном сектору — Interaction of Production Factors in the Private Sector	101/1996	211—221
БРДАР, др МИЛАН — Хуманитарна интервенција и теза о (де)нацификацији као функционални симулакрум — Humanitarian (de)Nazification Thesis as a Functional Simulacrum	108/2000	31—50
БРАНКОВИЋ БОГДАН — Државна душевна болница у Ковину — State Mental Hospital in Kovin	104—105/1998	315—325
БУБАЛО-ЖИВКОВИЋ, МР МИЛКА, ПЛАВША др ЈОВАН — Утицај избеглица на промене природног кретања становништва у Срему — Influence of Refugees on the Changes in the Natural Movements of the Population in Srem	110—111/2001	215—224

БУГАРИН, МР РАДОСЛАВ — Насеља Војводине и природни прираштај становништва — Settlements in Vojvodina and the Population Growth	110—111/2001	139—146
БУГАРСКИ, др ДРАГОЉУБ — Избеглице и прогнана лица у општини Нови Кнежевац — Refugees and the Expelled Persons in the Municipality of Novi Kneževac	102—103/1997	213—220
БУХА, др АЛЕКСА — Изазови глобализације и национално образовање — Challenges of Globalization and National Education	108/2000	75—99
БУЈИШИЋ, др БРАНИСЛАВА — *Изазови глобализације — Европа после Нице* (Међународни скуп, Копенхаген, 3—4. март 2001)	108/2000	270—275
БУКВИЋ, др РАЈКО — Критика традиционалне хронологије: колико ће још издржати Скалигер? — Criticism of Traditional Chronology: How long will Scaliger Survive?	118—119/2005	257—312
БУКВИЋ, РАЈКО — Како распродати национално благо — „Garage Sale" на руски начин	120/2006	344—350
БУРСАЋ, др МИЛАН, др БЈЕЉАЦ, ЖЕЉКО, НИКИТОВИЋ, ВЛАДИМИР — Старење и национална структура становништва Војводине — Ageing and National Structure of the Population of Vojvodina	110—111/2001	147—155
ВАСИЉЕВИЋ, др ЗОРИЦА — Утицај пољопривредних инвестиција и инвестиционе политике на привредни развој села — Influence of Agricultural Investment and Investment Policy on Economic Development of Villages	101/1996	129—140
ВЕГ, др ЕНИКЕ, КИТАНОВИЋ-БАШИЋ, БРАНИСЛАВА — Позитивни законски прописи и њихов утицај на демографски развој Војводине — Positive Legal Regulations and their Influence on the Demographic Development of Vojvodina	110—111/2001	99—107
ВЕЛИСАВЉЕВ, др МИЛОРАД, МИКИЋ, др ПЕТАР, ВЕЛИСАВЉЕВ — ФИЛИПОВИЋ, др ГОРДАНА — Наталитет и морталитет у Банату и Бачкој за последњих 150 година — Birth-rate and Mortality in Banat and Bačka in last 150 Years	110—111/2001	15—20
ВИДИЋ, МР НАДА — Бројно кретање становништва у градовима Војводине — Changes in Urban Population of Vojvodina	102—103/1997	261—268
ВИДОЈЕВИЋ, др ЗОРАН — Данашња Русија у социолошком огледалу (поводом студије Зинаиде Гољенкове о социјалној структури савремене Русије) — Present Russia in a Sociological Mirror (About Zinaida Golenkova's Studies Related to Social Structure of Contemporary Russia)	118—119/2005	37—47

ВИДОЈЕВИЋ, др ЗОРАН — Глобализација насиља и агресија на Југославију — Globalization of Violence and the Aggression against Yugoslavia	108/2000	101—131
ВИДОЈЕВИЋ, ЗОРАН — Лично сведочанство и критичка мисао	120/2006	335—340
ВИДОЈЕВИЋ, ЗОРАН — О истини двеју епоха	120/2006	350—355
ВИШЕКРУНА, ДАНКА — Весеља у пост српске паорске младежи у Новом Саду — Entertainment during the Feast (*Post*) of the Serbian Peasant Youth in Novi Sad	116—117/2004	289—320
ВОЈНОВИЋ, МИЛАН — Сомбор кроз простор и време, здања и збивања — Sombor through Space and Time, Buildings and Events	104—105/1998	297—314
ВРИОНИС, СПИРОС МЛАЂИ — Трајан Стојановић пионир историје балканских народа — Trajan Stojanović, a Pioneer of the History of the Balkan Nations	120/2006	11—16
ВУЈАСИН, БОРО, БАРЈАКТАРОВ, САША — Удружење грађана у борби против „беле куге” — Associations of Citizens in the Struggle against „the White Plague”	110—111/2001	323—331
ВУЈАСИН, БОРО, ЈЕРКОВ, СМИЉА — Популациона политика — највиталнији интерес државе и појединца — Population Policy — the most Vital Interest of the State and the Individual	110—111/2001	295—301
ВУЈАЧИЋ, др ИЛИЈА — Хјумова наука о политици — Hume’s „Science of Politics”	106—107/1999	49—70
ВУКАДИНОВИЋ, др СРЂАН — Квалитет живота сеоског становништва у функцији привредног развоја села — Quality of Life of the Rural Population and the Economic Development of Villages	101/1996	87—92
ВУКОВИЋ, др ДРЕНКА, Породица и европски социјални стандарди — Family and European Social Standards	110—111/2001	167—179
ВУКОВИЋ, др СЛОБОДАН — Комунизам, братство-јединство и разбијање Југославије — Communism, Brotherhood-Unity and the Break-up of Yugoslavia	108/2000	205—223
ВУКОВИЋ, СЛОБОДАН — Стереотипи о Србима и разбијање Југославије — Stereotipes about the Serbs and the Break-up of Yugoslavia	120/2006	75—112
ВУКОМАНОВИЋ, др МИЛАН — Религија и политика у најранијем хришћанству — Religion and Politics in Earliest Christianity	109/2000	25—50

ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА, ТОМИЋ, ДР ДАНИЛО — Мешовита домаћинства/газдинства: будућност (?) сеоских насеља — Mixed Homesteads/Households: Future (?) of Rural Settlements	101/1996	179—188
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — Становништво Војводине — однос према браку и репродукцији — Популатион оф Војводина — Attitude to Marriage and Reproduction	110—111/2001	51—63
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — За социологију — поводом објављивања уџбеника „Општа социологија” проф. др Милоша Марјановића и проф. др Слободанке Марков	101/1996	245—246
ВУКСАНОВИЋ, др ГОРДАНА — Југословенске избеглице у Енглеској: између легалних могућности останка и жеље за повратком — Yugoslav Refugees in England: Between Legal Possibilities to Stay and their Wish to Return	102—103/1997	221—231
ВУЛЕТА, др ПРЕДРАГ, ВУЛЕТА, др ДУШАН, ЂОРЂЕВИЋ, др РЕЉА — Утицај легалних прекида трудноће на демографска кретања у Војводини — Influence of Legal Terminations of Pregnancy on the Demographic Trends in Vojvodina	102—103/1997	95—102
ВУЧЕТИЋ, МР МИЛЕНА — Предшколско васпитање у Војводини 1945—1997 (I) — Pre-School Education in Vojvodina 1945—1997 (I)	104—105/1999	325—357
ВУЧЕТИЋ, МР МИЛЕНА — Предшколско васпитање у Војводини 1945—1997 (II) — Pre-School Education in Vojvodina 1945—1997 (II)	106—107/1999	225
ГАВРИЛОВИЋ, АНА — Пронаталитетна популациона политика у Србији током деведесетих — Pro-birth Population Policy in Serbia during the 1990s	110—111/2001	65—73
ГАВРИЛОВИЋ, др ЖИВОЈИН — Промена структуре популације становника Жабља у току последњих 100 година — Change in the Population Structure of the Inhabitants of Žabalj During the Last 100 Years	104—105/1998	275—286
ГОЉЕНКОВА, др ЗИНАИДА Т. — Основны тенденции изменения социальной структуры российского общества в условиях глобализации и трансформации — Basic Tendencies in the Change of Social Structure of the Russian Society Under Globalization and Transformation	118—119/2005	7—15
ГРУЈИЋ, др ВЕРА, МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МИРЈАНА, ПАВЛОВ-МИРКОВИЋ, др МИРЈАНА, АЧ НИКОЛИЋ, др ЕРЖЕБЕТ — Неке демографске карактеристике Војводине — Some Demographic Characteristics of Vojvodina	102—103/1997	159—166

ГРУЈИЋ, др ВЕРА, ПОПОВИЋ, др ДРАГИША Т., МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МАРЈАНА, МИЈАТОВИЋ-ЈОВАНОВИЋ др ВЕСНА — Насилна смрт: утицај на демографска кретања — Violent Death: Influence on the Demographic Trends	110—111/2001	261—268
ДОЈЧИНОВИЋ-ЂУКИЋ, др ВЕСНА — Културна политика и сеоске институције културе као фактори друштвеног живота села — Cultural Policy and Rural Cultural Institutions as Factors of the Social Life of Villages	101/1996	49—59
ДРАГИЋЕВИЋ-ШЕШИЋ, др МИЛЕНА — Културна политика *versus* културни идентитет села (поводом књиге *Право на разлике — село : град*, др Весне Ђукић-Дојчиновић)	104—105/1998	342—345
ДРЧА, ЈАНКО — Старење становништва Војводине и социјална заштита старих лица — Ageing of the Population of Vojvodina and Social Protection of Old People	110—111/2001	285—293
ДУЛИЋ, ЈАСМИНКА — Социјално-демографска обележја и димензије урбане културе: пример Суботице — Social-demographic Features and Dimensions of Urban Culture: the Example of Subotica	114—115/2003	267—295
ЂАЈИЋ, МР САЊА — Претходни приговори у поступку пред међународним судом правде — Preliminary Objections in the Procedure at the International Court of Justice	106—107/1999	183
ЂОКИЋ, ВЛАСТИМИР — Трајан Стојановић (1921—2005) — Trajan Stojanović (1921—2005)	120/2006	7—9
ЂОКИЋ, ВЛАСТИМИР — Библиографија Трајана Стојановића (Професора Државног универзитета Ратгерс у Њу Бранзвику, Њу Џерзи, САД) — Bibliography of Trajan Stojanović (Professor of the State University Rutgers in New Brunswick, New Jersy)	120/2006	35—50
ЂОРЂЕВИЋ, др ДРАГОЉУБ, ТОДОРОВИЋ, ДРАГАН — Кривудави друмови до ромских душа: Црквени великодостојници о Ромима као верницима — Winding Roads to the Roma Souls: Ecclesiastical Dignitaries about the Roma as Belivers	109/2000	205—238
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Предговор — Foreword	110—111/2001	11—12
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Др Слободан Ђурчић, *Број становника Војводине*	104—105/1998	351—352
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С. — Има ли ичег што није демографија? — Is there Anything which is not Demography?	110—111/2001	13—14
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С., БУБАЛО, МИЛКА — Природно кретање становништва Срема — Natural Trends in the Population of Srem	102—103/1997	191—200

ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С, МАРТИНОВ-ЦВЕЈИН, др МИРЈАНА, ПЕНЕВ, др ГОРАН, ЈОВАНОВИЋ, др СОЊА, СТЕВАНОВИЋ, др РАДОСЛАВ — Демографска ситуација у Војводини последње деценије XX и почетком XXI века — Demographic Situation in Vojvodina in the Last Decade of 20th Century and at the Begining of the 21th Century	116—117/2004	199—223
ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ С, ПАВЛИЦА, КРИСТИНА, РАДОЈЕВИЋ, БОЈАН — Могућности програма „Попмап" у демографији — Possibilities of „The Popmap" Programmme in Demography	110—111/2001	269—273
ЂУРЂИЋ, САЊА — Апсолутна правда — лепи сан човечанства (поводом књиге *Шта је правда* Ханса Келзена)	104—105/1998	352—353
ЂУРОВИЋ, др БОРИСЛАВ — Зоран Видојевић, *Транзиција, реставрација и неототалитаризам*	104—105/1998	337—341
ЂУРЧИЋ, др СЛОБОДАН — Полна структура становништва Војводине — Sex Structure of the Population of Vojvodina	110—111/2001	275—283
ЖИВАНОВ, др САВА — Трансформациони процеси и модификација социјалне структуре у постсовјетској Русији — Transformational Processes and Modernization of Social Structure in Post-Soviet Russia	118—119/2005	17—28
ЗДРАВКОВИЋ, МР ДАНИЈЕЛА — Србија у време кнеза Милоша (Етносоциолошка разматрања Тихомира Ђорђевића) — Serbia at the Time of Prince Miloš (Ethnosociological Treatises of Tihomir Đurđević)	116—117/2004	321—330
ЗЕЛИЋ, ЈОВАН — The Performance of Serbian Enterprises after Five Waves of Privatisation — Ефикасност српских предузећа после пет таласа приватизације	118—119/2005	185—201
ЗУРОВАЦ, др МИРКО — Право силе у поретку насиља — The Law of Force in the Order of Violence	116—117/2004	63—76
ИВАТА, МАСАЈУКИ — Историјски значај партијског социјализма и логика слома планске привреде — Historical Meaning of Party Socialism and the Logic of Failure Inherent in Planned Economy	120/2006	51—75
ИВИЋ, ДАНКА — Теодорица и женски бал у Новом Саду — „Teodorica" and Women Ball in Novi Sad	114—115/2003	255—266
ИВКОВ, МР АНЂЕЛИЈА, ЂУРЂЕВ, др БРАНИСЛАВ — Нупцијалитет и диворцијалитет Баната — Marriages and Divorces in Banat	110—111/2001	203—213
ИЛИЋ, ЈОВАН — Срби у Хрватској пре и после распада Југославије — The Serbs in Croatia before and after the Break-up of Yugoslavia	120/2006	253—270
ИНЂИЋ, др ТРИВО — Анализа *Зборника Матице српске за друштвене науке* (1995—1998)	104—105/1998	365—368

ЈАНКОВИЋ, МР ДЕЈАН — Теорија дифузије иновација и њен допринос разумевању иновативног потенцијала села — The Diffusion of Innovations Theory and its Contribution to the Understanding of the Innovative Potential of the Rural Areas	118—119/2005	225—256
ЈАРИЋ, СВЕТИСЛАВ М. — Др Милијан Поповић, *О филозофији права код Срба*	109/2000	244—245
ЈЕВТИЋ, др МИРОЉУБ — Џихад у светској и домаћој јавности — Jihad in the World and Domestic Public	116—117/2004	77—101
ЈЕВИЋ, МИРОЉУБ — Исламско-османско државно право у Срба — Islam-Osmanli State Law in Serbia	120/2006	271—285
ЈЕРОТИЋ, др ВЛАДЕТА — Значај руске религиозне фиолософије на крају века — Significance of Russian Religious Philosophy at the End of the Century	109/2000	51—56
ЈЕРОТИЋ, др ВЛАДЕТА — Политика и религија	114—115/2003	305—308
КАПАМАЏИЈА, др АЛЕКСАНДРА, ВУКЕЛИЋ, др Ј., ПАВЛОВ-МИРКОВИЋ, др М. — Мотивација за родитељством као варијабла наталитета — Motivation for Parentshood as a Variable of Birth-rate	102—103/1997	103—106
КАПОР-СТАНУЛОВИЋ, др НИЛА — Стресогени услови живота и репродуктивно понашање — Stressful Life Conditions and Reproductive Behaviour	110—111/2001	255—259
КИЛИБАРДА, др КРСТО — Хармонија и дисхармонија вредности и интереса у руралним срединама — Harmony and Disharmony of Values and Interests in the Rural Areas	101/1996	21—31
КИЦОШЕВ, др САША — Популациони пораст Баната — The Population Growth of the Banat Region	104—105/1998	129—144
КИЦОШЕВ, др САША, РАЂЕВИЋ, ДАРКО — Популациони развој Срема — Population Growth of Srem	102—103/1997	175—190
КНЕЖЕВИЋ, др МИЛОШ — Регионализам и геополитика — Regionalism and Geopolitics	112—113/2002	207—234
КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Утицај стамбеног законодавства на породичну сигурност — Influence of Housing Legislation on Family Security	102—103/1997	79—87
КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Утицај развода брака на родитељско право — Influence of Divorce on the Parents Rights	110—111/2001	181—191
КОВАЧЕК-СТАНИЋ, др ГОРДАНА — Принцип самоодређења у породичном праву кроз историју и данас — The Principle of Self-Determination in the Family Law through History and Today	116—117/2004	159—178

КОКОВИЋ, др ДРАГАН — Наше наслеђе и утицај туђих културних образаца (становиште Тихомира Р. Ђорђевића) — Our Heritage and the Influence of Foreign Cultural Patterns (Tihomir R. Djordjevic's Standpoint)	104—105/1998	191—200
КОПРИВИЦА, др ЧАСЛАВ, Д. — Академик Михајло Ђурић, *Порекло и будућност Европе. Одисеја древне филозофске идеје*	114—115/2003	315—317
КОПРИВИЦА, др ЧАСЛАВ Д. — Онтолошко-гносеолошки обзири Платоновог разумијевања добра — Ontological-Gnoseological Aspects of Plato's Account of Good	114—115/2003	73—22
КОТЛИЦА, др СЛОБОДАН — Глобализација и међународна размена — Globalization and International Trade	112—113/2002	245—276
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе становништва Србије: Преференција културним садржајима у масмедијској понуди (I) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia: Preference of the Cultural Content in Mass Media Offer (I)	104—105/1988	89—108
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе и понашања становника Србије. Музика и филм — главни садржаји у структури слободног времена (II) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia. Music and Film — the Main Content in the Structure of Free Time (II)	106—107/1999	121—138
КОШНИЧАР, др СОФИЈА — Културне потребе становништва Србије (III) — Cultural Needs and Behaviour of the Population of Serbia (III)	104—105/1988	89—108
КРСТИЋ, др АЛЕКСАНДАР, ПОПИЋ-ПАЉИЋ, др Ј., ЈОВАНОВИЋ-ПРИВРОДСКИ, др Ј., ОБРЕНОВИЋ, др М., КАВЕЧАН, др И., РЕЏЕК МУДРИНИЋ, др Т., КОЛАРСКИ, др М., НИКОЛИЋ, др М. — Генетски чиниоци који учествују у одређивању природног прираштаја на територији Војводине — Genetic Factors Participating in the Determination of Natural Increase of the Population of Vojvodina	102—103/1997	89—94
КУБИЊЕЦ, др ЈАНКО — Требање (као правна категорија) — Needing (as a Legal Category)	106—107/1999	71—82
КУБУРИЋ, др ЗОРИЦА — Црквена интелигенција и село — Church Intelligentsia and Village	109/2000	101—113
КУНИЋ, др ПЕТАР — Подела надлежности између институција Босне и Херцеговине и ентитета — Division of Institutional Jurisdiction between Bosnia and Herzegovina and the Entites	109/2000	165—173
ЛАКИ, др ЛАСЛО — Др Божо Милошевић, *Умеће рада*	104—105/1998	359—361

ЉУБОЈЕВИЋ, др ГОРДАНА — Модели приватизације и уважавање пословне етике — Models of Privatization and Honouring Business Ethics	104—105/1998	81—88
ЉУБОЈЕВИЋ, др ГОРДАНА — Управљање акционарским друштвом. Компаративни приступ — Menagment in Stock Companies. A Comparative Approach	106—107/1999	173
МАКСИМОВИЋ, др ЈОВАН и МАКСИМОВИЋ, МАРКО — Прилог познавању исцелитељског култа моштију сремских светитеља — A Contribution to the Insight into the Healing Cult of the Holy Relics of the Saints from Srem	109/2000	131—163
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Да ли је могућа демографска обнова села Војводине? — Is a Demographic Revival of the Villages in Vojvodina Possible?	101/1996	93—106
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — За комплексније изучавање демографског проблема — For the More Complex Study of the Demographic Phenomenon	102—103/1997	27—36
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Нови изазов за руралну социологију — New Challenges for the Rural Sociology	106—107/1999	215—224
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — О европском селу данас: глобални процеси и тенденције — On European Countryside Today: Global Processes and Tendencies	108/2000	251—262
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — О будућности локалних заједница на руралним подручјима — On the Future of Local Communities in Rural Areas	114—115/2003	177—194
МАЛЕШЕВИЋ, др КРСТАН — Ирско „привредно чудо” и искуства руралног развоја — Irish „Economic Miracle” and the Experiences of Rural Development	116—117/2004	178—197
МАЛЕШЕВИЋ, КРСТАН — О (пост)модерној економији и (не)слободи — On (post)Modern Economy and (Non)Freedom	120/2006	175—198
МАЛУЦКОВ, др МИРЈАНА — *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (Зборник радова)	104—105/1998	347—350
МАРИНИЋ, др ИВО Ш. — Основне карактеристике урбане структуре Војводине — Basic Characteristics of the Urban Structure of Vojvodina	102—103/1997	249—260
МАРИНКОВИЋ, др ДУШАН — Положај и перспективе савремене урбане социологије. Осврт на дело: M. Savage and A. Warde, *Urban Sociology Capitalism and Modernity*	106—107/1999	243—249
МАРИНКОВИЋ, ДУШАН — Социологија и конструктивистичка перспектива: социолошка теорија и конструктивистичка метатеорија — Constructivist Perspective: Sociologic Theory and Constructivist Metatheory	114—115/2003	109—124

МАРЈАНОВИЋ, ВЕСНА — Део циклуса годишњих обичаја у Шајкашкој у светлу нових етнолошких истраживања — Part of the Cycle of Annual Customs in Šajkaška in the Light of New Ethnological Research	104—105/1998	267—274
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Демографски биланс гастарбајтерског села (Студија случаја) — Demographic Balance in the Guest-Worker'sVillage (Case Study)	101/1996	107—113
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Да ли је Војводина имала демографску експлозију? — Did Vojvodina Have a Demographic Explosion?	102—103/1997	37—46
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ, МАРЈАНОВИЋ, КАТА, — Роми у војвођанским насељима: Чонопља — Gypsies in Vojvodina Settlements: Čonoplja	104—105/1998	287—296
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — Проф. др Младен Стојанов (1932—1999)	104—105/1998	369—370
МАРЈАНОВИЋ, др МИЛОШ — *In memoriam* академику Драгославу Антонијевићу	108/2000	277—280
МАРКО, др ЈАН — Основна обележја родослова породице Марко — Základne príznaky rodokmeňa rodiney Markovej — (Basic Characteristics of the Genealogy of the Marko Family)	116—117/2004	331—360
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Породично предузетништво у пољопривредној производњи — Family Enterpreneurship in Agricultural Production	101/1996	33—40
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА, ЈОВОВИЋ, мр СМИЉАНА — Ставови младих о рађању — Youth Attitudes toward Giving Birth	104—105/1998	145—154
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Др Младен Стојанов, *Социологија сеоских колектива. Огледи*	116—117/2004	361—364
МАРКОВ, др СЛОБОДАНКА — Предузетнице у Србији почетком 2000-их — Female Entrepreneurs in Serbia at the Beginning of the 2000s	118—119/2005	161—183
МАРКОВИЋ, др ПЕТАР, БАБОВИЋ, др ЈОВАН — Село и пољопривреда — Истине и заблуде — Village and Agriculture — Truths and Misconceptions	101/1996	223—243
МАРКОВИЋ, др ПЕТАР — Општа демографска слика Србије — A General Demographic Picture of Serbia	110—111/2001	225—234
МАРКОВИЋ, САША — Национални идентитет Срба у XIX веку и почетком XX века — National Identity of the Serbs in the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century	120/2006	235—252
МАРКОВИЋ ПАВЛОВ, др МИРЈАНА, ГРУЈИЋ, др ВЕРА — Савремени правци медицинског аспекта планирања породице у функцији демографског развоја АП Војводине — Contemporary Trends in Medical Aspects of Family Planning in the Function of the Demographic Development of AP Vojvodina	102—103/1997	167—174

МАЏИЋ, ДУШКО, ПЕТАКОВИЋ, С. МАЛОБАБИЋ, Д. СОЛАРЕВИЋ, В. — Утицај избегличке популације на кретање наталитета у Срему — Influence of the Refugees Population on the Birth-rate Trends in Srem	102—103/1997	201—204
МИЈАТОВИЋ, др БОШКО — Економско-финансијски аспекти регионализације Србије — Economic and Financial Aspects of Serbia's Regionalization	112—113/2002	69—96
МИЛИЋ, др ВЛАДИМИР — Транзиција савременог друштва: социолошко тумачење — Transition of the Contemporary Society: A Sociological Interpretation	108/2000	133—155
МИЛИЋ, др ДУШАН, БОШЊАК, др ДАНИЦА — Производни аспекти употребе минералних ђубрива и заштитних средстава на приватном сектору Војводине — Production Aspects and Uses of Mineral Fertilizers and Protective Materials in the Private Sector in Vojvodina	101/1996	201—209
МИЛОШЕВ, ЗЛАТОМИР — Колингвудов допринос аналитичкој филозофији историје — Collingwood's Contribution to the Analytic Philosophy of History	104—105/1998	21—36
МИЛОШЕВИЋ, др БОЖО — Социологија и модерни свет (социолошка сазнања као катализатор сусрета култура) — Sociology and Modern World (Sociological Knowledge as a Catalyst of the Meeting of Cultures)	108/2000	241—250
МИЛОШЕВИЋ, др БОЖО — Српска страна избеглиштва: социолошка студија вишеструких случајева (Гордана Вуксановић, *Југословенске избеглице — између жеље и могућности за повратком*)	110—111/2001	222—227
МИЛОШЕВИЋ, БОЖО — Социолошки прилози балканистици: успешна операционализација теорије друштвеног развоја	120/2006	340—344
МИЛОШЕВИЋ, ЗОРАН — Русија и интеграција на постсовјетском пространству — Russia and Integrations in Post-Soviet Area	120/2006	319—330
МИЉКОВИЋ, др АЛЕКСАНДАР А. — Григорије Божовић у нашој националној култури (Оглед о значају публицистичког и књижевног дела Григорија Божовића за научна проучавања народа и народног живота) — Grigorije Božović in our National Culture (An essay on the Significance of Grigorije Božović's Publicistic and Literary Work for the Scientific Study of our Nation and National Life)	114—115/2003	203—221
МИРЈАНИЋ, др СТЕВО — Проблеми улагања у пољопривреди — The Problems of Investment in Agriculture	101/1996	121—128

МИТРОВИЋ, др МИЛИЦА — Културне иновације у српском селу — Cultural Innovations in Serbian Village	104—105/1988	167—190
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН М. — Проблем развоја српског села — „Оживљавање" старог или развој новог — The Problems of the Development of Serbian Villages — „Revival" of the Old or the Development of the New	101/1996	73—85
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН — Свето и политичко (Поводом књиге Војислава Становчића *Политичке идеје и религија*)	109/2000	241—244
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН, Национална катастрофа и политичко отрежњење	112—113/2002	329—330
МИТРОВИЋ, др МИЛОВАН — Младен Стојанов — социолог војвођанског села	116—117/2004	365—366
МИТРОВИЋ, МИЛОВАН — Актуелни друштвени сукоби и криминалитет у Србији — Current Social Conflicts and Criminality in Serbia	120/2006	113—128
МИШКОВИЋ, др МИЛАН — Нов теоријски сензибилитет — домети и границе социологије културе (поводом књиге *Пукотине културе* Драгана Коковића)	104—105/1998	354—356
МИШКОВИЋ, др МИЛАН М. — Теоријска и друштвена вредност појма цивилно друштво — Theoretical and Social Value of the Notion of Civil Society	106—107/1999	147
МИШКОВИЋ, др МИЛАН М. — Образовање наставника и васпитача пред изазовима глобализације ризика цивилизације — Education of Teachers and Educators for the Globalization Challenges and Civilization Risks	114—115/2003	145—157
МИШОВИЋ, др СЛОБОДАН — Дневне миграције ученика општине Кула — Daily Migrations of Pupils in the Kula Muicipality	106—107/1999	157
МОЈИЋ, МР ДУШАН — Улога вођства у организационом понашању — The Role of Leadership in Organizational Behavior	114—115/2003	125—144
МОЛНАР, др АЛЕКСАНДАР — Свргавање папа у средњем веку — Deposition of Popes in the Middle Ages	109/2000	87—100
НЕДЕЉКОВИЋ, СЛАЂАНА — Извори за истраживање кретања и структура становништва — с посебним освртом на структуру становништва према брачном стању — Sources for the Study of Trends and Structures of the Population — with a Special Reference to the Structure of Population According to Marrital Status	118—119/2005	313—334

НЕМАЊИЋ, др МИЛОШ — Културни потенцијали, културна политика и савремено село у Србији — Cultural Potential, Cultural Policy and Contemporary Village in Serbia	101/1996	41—47
НЕШКОВИЋ, др РАТКО — Претпоставке за разговор о историји и будућности хришћанства — Assumptions for a Discussion about the History and Future of Christianity	109/2000	7—23
НИКОЛИЋ, др МИОДРАГ — Статистика у Србији — Statistics in Serbia	116—117/2004	225—252
НОВАКОВИЋ, ДРАГАН — Школовање студената исламске заједнице из СФРЈ у иностранству — Обучение студентов исламского содружества за границеј за время существования социалистической Югославии (Education of Students of Islamic Community from the Socialist Federal Republic of Yugoslavia Abroad)	120/2006	287—303
НОВКОВИЋ, др НЕБОЈША, РОДИЋ, МР ВЕСНА — Анализа стања и могућности развоја сељачких газдинстава у СР Југославији — Analysis of the Situa tion and the Possiblities for the Development of Agricultural Households in FR Yugoslavia	101/1996	201—209
ЊЕГОВАН, др ДРАГО — Улога југословенске идеологије у потискивању српске ћирилице — The Role of Yugoslav Ideology in Suppressing The Serbian Cirillic Script	116—117/2004	147—158
ЊЕГОВАН, др ДРАГО — Преглед садржаја, Зборник Матице српске за друштвене науке (свеске 101—120) — Садржај по ауторима — Садржај по струкама	120/2006	367—411
ОРЛАНДИЋ ЛУКШИЋ, др ТАМАРА — Конвенција о правима детета: основ и услов демократске демографске политике — The Convention on Child's Rights: the Basis and Prerequisite of a Democratic Demographic Policy	102—103/1997	61—68
ОЦИЋ, др ЧАСЛАВ — Глобализација и националне стратегије развоја — Globalization and National Development Strategies	108/2000	51—73
ОЦИЋ, др ЧАСЛАВ — Региономика: уводна разјашњења — Regionomics: Introductory Elucidations	112—113/2002	7—67
ОЦИЋ, др ЧАСЛАВ — Kosovo and Metohia Issue. Research Proposal	120/2006	331—334
ПАВКОВИЋ, др НИКОЛА — Религијски плурализам у Војводини — Religious Pluralism in Vojvodina	104—105/1998	225—254
ПАВКОВИЋ, др НИКОЛА Ф. — Породица и сеоска заједница у Шумадији — Family and Village Community in Šumadija	114—115/2003	223—254

ПАВЛИЦА, др БРАНКО — Југословенско-немачки културни односи (1951—1990) — Yugoslav-German Cultural Relations (1951—1990)	106—107/1999	99
ПАВЛИЦА, др БРАНКО — Немачка као уговорни партнер Србије и Југославије 1882—1992. — Germany as a Contract Partner of Serbia and Yugoslavia 1882—1992.	112—113/2002	287—318
ПАНТИЋ, др ДРАГОМИР — Да ли су вредности грађана бивших комунистичких земаља сличне? — Are the Values of the Citizens of the Former Communist Countries Similar?	118—119/2005	49—69
ПЕНЕВ, МР ГОРАН — Фертилитет аутохтоног и досељеног становништва Војводине — Fertility of the Autochthonous and Newly Settled Population of Vojvodina	102—103/1997	107—119
ПЕНЕВ, МР ГОРАН — Замена генерација у Војводини у другој половини 20. века — The Change of Generations in Vojvodina in the Second Half of the 20th Century	110—111/2001	37—49
ПЕРОВИЋ, др МИЛЕНКО — Модерни појам времена и појам повијести (О темељу Хајдегерове дискусије са Хегелом) — Modern Notion of Time and the Notion of History (About the Basis of Heidegger's Discussion with Hegel)	114—115/2003	7—20
ПЕТРОВИЋ, др ЂУРЂИЦА — Љиљана Радуловачки, *Традиционална исхрана Срба у Срему*	104—105/1998	345—346
ПЕТРОВИЋ, др МИЛАН — Региони (облици територијалне аутономије) у теорији права и правној историји — Regions (Forms of Territorial Autonomy) in the Theory of Law and Law History	112—113/2002	97—126
ПЕТРОВИЋ, ПАВЛЕ — Водећи српски економски теоретичар Ђорђе Шуваковић (1951—2006)	120/2006	
ПЕЧУЈЛИЋ, др МИРОСЛАВ — Глобална елита моћи — The Global Elite of Power	114—115/2003	93—108
ПЕЧУЈЛИЋ, др МИРОСЛАВ — Парадокси глобализације и драма прилагођавања — Paradoxes of Globalization and the Drama of Adaptation	108/2000	7—29
ПИХЛЕР, др СТАНКО — Милијан Поповић, *Прилози теорији права*	104—105/1998	357—358
ПЛАВША, др ЈОВАН, РОМЕЛИЋ, др ЈОВАН — Промене структуре становништва Војводине по делатностима после Другог светског рата — Changes in the Structure of the Population of Vojvodina According to Work Activities after the World War II	102—103/1997	231—240
ПОЊАВИЋ, др ЗОРАН — Законодавство о прекиду трудноће и популациона политика — Legislature on the Termination of Pregnancy and Population Policy	102—103/1997	69—78

ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — На вест о смрти проф. Лукића	104—105/1998	371
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Филозофија вредности, аксиолошке филозофије права и *Енциклопедија права* Тарановског — Philosophy of Value, Axiological Philosophies of Law and Taranovsky's *Encyclopedia of Law*	104—105/1998	37—64
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Република Српска између Сциле и Харибде — The Republic of Srpska between Scyla and Charybdis	118—119/2005	125—159
ПОПОВИЋ, др МИЛИЈАН — Др Снежана Савић, *Република Српска послије Дејтона*. Питања и проблеми правне природе	106—107/1999	250—251
ПОПОВИЋ, МИХАИЛО В. — Социолошка истраживања класно-слојне структуре у Русији и Србији. Један поглед на допринос З. Гољенкове — Sociological Reserches of the Class-Stratified Structure in Russia and Serbia. A View of Z. Golenkova's Contribution	118—119/2005	29—36
ПРЕДОЈЕВИЋ, др ЈЕЛЕНА — Неки аспекти демографског развитка Новог Сада у првој половини 1990-их — Some Aspects of The Demographic Development of Novi Sad in the First Half of the 1990s	102—103/1997	149—158
ПРЕДОЈЕВИЋ, др ЈЕЛЕНА — Старење сеоског становништва Војводине: стање и тенденције — Ageing of the Rural Population of Vojvodina: Situation and Tendencies	110—111/2001	117—128
ПРЕНТОВИЋ, др РИСТО — Едукација у функцији развоја пронаталитетне свести — Education for the Development of the Pro-birth Consciousness	110—111/2001	85—97
ПРИЦА, др БОГДАН, Национализам код Хрвата — Nationalism among the Croats	116—117/2004	113—146
ПРОЛЕ, ДРАГАН — Повесност: Хајдегерово одбацивање светске повесности — Geschichtlichkeit: Heideggers Abweisung der Weltgeschichte (Historicity: Heidegger's Rejection of World History)	120/2006	147—
ПУШИЋ, др ЉУБИНКО — Апологије сеоског и градског — Apologies for the the Rural and the Urban	104—105/1998	201—210
ПУШИЋ, др ЉУБИНКО — Глобализација: нова светска парадигма — Globalization: A New World Paradigm	108/2000	167—186
РАДОВАНОВИЋ, ОЛИЦА, ЖИВКОВИЋ, АНКИЦА, ВУЧКОВИЋ, МИЛИЈАНА — Пронаталитетна политика у локалној заједници — Pro-birth Policy in the Local Community	110—111/2001	303—311
РАДУШКИ, др НАДА — Демографски развој националних мањина у Војводини — Demographic Development of National Minorities in Vojvodina	102—103/1997	139—148

РАДУШКИ, МР НАДА — Етноцентричне миграције становништва Војводине крајем XX века — узроци и последице — Ethnocentric Migrations of the Population of Vojvodina at the End of the 20th Century — Causes and Consequences	110—111/2001	157—166
РАДУШКИ, МР НАДА — Значај миграција и националног изјашњавања у промени етничке структуре Србије почетком XXI века — Significance of Migrations and National Affiliation in the Change of Ethnical Structure of Serbia at the Beginning of the 21th Century	118—119/2005	383—393
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Неизвесности Србије на Космету — Serbia's Uncertainties in Kosmet	112—113/2002	167—194
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Два фрагмента о ретрадиционализацији — Two Fragments on Re-Traditionalization	114—115/2003	297—303
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Доказивање и оспоравање „историјске грешке"	114—115/2003	308—315
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Нове неизвесности Србије на Космету: постдосовски период — New Uncertainties of Serbia in Kosmet: the Post-DOS Period	118—119/2005	203—224
РАНКОВИЋ, др МИОДРАГ — Осврт: Два века образовања у Србији	118—119/2005	405—408
РАТКОВИЋ-ЊЕГОВАН др БИЉАНА — Основна питања друштвене интеграције — Basic Issues of Social Integration	118—119/2005	335—364
РАТКОВИЋ-ЊЕГОВАН, др БИЉАНА — Медији синдром или квинтесенција нашег доба	120/2006	356—357
РАШЕВИЋ, др МИРЈАНА — Абортус и пронаталитетна политика — Abortion and Pro-birth Policy	110—111/201	75—83
РАШЕВИЋ, др МИРЈАНА, ПЕТРОВИЋ, мр МИНА — Искуства пронаталитетне политике и питања која се постављају — Experiences of the Pro-Birth Policy and the Related Questions	102—103/1997	9—16
РИБАР, др МИЛОРАД Б. — Скица програма за обнову села — An Outline of a Programme for the Revival of Villages	101/1996	157—163
РОДЕН, ДОНАЛД Т. — Сећање на Трајана Стојановића — Remembering Trajan Stojanović	120/2006	17—19
РОНЧЕВИЋ-БАБИН, др НЕВЕНКА, СТОЈАДИНОВИЋ, мр АЛЕКСАНДРА, РАДОВАНОВ, ДОБРИЛА, МАРИНКОВИЋ, ЛАДА — Здравље адолесцената и ризично понашање — Health of Adolescents and Risky Behaviour	110—111/2001	21—28

СИМИЋ, др ЈЕРЕМИЈА, БОГДАНОВИЋ, др ЈОВАН, — Методолошки приступ и основна питања изучавања села и пољопривреде с обзиром на будуће развојне токове — Methodological Approach and Basic Questions about the Study of Villages Agriculture in the Light of Future Developmental Trends	101/1996	141—155
СИЧ, МАГДОЛНА — Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје — Just Price (*premium iustum*) and its Application through History	120/2006	199—225
СОКИЋ, МАЈА — Потребе, вредности и аспирације сеоске омладине — Needs, Values and Aspiration of Rural Youth	118—119/2005	365—381
СОКОЛОВСКИ, ВАЛЕНТИНА — Макс Вебер, *Сабрани списи из социологије религије*	104—105/1998	362—364
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ — Локална и регионална самоуправа у демократској теорији — Local and Regional Self-Rule in Democratic Theory	106—107/1999	7—47
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ — Етика и политика: значај и обнова „филозофије људских ствари" — Ethics and Politics: Significance and Renewal of „the Philosophy of Human Affairs"	116—117/2004	7—47
СТАНОВЧИЋ, др ВОЈИСЛАВ — Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава — Contribution of Historical and Literary Works to the Understanding of Political Phenomena	118—119/2005	93—124
СТАНКОВИЋ, БИЉАНА — Тенденције адолесцентног фертилитета нисконаталитетног подручја Србије — Tendencies of Adolescent Fertility in the Region of Serbia with a Low Birth-Rate	109/2000	195—204
СТЕВАНОВИЋ, РАДОСЛАВ — Структура насеља Србије по величини — The Structure of Settlements in Serbia According to their Size	102—103/1997	241—248
СТЕВАНОВИЋ, РАДОСЛАВ — Војвођанска насеља у последњој деценији 20. века: рађања и умирања — Settlements in Vojvodina in the Last Decade of the 20th Century: Births and Deaths	110—111/2001	129—138
СТЕПИЋ, др МИЛОМИР — Регионализација у функцији унутрашње политичко-територијалне реинтеграције Србије — Regionalization in the Function of Internal Political-Territorial Reintegration of Serbia	112—113/2002	127—147
СТЕФАНОВСКИ, др МИРЈАНА — Смутње са регионализацијом — Troubles with Regionalisation	112—113/2002	195—206
СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Село као јединица руралности и оквир билансирања потенцијала развоја — Village as a Unit of Ruralism and the Framework for Balancing its Development Potential	101/1996	7—19

СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Биолошка и друштвена функција рађања — Biological and Social Function of Bearing Children	102—103/1997	17—26
СТОЈАНОВ, др МЛАДЕН — Промене савремене руралности — Changes in Contemporary Rurality	104—105/1998	155—166
СТОЈАНОВИЋ, ТРАЈАН — Структурне основе миленаризма код Јужних Словена у XVII и XVIII веку — Structural Bases of Millenarism among the South Slavs in the 17th and 18th Century	120/2006	21—34
СТОЈКОВИЋ, АНДРИЈА Б. К. — Поливалентна личност, Вера Гавриловић, *Гојко Николић, Живот и дело*	106—107/1999	253
СТОЈКОВИЋ, др АНДРИЈА Б. К. — Југословенски филозоф-академик Душан Недељковић	114—115/2003	317—320
ТАБОРОШИ, др СВЕТЛАНА, ЈОВАНОВИЋ, ТАТЈАНА — Јавноправни аспекти концентрације тржишних субјеката — Public Law Aspects of the Market Concentration	114—115/2003	159—176
ТАСИЋ, МАРИЈА, ЂЕТКОВИЋ, БОЖИДАР, ГОБЕЉИЋ, БОЖИДАР — Миграционо кретање становништва: избеглиштво 1991—1997. на подручју Новог Сада — Migratory Movements of the Population: Refugees Status During 1991—1997 in the Area of the Town of Novi Sad	102—103/1997	205—212
ТОКАИ, МОНИКА — Млади и суицид. Истраживање односа према суициду у средњим школама у Суботици — The Youth and Suicide. An Analysis of the Attitude toward Suicide in Secondary Schools in Subotica	116—117/2004	253—268
ТОДОРОВИЋ, др МИЛОШ — Метафизика Витгенштајновог *Tractatusa* — Metaphysics of Wittgenstein's *Tractatus*	114—115/2003	53—71
ТОДОРОВИЋ, др МИОДРАГ, БОГОСАВЉЕВИЋ, ИВАНА — Старосна структура становништва Тимочке крајине у другој половини 20. века — Age Structure of the Population of Timočka Krajina in the Second Half of the 20th Century	110—111/2001	235—242
ТРИПКОВИЋ, др ГОРДАНА — Материнство и модернизација у српској војвођанској породици — Maternity and Modernization of the Serbian Family in Vojvodina	101/1996	115—120
ТРИПКОВИЋ, др ГОРДАНА, МАРИНКОВИЋ, ДУШАН — Положај, потребе и проблеми самохраних родитеља — чланова удружења самохраних родитеља на територији општине Нови Сад — Position, Needs and Problems of Single Parents — Members of the Single Parents Association in the Novi Sad Municipality	110—111/2001	243—253

ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Традиција као елемент обнове друштвеног живота села — Tradition as an Element in the Revival of the Social Life of Villages	101/1996	61—72
ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Српско село у социологији села. Милован М. Митровић — *Српско село*	106—107/1999	251—252
ТРИПКОВИЋ, др МИЛАН — Образовање и отворено друштво — Education and Open Society	112—113/2002	277—236
TURNOCK, DAVID — Cross-border cooperation: a major element in a regional policy in the new East Central Europe — Прекогранична сарадња: главни елемент регионалне политике у новој источно централној Европи	112—113/2002	149—166
ЋУПУРДИЈА, др БРАНКО — Особености у породичном животу колониста у Бајмоку од 1945. до 1950. године. — Characteristics of the Family Life of the Settlers in Bajmok from 1945 to 1950	104—105/1998	255—266
ЋУПУРДИЈА, др БРАНКО — Мотиви жита, брашна и хлеба у сликарству Саве Стојкова	114—115/2003	325—327
УЗЕЛАЦ, др МИЛАН — Хаптика: естетика и њена крајња могућност — Haptics: Estetics and its Final Possibility	114—115/2003	37—52
ФИЛИПОВИЋ, САЊА — Верски живот села Штитар — Religious Life of the Štitar Village	109/2000	115—130
ЦАРИЋ, др НЕБОЈША — Насеља општине Панчево од најстаријих трагова до XIX века — Settlements in the Pančevo Municipality from the Oldest Times to the 19th Century	104—105/1998	109—120
ЦВЕЈИЋ, др СЛОБОДАН — Покретљивост друштва Средње и Источне Европе на почетку пост-социјалистичке трансформације — Mobility of Central and Eastern European Societies at the Beginning of the Post--Socialist Transformation	102—103/1997	47—60
ЦВЕТКОВИЋ, др ВЛАДИМИР Н. — Вера и покорност (Хришћанска мудрост Аурелија Августина — Faith and Submissivness (Christian Wisdom of St. Augustine)	109/2000	57—85
ЦИГЛЕР, МР СНЕЖАНА — Прилог расправи о систематици кривичног процесног права — A Contribution to the Discussion of Systematics in the Criminal Procedure Law	104—105/1998	65—81
ЦИГЛЕР, МР СНЕЖАНА — О стратегијама поспешивања ефикасности права — On the Strategies to Speed up the Efficiency of Law	106—107/1999	139—146
ЧОБАНОВИЋ, др КАТАРИНА — Квантитативни и квалитативни аспекти пољопривредних газдинстава Војводине — Quantitative and Qualitative Aspects of Agricultural Households in Vojvodina	101/1996	165—178

ШЉУКИЋ, СРЂАН — Традиционални српски сељак и амерички фармер: социолошке особености њиховог рада — A Traditional Serbian Peasant and an American Farmer: Sociological Features of their Work	108/2000	225—230
ШЉУКИЋ, мр СРЂАН — Драматична судбина војвођанског сељаштва	114—115/2003	320—325
ШУВАКОВИЋ, др УРОШ — Инструменти мерења успешности политичких партија — Instruments to Measure the Succesfulness of Political Parties	118—119/2005	395—403
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Слободан Вукићевић, *Миш о науци и образовању*	106—107/1999	256—257
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Зоран Видојевић — *Спокој и отпор*	108/2000	275—276
ШУШЊИЋ, ЂУРО — Радован Биговић, *Црква и друштво*	109/2000	239—241

Припремио: Драго Његован

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукописи за Зборник Матице српске за друштвене науке (ЗМСДН) шаљу се електронским путем на адресу: jboarov@maticasrpska.org.yu, а истовремено и у два штампана примерка и на диску на адресу Уредништва: госпођа Јулкица Боаров, Зборник Матице српске за друштвене науке, Матица српска; 21000 Нови Сад, ул. Матице српске 1.

Рад на српском треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word (.doc или .rtf) формату, оптималне дужине (укључујући сажетак на српском и апстракт на енглеском, кључне речи, слике, табеле и друге прилоге) од једног ауторског табака (до 4000 речи); врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова (фонт): 12. Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и на енглеском (или једном од распрострањенијих страних језика) са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) треба да буду црно-бели (не у боји!) и са називом прилога. Аутор треба да означи место прилога у тексту.

Напомене користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. При цитирању или само позивању на нечије дело, у загради, после цитата (или позива на дело), навести презиме аутора, годину издања и — у случају цитата — број стране. На пример: Степић сматра да је „некакво брзо и наметнуто 'коначно решење' тешко ... остариво, иако није немогуће." (Степић, 1999:65).

На крају рукописа навести списак наведених радова по абецедном реду и у писму на коме је штампан. Подаци о делу наводе се на следећи начин:

Књига

Степић, Миломир (1999). *Косово и Метохија — политичко-географске и геополитичке перспективе*. Београд: Знамен.

Joksimovich, Vojin (2006). *The Revenge of the Prophet*. Boston: Regina Orthodox Press.

Чланак у књизи

Спиридоновић, Срђан П. (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: *Наука и техника у Србији друге половине века 1854—1904*. ур. Т. И. Подгорац, Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, стр. 868—688.

S a m a r d ž i ć, Radovan (1993). Aristocratic Vertical in Serbian History, in: *Serbs* in *European Civilization*, R. Samardžić & M. Duškov (eds.) Beograd: Nova & Serbian Academy of Arts and Sciences, Institute for Balkan Studies, pp. 9—19.

Чланак у часопису

Н о в а к о в и ћ, Нада (2005). Теорије о настанку и структури породичних задруга, *Становништво*, год. XLIII, број 1—4, стр. 105—134.

S a c k s, Stephen R. (1977). Regional Inequality in Yugoslav Industry, *Journal of Developing Areas*, Vol. XI, No. 1, pp. 59—77.

Уредништво прима и радове писане на страном језику (енглеском, руском, немачком, француском или италијанском).

На посебном листу навести име и презиме аутора, назив установе у којој је запослен, поштанску и електронску адресу, број телефона и кратку биобиблиографију.

Рукописи се не враћају. Објављени радови се хонораришу.

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
120. свеску 31. августа 2006. године
Стручни сарадник Редакције: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено децембра 2006. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: Прометеј, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије